cogito

3 aylık düşünce dergisi - sayı: 13 - yıl: 1998 - 1.500.000 TL

yapay zekâ

cogito 13 · yapay zekâ

YKY

Yapay Zekâ

Sayı: 13 Yıl: 1998

Cogito
Üç aylık düşünce dergisi
Sayı: 13 Yıl: 1998
ISSN 1300-2880

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. adına sahibi: Selçuk Altun

Editör: Işık Şimşek
Yayın Kurulu: Cem Akaş, Faruk Birtek, Hasan Ersel,
Ferda Keskin, Uğur Kökden, Ömer Madra, İlber Ortaylı, Artun Ünsal

Baskı: Altan Matbaacılık Ltd. Şti.

Bu sayının hazırlanmasındaki katkılarından
dolayı Güven Güzeldere ve Nevzat Erkmen'e ve
Yapay Zekâ dosyasına özel olarak hazırladığı desenler için
Selçuk Demirel'e teşekkür ederiz.

İstiklal Caddesi, 285-287 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0212) 293 08 24 (4 hat) Faks: (0212) 293 07 23

Hesap no: Yapı Kredi Beyoğlu Şubesi 56 00 87-9

Yurtiçi fiyatı: 1.500.000.- TL
Yurtiçi abone fiyatı: 5.000.000.-TL
Yurtdışı abone fiyatı (taahhütlü gönderi): 115 DM

Cogito'nun 13. sayısı 4000 adet basılmıştır.

Cogito'da yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir.
Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmek kaydıyla yayımlanabilir.
Yayın Kurulu, dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.
Gönderilen yazılar iade edilmez.

Bu sayıda:

Editör'den

5 • Işık Şimşek

7 • Güven Güzeldere • Giriş

"Batı Klasiği"

11 • Thomas Henry Huxley • Hayvanların Otomat Olduğu Varsayımı Üzerine

"Doğu Klasiği"

17 • D. T. Suzuki • Zen'de Zihnin Yoksanması Öğretisi

Dosya

27 • Güven Güzeldere • Yapay Zekâ'nın Dünü, Bugünü, Yarını

43 • Allen Newell - Herbert A. Simon • Ampirik Araştırma Olarak Bilgisayar Bilimi: Semboller ve Arama

57 • John Searle • Bilgisayarlar Düşünebilir mi?

67 • Cem Say • Akla Doğru

77 • Haldun M. Özaktaş • Yapay Zekâ: Bilgi Çağında Akıl-Beden Sorunu

87 • Nevzat Erkmen • Keza Zekâ

95 • Harold Cohen • Ressam Aaron'un Yeni Başarıları

113 • Gün • Yapay Zekâ ve Yaratıcılık

117 • G. Güzeldere - S. Franchi • Erken Dönem Yapay Zekâ 'Şahsiyetleriyle' Renkli Diyaloglar

131 • Ercüment Aytaç • Yapayazar

139 • Güven Güzeldere • Yapay Zekâ'dan Edebiyat Eleştirisine

145 • Herbert A. Simon • Edebiyat Eleştirisi: Bilişsel Bir Yaklaşım

177 • Varol Akman • Bir Metni Farklı Dikişlerinden Sökmek

183 • Kathleen Biddick • İmparatorluk Makineleri/Kutlama Makineleri: Fen Bilimleri ve Beşeri Bilimlerde Bellek İmparatorluğu
189 • Hubert L. Dreyfus • Simon'ın Basit Çözümleri
195 • Robert Pogue Harrison • Bilişsel Laf-ü Güzaf
201 • N. Katherine Hayles • Anlamın Bedenselleşmesi
205 • Norman N. Holland • Okur Yanıtı Zaten Bilişsel Eleştiridir
209 • Paul Johnston • Yeni Eleştirinin Eski Dogmalarını Gömmek
215 • Janet H. Murray • Ortaya Doğru Birkaç Adım
219 • Adriano Palma • Aşkla Ne İlgisi Var Bunun?
223 • Brian Cantwell Smith • Sap ve Saman Meselesi
231 • Stefano Velotti • Kendi Kendini Kandıran İmparator: Edebiyat, Bilişsel Bilim ve Simon'ın Mutlak Bilgisi
235 • Helga Wild • Kur(maca) ve Kur(gulamaca)
239 • Herbert A. Simon • Yorumlara Yanıt

Kayitta
259 • Charles Taylor'la Görüşme • Ulus-Devlet, Devlet-Ulus ve Çokkültürcülük

Majüskül
267 • Şerif Mardin • Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Gücünün Söylemi Olarak Türkçe Üzerine: Giriş Niteliğinde Geçici Notlar
279 • İlber Ortaylı • İpekyolu Medeniyetinin İki Sütunu: İran ve Türkiye

Gün-Dem
285 • Émile Zola • Suçluyorum
295 • Hasan Ersel • Küreselleşen Bir Dünyada Uluslararası Para Fonu'nun Değişmekte Olan Rolü

$C_{10}H_8$
305 • A. Adnan Adıvar • Tarih ve Biyografya

Vizörden
311 • Murat Belge • Althusser

Kitap
317 • Güven Turan • Postmodernizm Müziğe El Atıyor... Mu?

319 • Yazarlar Hakkında

editör'den

Cogito, *yeni yılı farklı bir yüzle, farklı bir dosya konusuyla, farklı bir dosya dışı bölümüyle selamlıyor. "Fark"tan kastımız, çizgisini yitirmeden, daha renkli, daha çeşitli, daha "global", güncele daha yakın, ama "farklı" açısını koruyan bir* Cogito.

Elinizdeki sayının dosya konusu, son yılların en önemli tartışmalarından birini Türkiye gündemine bu boyutuyla ilk kez getiriyor. Yapay Zekâ, bir yanıyla, edebiyata, sanata, yani tamamen "insani" olduğu için sevinilen "insani" işlere fena halde el atmış durumda. Bu da dünya üzerinde yaşayan binlerce yazarı, bilgisayar uzmanını, ressamı, müzisyeni, sanatçıyı ilgilendirmekte ve etkilemekte. Yapay Zekâ ürünü şiirler dergilerde boy gösterip, resimler müzelere çoktan girmişken, bilgisayar, özellikle de internet bizleri esir etmişken, Cogito *da bu konuya, özellikle Yapay Zekâ-Sanat-Düşünce ilişkisine kayıtsız kalmamalı diye düşündük.*

Bu konuyla ilgili araştırmaları sürdürürken, elimize geçen en önemli iki kaynak, ilginçtir ki bir Türk'ün editörlüğünde yayına hazırlanmıştı. Bu Türk, Güven Güzeldere, Duke Üniversitesi'nden bir bilgisayar mühendisi; bu iki önemli kaynak da, Stanford University Press'ten yayımlanan ve Herbert Simon'ın şu ünlü tartışmasını içeren Bridging the Gap *ve* Constructions of the Mind. *Bu sayının dosyası ile ilgili bir açıklama yazısını Güven Güzeldere'nin kaleminden, ilerki sayfalarda bulacaksınız.*

Selçuk Demirel'in birbirinden ilginç desenleri, Nevzat Erkmen'in zekâ oyunları, Yapay Zekâ ressam AARON'ın şaşırtıcı resimleri, Yapay Zekâ şair ve hikâyecilerin insanı ciddi bir şekilde edebiyatın içindeki insan unsurunun bir kenara itilebileceğini düşündürten ürünleri de bu sayıyla size ulaşıyor.

Herbert Simon'ın savları, insan-sanat-bilişsel bilim ilişkilerini başka boyutlara taşırken, karşıtları ve yandaşları da var elbette. Bu savların eleştirileri ve övgüleri de Dünyadan ve Türkiye'den yazar, ressam ve düşünürlerin kaleminden, bu sayı için bir araya getirildi.

Dosya Dışı bölümünde de birçok yeni bölümü beğeninize sunduk. İlk kez yayımlanan Charles Taylor'la röportaj, bu bölümlerden biri. Ülkemizin önemli sorunu Türk-Kürt meselesine, dünyanın öbür ucundan, Kanada'dan, benzer bir tecrübeyi yakın zamanda yaşayan bir ülkenin düşünüründen yeni öneriler geliyor bu röportajda.

Bu sayıda başlattığımız yeni bir başka bölüm de, düşünürlerin hayatlarına farklı bir gözden bakmayı amaçlıyor. Yaşananlarla üretilenlerin yadsınamaz paralelliğini gözler önüne sermeye çalışacağız bu bölümde. Bu sayının ilginç yaşam portresini, Althusser'in hayatını, onunla bir dönem mektuplaşmış, yaşamını yakından izlemiş bir yazardan, Murat Belge'nin kaleminden okuyacaksınız.

Dosya dışı bölümünün bir başka köşesini de "Unutulmuş Yazılar"a ayırdık. Türkiye'nin düşünce hayatındaki önemli yeriyle ve özellikle Din ile İlim, Osmanlı Türklerinde İlim *gibi eserleriyle hatırladığımız A. Adnan Adıvar'ın* Tarih ve Biyografya *başlıklı yazısını, 40 yılı aşkın bir süre sonra, döneminin dilini koruyarak yeniden gündeme getirmek istedik, hâlâ öğrenilecek çok şey olduğunu düşünerek.*

Dahası var:

Şerif Mardin, dosya dışı bölümünün Exclusive Yazısı'nı bu sayı için hazırladı.

Hasan Ersel, "gündem"den bir türlü düş(e)meyen IMF'yi, şakacı bir gözle "gündemimize" ekledi.

Güven Turan, postmodernizm-müzik ilişkisine "dokundu"

İki önemli çevirmen, Yurdanur Salman ve İlhan Güngören, iki klasik yazıyla, Thomas Huxley ve D. T. Suzuki'nin düşünceleriyle Cogito *okuyucusunu buluşturdu.*

Yüzyılın ünlü Dreyfus davası, Émile Zola'nın kaleminden, dönemin Cumhurbaşkanı'na yazılmış mektupta ve ilk kez Türkçede, bu sayıda yerini aldı.

Kısacası, yıla hayli hızlı girdik.

Yeni yılın ilk sayısına yakışır diye düşünerek.

Işık Şimşek

GİRİŞ

Güven Güzeldere

Tarihte üç büyük olay vardır. Bunlardan ilki, evrenin oluşumudur. İkincisi, yaşamın başlangıcıdır. Bu ikisiyle aynı derecede önemli olan üçüncüsüyse Yapay Zekâ'nın ortaya çıkışıdır.

Bu sözler, BBC televizyonunda kendisiyle Yapay Zekâ araştırmaları üzerine bir söyleşi yayımlanan, Amerika Birleşik Devletleri'nin teknoloji alanında en önde gelen üniversitelerinden olan Massachusetts Institute of Technology'nin Bilgisayar Bilimi Laboratuvarı yöneticilerinden Edward Fredkin'e ait.[1] Fredkin'in söylediklerinin yalnızca bilgisayar bilimcilerinin kendi dünyalarına ait, abartılı ve destek görmeyen bir iddiadan ibaret olduğu düşünülmesin. Yapay Zekâ, çağdaş biçimiyle ortaya çıktığı 1950'li yıllardan bu yana hakkında çok önemli tezler ileri sürülmüş, kısa bir süre içinde yeryüzünde insan yaşamını temelden değiştireceği iddia edilmiş bir çalışma alanı. Onyıllardır üzerinde yüzlerce araştırmacı kafa yoruyor, üniversitelerde yeni laboratuvarlarlar açılıyor, varolan projelerin sürmesi için büyük yatırımlar yapılıyor. Bu kadar önemli olduğu düşünülen ve özellikle A.B.D. ve Avrupa basınında adını sıkça manşetlerden duyuran[2] Yapay Zekâ nedir gerçekten? Yapay Zekâ fikrinin kökenleri insanlık tarihinde nereye dayanır? Bu projenin dünü neydi, bugünü nasıldır, yarınından ne beklenebilir? Ve belki de en önemlisi, Yapay Zekâ alanındaki gelişmeler Yapay Zekâ'yla uğraşmayanlar için ne ifade ediyor?

Cogito'nun elinizde tuttuğunuz sayısındaki Yapay Zekâ dosyası işte bu soruları irdeleyen yazılardan oluşuyor. Bu yazıların bir kısmı *Cogito* için özel ola-

1 Bkz. Jack Copeland, *Artificial Intelligence: A Philosophical Introduction*, s. 1, Oxford: Blackwell Publishers, 1993.

2 Örneğin bkz. *Discover* dergisinin "Evrenin Çözülememiş On Büyük Sırrı" başlıklı özel sayısı (Kasım 1992), *Time* dergisine kapak olan Robert Wright'in "Makineler Düşünebilir mi?" başlıklı yazısı (Mart 1996, s. 50-58), ve *Newsweek* dergisinin geçen yıl Gary Kasparov IBM'in geliştirdiği *Deep Blue* adlı program ile karşılaşmadan hemen önce yayınladığı "Beynin Son Dayanağı" başlıklı sayı (Mayıs 1997). Kasparov bu karşılaşmayı 11 Mayıs 1997'de 3.5 puana karşı 2.5 puanla kaybederek bir bilgisayar programına yenik düşen ilk dünya şampiyonu oldu.

rak yazıldı, bir kısmı bu alandaki temel çalışmalar arasından seçildi, bir kısmıysa *Stanford Humanities Review* dergisinin Stefano Franchi ile birlikte 1994 ve 1995 yıllarında hazırlamış olduğumuz *Bridging the Gap: Where Cognitive Science Meets Literary Criticism* (İki Yakayı Birleştirmek: Bilişsel Bilimin Edebiyat Eleştirisiyle Karşılaşması) ve *Constructions of the Mind: Artificial Intelligence and the Humanities* (Zihnin Yapımları: Yapay Zekâ ve İnsanlık Bilimleri) başlıklı iki Yapay Zekâ özel sayısından seçilerek derlendi.

Cogito özel olarak bilim, mühendislik, ya da teknolojiyle ilgili konuları kendine odak alan bir yayın değil. Bu yüzden Yapay Zekâ gibi "teknik" bir konuya burada niçin bir dosya ayrıldığı merak edilebilir. Bu sorunun yanıtı Yapay Zekâ'nın, genel kanının aksine, sınırları yalnızca bilim, mühendislik, ya da teknolojiyle çevrili ve yirminci yüzyılın ikinci yarısına özgü bir araştırma alanı olmamasında yatıyor. Bu sayıdaki yazılar hem günümüz Yapay Zekâ çalışmalarının genel bir çerçevesini çizerken, hem de şu iki teze destek veriyor: Bir yandan Yapay Zekâ'nın gerek fikir gerekse uygulanmaya çalışılmış bir tasarı olarak tarihçesi günümüzden çok daha gerilere uzanırken, diğer yandan son dönem Yapay Zekâ araştırmaları sanattan felsefeye, psikolojiden edebiyata ve edebiyat eleştirisine kadar -ilk anda akla gelmeyecek- çok çeşitli çalışma alanlarını derinden ilgilendirecek bulgular öne sürüyor, iddialar ortaya atıyor. Dolayısıyla Yapay Zekâ yirminci yüzyılın şu son yıllarında, bilim ve teknolojiyle ilgisi olsun olmasın pek çok kişiyi ilgilendirmesi gereken, uzun ve önemli bir tarihsel sürecin son halkasını oluşturan bir proje olarak karşımızda durmakta.

Bu sayıdaki Yapay Zekâ dosyası, Yapay Zekâ'nın kurucularından olan Allen Newell'la Herbert Simon'ın 1975 yılında bilgisayar bilimcilerinin en önemli meslek kuruluşlarından olan *Association for Computing Machinery*'nin kendilerine sunduğu onuncu Turing ödülünü kabulleri sırasında verdikleri konuşmanın kısaltılmış metniyle başlıyor. "Ampirik Araştırma Olarak Bilgisayar Bilimi: Semboller ve Arama" başlıklı bu yazıda Newell ve Simon doğal zekâyla Yapay Zekâ'nın ortak temelinde semboller kullanarak düşünebilme ve problem çözebilme yetisinin yattığını, ve ampirik olarak sınanabilecek bu tez temelinde, bilgisayar kuram ve modellerinin insan zihninin nasıl çalıştığının anlaşılmasına ışık tutacak güce eriştiğini öne sürüyorlar. Buna tezat olarak, Yapay Zekâ'nın en çok tanınan eleştirmenlerinden olan felsefeci John Searle ise "Bilgisayarlar Düşünebilir mi?" başlıklı yazısında bilgisayar kuramlarının insan psikolojisiyle uzaktan yakından ilgisi olmadığını, üstelik bilgisayarlar akıllı davranışlarda bulunabilseler, örneğin kendilerine sorulan soruları anlayıp yanıt verir gibi gözükseler dahi, bunun bizim anladığımız ve diğer insanlarda olduğunu varsaydığımız tarzda bir zekâ ve anlayışa kanıt teşkil etmeyeceğini iddia ediyor.

Bunları izleyen Türkiye kaynaklı dört yazı, Yapay Zekâ'ya dört değişik bakış açısından yaklaşıyor. Türkiye'de yazılmış Türkçe dil işleyebilen ve problem çözebilen en kapsamlı programlardan biri olan ALİ'nin yaratıcısı olan Cem Say, Yapay Zekâ'ya karşı öne sürülen itirazlara karşı çıkarken, Haldun Özaktaş konuyu daha kuşkucu bir bakış açısıyla değerlendiriyor ve insan zihninin yalnız bugün değil gelecekte de bilgisayarlar tarafından simüle edilebilmesini niye olası görmediğini anlatıyor. Ercüment Aytaç Yapay Zekâ'ya bir yazar olarak

yaklaşırken, Nevzat Erkmen zekâ kavramını irdelediği yazısını bir kısa öyküsüyle bitiriyor.

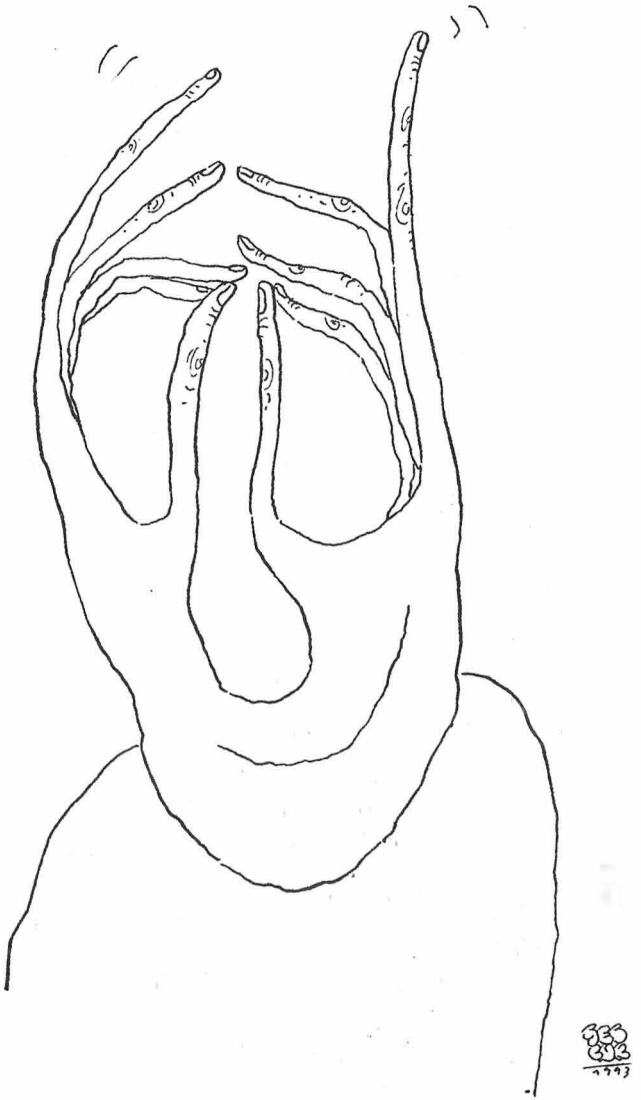
Dosyada daha sonra sanat ve Yapay Zekâ üzerine Harold Cohen'in ve Mehmet Gün'ün yazıları yer alıyor. Cohen, dünyanın en gelişmiş bilgisayar-ressamı olan AARON isimli Yapay Zekâ programının yaratıcısı. Cohen, AARON'un, temelde belli algoritmalar çerçevesinde çalışan bir program olsa da, kendisinden bağımsız bir yaratıcı/ressam olarak özgün resimler meydana getirebildiğini, ve AARON'un çalışmalarının gerçek birer sanat eseri olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürüyor. Dünya Sanat ve Bilimler Akademisi üyesi, sanat tarihçisi Eugene Schwartz'ın "yeni bir tür sanatsal zekâ" olarak nitelediği, ve dünyanın çeşitli müzelerinde sergilenen resimlerinden örneklerin de bu sayının sayfalarında yer aldığı AARON'un çalışmalarını inceleyen Mehmet Gün ise, AARON'un özerk bir yaratıcı etmen olamayacağını, yaptıklarının ancak Cohen'in kendi yaratıcılığının ve kültürel bilgisinin kopyalanması olarak görülebileceğini söylüyor.

Sanatla ilgili bölümün sonunda, Stefano Franchi ile birlikte derlediğimiz, Yapay Zekâ'nın ilk dönemlerinde geliştirilmiş olan çeşitli doğal dil işleme sistemlerinin kâh insanlarla kâh kendi aralarında yaptıkları "konuşma"lardan örnekler içeren bir yazı var. Bu örneklerin hepsi, ne söylendiğini anlayıp ona göre yanıtlar veriyormuş izlenimini veren, ama aslında söylenenleri gerçekten anlamanın çok uzağında kalan ELIZA, PARRY ve RACTER isimli üç programdan derlendi. Ayrıca, yazının sonuna eğlenceli bulunabileceği kanısıyla RACTER'ın "kaleminden çıkma" birkaç "şiir" ve bir "kısa öykü" de ekledik. Hemen belirtelim, Cohen'in AARON'un resimleri için iddia ettiklerinin aksine, RACTER'ın programcıları bunların edebi bir değeri olduğunu düşünmüyor. Katılıyoruz!

Dosyanın son bölümünde, Yapay Zekâ ve Edebiyat Eleştirisi Kuramı üzerine, eşine ender rastlanan türde disiplinlerarası sınırları zorlayan bir "yuvarlak masa tartışması" var. Bu tartışmada başı Nobel ödülü sahibi ve Yapay Zekâ'nın halen hayatta olan belki de en önemli temsilcisi sayılabilecek Herbert Simon çekiyor. Simon, Yapay Zekâ'nın son yıllarda insanlardaki bilişsel süreçleri anlamak ve modellemek yolunda kaydettiği aşamalar ışığında, değişik Edebiyat Eleştirisi okullarının yanıt bulmaya çalıştığı metin-yazar-okur üçgenindeki "metnin anlamı"na dair soruların kolayca yanıtlanabileceğini öne sürüyor. Simon'a gelen kimi çok olumlu kimiyse çok olumsuz on iki yanıtın yazarları arasında bilgisayarcılar ve bilişsel bilimcilerle edebiyatçılar olduğu gibi, felsefeciler, sosyal bilimciler, tarihçiler ve eğitimciler de var. Tartışmanın sonunda, Simon'ın bütün eleştirilere yanıtı da yer alıyor.

* * *

Yapay Zekâ dosyası konuya yabancı olanlara faydalı bir kuramsal çerçeve çizebilir, konuya aşina olanlaraysa ilginç yeni bakış açıları sunabilirse, ne mutlu. Bu giriş yazısını bitirirken, üniversite yıllarımda Yapay Zekâ konusunda çalışmaya karar vermemde büyük etkisi olan, daha sonra Indiana Üniversitesi'nde birlikte çalışma olanağı da bulduğum, *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid* (Gödel, Escher, Bach: Sonsuz Altın Sarmal) kitabının yazarı Douglas Hofstadter'e burada teşekkürü borç biliyorum.

Hayvanların Otomat Olduğu Varsayımı Üzerine

Thomas Henry Huxley

Descartes'ın, savını yürütürken izlediği yol açıktır. Descartes, insanda tepke hareketinden, bizlerde eşgüdümlenmiş amaçlı eylemlerin bilinç ya da irade devreye girmeden, hatta iradeye karşı yer alabileceği yolundaki sorgulanamaz gerçekten yola çıkar. Belli bir karmaşıklık derecesindeki eylemler salt mekanizmalar tarafından yaratıldığına göre, daha büyük karmaşıklık taşıyan eylemler, daha incelikli mekanizmaların sonucunda ortaya çıkmış olamaz mı? Hayvanların zevk almadan yemek yiyen, acı duymadan ağlayan, hiçbir şeyi arzu etmeyen, hiçbir şey bilmeyen ve olup bitenden ancak bir arının matematikten anladığı kadar haberdar olan üstün bir kuklalar ırkından başka bir şey olmadıklarını gösteren ne gibi bir kanıt var?

Port Royal yandaşları, hayvanların birer makine oldukları varsayımını benimsediler; söylendiğine göre, bu varsayımın uygulamadaki örneklerini gerçek acımasızlık boyutlarına vardırmasalar da, evcil hayvanları ihmal edecek ölçülere vardırdılar. XVIII. yy.'ın ortaları gibi bir tarihte bu sorun, Bouillier tarafından "Essai philosophique sur l'Âme des Bêtes" adlı yazıda enine boyuna, yetkin bir yaklaşımla incelendi; bu arada Condillac da bu konuyu "Traité des Animaux"da ele aldı; ama o günlerden bu yana konuya eğilen pek olmadı. Gene de

modern araştırmalar pek çok gerçeği aydınlattı; bu gerçekler, Descartes'ın görüşünün savunulabilecek bir görüş olduğunu göstermekle kalmıyor; bu görüşü, onun yaşadığı günlerde olduğundan daha da savunulabilir kılıyor.

[...]

Bu durumda Descartes, hayvanların birer makine olduğunu neden inkâr etmemiz gerektiğini sormakta haklı olmaz mı, insanlar, bilinçsizlik durumu içinde, herhangi bir hayvanınki kadar karışık ve görünüşte akılcı eylemleri mekanik olarak yerine getirirlerken?

Ne var ki ben, Descartes'ın varsayımının tam anlamıyla çürütülebileceği kanısında olmasam da, bu varsayımı kabul etmeye yatkın da değilim. Süreklilik öğretisi öylesine sağlam bir biçimde yerine oturmuştur ki benim şunu düşünmeme izin vermez: Herhangi bir karmaşık doğal olgu, kendisinden önce daha yalın çeşitlemeleri gelmeden, birdenbire ortaya çıkar; bilinçlilik gibi karmaşık olguların da ilk kez insanda ortaya çıktığını kanıtlamak için çok güçlü savlara gerek vardır. Biliyoruz ki birey olarak insanda bilinç, sönük bir ışıldamadan tam ışıklı bir aydınlığa doğru ilerleyerek gelişir; burada, ister yıldan yıla yaşı ilerleyen bebeği düşünelim, isterse uykudan uyanan ve baygınlıktan ayılan yetişkini. Gene şunu biliyoruz ki, daha az gelişmiş olsalar da alt düzeydeki hayvanlar, beynin insanda bilincin organını oluşturduğuna inanmamız için her türlü neden bulunan kısmına sahiptirler; başka durumlarda olduğu gibi burada da işlevle organ doğru orantılıdır; o zaman, beyin konusunda da durumun böyle olduğu sonucuna varmamız gerekir; sonra gene, bizdeki bilinç yoğunluğu onlarda bulunmasa, dillerinin bulunmaması nedeniyle düşünce süreçleri olmasa da hayvanların, az çok belirgin bir biçimde bizimkinin sönük öncülü olan bir bilince sahip olduklarını biliyoruz.

İtiraf ediyorum: Hayvanlar dünyasında sürüp giden varoluş savaşımı ve bu savaşımla ister istemez birlikte giden korkutucu boyutlarda acıyı göz önüne alınca, olasılıkların Descartes'ın varsayımından yana ağır basması beni sevindirir; öte yandan, bizim yapacağımız herhangi bir hatadan dolayı evcil hayvanların başına gelebilecek korkunç şeyleri düşününce, hata yapsak bile, bu hatayı haklı görünenden yana yapmamız ve evcil hayvanlara bizlerden daha zayıf olan kardeşlerimiz olarak davranmamız iyi olacaktır; onlar da, geriye kalan hepimiz gibi, yaşamın bedelini öderler; genelin hayrına, gerekli olanların adına acı çekerler. Hartley'in çok güzel sözlerle dile getirdiği gibi, "Biz onların karşısında Tanrı'nın yerini tutuyor gibiyizdir"; onlarla olan ilişkilerimizde Tanrı'nın doğada ortaya çıkardığı öncülleri izlememiz doğru olur.

Descartes'ın, hayvanların bilinçsiz otomatlar olduğu varsayımına katılmamak için bir neden bulsak da, bu, Descartes'ın onları otomatlar olarak görmekle yanlışa düştüğü anlamına gelmez. Hayvanlar az çok bilinçli, duyarlı otomatlar olabilirler; hayvanların böylesi bilinçli makineler olduğu görüşü, pek çok kişi tarafından üstü açık ya da kapalı bir biçimde benimsenen bir görüştür. Düşük düzeydeki hayvanların eylemlerine aklın değil de içgüdünün rehberlik ettiğini söylediğimizde, aslında anlatmak istediğimiz şudur: Bizim gibi duygulara sahip olsalar da hayvanların eylemleri bedensel düzenlenişlerinin sonucunda or-

taya çıkar. Kısacası şuna inanırız: Bu hayvanlar birer makinedir; bu makinenin bir kısmı (sinir sistemi), yalnızca geri kalan kısmını harekete geçirmekle, bu hareketin çevresindeki cisimlerle ilişkileri eşgüdümlemekle kalmaz, aynı zamanda özel bir aygıtla donatılmıştır; bu aygıtın işlevi duyumlar, coşkular ve fikirler diye adlandırılan bilinçlilik durumlarını yaratmaktır. Genel kabul gören bu görüş, benim inancıma göre, şu anda bildiğimiz verilerin en iyi biçimde dile getirilişidir. Sinir sisteminin her tarzdaki hareketinin, bilinçlilik durumunun öncülü olduğu deneysel olarak kanıtlanabilir – kendine iğne batırmayı göze alan herkes bu gerçeği yeterince göstermiş olacaktır. "Occasionalism"* yandaşları ya da "Önceden Belirlenmiş Uyum"** öğretisini benimseyenler (eğer hâlâ böyle kişiler kaldıysa) dışında herkes şunu kabul etmek zorundadır: Herhangi bir olayı başka bir olayın başlatıcısı olarak kabul etmek için ne kadar nedenimiz varsa, sinir sisteminin hareket tarzını bilinçlilik durumunun başlatıcısı olarak kabul etmek için de o kadar nedenimiz vardır. Bir olgunun öbür olguya nasıl yol açtığını, her türlü nedensellik durumunda bildiğimiz ölçüde, ya az ya çok biliyoruz; ama hareketin, etkinin bir sonucu olduğuna inandığımız ölçüde, duyumun moleküllerdeki bir değişikliğin sonucu olduğuna inanmaya da hakkımız var; çekiçle dövüldüğünde bir demir çubuğun ısı yarattığını söylemek ne kadar yerindeyse, beynin duyum ürettiğini söylemek de o kadar yerindedir.

Göstermeye çalıştığım gibi, hayvanlarda da bizde yer alanlara benzeyen bir şeyin olduğunu düşünmek için gerekçemiz var; onların duyusal sinirleri, beyinde molekül değişikliklerine yol açıyor. Bu da, o değişikliklere denk düşen bilinçlilik durumları ortaya çıkarıyor ya da yaratıyor. Hayvanların coşkularının ve onlarda bulunabilecek türden fikirlerin de, gene, benzer biçimde beyin moleküllerindeki değişikliklere dayandığından kuşku duymak için bir neden olamaz. Her duyusal etkilenim, arkasında beynin yapısında oluşan bir kayıt –bir bakıma "fikir doğuran" bir molekül– bırakıyor; bu molekül de, belli koşullar altında, daha zayıf bir durumda, o duyusal izlenime denk düşen bilinçlilik durumunu yaratma yetisine sahip oluyor; belleğin fiziksel temelini oluşturan, işte bu "fikir doğuran" moleküllerdir.

Öyleyse, hayvanlardaki bütün bilinçlilik durumlarının nedenlerinin beyindeki molekül değişiklikleri olduğu varsayılabilir. Tersine gidersek, bu bilinçlilik durumlarının da kas hareketlerine yol açan molekül değişikliklerine neden olabilecekleri yolunda bir kanıt var mıdır? Ben böyle bir kanıt göremiyorum. Kurbağa, bilinçli olmaksızın, bunun sonucunda da iradesi olmaksızın ya da belki iradesini kullanarak yürür, sıçrar, yüzer ve bütün o çevik hareketlerini yerine getirir. Bu kurbağa, doğal durumu içinde, bizim irade dediğimize denk düşecek bir şeye sahipse bile, bunun, hareketin üretilmesinde söz konusu olan dizinin bir parçasını oluşturan molekül değişikliklerine eşlik edenlerden öte bir şey olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur.

Hayvanların bilinçliliği, bedenlerinin mekanizmasıyla, bedenin işleyişinin bir yan ürünü olarak bağıntılıymış ve bu işleyişi değişikliğe uğratma gücünden

* 17-18. yüzyılda yaşamış olan Fransız felsefecisi N. Malbranche'in öne sürdüğü, zihin-beden eşgüdümün her adımda Tanrı tarafından sağlandığını iddia eden metafiziksel tez.

** 17-18. yüzyıl Alman felsefecisi G. Leibnitz'in, bu eşgüdümün Tanrı tarafından her adımda değil yalnızca başlangıçta bir kez düzenlenmiş olduğunu öne sürdüğü tez.

bütünüyle yoksunmuş gibi görünmektedir; tıpkı bir lokomotifin makinesine eşlik eden buharlı düdüğün, makinenin işleyişi üzerinde hiçbir etkisinin bulunmaması gibi. Hayvanların iradesi, eğer irade diye bir şeyleri varsa, bedensel değişikliklerin göstergesi olan bir coşkudur; bu gibi değişiklikleri yaratan neden değildir.

Bilinçlilik durumlarıyla beyindeki molekül değişiklikleri – psikoz'la nevroz – arasındaki bağıntıları düşünmek, bizi hayvanlarda özgür irade bulunduğunu söylemekten alıkoymaz. Çünkü bir etken, yapmak istediği şeyi yapmasını engelleyecek bir şey bulunmadığı zaman özgürdür. Bir tazı, bir tavşanı kovalıyorsa, o tazı özgür bir öğe demektir, çünkü onun her eylemi tavşanı yakalamak için duyduğu güçlü istekle tam bir uyum içindedir; ama tazı, tasmasından çekilip durdurulduğu sürece, özgür değildir, çünkü yapmak istediği şey, dıştaki bir güç tarafından engellenmektedir. Birinci durumda tazıya özgürlük atfetmek, bu durumun verilerinin taşıdığı öbür yönle hiç de tutarsızlık içinde değildir – tazı, içinden tavşanı kovalamaya itilen bir makinedir; aynı zamanda, tavşandan gelen ışık ışınlarının gözleri üzerinde, gözleri aracılığıyla da beyni üzerinde yaptığı etki nedeniyle avını yakalamaya itilmektedir.

Şu soru çevresinde, çeşitli zamanlarda çok zekice bazı tartışmalar yürütülmüştür: Nasıl oluyor da bir bilinçlilik durumu olan irade, böyle olduğu için de hareket içindeki maddeyle doğanın birleşmesi diye bir şey söz konusu değilken, bedeni oluşturan hareketli madde üzerinde, iradeli eylemlerde bulunduğunu varsaydığımız bir etki yaratabiliyor? Ama eğer, burada önerildiği gibi, hayvanların iradeli eylemleri –başka deyişle, yerine getirmeyi arzu ettikleri başka eylemler– öbür eylemleri ölçüsünde salt mekanik eylemlerse, irade denen bilinçlilik durumu da bu eylemlere yalnızca eşlik ediyorsa, hayvanlar söz konusu olduğunda, bu sorgulama boşuna yapılan bir sorgulama durumuna gelir. Hayvanların iradeleri, onların eylemlerinin nedensellik zincirine hiç mi hiç katılmaz.

Hayvanların bilinçli otomatlar olduğu varsayımı, ruhlarının da bulunup bulunmadığı, ruhları varsa, bu ruhların ölümsüz olup olmadığı yolunda sık sık tartışılan garip bir görüşle pekâlâ tutarlılık içindedir. Açıkça görüleceği gibi, bu varsayım Kutsal Kitap'ta bulunan ve "ölüp giden hayvan"dan söz eden metinle sözcüğü sözcüğüne uyum içindedir; ama Papa'ya atfedilen şu sevgi dolu inançla tutarsızlık içinde değildir. Gökyüzündeki mutlu avlanma alanına geçtiğinde, Papa'nın "eğitilmiş vahşi yaratığı, sadık köpeği ona can yoldaşlığı edecektir." Eğer hayvanların bilinci varsa, bilinçlilik yalnızca beyinde molekül hareketinin sonucunda ortaya çıktığından, bilincin maddi değişikliklerin dolaylı ürünü olduğu sonucuna varmak zorunda kalırız. Ruhun bedenle bağıntısı, bir saatin zilinin içindeki mekanizmayla bağıntısı gibidir; bilinç, saat çaldığında zilin çıkardığı sesin yerini tutar.

Buraya kadar, başta ele alacağımı söylediğim sorunun –hayvanlarda otomatlık özelliğinin– sınırları içinde kaldım. Kanımca, yanıtı bulunmayan bir sorudur bu; ileri sürmeye çalıştığım görüşlerde, gerek Papa'nın, gerekse Presbiteryenler'in suçlamalarını üstüme çekme riskini yaratmadığım için mutluyum. Aslında, bu sıralarda insanın, "kilisenin davulları"nın çıkardığı sesten kulakları

hemen sağırlaşmadan, bilimsel olarak düşünüp çözebileceği –aklın götürdüğü yere kadar gidebileceği, kanıtların tükendiği yerde duracağı– o kadar az sayıda ilginç soru var ki, ender olarak ele geçirebileceğim bu özgürlükten rahat rahat yararlandım; başkalarının bu tartışmayı daha ileri götürmeyeceklerini umabilsem, bu savlamaya burada isteyerek son verebilirim. Ama geçmişteki deneyimlerim ne yazık ki beni böyle bir umuda kapılmaktan alıkoyuyor; hatta davulların sesi, genelde davullara olan nefretini çok iyi bilinen

o davulun uyumsuzluk yayan sesi
dolaşıp, dolaşıp, dolaşıp duruyor çevremizde,

dizeleriyle dile getiren, yumuşak yaklaşımlı şairin duyduğu kadar yüksek gelmese de, şu anda benim kulaklarımda çınlıyor.

Şimdi, benim şunu söylemeye çalıştığım ileri sürülecek: Hayvanların incelenmesinden çıkarımlanan mantıksal sonuçlar, insanlara da uygulanabilir ve bu gibi uygulamaların getireceği mantıksal sonuçlar kadercilik, maddecilik ve tanrıtanımazlık olacaktır – bunun üzerine de davullar hemen *pas de charge*** çalmaya başlayacak.

İnsan davulcularla savaşa girmez; ama ben burada, çok eskilerde kalmış sonuçlara takılmadan, tökezleyip duran dogmaları üst üste yığma çağrısına kapılmadan, yalnızca bu konudaki gerçek anlamları bulup çıkarmaya heves duyan akıllı insanların sakin sakin üzerinde düşünmeleri için birkaç gözlemimi sunmaya çalıştım.

Benim karar verebildiğim kadarıyla, hayvanlar için geçerli olan savlama, insanlar için de aynıyla geçerlidir; bu nedenle de, bizdeki bütün bilinçlilik durumlarının onlarda olduğu gibi, doğrudan beyin maddesindeki molekül değişiklikleriyle ortaya çıktığı çok doğrudur. Bana öyle görünüyor ki hayvanlarda olduğu gibi insanlarda da, herhangi bir bilinçlilik durumunun organizmayı oluşturan maddenin hareketinde değişikliğe neden olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur. Eğer bu yaklaşımlar sağlam gerekçelere dayanıyorsa, o zaman şu sonuca varmamız gerekecektir: Zihinsel durumlarımız, organizmada otomatik olarak yer alan değişikliklerin bilincine vardığımızı gösteren simgelerden başka bir şey değildir; aşırı bir örneğe başvurarak söyleyecek olursak, irade dediğimiz duygu da, iradeli bir eylemin nedeni değil, o eylemin ilk nedeni olan, beynin içinde bulunduğu durumun simgesidir. Bu beyin durumu da o eylemin ilk nedenidir. Bizler –pek çok bakımdan istediğimizi yapabildiğimiz göz önüne alınacak olursa– çok yanlış kullanılan bir terimin anlaşılabilir tek anlamında özgür iradeyle donatılmış bilinçli otomatlarız; ama gene de kesintisiz bir süreklilik içinde, varoluşun toplamını oluşturagelen ve oluşturmaya devam edecek olan şeyleri yaratan o büyük nedenler ve sonuçlar dizisinin bir parçasıyız.

Çeviren: Yurdanur Salman

** pas de charge: aralıksız; hiç durmadan (ç.n.)

Zen takvimi, 1978.

ZEN'DE ZİHNİN YOKSANMASI ÖĞRETİSİ*

D. T. Suzuki

Zen Budizm'in Çin'deki tarihinin ilk dönemlerine baktığımız zaman iki isim öne çıkıyor. Bunlardan birincisi kuşkusuz Zen Budizm'in kurucusu olan Bodhi-Dharma'nınki[1], ikincisiyse Bodhi-Dharma'nın başlattığı Zen düşüncesinin gelişimini yönlendirmiş olan Hui-neng'inki. (Güney lehçesinde Wei-lang okunur, Japonlar ona Yeno adını verirler, 638-713). *Hui-neng* ve hemen onun ardından gelen izdeşleri olmasaydı belki de *Zen*, Çin tarihinde *T'ang* dönemi diye bilinen dönemin başlangıcında gerçekleştirdiği gelişmeyi sağlayamayacaktı.

VIII. yüzyılda *"Altıncı Pir'in Kürsüden Vaazları"* (*Lu-tso T'an-ching* ya da Japonların deyişiyle *"Rokuso Dangyo"*) adıyla bilinen *Hui-neng*'in kitabının Zen düşüncesinde çok büyük bir etkisi ve Zen'in yükselişinde ve karşılaştığı tepkilerde önemli bir payı oldu. Bu kitap Zen düşüncesini başlatanın *Birinci Pir Bod-*

* Bu yazı, D. T. Suzuki'nin The Zen Doctrine of No Mind (Zen'de Zihnin Yoksanması Öğretisi) adlı kitabının giriş bölümüdür.

1 Bodhi-Dharma'nın Güney Hindistan'dan Çin'e geldiği tarih konusunda çeşitli kaynaklar farklı tarihler belirlemişlerdir. Bu tarihler İS 486 yılıyla 527 yılı arasında değişmektedir. Ama ben, Sung döneminde yaşamış ve *Dharma'nın Kurumsal Olarak Bir Pir'den Ötekine Aktarılması Süreci* adında bir kitap yazmış olan Kaisu'nun (Ch'i-sun) verilerine dayanarak Bodhi-Dharma'nın Çin'e geldiği tarihin 520 ve öldüğü tarihin de 528 olduğu düşüncesindeyim.

hi-Dharma olduğunu tartışma götürmeyecek bir kesinlikle ortaya koydu. Gene bu kitap, kendilerini yetkinleştirmek için Zen yolunu izleyecek olanların uygulayacakları yöntemleri de belirlemiş oldu. *Hui-neng*'in bu kitabı aracılığıyla çağdaş Zen izdeşleriyle *Bodhi-Dharma* birbirlerine bağlantılandırıldı. Böylelikle Hindistan'daki biçiminden farklı bir kimlik ve kişilikle Çin'de doğan *Zen Budizm*'in doğuş tarihi *Bodhi-Dharma*'nın Çin'e gelişine bağlanmış oldu. *T'an-ching*'in önemli sonuçlar yaratmış olan bir kitap olduğunu söylediğim zaman bununla iki şeyi birden anlatmak istiyorum. Bu düşüncenin kökleri *Bodhi-Dharma*'nın aracılığıyla *Buda*'nın aydınlanmasına kadar geri gidiyor. Ama *Budacılık* Uzak Doğu'da dal budak saldı, ve *Zen* en verimli toprakları Uzak Doğu'da buldu. *Hui-neng*'in *Zen*'le ilgili olarak söylediği sözlerden beri, bin yıldan daha uzun bir zaman geçti. *T'an-ching*'de yazılanlardan sonra *Zen* birçok gelişme aşamasından geçti. Ama *Zen*'in özü ve ruhu *T'ang-ching*'e sadık kaldı. Eğer geriye doğru *Zen* düşüncesinin izini sürmek istiyorsak *Altıncı Pir Hui-neng*'in *T'ang-ching*'ini iyice incelemeliyiz. Bunu iki yönden yapmalıyız. Hem *Bodhi-Dharma* ve onun ardılları *Hui-ke, Seng-Tsan, Tao-hsien, Hung-jen* yönünden, hem de *Hui-neng*'in çağdaşları ve izdeşleriyle olan ilişkileri ve bağlantıları yönünden yapmalıyız.

Hui-neng'in izdeşleri *T'an-ching*'in, ustanın belli başlı düşüncelerini ve ilkelerini bir araya getirdiğini iddia ediyorlar ve *T'an-ching*'i bir manevi miras gibi ustadan öğrencisine devrediyorlardı. Ancak onu ustasından devralmış olan kimse, *Hui-neng*'in kurumsal okulunun bir üyesi olarak kabul ediliyordu. Bunun böyle olduğunu *T'an-ching*'ten aşağıya alıntıladığımız şu bölümler kanıtlamaktadır.

"Büyük usta Ts'ao-chi Shan'da kalıyordu. Ama onun manevi etkisi kırk yıl boyunca Shao ve Kuang adlarındaki iki komşu eyalete yayılmayı sürdürdü. İster keşiş olsunlar, ister keşiş olmayan halktan kimseler olsunlar, onun izdeşleri sayılamayacak kadar çoğaldı. Üç beş bin kişiyi buldu. Bir kimseye T'an-ching'in verilmesi o kimsenin resmen kardeşliğe kabul edildiğinin bir belgesi gibi değerlendirildi. T'an-ching'i alamamış olanlara Hui-neng'in öğretisini tam olarak özümleyememiş, öğretiyi başkalarına aktarabilecek bir düzeye ulaşamamış kimseler gözüyle bakılıyordu. Usta bir kimseyi yetkilendirdiği zaman ona verilen T'an-ching'e, yer, tarih ve her kime verilmişse onun adı yazılıyordu. Kendisine T'an-ching verilmeyen kimse Güney Okulunun bir üyesi olduğunu iddia edemiyordu. Hatta o kimse ansızın aydınlanma öğretisini yayan bir kimse bile olsa kendisinin ansızın aydınlanma yaşantısını gerçekleştirmiş bir kimse olduğu iddiasında bulunamıyordu. Kuşkusuz bu kimseler er geç kendilerini bir tartışmaya katılmış durumda bulacaklardı. Dharma'yı benimsemiş olanlar onu uygulayan kimseler olmalıydı. Tartışmaların nedeni tartışmayı kazanmak isteğiydi. Böyle bir istekse yolla uyumlu sayılamazdı." (*T'an-ching* elyazmalarının *Suzuki* ve *Koda* baskıları, paragraf 38)

Bu metin kadar açık olmamakla birlikte aynı derecede önemli bölümler *T'an-ching*'in birinci, kırk yedinci ve elli sekizinci paragraflarında da var. Bu paragraflardan anlaşılacağı gibi *Hui-neng*'in verdiği vaazların özünü ve özetini

içeren bu kitaba *Hui-neng*'in öğrencileri büyük değer vermişlerdir. *Tun h'uang* elyazmasında paragraf 55'te, *Koshoji* baskısında paragraf 56'da vaazları derleyen kimselerin adları da verilmektedir. Yaygın olarak bilinen, 13. yüzyılda yapılmış olan ve *Yüan* baskısını esas olarak alan baskıdır. Bu baskıda vaazları derleyenlerin adları yoktur. Adların bu baskıdan çıkarılmış olmasının nedenleri biraz ilerde tartışılacaktır.

Hui-neng'in izdeşlerinin o çağda yaşayan Budistleri derinlemesine etkilediği açıklıkla anlaşılıyor. Bunun nedeni belki de *Hui-neng*'den önce hiçbir Budist ustanın herkesi etkileyecek biçimde, dolaysız ve doğrudan halka seslenmeyi beceremediği olmasıdır. O güne kadar Budizm'le ilgili incelemeler ancak konuyu iyi bilenlerin anlayacağı biçimde yazılmıştı. Ustaların yaptığı konuşmalar konularını, kurumlaşmış metinlerden alıyorlardı. Bilgince tartışmalar ve yorumlardan oluşuyorlardı. Bu konuşmaların anlaşılabilmeleri dinleyenlerin çok okumuş ve zekâ düzeyi yüksek kimseler olmasına bağlıydı. Bu vaazlarda kişisel dinsel yaşantıya yer verilmiyordu. Daha çok kavramlarla ve çizelgelerle uğraşılıyordu. Buna karşılık *Hui-neng*'in vaazları onun iç dünyasının, onun gözlemlerinin ürünüydü. Bunun doğal sonucu olarak da canlı ve etkileyiciydi. Kullandığı dil de canlı taze ve özgün bir dildi. Bunun böyle oluşu, bu vaazların daha önce bir örneği olmayan biçimde hem halk, hem bu işi meslek edinmiş bilginlerce benimsenmiş olmasının nedenlerinden biridir. *T'an-ching*'in başında Hui-neng'in kendi yaşam öyküsünü uzun uzun anlatmasının nedeni de budur. Çünkü o, Budist keşişler arasında, rasgele bir bilgin keşiş olsaydı, onun ya da onun hemen ardından gelen izdeşlerinin onun yaşam öyküsünden söz etmelerine gerek olmayacaktı. Onun izdeşlerinin *Hui-neng*'in okur yazar olmadığı konusunda o kadar ısrarlı olmalarının nedeni de kuşkusuz onun kişiliğinin ve kimliğinin ve onun Budizm öğretisinin kendisinden önce gelenlerin öğretilerinin hepsinden farklı olması ve hiçbirisininkine benzememesiydi.

T'an-ching'in başında anlatılan yaşam öyküsü bir otobiyografi biçiminde yazılmıştı. Ama kesinlikle *T'an-ching*'i derleyen kimse ya da kimselerin elinden çıkmıştı. *Hui-neng*'in rakibi olarak gösterilen *Shen-hsiu*'yla *Hui-neng*' i karşılaştırıp değerlendiren bölümlerde kendisini öyle abartılı bir biçimde övecek sözleri *Hui-neng*'in kullanmış olması imkânsızdı. Bu iki usta arasındaki rekabet her ikisinin de ustası olan *Hung-jen*'in ölümünden sonra başlamıştır ve giderek büyümüş ve hızlanmıştır. Daha doğrusu her ikisi de kendi görüşleri ve anlayışları doğrultusunda *Zen* öğretisini yaymaya başladıktan sonra ortaya çıkmıştır. Her ikisinin de aynı dönemde ustaları *Hung-jen*'in yanında bulunmuş oldukları da kuşkuludur. *Shen-hsiu* 706 yılında 100 yaşında öldüğü zaman *Hui-neng* ancak 69 yaşındaydı. Bu hesaba göre *Hui-neng Shen-hsiu*'dan en az 30 yaş daha küçüktü. *Saicho*'nun 807 yılında Japonya'ya getirdiği *"Hui-neng'in Yaşamı"* adlı kitaba göre *Hui-neng, Hung-jen*'e öğrenci olduğu zaman 34 yaşındaydı. Eğer o tarihte *Shen-hsiu, Hung-jen*'in yanında öğrenciliğini sürdürüyorduysa 64'le 70 yaş arasında olmalıydı. *Shen-hsiu'nun Hung-jen*'in yanında yalnızca 6 yıl kaldığı ve *Hui-neng*'in manastırdan ayrılmasından kısa bir süre sonra *Hung-jen*'in öldüğü

söylendiğine göre *Shen-hsiu, Zen* öğretisini kaç yaşındayken tamamlamış olabilir? Bu konudaki kayıtlara göre *Hung-jen*'in öğrencilerinin en yeteneklisi *Shen-hsiu*'ydu. O çağlarda yetişen ustaların en yeteneklisi, en başarılısı oydu. Bu durumda *T'an-ching*'deki rekabetle ilgili bölümlerin *Hui-neng*'in ölümünden sonra vaazları derleyenlerin hayallerinin ürünü olması olasılığı büyüktür. Çünkü rekabetmiş gibi sunulan durum iki usta arasında değil, ustaların izdeşleri arasında başgöstermiştir. Onlar ustaları adına bu rekabeti yaratmış ve körüklemişlerdir.

T'an-ching'in başındaki yaşam öyküsünde *Hui-neng*'in nerede doğmuş olduğu, klasik Çin edebiyatından habersiz olduğu, son derece cahil olduğu anlatılıyor. Sonra, bir yerde *Vajracchedika Sutra* okunurken kulak misafiri olduğu ve böylelikle *Budizm*'le ilgilenmeye başladığı, ancak kendisinin okuma yazma bilmediği yazılıyor. *Zen* öğrenmek için *Sarı Erik Dağı*'na (*Huang-mei Shan*) *Hung-jen*'in yanına gittiği zaman resmen keşişlik sıfatını kazanmamış, sadece sıradan, halktan bir kimseydi ve manastırın ambarında işçi olarak çalışmasına izin verilmesini istedi. Elbet bu görevi yaparken keşişlerle bir arada olmasına, keşişlerle sürekli ilişki içinde olmasına imkân yoktu. Bu durumda manastırda olup bitenlerden de haberi olamazdı. Yalnızca *T'an-ching*'de bir kez ve *Hui-neng*'in biyografisinde hiç olmazsa bir yerde[2] *Hui-neng*'in arada bir ustası *Hung-jen*'le bir araya gelip görüştüklerinden söz edilmektedir. *Hung-jen* öğrencilerinden kendi *Zen* yorumunu yansıtan bir dörtlük yazmalarını ve kim en doğru yorumu yapan dörtlüğü yazarsa onu kendisinden sonra *Altıncı Pirliğe* getireceğini bildirmiş olduğu konusunda *Hui-neng*'e bilgi verilmemişti. Nereden bakılırsa bakılsın *Hui-neng*'in manastırda çalışan bir işçiden daha üstün bir durumu yoktu. Ama *Hung-jen, Hui-neng*'in manevi yetkinliğinin farkındaydı ve nasıl, ne yoldan olursa olsun, kendi *Zen* anlayışının bir yolunu bulup *Hui-neng*'e ulaşacağından kuşku duymuyordu.

Hui-neng hatta kendi dizelerini kendi yazamamış, onları yazmasını bir başkasından istemişti. *T'an-ching*'de *Hui-neng*'in sutraları okuyamadığından, ama bir başkası okuyunca onları anlayabildiğinden söz edilmiştir. *Hui-neng*'le *Shen-hsiu* arasındaki rekabet şimdi elimizde bulunan metinlerin hepsinde tek yanlı olarak ele alınmış, ama üstüne basa basa vurgulanmıştır. Bunun tek istisnası *Saicho*'nun Japonya'ya getirdiği ve yukarıda sözü edilen[2] biyografidir. Bu biyografide *Hui-neng*'le *Shen-hsiu* arasındaki rekabetten hiç söz edilmemiştir. Kuşkusuz bu rekabet, rekabette kazanan taraf olan *Hui-neng*'in izdeşlerinin üzerinde ısrarla durdukları bir konudur.

Hui-neng'in kurduğu *Güney Okulu*'nun kazanan taraf olmasının başlıca nedeni, bu okulun öğretisinin *Mahayana Budizmi*'ne ve Çinlilerin psikolojik yapısına daha uygun olmasıdır. Buna karşılık *Kuzey Okulu*'nun öğretisi kitaplara ve soyut kavramlara dayandırılmıştı ve özellikle dinsel yaşam için gerekli içgörü

2 Ts'ao-Chi Yueh Chuang adıyla bilinen biyografi Hui-Neng'in ölümünden kısa bir süre sonra Japon Tendai (T'ien Tai) mezhebinin kurucusu Saicho tarafından 807 yılında Çin'de eğitimini bitirdikten sonra dönüşünde Japonya'ya getirilmiştir. Hui-Neng'le ilgili en güvenilir belge bu kitaptır.

ve sezgiden yoksundu. *Shen-hsiu, Hui-neng*'in izdeşlerinin olumsuz değerlendirmelerine rağmen ustasının cüppesini ve çanağını taşıyabilecek değerde bir kimseydi. Ama onun *Budizm*'i sunuş biçimiyle *Budizm*'in anlaşılabilmesi kolay değildi. Onu anlamak için *Hui-neng*'i anlamak için gerekli olandan çok daha ayrıntılı bir yöntem bilgisine gerek vardı. *Shen-hsiu*'yu anlamak için *Budizm* konusunu derinlemesine bilmek gerekiyordu. Oysa *Zen* öyle kılı kırk yaran zekâ oyunlarından nefret eder.

Eğer gerçekten öyleyse, *Hui-neng*'in okuma yazma bilmemesi, belki de onun gerçeğin üstüne üstüne daha büyük bir cesaretle ve daha güçlü bir biçimde yürümesine ve bunu yapmak için de daha çok sezgiden ve içgörüden yararlanmasına yol açmıştır ve bu böyle olunca da *Shen-hsiu*'nun soyut kavramlara dayalı öğretisini söndürmüştür. Şurası da bilinen bir şey: Çinli somut gerçekleri, gerçekleştirilebilecek yaşantıları soyut kavramlara üstün tutmuştur. Bunun için Zen'i Çinlinin anlayacağı bir dille anlatmayı başaran ilk usta *Hui-neng* olmuştur. Bu yolla büyük bir eksiği tamamlamıştır.

Ancak *Hui-neng* gerçekten okuma yazma bilmiyor muydu? Öyle kitap kurdu bir bilgin olmadığı kesin. Ama *T'an-ching*'de anlatıldığı kadar cahil olduğunu da sanmıyorum. Onunla *Shen-hsiu* arasındaki farklılığı da abartmak için onun edebiyattan anlamadığı konusunun üzerinde ısrarla durulmuştur. Tıpkı İsa'nın ak saçlı, ak sakallı bilgin hahamlarla tartışmaya giriştiği zaman sözlerinin hahamlarınkiyle eş değerde bir otoriteye dayanmaması gibi... Ama dinsel deha için bilgiye ve düşünce spekülasyonlarına ihtiyaç yoktur. Gerekli ve yeterli olan iç yaşantıdır. *T'an-ching*'de pek çok yerde *Sutra*'lara göndermeler yapılmıştır. Böylelikle *Hui-neng*'in kara cahil olmadığı kanıtlanmak istenmiştir. Elbet bir Budist olarak *Hui-neng* Budacı terimleri kullanmak zorundaydı. Ama kitaplara dayalı çok bilmişliklerden de kendisini kurtarmasını bilmeliydi. Çağın öteki *Budist* öğretmenleriyle karşılaştırılınca *Hui-neng*'in lafı dolandırmadan, doğrudan, dolaysız, konunun özünü ortaya koymayı bildiği söylenebilir. Söylediklerinin basit, anlaşılır şeyler olması, dinleyicilerini, özellikle manevi ve ruhsal konulara eğilimi olanları, anlayışı yüksek olan kimseleri derinlemesine etkilemiş olmalı. İşte olasılıkla onlar, *Hui-neng*'in vaazlarını yazılı duruma getirmiş ve dinsel içgörü ve sezgiyle dolu bu vaazları bir hazineymiş gibi saklamayı başarmışlardır.

Hui-neng'in özellikle vaazlarında öyle edebiyata, laf ebeliğine yer verilmemiştir, çünkü zihin aracısız, dolaysız gene ancak zihinle anlaşılabilir. Ama insan mizacı her yerde aynıdır. Hatta Zen izdeşlerinin bile zayıf noktaları vardır. Bunlardan biri de kendilerinden önce yaşamış olan ustaların sözlerine ve işlerine gereğinden fazla değer vermeleridir. Zamanla *T'an-ching*'e *Zen* gerçeğinin simgesiymiş gibi, onun içinde *Zen* gerçeği sıkı sıkı korunuyormuş gibi aşırı bir biçimde değer verilmeye başlandı. O zaman da *Zen*'in ruhu yitirilmiş oldu. Belki de bunun için *Zen* gerçeğinin bir simgesi olarak öğrencinin *Zen* ruhuna ermiş olduğunu simgelemek için *T'ang-ching*'in ustadan öğrencisine devredilmesi uygulamasından vazgeçildi. Gene olasılıkla bu nedenle yukarda alıntıladığımız

T'an-ching'in ustadan öğrenciye geçirilmesiyle ilgili bölümler şimdilerde elde olan daha sonraki baskılardan çıkarıldı ve *T'an-ching* yalnızca *Hui-neng*'in *Zen* yorumunu açıklayan bir kitap olarak değerlendirildi.

Nereden bakarsak bakalım *Zen Budizm* tarihinin başlangıç döneminde *Hui-neng*'in ortaya çıkışı çok önemli bir olaydır. *T'an-ching* de bir anıt yapıt olarak önemini korumaktadır. Budacı düşüncenin çizgisini yüzyıllar boyunca bu kitap belirlemiştir.

Budizm konusunda *Hui-neng*'in görüşlerini açıklamaya girişmeden önce, ikisi arasındaki rekabet nedeniyle *Hui-neng*'in düşüncelerinin tam tersi, karşıtı gibi sunulmuş olan *Shen-hsiu*'nun görüşlerini inceleyelim. Böylelikle *Zen*'in daha iyi anlaşılmış olacağını sanıyorum. *Hung-jen* büyük bir *Zen* ustasıydı ve birçok yetenekli izdeşi oldu. Onlardan hiç olmazsa bir düzinesinin adları *Zen* tarihine geçerek günümüze ulaştı. Ama *Hui-neng* ve *Shen-hsiu*'nun adları onların hepsinin önündedir. *Hui-neng* ve *Shen-hsiu*'yla *Zen, Güney Okulu* ve *Kuzey Okulu* diye bilinen iki okula bölündü. *Kuzey Okulu*'nun başı olan *Shen-hsiu*'nun düşüncelerini öğrendiğimiz zaman asıl ilgimizin odağı olan *Hui-neng*'i anlamak kolaylaşmış olacaktır.

Yazık ki *Shen-hsiu*'nun öğretisi konusunda elimizde pek fazla kaynak belge yok. Bunun nedeni de rekabet karşısında *Shen-hsiu*'nun okulunun başarısız olması, gelişememesi ve yenik düşmüş olmasıdır. *Shen-hsiu*'yla ilgili olarak bildiklerimiz iki kaynağa dayanıyor. Bunlardan birincisi *Güney Okulu*'nun *Shen-hsiu*'yla ilgili olarak yazdıkları şeylerdir: Örneğin *T'an-ching* ve *Tsung Mi*'nin elyazmalarıdır. İkincisiyse Paris'te *Bibliothèque National*'de bulduğum iki *Sun Huang* elyazmasıdır. *Kuzey Okulu*'yla ilgili bu iki elyazmasından biri eksiktir. Ötekisindense pek anlam çıkmıyor. Bunların her ikisi de *Shen-hsiu*'nun kaleminin ürünü değil. Tıpkı *T'an-ching* gibi ustanın vaazlarından alınmış notlardan oluşuyorlar.

Elyazmasının adı *"Kuzey Okulu'nun Beş Yöntemi"*ydi. Burada yöntem, ya da Sankkritçe karşılığı olan *upaya* özel bir öğretiyi içermiyor. Burada daha çok *Kuzey Okulu*'nun öğretisi olarak beş *Mahayana Sutra*'sına gönderme yapılıyor. Bu öğreti *"(1) Budalık aydınlanmadır. Aydınlanma zihni uyandırmak değildir. Aydınlanma zihinsel bir olay değildir. (2) Zihin hareketsiz kalınca duyu algıları da yatışır, sakinleşir. O zaman en yüce bilginin kapıları açılır.(3) Bu en yüce bilginin kapılarının açılması zihni de bedeni de düzenli bir biçimde özgürleştirip bağımsızlaştırır. Bağımlılıktan kurtarır. Ama bu bağımsızlaşma Hinayanacının zihni tam olarak hareketsiz duruma getirme çabası gibi düşünülmemelidir. Bodhisattva'nın yüce bilgiyi edinmesinde zihinden bağımsız olarak duyu algılarının etkinliği sürer. (4) Bu durumda beden zihin ikiliği ortadan kalkar ve her şeyin doğal ve gerçek yapısıyla görülebilmesi olasılığı doğar. (5) İşte bu her şeyin birlik bütünlük içinde olduğunun anlaşılmasıdır. Bu yolla her şeyin gerçek böylesiliğini görmüş oluruz. Her şeyin aynı yapıda olduğunu, her şeyin özde bir olduğunu anlamış oluruz. İşte bu aydınlanmadır. "*

Bu görüş ve düşünceleri *Güney Okulu*'nun *Tsung Mi* yorumuyla karşılaştırmak ilginç olabilir. *"Zen Öğretisinde Pirlerin Sırasını Gösteren Çizelge* (*Silsilena-*

me)" adlı kitabında *Tsung Mi* şöyle yazıyor. "*Kuzey Okulu'nun öğretisi, herkesin özde zaten doğasının yapısı gereği aydınlanmış olduğudur. Tıpkı aynanın doğasının gereği olarak aydınlatması gibi. Hırslar, tutkular zihni sanki üzeri toz tutmuş bir ayna gibi, aynanın tozdan görünmemesi gibi perdeliyor. Ustanın dediği gibi yanıltıcı düşünceler azalmaya başlayınca ve en sonunda bütünüyle yok olunca artık onlar bir daha ortaya çıkmayınca zihnin yapısının gereği olan, asal durumu olan aydınlanma ortaya çıkıyor. Bunu aynanın tozunu almaya benzetebiliriz. Aynanın yüzeyinde toz kalmayınca ayna pırıl pırıl parlar. Aynanın ışığı yansıtmayan, parlamayan hiçbir yeri, hiçbir köşesi kalmaz. Bunun için büyük usta ve Kuzey Okulu'nun başı olan Shen-hsiu Beşinci Pir'e sunduğu dörtlüğünde*

Bu beden bir bilgelik ağacıdır,
Zihinse parlak bir ayna
Onu hep temiz tutalım
Tozlanmasına engel olalım.

demiş.

Gene *Tsung Mi, Shen-hsiu*'nun görüşünü açıklayabilmek için bir kristal küre benzetmesi yapıyor. Zihni bir kristal küreye benzetiyor. Kristal kürenin kendine özgü özel bir rengi yoktur. Tertemiz, pak ve kusursuzdur. Ama dış dünya ona yansıdığı zaman çevresindeki her şeyin rengi ve biçimi de ona yansır. Ama renkler ve çeşit çeşit biçimler dış dünyadadır. Oysa zihin bir başına bırakılınca ya da kalınca ona yansıyan renkler de, çeşit çeşit biçimler de yok olur. Onun kendine özgü bir özelliği de yoktur. Şimdi diyelim ki kristal küre tam olarak kendine yabancı bir şeyin yanına kondu ve bu yüzden de kapkara bir renk aldı. Daha önceki durumunda ne kadar saf ve pak olursa olsun şimdi kapkara bir küre olarak görünmektedir ve bu kara renk sanki kristal kürenin doğasıymış gibi görünmektedir. Cahil, bilgisiz insanlar kristal küreyi böyle görünce, kristal kürenin doğası öyleymiş, bu renk onun kendi rengiymiş, kristal küre kirliymiş sanırlar. Kristal kürenin renksiz, saf ve pak olduğuna onları inandırmak kolay olmaz. Hatta gerçeğin böyle olmadığını bilenler bile onu böyle gördükleri için onu kirlenmiş sanıp temizlemeye, ona asal saflığını kazandırmak için tozunu almaya kalkarlar. *Tsung Mi*'ye göre *Kuzey Okulu*'nun izdeşlerinin bu aynayı temizlemeye çalışma çabaları, rengini kara olarak gördükleri kristal kürenin tozunu alarak, yeniden onu asal saflığına, temizliğine kavuşturabileceklerini sanmaları işte bu yanılgıdan kaynaklanıyordu.

Shen-hsiu ve izdeşlerinin aynayı temizleme çabalarının doğal sonucu olarak sakinleştirici bir yöntem olan meditasyonu öne çıkarıyordu. Onların önerdikleri yöntem meditasyondu. Zihni tek bir düşüncede odaklaştırarak, yalnızca o düşüncede yoğunlaştırarak zihnin *samadhi*'ye girmesini sağlamayı ve böylece zihni temizleyip paklamayı öneriyorlardı. Gene onların görüşlerine göre düşünceler uyandırıldığı zaman nesnel dünya ortaya çıkıyordu. Buna karşılık düşünceler durunca iç dünya ortaya çıkıyordu. *Shen-hsiu* tıpkı öteki *Zen* ustaları gibi bir evrensel zihin olduğuna ve bu evrensel zihnin herkesin bireysel zihninin içinde aranması gerektiğine inanıyordu. Bu bizim bireysel zihnimizin için-

de Budalığın bütün erdemlerinin var olduğunu savunuyordu. Bu gerçeği dışımızda olan şeylerin, nesnelerin peşinde koşarken gözden kaçırıyor ve iç dünyamızı aydınlatan ışığın kararmasına neden oluyorduk. Buna engel olmak için *Shen-hsiu*'nun önerisi şuydu. *"İnsan kendi öz babasından kaçacak yerde, kendi kendisini sakinleştirerek varlığının derinliklerine bakmalıdır."* Buraya kadar iyi de, sorun *Shen-hsiu*'nun metafizik içgörüsü olmamasından kaynaklanıyor, bu nedenle de onun yöntemi bu eksiklik yüzünden yara alıyordu.

T'an-ching'deki aşağıya alıntıladığımız bölüm yukardaki sözlerimizin ışığında ele alınacak olursa bir hayli aydınlatıcı olabilir.[3]

40. *Shen-hsiu* herkesin *Hui-neng*'in gerçeği göstermek için kullandığı hızlı ve dolaysız yöntemden söz ettiğini görünce *Ch'i-ch'eng* adında bir öğrencisini yanına çağırmış. Ona *"Sen çok zeki bir insansın. Bilgelikte de eşin emsalin yok. Ne olur benim hatırım için Ts'ao-chi Shan'a git. Hui-neng'i bul. Ona gereken saygıyı göster. Onun söylediklerini dinle. Sakın ona seni benim gönderdiğimi belli etme. Sonra onun söylediklerinin anlamını aklında tut ve bana geri dön, onun hakkında öğrendiğin her şeyi bana anlat. O zaman onun yöntemi mi yoksa benim yöntemim mi daha hızlı anlayacağız"* demiş.

Gönül hoşluğuyla, memnunlukla ustasının emirlerine uyarak *Ch'i-ch'eng* aşağı yukarı 15 günlük bir yolculuktan sonra *Ts'ao-chi Shan'a* varmış ve *Hui-neng*'e saygılarını sunduktan sonra ve ona nereden geldiğini belli etmeden vaazını dinlemiş ve dinlerken *Hui-neng*'in öğretisinin özünü kavramış. Zihninin doğal yapısının ne olduğunu anlamış. Ayağa kalkmış ve saygıyla eğildikten sonra *"Ben Yu-Chuan manastırından geliyorum. Ama benim ustam Shen-hsiu'nun öğretisiyle özü kavrayamamışım. Şimdi sizin vaazınızı dinledikten sonra zihnin asal yapısını anlamayı başardım. Ne olur bu konuyu biraz daha açıklayın"* demiş.

Büyük usta *Hui-neng "Eğer oradan geliyorsan sen bir casussun"* diye karşılık vermiş.

Ch'i-ch'eng'in buna cevabıysa şöyle: *"Kendimi gizlediğim sürece, evet ben bir casustum ama, durumumu açıkladıktan sonra beni casus olarak niteleyemezsiniz."*

Altıncı Pir Hui-neng sözü şöyle sürdürmüş: *"İşte bu böyledir. Açıklanmış olsa da olmasa da hırs ve tutku, (kleşa) aydınlanmadan (bodhi) başka bir şey değildir."*

41. Büyük usta *Ch'i-ch'eng*'e *"Duyduğuma göre senin ustanın öğretisi üçlü disipline dayanıyormuş: Bunlar, kurallar (sila), meditasyon (dhyana), ve aklı aşan bilgi ve bilgelikmiş (prajna) Anlat bakalım ustan bunları nasıl öğretiyor"* demiş.

Ch'i-ch'eng şöyle cevap vermiş: *"Kötülük yapmamak kuralların gereğidir. İyi şeyler yapmak bilgeliktir. Zihni temizlemek, paklamak için yapılan şeyse meditasyondur. İşte benim ustamın üçlü disiplinden anladığı budur ve öğretisi de bu anlayışın doğrultusundadır. Peki ustam, sizin bu konudaki görüşünüz nedir?"*

Hui-neng'in bu soruya cevabıysa şöyle:

"Bunlar çok güzel düşünceler ama, benim düşüncelerim bunlardan farklı." *Ch'i-ch'eng* gene sormuş: *"Ne kadar farklı?"*

Hui-neng demiş ki *"Bir yavaş anlayış, bir de hızlı anlayış vardır."*

3 Tun Huang elyazması paragraf 40, 41. Koshoji nüshası paragraf 42, 43.

Ch'i-ch'eng ustadan kurallar, meditasyon ve bilgelik konusunda düşüncelerini açıklamasını istemiş. Bunun üzerine *Hui-neng "Pekâlâ öyleyse, benim öğretimi dinle"* demiş. *"Benim görüşüme göre zihin bütünüyle saf ve kusursuzdur. İşte varoluşun temel kuralı budur. Eğer zihnin olduğu gibi kalmasına izin verilirse dış etkilerden etkilenmez. İşte bu da meditasyondur. Zihin olduğu gibi, olduğu durumuyla kendi haline bırakılırsa saçmalıklar, çılgınlıklar yapmaz. İşte bu da bilgidir, bilgeliktir."*

Sonra büyük usta *Hui-neng* sözlerini şöyle sürdürmüş. *"Sizin ustanızın öğrettiği biçimiyle üçlü disiplin düşük zekâ düzeyindeki insanlar içindir. Oysa benim üçlü disiplin öğretim üstün yetenekli insanlar içindir. Bir kez insan özü kavradı mı üçlü disiplini ayrıntılı olarak öğrenmesine gerek kalmaz."*

Ch'i-ch'eng "Ne olur ustam şu gerek kalmaz sözünü biraz daha açıver." demiş.

Büyük ustanın bu soruya cevabıysa şöyle: *"Bir kez insanın varlığı (zihni) özgürleşti mi orada hiç bir kötülük, çelişkinin hiçbir türlüsü barınamaz. Orada akılsızlıklara, çılgınlıklara yer kalmaz. İnsan bu durumda birdenbire, bir anda aydınlanmaya ulaşır. Bu tür aydınlanmada yavaş yavaş, aşama aşama aydınlanma yoktur. Her şey birden, bir anda olur. Bunu gerçekleştirmek için bir disiplin uygulamak gerekmez."*

Ch'i-ch'eng yere kadar eğilerek ustaya saygısını sunmuş ve bir daha *Ts'ao-ch'i Shan*'dan ayrılmamış.

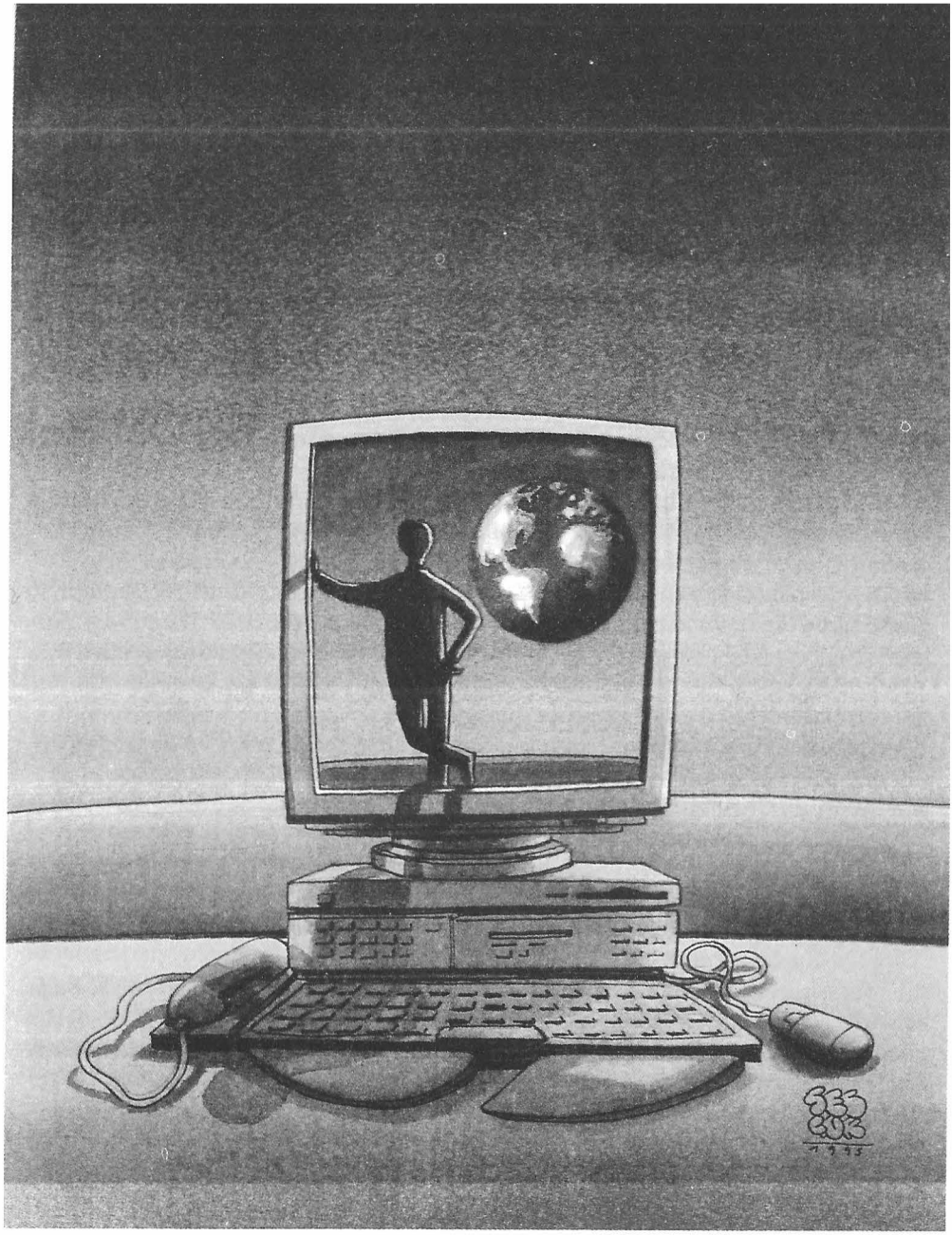
Hui-neng'in önemli öğrencilerinden biri olan *Shen-hui*'nin yorumuna göre *Shen-hsiu*'nun belirlediği biçimiyle üçlü disiplin *"bir şeyler yapmak"*, *"bir şeyler gerçekleştirmek"* türünden bir öğretidir. Buna karşı *Hui-neng*'in öğretisi *"boş, dingin ve zaten yapısı gereği aydınlanmış olan iç benliği, zihni öne çıkaran bir öğretidir."* *Shen-hui* bir de üçüncü tip üçlü disiplinden söz ediyor. Buna da *"Hiçbir şey yapmamak"* diyor. *Üçlü Disiplin*'in bu yolla gerçekleştirilebileceğini de ileri sürüyor. Yanılgıdan kaynaklanan düşünceler bilince çıkarılmıyorsa bu kurallara uygun davranmaktır. Eğer artık yanıltıcı düşünceler kalmamışsa bu meditasyondur. Eğer yanıltıcı düşüncelerin kalmadığı fark edilirse bu da bilgi ya da bilgeliktir (*prajna*) Aslında boş, dingin ve aydınlanmış bir zihinle, *"hiçbir şey yapmama"* ikisi aynı şeydir. Birincisinin olumlu olarak anlattığını ikincisi olumsuz sözler kullanarak anlatıyor.

Bir de *Shen-hsiu*'nun şu aşağıdaki beş konuda görüşlerini *Sutra*'lara dayanarak şöyle açıkladığı söyleniyor. *Sutra*'lar şunlar:

"Mahayana'da İnancın Uyanışı", *"Saddharma Pundarika"*, *"Vimalakirti Sutra"*, *"Shiyaku-Kyo"*, *"Avatamsaka Sutra"*

Shen-hsiu'nun açıklaması şöyle: *"(1) Her şey tam aydınlanma demek olan Buda doğasına sahiptir. (2) Buda'nın sezgiden kaynaklanan bilgisi altı duyudan gelen algılar yüzünden bütünüyle kirlenmiştir. (3) Aklın sınırlarını aşan özgürlük ve kurtuluş Bodhisattvalığın özelliğidir. (4) Her şeyin gerçek doğasında dinginlik ve huzur vardır. (5) Aydınlanmaya götüren engelsiz yol her şeyin özde aynı şey olduğunun anlaşılmasıdır."*

Çeviren: İlhan Güngören

dosya

YAPAY ZEKÂ'NIN DÜNÜ, BUGÜNÜ, YARINI*

Güven Güzeldere

apay Zekâ'nın ne olduğunu merak edip *Yapay Zekâ Ansiklopedisi*'ne bakarsak, şu tanımla karşılaşıyoruz:

Yapay Zekâ, bilgisayar biliminin akıllı, yani dili kullanabilme, öğrenme, akıl yürütme, problem çözme gibi niteliklere sahip bilgisayar sistemleri tasarımlamakla uğraşan koludur.[1]

Benzer bir tanımı başka kaynaklarda, örneğin Patrick Winston'ın, bu alanın klasik kaynakları arasında sayılan *Yapay Zekâ* başlıklı kitabında[2], veya Yapay Zekâ'nın tarihçesinin 1940'lı yıllarda başladığını yazan *Ana Brittanica*'da da

* Bu yazı, Stefano Franchi ile birlikte yazmış olduğum "Mindless Mechanisms, Mindful Constructions" (Akılsız Mekanizmalar, Akıllı Tasarımlar) başlıklı makalenin ilk bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bkz. *Stanford Humanities Review*, 4:2, s. IX-XXXI.

1 Avron Barr ve Edward Feigenbaum, *The Handbook of Artificial Intelligence*, Vol. 1, Los Altos: Kaufmann, 1981, s. 3. (Bu yazıdaki bütün çeviriler bana ait.)

2 Patrick Henry Winston, *Artificial Intelligence*, Menlo Park: Addison-Wesley, 1984, ikinci baskı.
Alan Turing, "Computing Machinery and Intelligence", *Mind*, 59, s. 433-460, 1950.

bulmak mümkün. Bu tanımların dikkatimizi çekmesi gereken ortak özelliği, Yapay Zekâ projesinin doğuşunu, dijital bilgisayarların ortaya çıkışıyla koşut tutması. Gerek Yapay Zekâ araştırma alanı içinde, gerekse konuya uzaktan yaklaşanlar arasında yaygın olarak kabul gören bir kanı bu. Eğer Yapay Zekâ akıllı bilgisayarlar tasarımlamaya çalışan bir alansa, bilgisayarlar keşfedilmeden önce nasıl varolabilirdi ki?

Nitekim, çağdaş Yapay Zekâ'nın anafikri sistematik bir biçimde ortaya ilk kez dijital bilgisayarları kavramlaştırarak tasarımlayan İngiliz matematikçisi Alan Turing tarafından atılıyor. 1950 yılında bir felsefe dergisi olan *Mind*'da "Hesaplama Makineleri ve Zekâ" başlıklı bir makale yayımlayan Turing, yazısına şu satırlarla başlıyor:

> *"Makineler düşünebilir mi?" sorusu üzerinde düşünmemiz gerektiğini öne sürüyorum. Buna da "makine" ve "düşünme" terimlerinin anlamlarının tanımlanmasıyla başlamamız gerekir.*[3]

Makalesinde bilgisayarların düşünebilmesi fikrini derinlemesine irdeleyen ve bu fikre karşı çıkan görüşleri (örneğin, makineler düşünemez çünkü insanların sinir sistemleri analog ilkelere göre çalışırken, bilgisayarlar ancak dijital ilkelere göre çalışabilirler; ya da, makineler düşünemez çünkü düşünce ve bilinç kul yapısı cihazlara değil yalnızca Tanrı yapısı canlılara özgüdür, vb.) dokuz anabaşlık altında toplayarak yanıtlayan Turing'i Yapay Zekâ'nın yaratıcısı olarak düşünmek mümkün. "Yapay Zekâ" teriminin kendisiyse, bu alandaki en yaygın işlevsel programlama dili olan LISP'in yaratıcısı John McCarthy'ye ait.[4]

Öte yandan, Yapay Zekâ'nın temelinde yatan fikrin 1950'lerden, hatta yirminci yüzyıldan çok daha gerilere gittiğini, ve dijital bilgisayarların kavramsallaştırılması ve tasarımından bağımsız olarak varolageldiğini görmek mümkün. Ben bu temel fikrin, insanın doğada gördüğü, bulduğu, karşılaştığı, uzun evrimsel süreçler sonucunda ortaya çıkmış olan canlıların benzerlerini, kendi eliyle ve yine doğada bulduğu cansız nesneleri yapıtaşları olarak kullanarak inşa etme merakından kaynaklandığını öne süreceğim. Bu merak temelinde milattan önceden bu yana sürdürülmekte olan bu "yapım projesi"nin en ileri noktası da elbette insanın kendi eliyle kendi benzerini kurgulaması, tasarımlaması, ve sonunda inşa etmeye çalışması olarak görülebilir. Öyleyse, dijital bilgisayarların bugün Yapay Zekâ alanında oynadığı rol, daha önceki yüzyıllarda teknolo-

3 McCarthy'nin LISP'i formel bir sistem olarak ortaya atması, Turing'in makalesinin yayımlanmasından tam on yıl sonraya rastlıyor. Bu yıllar aynı zamanda Yapay Zekâ çalışmalarının en çok ivme kazanmaya başladığı dönem olarak anılabilir. McCarthy'nin makalesi için bkz. "Recursive Functions of Symbolic Expressions and their Computation by Machine", *Communications of the ACM*, 3, s. 184-195, 1960.
Türkçede çoğunlukla "Yapay Zekâ" olarak anılan "Artificial Intelligence" terimi, "Yapay Akıl" ya da "Yapay Us" olarak da çevrilebilir. Aslında bazı açılardan "Yapay Akıl" bu çalışma alanının doğasına daha uygun düşüyor olsa da, burada ben de yaygın olarak benimsendiği şekliyle "Yapay Zekâ" terimini kullanacağım.

4 Cezeri'nin tasarımladığı otomatların çizimleri ve hangi ilkelere göre nasıl çalıştıkları hakkında bilgiler, 1354 tarihli *Kitab fi ma'rifat al-hiyal al-handasiyya*'da '(Marifetli Mekanik Cihazlar Kitabı) detaylı olarak verilmiştir. Bu kitabın tıpkıbasımı (Türkçe'ye çevrilmemiş olarak) Türk Tarih Kurumu yayınları arasında bulunabilir.

jinin daha başka ürünleri tarafından oynanmış olan bir roldür, ve günümüz bilgisayarlarının uzun bir tarihsel sürecin yalnızca bugün için son halkasını oluşturduğu ileri sürülebilir.

Yapay Zekâ'nın Dünü

Yapay Zekâ'nın temel fikrinin, insanın doğadaki canlılara öykünerek, kendi kendine hareket etme ve edimde bulunma yetisine sahip nesneler, yani otomatlar inşa etmesi olduğu kabul edilirse, bu fikrin ilk uygulamalarının milattan önce 4. yy.'a kadar gittiği görülür. Tarihte adı geçen ilk otomat yapımcılarından birisi, antik Yunan bilimci ve felsefecisi, Tarantolu Arkitas'tır. Pitagor okulunun ikinci kuşak matematikçilerinden olan, ve hem Eflatun hem de Öklid'e mekanik araçların matematiği üzerindeki çalışmalarıyla esin kaynağı olmuş olan Arkitas, tahtadan yapılma ve havada insan eli değmeden, buharlı bir mekanizma sayesinde, ucuna tutturulduğu çubuğun çevresinde dönebilen bir otomat-güvercin inşa etmiştir.

Aynı dönem antik Yunan tiyatrosunda, örneğin Sofokles'in ve Öripides'in oyunlarında rastlanan, oyunun akışını beklenmedik bir şekilde değiştirmek için sahneye bir maçuna vasıtasıyla getirilen *Deus ex Machina* (Mekanik Tanrı) da benzer fikirlerden doğmuş bir tür otomat olarak düşünülebilir.

Antik Yunan uygarlığındakine benzer otomatların, yine aynı çağlarda, Çin'deki Han Hanedanlığı'nda inşa edildiği söylenir. İslam dünyasındaysa, 12. yy.'da Memlük İmparatorluğu devrinde yaşamış olan Diyarbakırlı bilim adamı El Cezeri, mekanik ve hidrolik ilkelere göre çalışan ve konuklara içki getirip bardaklarına doldurmak gibi nispeten karmaşık edimleri yerine getirebilen çok sayıda otomat tasarımlamış ve bizzat inşa etmiştir.[5]

İnsan yapımı mekanik otomatlar Batı dünyasında ve modern çağın imgeleminde de büyük yer tutmaya devam etmiştir. Örneğin çağdaş Batı felsefesinin en önemli isimlerinden olan René Descartes, bir yandan tutkuyla insan ve hayvanların anatomisi ve nörofizyolojisi üzerinde araştırmalar yapar ve 17. yy.'ın kuramsal çerçevesi içinde insan sinir sisteminin hidrolik ilkelere dayalı modellerini geliştirirken, bir yandan da otomatlar, ve buna bağlı olarak insan zihninin ve yaşamının doğası hakkında uzun uzadıya fikir yürütmekten geri durmamıştır.[6]

5 Descartes'ın yaşamını detaylı bir şekilde inceleyen, *Descartes: Entelektüel Bir Biyografya* kitabının yazarı Stephen Gaukroger'a göre, 1614'de on sekiz yaşındayken Poitiers Üniversitesi'nde okumak için Paris'e gelen Descartes'ın otomatlara olan ilgisi, haftasonlarında vakit geçirmek için gittiği Saint-Germain'deki Kraliyet Bahçeleri'nde gördüğü, havuzların kenarlarına yerleştirilmiş olan, ve kendi kendilerine dans edip şarkı söyleyebilen (hidrolik esaslarla çalışan) kuklalardan kaynaklanıyor. Daha sonraki yıllarda gayrimeşru bir kızı olan Descartes, yasal olarak hiçbir zaman babalığını üstlenmediği ama çok düşkün olduğu kızına, bu kuklaları inşa eden Francini kardeşlerden esinlenerek Francine adını vermiş, hatta bir söylentiye göre Francine'e genç yaşta ölünce, ona çok benzeyen, aynı boyda bir otomat yaptırtmıştır. (Gaukroger, bu söylentinin büyük olasılıkla temelsiz olduğunu, Descartes'ın ismine gölge düşürmek için Kilise tarafından çıkartılmış olabileceğini belirtiyor.) Bkz. Stephen Gaukroger, *Descartes: An Intellectual Biography*, Oxford: Oxford University Press, 1995.

6 *The Philosophical Writings of René Descartes*, çeviren ve derleyenler: J. Cottingham, R. Stoothof, ve D. Murdoch, Vol. 3, s. 214,, AT III: 566, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Varlıkbilimsel açıdan varolan her şeyi, temelleri uzam ve düşünce ile belirlenmiş olan ve birbirini dışlayan iki tözsel kümeye (*res extensa* ve *res cogitans*) ayıran Descartes'a göre, "canlılık" da dahil olmak üzere bedenle ilgili bütün nitelikler ilk kümenin içinde yer alırken, rasyonel zihinle ilgili tüm nitelikler ikinci kümede yer alır. Hayvanları yalnızca bedenleri olan ama rasyonel zihinleri olmayan canlılar olarak gören Descartes'ın bu varlikbilimsel varsayımından Yapay Zekâ'ya dair şu iki sonuç çıkartılabilir:

1. Otomatların inşası projesi, gerçek anlamda akıllı (zihni olan) nesnelerin yapımı olarak görüldüğü müddetçe başarısızlığa mahkumdur, çünkü zihin, kategorik olarak, uzama sahip nesneler dünyasının bir ürünü ya da niteliği değildir.

2. Öte yandan, yalnız saatler ya da basit kuklalar değil, canlı hayvanlar kadar karmaşık otomatlar inşa etmek ilke olarak mümkündür. Üstelik, yeterince geliştirilmiş bir iç mekanik yapıya sahip olan bir otomat, hiçbir zaman bir zihne sahip olamasa da, hayvanlar gibi "canlı" olarak kabul edilebilir.

Bu konudaki görüşlerini çeşitli yazılarında ifade eden Descartes, örneğin öğrencisi Regius'a 1642 yılında yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

Siz yaşayan (canlı) şeylerle yaşamayan (cansız) şeyler arasında, bir saat veya bir otomat ile, bir anahtar ya da kılıç veya kendi kendine hareket edemeyen herhangi bir nesne arasında olduğundan daha büyük bir fark varmış gibi düşünüyorsunuz. Ben aynı fikirde değilim.[7]

Buna benzer bir fikri Descartes'ın *Ruhun Tutkuları* başlıklı kitabında da bulabiliriz:

Kabul etmemiz gerekir ki, canlı bir insanın bedeniyle ölmüş bir insanın bedeni arasındaki fark, aynen kendi kendine çalışması için gerekli her şeye sahip olan ve bu amaçla inşa edilmiş bulunan, kurulu bir saat veya benzeri basit bir otomat ile, kırılmış ve dolayısıyla hareket etme yeteneğini yitirmiş bulunan aynı türden bir makinenin arasındaki fark gibidir.[8]

Cogito'nun bu sayısında kısa bir yazısı yer alan ve Darwin'in evrim kuramını ve bu bağlamda tanrıtanımazlığı savunan görüşleriyle tanınan İngiliz biyoloğu Thomas Huxley ise, Descartes'ın kimi varsayımlarını kabul ederek, Descartes'dan farklı sonuçlara varıyor. Huxley'e göre, eğer hayvanlar tıpkı incelikle tasarımlanmış ve kurulmuş saatler gibi birer makineyse, biz insanlar da

7 The Philosophical *Writings of René Descartes*, çeviren ve derleyenler: J. Cottingham, R. Stoothof, ve D. Murdoch, Vol. 1, s. 329, AT XI: 331, Cambridge Cambridge University Press, 1992.

8 Thomas H. Huxley, "On The Hypothesis that Animals are Automata", *Collected Essays*, Vol. 1, London: Appleton, 1893.

öyleyiz. Huxley'in görüşüne göre, Yapay Zekâ projesinin bütünüyle başarıya ulaşmaması için ilkece hiç bir engel olmadığı söylenebilir.[9]

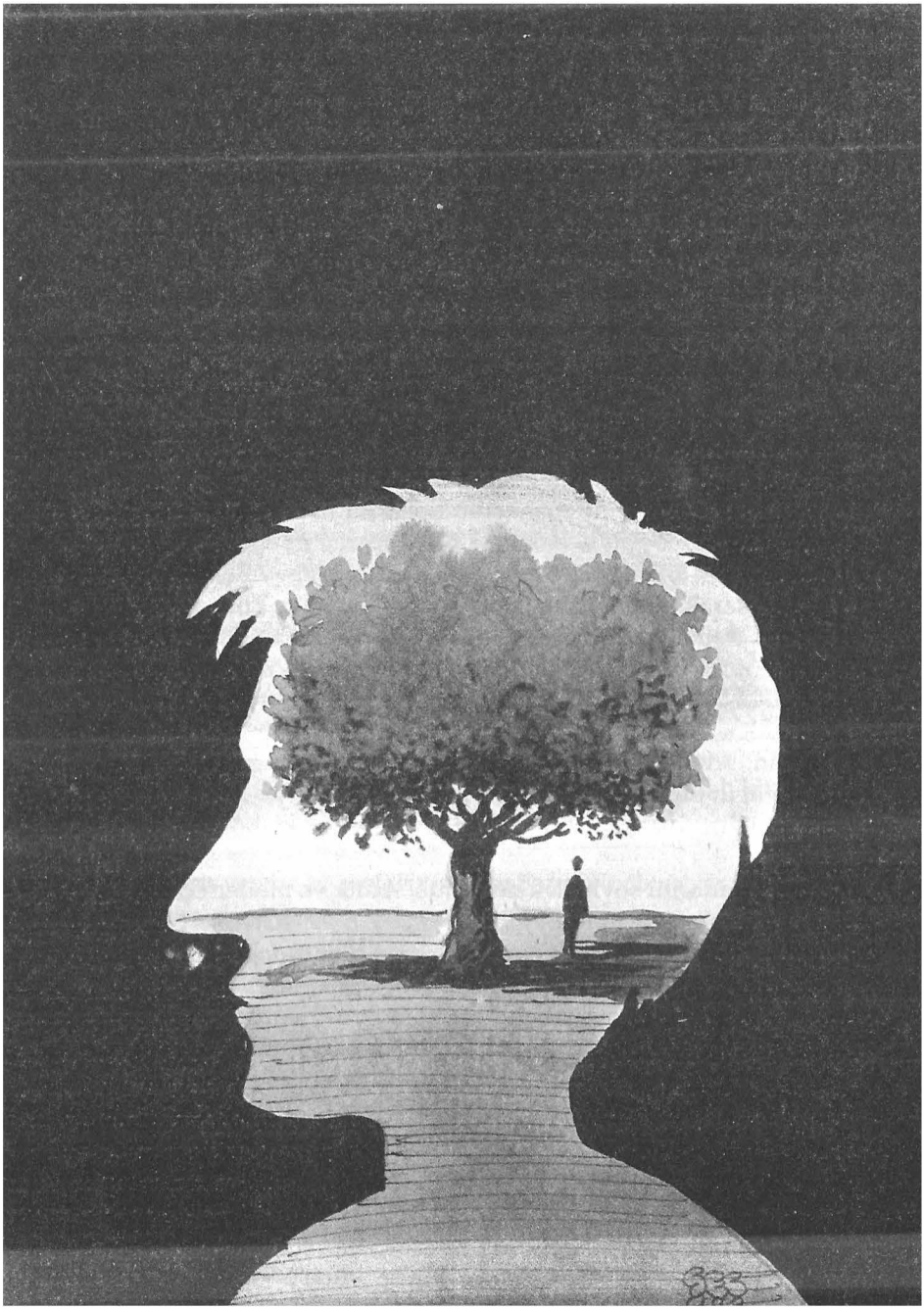
Avrupa'da yine modern çağda inşa edilmiş olan, en çok ün salmış otomatlardan biri de, 18. yy.'da yaşamış mucitlerden Baron Wolfgang von Kempelen'in yapımı olan, "Satranç Oynayan Türk" isimli otomattı. "Satranç Oynayan Türk", üzerinde satranç tahtası olan bir masanın önünde oturmakta olan, dev cüsseli, koca bıyıklı ve sarıklı bir 18. yy. Türk erkeği görünümünde bir mankendi. Baron von Kempelen, bu mankeni şehir şehir gezdirerek isteyenlerle bazen gösteri amacıyla bazense para karşılığında satranç oynatıyor, izleyenleri hayretten hayrete düşürüyordu. Görünüşte, kurgulu bir mekanizma sayesinde el ve kollarını oynatarak satranç taşlarını hareket ettirebilen, rakibi kurallara uygun olmayan bir hamle yaptığında da kafasını sallayan bu kul yapısı cansız dev manken, satranç oynamayı becerebiliyor, yaptığı doğru hamleler sonucunda çoğu karşılaşmadan galip ayrılıyordu.

Tabii izleyicilerden gizlenen işin aslı başkaydı. Masanın altındaki saklı bir kapalı bölmede gizlenmiş olan satranç ustası bir cüce, aynalı bir mekanizma sayesinde gizlendiği yerden satranç tahtasındaki durumu görebiliyor, ve küçük gizli kaldıraçlar sayesinde de mankenin kollarını hareket ettirerek satranç oynatıyordu. Bu hile dolayısıyla Baron von Kempelen'in otomatı "Satranç Oynayan Türk"ün gerçek anlamda bir otomat olmadığı, Yapay Zekâ projesinin tarihsel bir parçası olarak anılmaması gerektiği söylenebilir. Yine de, gerek otomatlar tarihinde hakkında en çok yazı yazılmış tasarımlardan birisi olması[10], gerekse Yapay Zekâ'nın satranç oyunuyla olan ortak tarihçesinin köklülüğünü belgelemesi açısından burada değinmeyi uygun buldum. (Satranç konusuna gelecek bölümde yeniden döneceğim.) Mankenin niye sarıklı bir Türk kılığına büründürüldüğünün, Avrupa'nın "kendisinin diğeri" olarak gördüğü Osmanlılar'a bakış açısıyla ilgili olduğuna, hatta bu konuda sosyolojik-kültürel bir çözümleme yapmanın ilginç olacağına da kuşku yok. Ne var ki, bütün bunlar bu yazının kapsamı dışında kalıyor.

Yine de şu kadarını söylemek mümkün: Antik ve modern çağlarda yapılan otomatların, teknolojik açıdan bugünkü Yapay Zekâ sistemleriyle aşık atamayacakları kesinse de, Yapay Zekâ'nın özündeki fikir, yani insanın kendi benzerini tasarımlayıp kendi eliyle inşa etmesi fikri dijital bilgisayarlarla ortaya çıkmış yeni bir fikir değil, insan zihnini çok uzun yüzyıllardır meşgul etmiş, üzerinde hem çok mürekkep hem de çok kol gücü harcanmış olan köklü bir fikir. Günümüz bilgisayar teknolojisinin Yapay Zekâ projesini tarihte hiç görülmedik

9 Örneğin, bkz. T. A. Heppenheimer, "Man Makes Man", s. 29-69, *Robotics*, Derleyen: Marvin Minsky, New York: Omni Press, 1985.

10 Bilgisayar tarihinin adı genellikle Babbage ile birlikte anılan ilginç bir siması, bazı tarihçilere göre dünyanın ilk bilgisayar programcısı olarak da kabul edilen İngiliz matematikçi Lady Augusta Ada Lovelace'dır. Ünlü şair Lord Byron'ın kızı olan Lady Lovelace, özel hocalardan matematik eğitimi almış, 1833 yılından itibaren ilgisini Babbage'ın çalışmaları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Babbage'ın tasarımladığı makine için programlar yazan, özellikle Bernoulli sayılarının hesaplanması konusundaki programlama çalışmalarıyla ünlenen Lady Lovelace'ın yaşamı hakkında daha fazla bilgi için Dorothy Stein'ın *Ada: A Life and a Legacy* (MIT Press, 1984) başlıklı kitabına bakılabilir.

derecede ileri bir düzeye getirmiş olduğundan kuşku yok, ama bu, bir gün gerçekten insanlar kadar akıllı makineler inşa edilecekse, onların bugün anladığımız anlamda bilgisayar mimarileri üzerine kurulacağı çıkarımını doğrulamıyor.

Bu konuya daha fazla girmeden, gelecek bölümde Yapay Zekâ projesinin bilgisayarlar döneminde ulaştığı durumu inceleyeceğim.

Yapay Zekâ'nın Bugünü

Yapay Zekâ'nın bugününü kısaca incelerken, dijital bilgisayarların ortaya çıkmasıyla girilen dönemden söz edeceğiz. Bugünkü bilgisayarların tasarımı büyük ölçüde matematikçi Alan Turing'e ait olsa da, kendi kendilerine hesap yapabilen mekanik cihazlar inşa etme fikri geçtiğimiz yüzyılda yaşamış olan başka bir İngiliz matematikçiye, Charles Babbage'a ait. Bugünkü bilgisayarların ilk prototipini oluşturan, ama elektronik değil de mekanik ilkeler doğrultusunda işleyen, Babbage'ın "Çözümleme Motoru" ("Analytical Engine") adını verdiği hesaplama makinesi, 1830'larda üzerinde epeyce bir süre çalışıldıktan sonra teknik ve finansal yetersizlikler nedeniyle terk edilmiş, daha sonra da ta 1937'de Babbage'ın notları yeniden bulunana kadar bir daha hatırlanmamıştı.[11] (Babbage'ın son halini göremediği makinesi, kendi notları doğrultusunda ve 31 haneye kadar sayıları kullanarak hesap yapabilecek şekilde İngiliz mühendisler tarafından yeniden tasarlanmış ve 1991 yılında bitirilmiştir.)

II. Dünya Savaşını izleyen günlerde Turing'in oluşturduğu ve Macar matematikçi John von Neumann'ın geliştirdiği model, modern elektronik bilgisayarların bugün de kullanılan modeli haline geldi. Turing'in kendisi bilgisayarlar ve hesaplama konularında, II. Dünya Savaşı sırasında Alman ordusunun kullandığı şifreleri İngiliz istihbaratı adına çözmek için çalıştıysa da, savaş sonrası dönemde ilgisini Yapay Zekâ alanına yöneltti.[12] Aynı dönemlerde, Amerika Birleşik Devletleri'nde, basit matematik problemleri çözebilen, ve dama, satranç gibi bedensel beceri gerektirmeyen oyunlar oynayabilen bilgisayar programları yazmaya çalışan bir grup araştırmacı da ortak çalışmalar yapmakta, ve henüz emekleme devresinde olan çağdaş Yapay Zekâ'nın ufkunu saptamaya çalışmaktaydılar. Bu bağlamda, 1956 yazında, Dartmouth Koleji'nde bir yaz okulunda M.I.T.'den Marvin Minsky'nin, Stanford'dan John McCarthy'nin, ve

11 Alan Turing'in pek çok açıdan incelenmeye değer bir yaşamı var. Cambridge Üniversitesi'nde dahi bir matematikçi olarak kabul edilen ve II. Dünya Savaşı sırasında çözmeyi başardığı şifreler sayesinde ulusal kahraman konumuna erişen Turing, gerek açıklamaktan sakınmadığı tanrıtanımaz görüşleri, gerekse 1952 yılında bir tesadüf neticesinde ortaya çıkan eşcinselliği nedeniyle Soğuk Savaş yıllarının baskıcı atmosferi içinde giderek daha zor koşullar altında yaşamak zorunda bırakıldı. İngiltere'de o dönemde geçerli olan "ahlaksızlık yasası" gereği, hapis cezasından kurtulmak için "eşcinselliğini tedavi etmek" amacıyla uygulanacak bir hormon tedavisi görmeyi kabul etti. Pek çok yan etkisi olan bu tedavinin ikinci yılında, kuşku uyandıracak bir şekilde evinde ölü bulunan Turing'in öldürüldüğü mü yoksa intihar mı ettiği sorusu bugün de sırrını koruyor. Turing'in yaşamını konu alan, ve daha sonra bir tiyatro oyunu haline de getirilen Andrew Hodges'ın *Alan Turing: The Enigma* (New York: Simon and Schuster, 1983) başlıklı kitabı okunmaya değer.

12 Herbert Simon ve Allen Newell, "Heuristic Problem Solving: The Next Advance in Operations Research", *Operations Research*, 6, 1958.

Carnegie-Mellon'dan Allen Newell ile Herbert Simon'ın diğer araştırmacılarla bir araya gelmesi tarihsel olarak bir dönüm noktası teşkil eder.

Bu yaz okulunu izleyen yıllarda Yapay Zekâ araştırmaları hızla ivme kazanmış, elde edilen ilk başarılı sonuçlar geleceğe yönelik büyük umutlar doğurmuştur. Örneğin, Herbert Simon 1958 yılında şu öngörüde bulunur:

Amacım sizleri şaşırtmak ya da şoka uğratmak değil... Ama anlatacaklarımı en basit şekilde özetlemenin tek yolu, şu anda dünyada düşünen, öğrenebilen ve yaratabilen makinelerin varolduğunu söylemek olacak. Üstüne üstlük, bu makinelerin öğrenme yetileri gelecekte daha da hızla gelişecek, öyle ki, yakın bir gelecekte, çözebilecekleri problemler kümesi, insan zihninin uğraşmakta olduğu problemler kümesiyle özdeş hale gelecek.

Simon'a göre, konuşmasını izleyen on yıl içinde, yani 1968'e kadar, Yapay Zekâ alanında şu aşamalara gelinmiş olacaktır:

1. Bir bilgisayar programı, eğer turnuvalara katılmaktan alıkonmazsa, dünya satranç şampiyonluğunu kazanacak.

2. Bir bilgisayar programı, yeni ve önemli bir matematik teoremi keşfedip kanıtlayacak.

3. Psikolojide kullanılan kuramların pek çoğu bilgisayar programları biçimine dönüşecek, ya da bu programların özellikleri hakkında niteliksel önermeler halini alacaklar.[13]

Simon'ın bu öngörüde bulunduğu tarihin üzerinden on değil tam kırk yıl geçmişken, Yapay Zekâ hangi aşamaya ulaşmış durumda? Bir bilgisayar programı ("Deep Blue"), otuz yıla yakın rötarla da olsa bir dünya satranç şampiyonunu alt etmeyi başardı, yani Simon'ın ilk iddiası gerçekleşti. Diğer iki iddia için aynı şeyi söylemekse zor; hatta durum daha da kötü. Matematiksel kanıtlama programlarındaki çalışmalara bakarak ikinci iddianın ne zaman gerçekleşeceği hakkında bugün sağlıklı hiçbir öngörü yapacak durumda değiliz; psikoloji çalışmalarına baktığımızdaysa onların üçüncü iddiayı gelecekte de doğrulamayacak bambaşka yönlere doğru yelken açmış olduğunu görüyoruz.

Aslında Yapay Zekâ, başlangıç ilkeleri ve amaçları göz önüne alınırsa, bugün yalnız matematik ve psikolojide değil, diğer araştırma alanlarında da bir

13 Laboratuvar başkanı Rodney Brooks ile kişisel yazışma.
COG projesi hakkında daha fazla bilgi için, şu makalelere bakılabilir: Rodney Brooks, "Intelligence Without Reason", MIT AI Lab Memo 1293, 1991; Rodney Brooks ve Lynn Andrea Stein, "Building Brains for Bodies", MIT AI Lab Memo 1439, 1993; Rodney Brooks, "Intelligence without Representation", *Mind Design II: Philosophy, Psychology, and Artificial Intelligence*, s. 395-420, derleyen: John Haugeland (Cambridge: MIT Press, 1997); ve Daniel Dennett, "The Practical Requirements for Making a Conscious Robot", *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 349, s. 133-146.

duraklama ve yön değiştirme devresi içinde görülüyor. Gerek bu alanın önde gelen isimlerinin geleceğe yönelik beyanlarından, gerekse ticari amaçlı olmayan Yapay Zekâ projeleri için ayrılan araştırma fonlarının yirmi ya da otuz yıl öncesine oranla hatırı sayılır ölçüde küçülmüş olmasından da bu sonucu çıkartmak mümkün. Halihazırda MIT Yapay Zekâ Laboratuvarı'nda sürdürülmekte olan en önemli Yapay Zekâ projelerinden olan COG için sürekli yeni fon sıkıntısı çekilirken[14], 1984 yılında, on yıl içinde insanlarla her konuda söyleşebileceği ve başka bir insandan ayırt edilemeyecek derecede sağduyulu uslamlamalar yapabileceği iddiasıyla başlanan CYC sistemi projesi, on yılın dolması ama amaçlanan noktanın ufukta belirmemesi üzerine 1995'ten itibaren yönünü ticari amaçlı uygulamalara çevirmiş durumda.[15]

Bu durumdan, gerek Yapay Zekâ, gerekse bilim tarihi ve sosyolojisi adına çıkartılması ve irdelenmesi gereken önemli dersler var. Ben burada bunların yalnızca ikisine değineceğim. İlki, Yapay Zekâ alanında niçin diğer bilimlerde görülmedik derecede, büyük ölçütlü bir geleceğe ait "öngörü hatası" yapılmış olduğu, ikincisiyse Yapay Zekâ'nın bundan sonra nasıl bir yol izlemesi gerektiği. Ama daha önce, Simon'ın tahminleri arasında doğru çıkmış olanını incelemek istiyorum. Yapay Zekâ'nın son zamanlardaki en önemli başarısı sayılan, IBM tarafından geliştirilmiş satranç programı "Deep Blue"nun dünya şampiyonu Gary Kasparov'u 1997'de yenmesine ne demeli?[16]

Satranç, Yapay Zekâ araştırmalarının ilk günlerinden beri odaktaki yerini korumuş ve üzerinde sürekli gelişme kaydedilmiş bir oyun. Son birkaç onyıldır Yapay Zekâ satranç programlarının büyük satranç ustalarıyla yaptığı karşılaşmalar halk arasında da çok ilgi çekiyor, popüler basında sık sık manşetten verilen bir haber halini alabiliyor. "Deep Blue"nun yaratıcılarının Kasparov galibiyetiyle azimli çalışmalarının semeresini aldıkları açık. Ama bu sonuç, Yapay Zekâ'nın varmak istediği asıl aşama açısından ne tür bir başarı ölçütü olarak kabul edilmeli?

Bu soruya kapsamlı bir yanıt verebilmek için önce bir oyun olarak satrancın yapısına ve bir faaliyet olarak satranç oynamanın doğasına bakalım. Newell ve Simon, satranç konusunda şöyle diyorlar:

Satranç bir oyundur. Problem çözme alanında oyunların cazip bulunmasının bir

14 Örneğin bkz. Doug Lenat. ve R. V. Guha, *Building Large Knowledge Based Systems* (Reading: Addison Wesley),1990, ve Doug Lenat, "CYC: A Large-Scale Investment in Knowledge Infrastructure", *Communications of the ACM*, 38:11, 1995.

15 Aslına bakılırsa, Kasparov'un satrançta bir bilgisayar programına yenilmesi ilk kez 1997'deki "Deep Blue" ile yaptığı karşılaşmada değil, 1994'de Almanya'da yapılan "Intel Dünya Satranç Ekspres Turnuvası"nda gerçekleşiyor. Üstelik, Kasparov'un yenildiği "Fritz II*" isimli program, "Deep Blue" gibi özel olarak geliştirilmiş paralel mimariye sahip RS/6000 türü bir makinede değil, 90 MHz Pentium işlemcili, sıradan bir kişisel bilgisayarda çalışıyor. Ne var ki, bu turnuvanın özel kuralların geçerli olduğu bir "ekspres" turnuva olduğunu unutmamak gerek. Oyuncuların tüm oyun sürelerinin yalnızca beş dakikayla sınırlı olması, "Fritz II*"i Kasparov karşısında avantajlı hale getiriyor. Yine de, turnuvanın final karşılaşmasında Kasparov "Fritz II*"i yenmeyi başarıyor.

16 Allen Newell ve Herbert Simon, *Human Problem Solving*, s. 664 (Englewood: Prentice Hall), 1972.

çok sebebi var: Oyunlar, kurallar tarafından kesinlikle belirlenmiş ve kapalı bir dünya içinde tanımlıdırlar; ortada yine kesinlikle belirlenmiş bir amaç vardır; oyunların kazanılma/kaybedilme niteliği (bizim kültürümüzde) gerçek bir rakibin olmadığı durumlarda bile oynayanlarda güdüm sağlanması için yeterli olur.[17]

Burada dikkat edilmesi gereken en önemli iki noktadan ilki, satranç dahil bütün oyunların, bir bilgisayarda nispeten kolayca temsil edilebilecek soyut ve "kapalı bir dünya" içinde tanımlanabilmeleri. Örneğin, bir satranç programının "bilmesi gerekenler" arasında, satranç dışı dünyaya ait hiç bir nitelik ya da özellik yer almaz. Oyunun nerede, ne zaman, ve hangi amaçla oynanıyor olduğu, satranç tahtasının ya da taşlarının hangi maddeden ya da hangi şekillerde yapılmış olduğu, satranç oyununun belli bir alış-veriş kavramına dayandığı, satranç oyuncusunun bir gece önce iyi uyuyamamışsa yorgun ve dikkatsiz olabileceği, basit bir hata yüzünden maçı kaybederse bundan utanacağı, kazandığında gururlanacağı, vb. satranç oyununun kapalı dünyasının dışında kalan özellikler olduğundan, satranç oyuncusu insanı çok ilgilendirdiği halde satranç oyuncusu programı hiç ilgilendirmez. Oysa bir satranç karşılaşmasında, zekâsını kullanarak rakibini alt etmeye çalışan bir insan için bu özellikler, satranç oyununun kapalı dünyasına içkin özellikler kadar önem taşıyabilir. Bu anlamda, satranç oynamak için programlanmış bir Yapay Zekâ programının, ancak kendisine satrancın kapalı dünyası dışında kalan bu özellikler de bir anlam ifade ettiği zaman, oynamakta olduğu oyunun gerçekten ne olduğunu anlayabileceği söylenebilir.

Daha da ileri gidelim: Bir satranç programı için, satrancın 8x8'lik 64 kareden oluşan bir tahta üzerinde oynanıyor olması bile anlamlı değildir; programın veri yapısında satranç yan yana eklemlenmiş 64 karelik lineer bir tahta üzerinde oynanan bir oyunmuş gibi de tanımlansa bu programın performansını etkilemez. Oysa satrancın görsel temsilinde yapılacak bu tür bir değişiklik insanlar için oynamayı hemen hemen olanaksız kılabilirdi. Son olarak, satranç programlarının her hamle öncesi büyük ustaların hamle yapmadan önce düşündükleri hamle sayısının binlerce katını denedikleri, buna rağmen ara sıra da olsa ancak çok acemi bir oyuncunun yapacağı türden hatalar yaptıkları göz önüne alınırsa, insanlarla makinelerin satranç oynama adı altında birbirinden çok farklı edimler gerçekleştiriyor olduğunu görebiliriz.

Durum böyleyse, "Deep Blue"nun yalnızca çok fazla sayıda olasılığı çok kısa bir zaman diliminde tarayabilen bir hesap-yapıcı olduğu, bu haliyle akıllı bir satranç oyuncusuna hiç benzemezken, çok sayıda aritmetiksel işlemi çok kısa zamanda gerçekleştirip büyük sayılarla çarpma işlemini her insandan daha hızlı yapabilen basit bir hesap makinesinden farklı olmadığı söylenebilir mi? En azından, "Deep Blue"nun satranç oyuncusu insanlar kategorisinden çok, hesap makineleri kategorisine ait olduğu söylenebilir. Ama o halde hızlı böl-

17 Patrick Winston, "Artificial Intelligence: A Perspective", *AI in the 1980s and Beyond: An MIT Survey*, s. 2-3, derleyenler: W. E. Grimson and R. S. Patil (Cambridge: MIT Press, 1987).

me/çarpma yapabilen hesap makineleriyle kimse ilgilenmezken, satranç oynayan makinelere gösterilen bunca ilgi niye?

Bu sorunun yanıtını da Newell ve Simon'ın satranç üzerine söylediklerindeki ikinci önemli noktada bulabiliriz. Satranç, kültür tarihindeki yeri itibarıyla, hep aklı kullanarak yenmenin-yenilmenin temsil edildiği bir yarışma olagelmiş. Satrancın diğer bir çok oyuna göre karmaşıklığı ve buna bağlı olarak tarihte satranç ustalarına verilen değer göz önüne alınırsa, satranç oynayan programlara atfedilen önem ortaya çıkacaktır. Bir başka deyişle, insanların satranca "zihinlerin arenasında rakiplerin çarpışması" olarak yaklaşması, rakiplerden birini oluşturan bilgisayar programının iç yapısına ilişkin sorunlardan daha baskın çıkarak, dikkati içsel mekanizmadan, performansa çevirmektedir. Baron von Kempelen'in mankeninin zamanın diğer bütün otomatlarından daha fazla ilgi toplaması da bir anlamda buna bağlanabilir.

Sonuç olarak, "Deep Blue", Yapay Zekâ'nın çağdaş tarihçesinde önemli bir yer tutsa da, bu önemin bir kısmının, "Deep Blue"nun satranç anlayışının gelişmişliğinden çok, biz insanların satranca bakışından kaynaklandığını söylemek gerçekçi olacak.

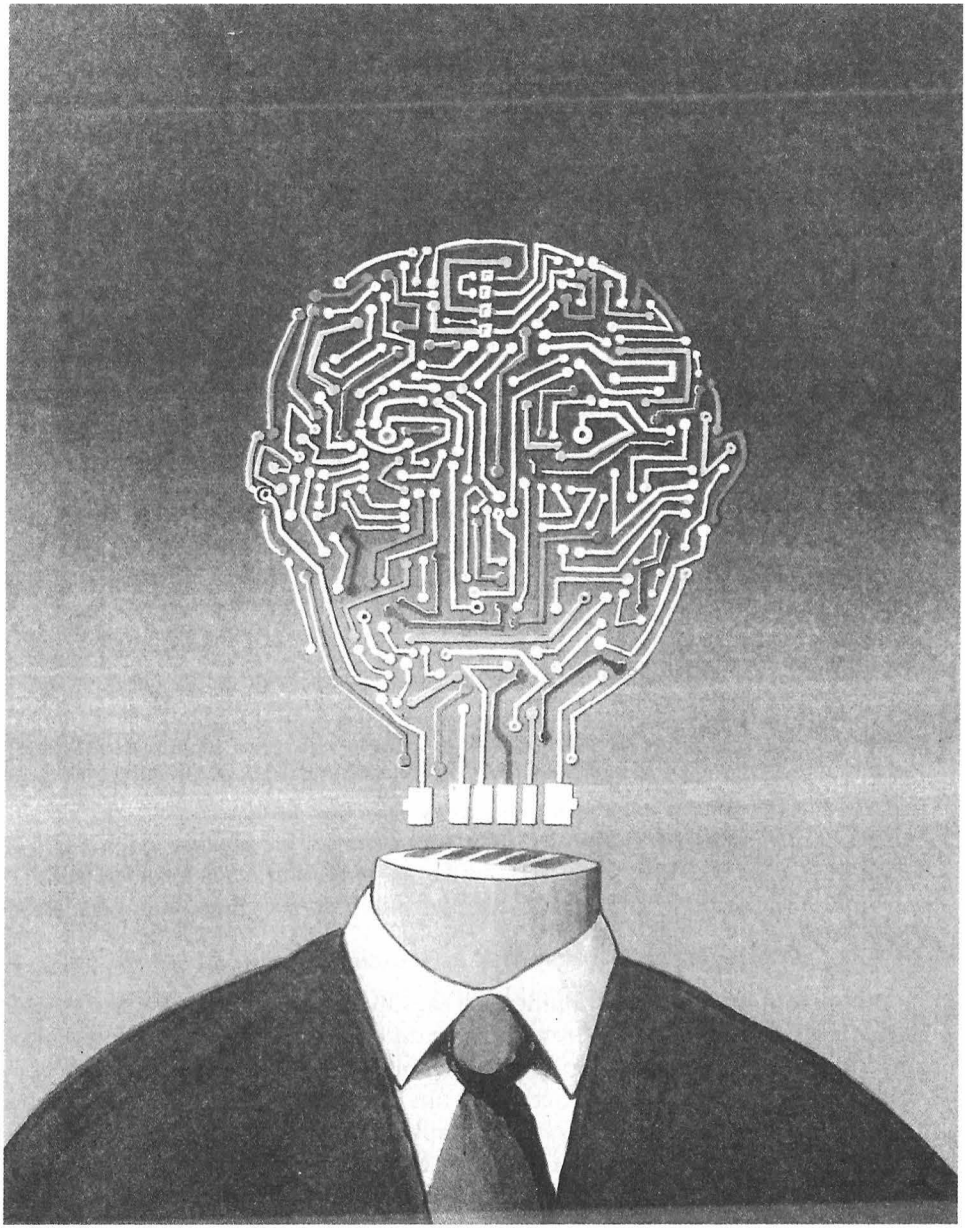
Satrançta durum böyleyken, şimdi de Yapay Zekâ araştırmacılarının ilk zamanlarda yaptıkları tahminlerden çoğunun niye doğru çıkmadığı konusuna dönelim.

Yapay Zekâ alanında 1960'lı yıllarda, geleceğe yönelik, ama sonradan gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı görülen, pek çok iddia ortaya atılmış olmasını Patrick Winston şöyle açıklıyor:

1960'lardaki Yapay Zekâ'nın ilk çağlarında, "bilgisayarlar on yıl içinde insanlar kadar akıllı hale gelecekler" diyenler vardı. Sonradan görüldüğü gibi, bunun iflah olmayacak derecede romantik bir tahmin olduğu ortaya çıktı. Ama bu romantikliğin altında ilginç nedenler yatıyor. Yapay Zekâ hakkında yapılmış tahminleri dikkatlice incelersek, bunları yapanların hayalperest kaçıklar değil, ciddi olasılıklar üzerinde fikir yürüten akıl vicdan sahibi bilim insanları olduğunu görürüz. Bu insanlar, yalnızca, halkı yakında karşılarına çıkacakmış gibi görünen bir durıma hazırlamak [örneğin akıllı robotların dünyayı sarması] konusunda üstlerine düşen görevi yerine getirmeye çalışıyorlardı.[18]

Winston'ın bu açıklamasının herkesi tatmin etmeyeceği, hatta ortada "iflah olmaz derecede romantik" bir şey varsa onun da bu açıklamanın ta kendisi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Daha gerçekçi bir neden olarak, 1950'lerde Yapay Zekâ ile uğraşanların üstlendikleri projenin dev boyutlarını ayrımsayamayıp, bunu on yılda üstesinden gelinecek bir mühendislik projesi olarak görmüş olmaları gösterilebilir. Belki daha da önemli bir nedense, özellikle A.B.D.'de üniversiteler bünyesinde olsun olmasın pek çok araştırma programının geleceği-

18 Seymour Papert, "One AI or Many", *The Artificial Intelligence Debate: False Starts, Real Foundations*, s. 7, derleyen: S. Graubard (Cambridge: MIT Press).

nin, gerek özel sektörden, gerekse hükümet ve ordu kaynaklarından ayrılacak fonlara bağlı olduğu gerçeğinde yatıyor. Yapay Zekâ araştırmalarının 1960'lı yıllarda hızla ivme kazanmasını sağlayan en büyük etmen, bu projeye A.B.D.'de DARPA kısa adıyla bilinen Savunma Bakanlığı İleri Araştırma Projeleri Kurumu'nun ("Defense Department's Advanced Research Projects Agency") eşine az rastlanır ölçüde para akıtmasıydı. Dolayısıyla, o yıllarda Yapay Zekâ araştırmacılarının yerine getirilemeyecek derecede büyük sözler vermesinin altında, DARPA'dan gelmekte olan fonların kesilmemesini, hatta arttırılmasını sağlamanın yatıyor olması çok daha akla yatkın geliyor. MIT'den Marvin Minsky'nin meslektaşı Seymour Papert'in şu sözleri de bu sava destek veriyor:

Yapay Zekâ projesinin beslenip büyümesi, ancak fonlardan para ayrılması gibi çok sıradan ve maddi bir koşulun yerine getirilmesi sayesinde oldu. 1969'a gelindiğinde, Yapay Zekâ çalışmalarını artık fildişi kulesinde sürdürecek durumda değildi. Para bulamamak durumu söz konusuydu.[19]

Bu bağlamda, şu da belirtilebilir: Büyük ölçüde Hava Kuvvetleri'nin bütçesinden ayrılan fonlarla kurulduğu Soğuk Savaş yıllarından bu yana A.B.D.'nin dış politikasında en etkili olmuş kurumlar arasında gelen, ve ara sıra Türkiye hakkında da raporlar hazırlatan RAND şirketi ("Research and Development"ın, yani "Araştırma ve Geliştirme"nin kısaltılmış hali), 1960'lı yıllarda, Yapay Zekâ konusunda kuşkucu tutumuyla bilinen felsefeci Hubert Dreyfus'a bir rapor hazırlattı. Sonradan "Bilgisayarlar Neler Yapamaz" (*What Computers Can't Do*, MIT Press, 1972) başlıklı bir kitaba dönüşecek olan bu raporda Dreyfus, Yapay Zekâ'nın ileri sürdüğü tezlerin çoğunun abartılı ya da temelsiz olduğunu, araştırmaların eriştiği noktanınsa hiç de öyle söylendiği gibi parlak olmadığını iddia etti. Bazı söylentilere göre 1970'lerde Yapay Zekâ'ya Savunma Bakanlığı'ndan ayrılan fonun kesintiye uğramasında bu raporun da etkisi oldu. Bu söylenti yanlış bile olsa kesin olan bir şey var ki, o da Yapay Zekâ'cıların o

19 NEC firmasının Bilgisayar Bilimi Araştırma Bölümü'nde müdür yardımcısı olarak görev yapan David Waltz, Yapay Zekâ'nın A.B.D. ordusu ve Savunma Bakanlığıyla olan yakın ilişkisine değinirken, şöyle diyor: "DARPA'nın bildirdiğine göre DART isimli bir yapay zeka planlama programı, [A.B.D.'nin Körfez Savaşı sırasında düzenlediği] Çöl Kalkanı ("Desert Shield") ve Çöl Fırtınası ("Desert Storm") operasyonlarında kullanılmış ve böylece kendisine otuz yıldır fon ayrılmakta olan Yapay Zekâ araştırmaları borcunu ödemeyi başarmıştır." (David Waltz, "Artificial Intelligence: Realizing the Ultimate Promises of Computing", *AI Magazine*, 18:3, s. 51, 1997.)

Yapay Zekâ projesinin geliştirmekte olduğu sistemlerin askeri amaçlarla da kullanılıyor olması irdelenmesi gereken siyasal bir sorun olarak ne Amerikan akademik dünyasının, ne de kamuoyunun gündeminde yer alsa da, bu durumla ilgilenen ve siyasal çözümlemesini yapmak isteyen araştırmacılara ara sıra rastlamak mümkün. Örneğin, "Socialist Review" dergisinin yazarı Tom Athanasiou, şöyle diyor: "Yapay Zekâ araştırmaları insana yeni olanaklar sunsa da, bunların hepsinin arzu edilir cinsten olanaklar olmayacağı kesin. Yapay Zekâ, dramatik doğası itibarıyla, bilgi-teknolojisi devrimine karşı saptanması gereken dört başı mağmur bir tavrın gerekliliğinin altını çiziyor." Bkz. "High-Tech Politics: The Case of Artificial Intelligence", *Socialist Review*, 92, s. 34, 1987.

zamanlar kongrelerde konuşma verirken kürsüde yuhaladıkları Dreyfus'u bugün de affetmemiş oldukları.[20]

Yapay Zekâ'nın bundan sonra nasıl bir yol izleyebileceği konusuna kısaca son bölümde değineceğim.

Yapay Zekâ'nın Yarını

Yapay Zekâ bundan sonrası için nasıl bir yol izlemeli? Bu sorunun yanıtı, genel olarak Yapay Zekâ'nın kendi tarihçesinde, en başarısız olduğu alanlarda neyin eksik kaldığının incelenmesinde yatıyor. Daha özel olaraksa şu söylenebilir: Yapay Zekâ'nın, yalnızca bir programlama ya da mühendislik projesi olarak görüldüğü müddetçe, Turing'in öngördüğü rotadan çıkıp giderek daha uygulamalı ticari kullanım alanlarına kayması ve dolayısıyla özgün bakış açısını yitirmesi kaçınılmaz gözüküyor. Bunu önlemekse ancak Yapay Zekâ'yı tarihsel bağlamı içinde yeniden gözden geçirerek ve üstlenmiş olduğu projenin gerçek boyutlarını ortaya çıkartarak mümkün olabilir. Bu süreç içinde özellikle önem taşıyan iki alana kısaca dikkat çekmek istiyorum: Sibernetik ve Felsefe.

Sibernetik, 1930'lu yıllarda, mühendislik alanında geliştirilmekte olan enformasyon ve kontrol kuramındaki ana fikirlerin, gerek elektronik/mekanik karmaşık sistemlerin, gerekse canlıların, içinde bulundukları ortamla yaptıkları bilgi alışverişi çerçevesine uyarlanmasıyla doğmuş olan bir araştırma alanı. Sibernetik, temel olarak "geri-besleme" kavramı güdümünde pek çok değişik alandan araştırmacıyı bir araya getiren bir dizi konferans sonucu ortaya çıkıyor. İlk zamanlar, "Biyolojik ve Toplumsal Sistemlerde Döngüsel, Nedensel ve Geri-Besleme Mekanizmaları" başlığı altında düzenlenen bu konferanslar, matematikçilerden mühendislere, biyologlardan antropologlara kadar geniş bir akademik kitleyi bir araya getiriyor. Pek çok değişik sebep sonucu ilk yıllardaki ivmesini yitiren ve özellikle Yapay Zekâ'nın 1950'lerde ortaya çıkmasından sonra iyice çözülen Sibernetik uzun yıllardır (ilk ortaya çıktığı biçimiyle) iddialı ama yarım bırakılmış bir proje olarak durmakta.

Yapay Zekâ'nın şimdiye dek (bir ölçüde siyasi sebeplerle) kayıtsız kaldığı, hatta düşmanca bir tavır takındığı Sibernetik'in, vakti zamanında, robotların çevreleri ya da içinde varoldukları ortamlarla bilgi alışverişi yapma süreçlerinin formüle edilmesinde çok önemli rol oynayabilecek olan "geri-besleme" kavramı üzerinde yapmış olduğu çalışmalar, günümüz robotbilimi için faydalı bir kaynak oluşturabilir. Bunun ötesinde, Sibernetik'in tarihinde, değişik alanlardan çok sayıda araştırmacıyı heyecan yaratacak bir ortam içinde bir süre de olsa barındırabilmiş olması yatıyor. Yapay Zekâ'nın, bu noktada Sibernetik'in tarihinden öğrenip yararlanacağı çok şey olduğu açık.

Benzer şekilde, Yapay Zekâ'nın konusu olan insanla ve akılla ilgili, bilim-mühendislik-teknoloji üçgeni dışında kalan toplum ve insanlık bilimleri tarafından tarih boyunca araştırılagelmiş savlar, Yapay Zekâ için çok değerli referans noktaları haline dönüşebilir. Bu bağlamda Felsefe'nin özel bir yere sahip

20 Yayımlanmamış makale, Stanford Üniversitesi Bilgisayar Bilimi Bölümü, 1995.

olduğunu söylemek de mümkün.

Stanford Üniversitesi'ndeki bir konuşmasında "Yapay Zekâ Felsefe'ye sırtını dönmeyi göze alamaz, çünkü o zaman kötü bir felsefeyle yola devam ediyor olacaktır" diyen John Mc Carthy, "Yapay Zekâ'nın Felsefe'yle Ortak Nesi Var?" başlıklı yazısında şöyle diyor:

Yapay Zekâ'nın, şimdiye kadar yalnızca felsefeciler tarafından araştırılmış olan pek çok fikre gereksinimi var. Çünkü bir robot insanlar kadar akıllı olabilmek ve deneyimlerinden bir şeyler öğrenebilmek için, birbirinden bağımsız olguları derleyip toparlayacak genel bir dünya görüşüne gereksinim duyacaktır.[21]

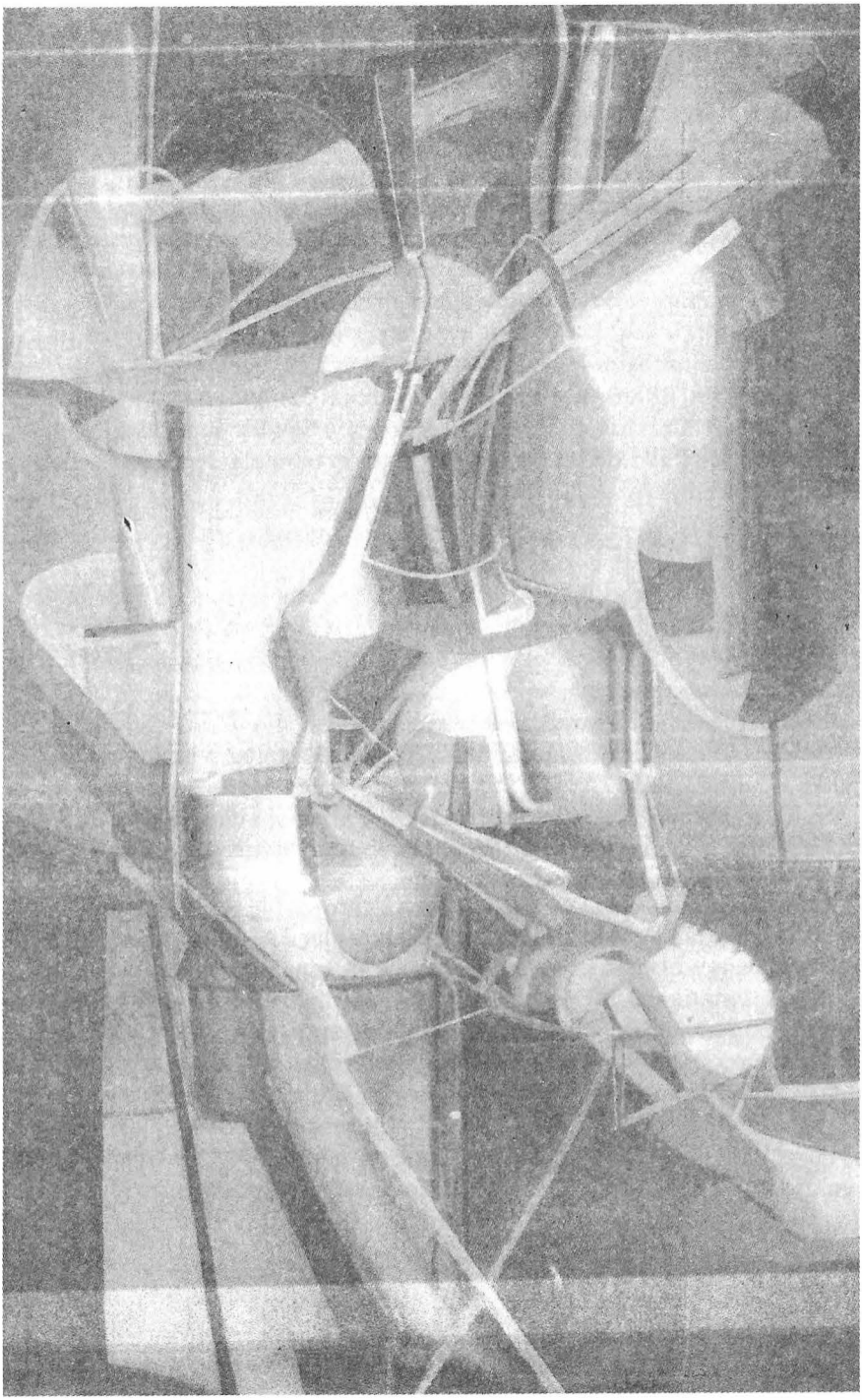
Yapay Zekâ'nın isim babası olan McCarthy'nin, benzer bir tezi 1972'de basılmış olan kitabı "Bilgisayarlar Neler Yapamaz"dan bu yana savunmakta olan felsefeci Hubert Dreyfus ile uzun yıllar sonra ortak bir kuramsal noktada buluşmuş olmaları, belki de bu iki çalışma alanı arasında gelecek vaat eden bir işbirliğinin ilk adımı olarak görülebilir.

Kıssadan Hisse

Carnegie-Mellon Üniversitesi'ndeki Hareketli Robot Laboratuvarı başkanı Hans Moravec, "Zihin Çocukları" başlıklı kitabında (*Mind Children*, Harvard University Press, 1988) şöyle diyor:

Bugün makinelerimiz "zeki" sıfatını hakedemeyecek kadar az gelişmiş, ve yeni doğmuş bebekler kadar anne-baba ilgisine muhtaç yaratıklardır. Fakat önümüzdeki yüzyılda biz insanlar kadar karmaşık sistemler haline gelecek, ve zamanla bizleri ve tahminlerimizi de aşan, ve bizleri ataları olarak gördükleri için gurur duyacağımız varlıklara dönüşeceklerdir.

Yapay Zekâ'nın bize vaat ettiği gelecek, bu tür bir robotlar dünyasında yaşamak olabilir mi? Ben, gelecekte bir gün insanlar kadar zihinsel yetilere sahip robotların inşa edilmesi projesinin önünde duran, ilkesel olarak aşılması olanaksız, matematiksel, teknolojik, ya da metafiziksel bir engel görmüyorum. (Bu, ne indirgemeci bir tavırdan, ne de bilim-kurguya düşkünlükten kaynaklanan, ama temellendirmesi bir başka makaleye ancak sığacak bir görüş.) Öte yandan, Moravec'in iddiası bana kendisinin Yapay Zekâ'nın kısa ya da uzun tarihçesinden haberdar olmadığını, ya da bu kıssadan çıkartılması gereken hisseyi çıkartamadığını düşündürüyor. Sonuçta benimki de bir öngörü olmaktan öteye gidemese de, Yapay Zekâ projesinin gerçek boyutları ve tarihsel evrimi düşünülürse, bizlerden akıllı robotların at koşturduğu bir dünyanın gerçekleşmesi için, o da eğer bir gün gerçekleşirse, bir değil daha pek çok yüzyıla gereksinim olduğu açıkça görülebilir.

Ampirik Araştırma Olarak Bilgisayar Bilimi: Semboller ve Arama

Allen Newell
Herbert A. Simon

ilgisayar bilimi bilgisayarlarla ilgili oluşumların çalışılmasıdır. Bu derneğin kurucuları kendilerine Hesaplama Makinecileri Derneği *(Association for Computing Machinery)* ismini verirken bunu çok iyi anlamışlardı. Makinenin yalnızca donanımı üzerinde değil, programlanmış, yaşayan bir makine, bir organizma üzerinde çalışıyoruz.

Bu Turing Konferansları'nın onuncusu. Bizden önce bu platformda konuşan dokuz kişi bize dokuz değişik açıdan bilgisayar bilimini sundular. Çünkü organizmamız, ya da makinemiz, birçok değişik düzeyde ve değişik açıdan incelenebilir. Bugün burada bilimsel çalışmalarımızın sonucu olan yeni bir bakış açısını sunmaktan gurur duyuyoruz. Dileğimiz bilgisayar biliminden ampirik bir sorgulama olarak söz etmek.

Bakış açımız alternatiflerinin yalnızca bir tanesi; bizden önceki konuşmacılar bunu açık olarak ortaya koydular. Fakat, bütün konferanslar bir araya getirildiğinde bile bu bilimimizin tüm sahasını kapsamaya yeterli olmuyor. Bu on

ödülde temsil edilmemiş birçok temel yön var. Eğer bir gün sınırlarını kavrayıp bilgisayar bilimlerini her açıdan tartışmış olabileceksek -ki bunun yakın bir zamanda olamayacağını biliyoruz- işte o zaman döngüye tekrar başlamanın zamanı gelmiş olacak. Çünkü o zaman, konuşmacı olan tavşan, her sene yeni bir atılımla bilimsel ve teknik ilerlemelerin bir kaplumbağa sebatıyla ortaya koymuş olduğu küçük kazançların birikimini aşmak durumunda kalacaktır. Her yeni sene, yeni bir boşluk yaratarak yeni bir atılım ihtiyacını ortaya çıkaracaktır; zira bilimde son söz yoktur.

Bilgisayar bilimi ampirik bir disiplindir. Ampirik yerine deneysel bir bilim dalı olduğunu da söyleyebilirdik, fakat astronomi, ekonomi ve jeoloji gibi bilgisayar biliminin de, kendine dair çeşitli gözlem ve deneyimleri dar bir anlamda deneysel metod tiplemesine uygun düşmez. Yine de, üretilen her yeni makine bir deneydir. Aslında, yeni bir makinenin inşası doğaya bir soru sorar ve biz, cevabı, makineyi çalışma halinde gözleyerek ve elimizdeki tüm analitik ve ölçüm imkânlarıyla inceleyerek dinleriz. Yapılan her yeni program bir deneydir; doğaya bir soru sorar ve davranışı cevabının ipuçlarını barındırır. Ne makineler, ne de programlar kara kutudurlar; hem donanım hem de yazılım, tasarlanmış birer mamüldür ve içlerini açıp bakmak mümkündür. Yapıları ile davranışları arasındaki ilişkiyi kurarak bir deneyden birçok ders çıkarabiliriz. Örneğin, bir teori ispatlayıcısından 100 tane inşa etmeden de, istatistik olarak umulduğu gibi aramanın birleşik açılımlarını kavrayamamış olduğunu gösterebiliriz. Programın yalnızca birkaç çalışmanın ışığında denetlenmesi bize hatanın nerede olduğunu gösterir ve bir sonraki atılıma geçmemizi sağlar.

Bilgisayar ve program üretmek için birçok nedenimiz var. Bilgisayar ve programları topluma hizmet vermek için ve toplumdaki ekonomik görevleri yerine getirecek aletler olarak üretiyoruz. Fakat, bilim adamları olarak, makineleri ve programları yeni olguları keşfedebilmek ve bildiğimiz olguları analiz edebilmek için inşa ediyoruz. Bu, toplumda bilgisayarların ve programların yalnızca ekonomik kullanım için veya ilerleme sürecinde bu yönde kullanılması amaçlanan ara parçalar olarak görülmeleri yüzünden, sıkça akıl karışıklığına sebep olur. Bilgisayarları çevreleyen oluşumların derin ve anlaşılması güç olduğunun ve doğalarının betimlenmesi için geniş deneysel çalışmalara gereksinim duyulduğunun kavranması gerekmektedir. Her bilim dalında olduğu gibi, bu deneysel çalışmaların ve anlayışın sonucunda elde edilen kazançlar yeni tekniklerin geliştirilmesinde kendini gösterecektir. İşte bu yeni teknikler de toplumun amaçlarını gerçekleştirmesinde yardımcı olacak aletleri yaratacaktır.

Fakat, burada amacımız bilime dışarıdan bakan bir dünyadan anlayış istemek değil. Amacımız, bilim dalımızın bir yönünü, ampirik araştırma ile gelişen yeni temel bir anlayışı incelemek. Bunu yapmanın en iyi yolu ise örnekleme. Örneklerimizin kendi arama sahamızdan olması konusunda affınıza sığınıyoruz. Açık olacağı üzere, bu örnekler Yapay Zekâ'nın özellikle ilk senelerindeki tüm ilerlemeleri içeriyor ve bizim kişisel katkılarımızın dışında birçok aramaya dayanıyor. Doğrudan doğruya kişisel katkılarımız bile, başkalarıyla işbirliği so-

nucunda ortaya çıkmıştır. Birlikte çalıştıklarımızdan öncelikle Cliff Shaw ile heyecanlı bir dönem olan ellilerin sonlarında üçlü bir takım oluşturduk. Aynı zamanda Carnegie-Mellon Üniversitesi'nden birçok meslekdaş ve öğrenci ile de beraber çalıştık.

Zamanımız yalnızca iki örneğin incelenmesine el veriyor. Birincisi sembolik sistem fikrinin gelişimi. İkincisi ise öngörülü arama fikrinin gelişimi. Bu iki kavram, hem bilginin nasıl işleme geçirildiğini, hem de zekânın nasıl oluşturulduğunu anlamak için büyük önem taşıyorlar. Bu kavramların, Yapay Zekâ'nın tüm sahasını kapsamaktan uzak olmakla beraber, bilgisayar biliminin bu alanında temel bilgilerin doğasını sergilemekte yararlı olduklarını düşünüyoruz.

Semboller ve Fiziksel sembol Sistemleri

Bilgisayar bilimine yapılan en temel katkılardan biri, basit denilebilecek bir düzeyde sembollerin ne olduğunu açıklamak olmuştur. Bu açıklama doğa hakkında bilimsel bir önermedir. Ampirik olarak, uzun ve yavaş bir gelişme ile ortaya çıkarılmıştır.

Semboller, zekâ içeren etkinliklerin temelinde yatarlar. Zekâ içeren etkinlikler ise tabii ki Yapay Zekâ'nın ve dolayısıyla bilgisayar biliminin başlıca konusunu oluştururlar. Bilgiler, belirlenmiş hedeflere ulaşmak amacı ile bilgisayar tarafından işlenirler ve bu durumda, bir sistemin zekâsı, görev çerçevesinde karşılaşılan değişkenlikler, güçlükler ve karışıklıklar karşısında belirlenmiş hedeflere ne kadar ulaşılabildiğine göre ölçülür.

Bilgisayar biliminin zekâya ulaşmak için yaptığı yatırım, yerine getirilen görevler küçük çapta olduğunda bulanıklaşır, çünkü bu durumlarda çerçeve dahilinde kalabilecek tüm değişkenlikler öngörülebilir. Bilgisayarları daha küresel, karmaşık ve bilgi yoğunluklu işlere koştuğumuzda ve onları doğanın tüm olasılıkları ile kendi kendilerine baş etmeye muktedir özneler haline getirmeye çalıştığımız noktada, zekâya ulaşmak için yapılan yatırım daha belirgin bir şekilde görülebilir.

Sistemin zekâ içeren etkinlikler için gereksinim duyabileceği konusunda anladıklarımız zamanla çoğalıyor. Bunlar birden fazla parçadan oluşuyor, çünkü tek başına herhangi bir temelin, zekânın tüm göstergelerini açıklaması mümkün değildir. Hayatın özünü ifade edebilecek bir "yaşamsal ilke" olamayacağı gibi bir "zekâ ilkesi" de olamaz. Fakat basit bir *deus ex machina*'nın yokluğu, zekâ için yapısal gereklilikler olmadığı anlamına da gelmez. Zorunlulukların bir tanesi de sembolleri depolama ve onlari manipüle etme kapasitesidir. Soruyu bilimsel olarak ortaya koyabilmek için Warren McCulloh'un (1961) bilinen bir aramasının başlığını alıntılayabiliriz: Zekânın kullanabildiği sembol ve sembolü kullanabilen zekâ nedir?

[...]*

[...] metnin editor tarafından kısaltıldığı yerleri göstermektedir.

Fiziksel Sembol Sistemleri

Tekrar semboller konusuna geri dönelim ve fiziksel sembol sistemini tanımlayalım. Fiziksel sıfatı sistemin iki önemli özelliğini ortaya koyuyor: 1-Bu sistemler açıkça fizik kurallarına uygun şekillerde işlerler; inşa edilmiş sistemler tarafından gerçekleştirilebilirler ve inşa edilmiş parçalar taşırlar; 2- "sembol" kelimesi kullandığımız şekli ile amaçladığımız yorumu açıklayıcı olmasına rağmen insana ait sembol sistemleriyle kısıtlanmış değildir.

Fiziksel sembol sistemi semboller adını verdiğimiz parçacıkların kümesidir. Semboller fiziksel kalıplardır ve ifade ya da sembol yapısı dediğimiz farklı bir kümenin parçalarını da oluşturabilirler. Bu durumda, sembol yapısı, sembollerin fiziksel bir şekilde (örneğin parçacıkların yan yana durması halinde) bir araya getirilmesi ile oluşur. Herhangi bir zaman diliminde, sistem bu sembol yapılarının bir birikimini içerecektir. Bu yapıların yanı sıra, sistemde bulunan ve ifadeler üzerinde çalışarak başka ifadeler üreten bir işlem topluluğu da bulunmaktadır: Yaratma, değiştirme, yeniden üretme ve yok etme işlemleri. Fiziksel sembol sistemi zaman içinde kendi kendini yenileyen sembol yapıları oluşturan bir makinedir. Böyle bir sistemin var olduğu alan, bu sembolik ifadelerden daha geniş bir nesneler dünyasını kapsar.

Bu ifade yapılarının, sembollerin ve nesnelerin merkezinde iki kavram yatar: Belirleme ve yorumlama.

Belirleme: Sistem, belirli bir ifade verildiği takdirde bir nesneyi etkiliyor ya da o nesneye dayanan şekillerde hareket ediyorsa, ifade nesneyi belirlemektedir.

Her iki durumda da ifade üzerinden nesneye ulaşılmıştır. Bu da belirlemenin özünü oluşturur.

Yorumlama: Eğer bir ifade bir işlemi belirliyorsa ve eğer sistem, verilen ifade ile işlemi yürütebiliyorsa, sistem ifadeyi yorumlayabiliyor demektir.

Yorumlama, sistemin ifadelere bağımlı etkinliklerinden söz etmektedir: Bir ifade verildiği takdirde, sistem, belirlenmiş işlemi yürütebilir, yani ifadeler tarafından tasarlanmış işlemleri başlatabilir ve icra edebilir.

Yukarıda açıklandığı gibi belirleme ve yorumlama kabiliyeti olan bir sistemin, ayrıca tamamlanmışlık *(completeness)* ve kapatıcılık *(closure)* özelliklerinin de olması gerekir. Buradaki yerimiz bunları yalnızca özet halinde açıklamaya yetiyor, fakat bu özelliklerin önemli sonuçları vardır.

1- Bir sembol herhangi bir ifadenin belirlenmesi için kullanılabilir. Yani, bir sembolün hangi ifadeleri belirleyeceği önceden belirlenmiş değildir. Bu değişebilirlik yalnızca sembollerde söz konusudur: Sembol kümeleri ve onların karşılıklı ilişkileri karmaşık bir ifadenin hangi nesneyi belirlediğini belirlerler.

2- Makinenin yürütme kabiliyeti olan tüm işlemleri belirleyen ifadeler bulunur.

3- Herhangi bir ifadeyi keyfi şekillerde yaratabilecek ve değiştirebilecek işlemler bulunur.

4- İfadeler kalıcıdır; yaratıldıktan sonra açıkça değiştirilmedikleri ya da si-

linmedikleri sürece var olacaklardır.

5- Sistemin hafızasında tutabileceği ifade sayısının sonu açıktır.

Açıklamasını yaptığımız sistem bilgisayar bilimcilerinin yakından tanıdıkları bir sistemdir. Bütün genel kullanım bilgisayarlarına yakın benzerlikler içerir. Eğer bir sembol manipülasyon dili, örneğin LISP, tanımlayıcı bir makine olarak göz önünde bulundurulursa, aradaki ilşkinin benzerliği açıkça ortaya çıkar. Bu tip bir sistemi açıklamaktaki amacımız yeni bir öneride bulunmak değil. Tam tersine, artık bu özellikleri içeren sistemler hakkında bilinen ve varsayılanları ortaya koymak.

Bu noktada, genel bilimsel bir hipotez olarak sembol sistemlerinde niteliksel bir yapı kanununu sunabiliriz;

Fiziksel Sembol Sistemleri Hipotezi: Fiziksel bir sembol sistemi genel zekâ içeren etkinlikler için gerekli ve yeterli olan araçlara sahiptir.

"Gerekli" kelimesini kullanarak, genel zekâ belirtileri gösteren herhangi bir sistemin incelendiğinde bir fiziksel sembol sistemi olduğunun anlaşılacağını belirtmek istiyoruz. "Yeterli" kelimesini kullanarak ise, yeterli boyutlarda herhangi bir fiziksel sembol sisteminin genel zekâ belirtileri ortaya koyabilecek şekilde düzenlenebileceğini söylemek istiyoruz. "Genel zekâ içeren etkinlikler" dediğimizde, insan etkinliklerinde bulunan zekâ sahasından bahsediyoruz. Bu sahada, herhangi bir durumda, sistemin amaçlarına uygun ve çevrenin taleplerine uyum sağlayabilen davranış, çeşitli hız ve karmaşıklık sınırları içinde ortaya çıkabilecektir.

Fiziksel Sembol Sistemi Hipotezi niteliksel bir yapının kanunudur. Zekâ içeren etkinlik kabiliyeti olan genel bir sistem sınıfının açıklamasını yapar.

Bu, ampirik bir hipotezdir. Biz bir sistem sınıfını tanımladık ve sormak istediğimiz soru bu sınıflandırmanın gerçek dünyadaki olguları da açıklayabilip açıklayamayacağıdır. Zekâ içeren etkinlikler, öncelikle insan davranışında olmak üzere biyolojik dünyada her yerde karşımıza çıkar. Sonuçları itibarıyla, insana dair olsa da olmasa da tanıyabileceğimiz bir davranış türüdür. Hipotezimiz yanlış da olabilir. Zekâ içeren davranışı üretmek kolay değildir ve bu yüzden, her sistem tarafından ister istemez sergilenmesini bekleyemeyiz. Aslında felsefi ya da bilimsel analizleri sonucunda bu hipotezin yanlış olduğunu öne sürenler var. Bilimsel olarak, yanlış veya doğru olduğunu yalnızca doğal hayat hakkında ampirik kanıtlar kullanarak savunabilir ya da karşı çıkabiliriz.

Bu noktada bu hipotezin gelişim sürecini incelemeli ve kanıtlarına bakmalıyız.

Sembol Sistemi Hipotezinin Gelişimi

Fiziksel sembol sistemi evrensel bir makinenin bir örneğidir. Bu durumda, fiziksel sembol sistemi hipotezi zekânın evrensel boyutta bir bilgisayarla gerçekleştirilebileceğini öne sürer. Fakat, hipotez, genellikle fiziksel determinizm

temelinde yapılan ve belirlendiği takdirde herhangi bir hesaplamanın evrensel bir makine tarafından yapılabileceğini ileri süren tartışmadan daha ileri gitmektedir. Çünkü hipotez zekâ içeren makinenin bir sembol sistemi olduğunu ileri sürerek zekâ içeren sistemlerin doğası hakkında belirli bir mimari iddiada bulunmaktadır. Bu belirliliğin nasıl ortaya çıktığını anlamak ise önemlidir.

Biçimsel Mantık

Hipotezin kökleri, mantığı biçimselleştiren Frege, Whitehead ve Russell'ın programlarındadır. Onlar, matematiğin temel kavramsal fikirlerini mantıkta da belirleyerek kanıt ve tümdengelim kavramlarını sağlam temellere oturtmuşlardır. Bu çabaları, bizim önergesel birinci derece ve daha yüksek derecelerde mantık dediğimiz matematiksel mantıkta sonuç bulmuştur. "Sembol oyunu" dediğimiz bakış açısı da buradan çıkmıştır. Bu bakış açısına göre, mantık ve aynı bağlamda matematiğin tümü, anlamsız parçacıklardan oluşan ve belirli dizimsel kurallara göre oynanan bir oyundur. Anlamdan arındırılmış, mekanik fakat değişikliklere izin veren (bugün buna anti-deterministik diyoruz) ve hakkında bazı şeylerin kanıtlanabileceği bir sistem. Yani, ilk ilerlemeler, anlama ve insani sembollere dair her şeyden uzaklaşılarak yapılmıştı. Bu döneme biçimsel sembol manipülasyonu dönemi diyebiliriz..

Bu genel tavır bilgi teorisinin gelişimine açıkça yansımıştır. Shannon'ın tanımladığı sistemin yalnızca iletişim ve seçim için kullanılabileceği ve anlamlarla herhangi bir ilişkisi olmadığı tekrar tekrar söylendi. Sahanın "bilgi teorisi" kadar genel bir isimle adlandırılması konusunda pişmanlıklar duyulmuş ve ismin "seçici bilgi teorisi'ne dönüştürülmesi için atılımlar yapılmıştı. Tabii ki bu atılımlar bir şey değiştirmedi.

Turing makineleri ve Dijital Bilgisayar

Dijital bilgisayarların ve otomat teorisinin gelişmesi, Turing'in 1930'larda çalışmalarına başlamasıyla beraber ele alınabilir. Özde gerekli olanın ne olduğu konusunda aynı anlayıştadırlar. Açıklamalarımızda, Turing'in kendi modelini kullanmamız yerinde olur, çünkü özellikleri açıkça gösteriyor.

Bir Turing makinesi iki tane hafızadan oluşur: Sınırsız bir kayıt bandı ve sınırlı bir durum kontrolü. Bant, bilgiyi, yani şu ünlü sıfır ve birleri muhafaza eder. Bandın üzerinde çok az sayıda faaliyet vardır; oku, yaz ve tara gibi. Okuma faaliyeti bir veri faaliyeti değildir, fakat okuma kafasının altındaki verilerin kontrolünü şartlı şekillerde yönlendirir. Bildiğimiz gibi, bu model yapabilecekleri bağlamında bütün bilgisayarların esaslarını içerir. Fakat değişik hafıza ve faaliyetleri olan bilgisayarlar, aynı hesapları, değişik zaman ve alan gereklilikleri göstererek yerine getireceklerdir. Turing bilgisayar modeli özellikle hem hesaplanamayacaklar kavramını, hem de evrensel makine, yani herhangi bir makinenin yapabileceği her işlemi yapabilen bilgisayar kavramını içinde barındırır.

Oldukça şaşırtıcıdır ki bilgi işlem konusunda kavradıklarımızın en önemli-

lerinden ikisi, otuzlarda, daha modern bilgisayarlar ortaya çıkmadan belirlenmiştir. Bu ilerlemeler Alan Turing'in dehası ve aynı zamanda matematiksel mantığın gelişimi sayesinde kaydedilmiştir. Bu da, bilgisayar biliminin matematiksel mantığa bağımlı olduğunun açık bir göstergesidir. Turing'in çalışmalarıyla aynı zamanda mantık bilimcileri Emil Post'un ve ondan bağımsız olarak Alonzo Church'ün çalışmaları da ortaya çıkmıştır. Mantıksal sistemlerin bağımsız kavramlarından başlayarak (sırayla üretim-sonrasi sistemleri ve kendiyle tanımlanan fonksiyonlar olmak üzere) değişikliklere açıklık ve evrensellik üzerine benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Bu sonuçlar kısa zaman içinde üç sistemin de birbirine denk olduğunu göstermiştir. Aslında, bilgi işlem sistemlerinin en geniş şekillerde sınıflandırılması amaçlı bu atılımların bir araya gelmesi, bilgi işlemlemenin özünün bu modellerde barındığı konusundaki kanaatimizi oldukça desteklemiştir.

Görünüşte, bu sistemlerin hiçbirinde belirleyen bir sembol kavramı yoktur. Veriler yalnızca sıfır ve birlerden oluşan diziler olarak algılanır. Zaten, hesaplamanın fiziksel bir işlem zeminine indirgenmesinin özünde verilerin etkisiz olması yatar. Sınırlı durum kontrolü sistemi küçük bir kontrol mekanizması olarak görülmüş ve makinenin evrenselliğini yok etmemek üzere kullanılabilecek en küçük kontrol sisteminin bulunabilmesi için mantıksal oyunlar oynanmıştır. Bildiğimiz kadarıyla, kontrol hafızasının sistemdeki bilgilerin tamamını içerdiği düşünülerek, hiçbir zaman, sınırlı kontrol mekanizmasına yeni ve dinamik durumlar eklenmemiştir. Bu aşamada yorumlama prensibinin yarısı ortaya çıkarılmış ve bir makinenin bir tanımdan yola çıkarak çalıştırılabileceği görülmüştür. Bu yüzden bu evreye otomatik biçimsel sembol manipülasyon evresi denilebilir.

Depolanmış Program Kavramı

Kırkların ortasında ikinci kuşak elektronik makinelerin geliştirilmesiyle (Eniac'tan sonra) depolanmış program kavramı ortaya çıkmıştır. Bu, hem kavramsal hem de pratik bağlamda bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Programlar artık veri olabilir ve üzerinde veri olarak çalışılabilir hale gelmiştir. Bu kabiliyeti tabii ki Turing'in modeli de içermekteydi; tanımlar verilerle aynı bant üzerinde yer almaktaydı. Fakat fikrin gerçekleşmesi, makinelerin gerçek programları dahili bir yere yerleştirebilecek yeterli hafızaya sahip oldukları noktada oldu. Ne de olsa Eniac'ın sadece yirmi adet sayacı vardı..

Hafızaya alınmış program kavramı, yorumlama prensibinin ikinci yarısını, yani sistemin kendi verilerinin yorumlanabileceğini ileri süren kısmını, somutlaştırmıştır. Fakat henüz belirleme fikrini, yani anlamın altında yatan fiziksel ilişkiyi içermez.

Liste İşlemlemesi

1956'da atılan bir sonraki adım liste işlemlemesi idi. Artık, semboller, yani açıkladığımız anlamda fiziksel sembol sistemi, ve ilişkilendirilmiş, belirleyen

kalıplar, veri yapılarının içeriğini oluşturuyordu. Listeler başka listelere giriş sağlayan adresleri barındırıyor; böylece liste yapısı fikrini ortaya koyuyorlardı. Bunun yeni bir anlayışı gösterdiği, liste işlemlemesinin ilk günlerinde, meslektaşlarımız verilerin nerede olduğunu, yani sistemin içeriğini oluşturan parçaların toplamının hangi liste tarafından tutulduğunu sorduğunda anlaşılıyordu. Bu tip parçacıkların olmadığını ve sistemde sadece başka sembol yapılarını belirleyen sembollerin bulunduğunu öğrendiklerinde bunu garip bulmuşlardı.

Liste işlemlemesi bilgisayar biliminin gelişiminde aynı anda üç anlama gelmiştir:

1- O zamana kadar sabit bir yapısı olduğu düşünülen makinede hakiki dinamik bir hafıza yapısının oluşumu. Liste işlemlesi ile, faaliyetlerimizin arasına, içeriği yenilemenin ve değiştirmenin yanı sıra yapıyı inşa eden ve değiştiren faaliyetler eklemiştir.

2- Bilgisayarın, bir grup veri tipini ve bunlara uygun faaliyetleri içerdiği, bu durumda, bir hesaplama sisteminin, makineden bağımsız olarak, uygulamaya uygun olan tüm veri tiplerini kullanması gerektiği konusundaki temel soyutlamanın erken bir göstergesi olmuştur.

3- Liste işlemlemesi bir belirleme örneği oluşturmuş, böylece sembol manipülasyonunu bugün bilgisayar biliminde kullandığımız anlamıyla tanımlamıştır.

Çoğu zaman olduğu gibi o zaman yapılan çalışmalar da liste işlemlemesinin tüm öğelerini öngörmüştür: Adresler giriş sağlamaya yarayacak, makineler bağlantılı programları kullanacak (bir-artı-bir adresleme), vb. Ama bir soyutlama olarak liste işlemlemesi kavramı, belirlemenin ve dinamik bir sembol yapısının tanımlayıcı özellikler olarak yer aldığı yeni bir dünya yaratmıştır. Yeni liste işlemlemesi sistemlerinin (IPL'ler, LISP) dillere uyarlanması, her ne kadar programlama pratiğinde liste işlemleme tekniklerinin yayılmasına bir engel olarak sunulduysa da, aslında soyutlamayı bir arada tutan araçtı.

Lisp

Açıklamaya gerek duyduğumuz bir adım daha var: 1959-60'ta McCarthy'nin LISP'i yaratışı. Liste yapılarını içinde yer aldıkları somut makinelerden çıkararak, S-ifadeleri ile, diğer evrensel hesaplama düzenlerine denk, biçimsel bir sistem yaratmış ve soyutlamanın son aşamalarını tamamlamıştır.

Sonuç

Belirleyen sembol kavramının ve sembol manipülasyonunun ellilerin ortasından önce ortaya çıkmamış olması, daha önceki gelişmelerin özden uzak ya da önemsiz olduğu anlamına gelmez. Kavramın bütünlüğü, hesaplanabilirlik, birçok teknoloji ile fiziksel gerçekleştirilebilirlik, evrensellik, işlemlerin sembolik olarak temsil edilebilmesi (örneğin yorumlama kapasitesi) ve son olarak sembolik yapı ve belirlemenin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bahsi geçen her adım bütünün temel bir parçasını oluşturmuştur.

Bu zincirin ilk adımını atan Turing teorik arayışlarla harekete geçmiştir, fakat diğer tüm ilerlemelerin ampirik kökleri vardır. Biz bilgisayarın evrim sürecini izledik. Depolanmış program prensibi Eniac'la edinilen tecrübelerden doğmuştu. Liste işlemlemesi, zekâ içeren programlar inşa etme atılımı ile ortaya çıkmıştı. Başlama noktası ise adreste yer alan ve belirleyen sembollerin fiziksel olarak gerçekleştirilebileceğini gösteren programlar olmuştur. LISP ise liste işlemlemesi ile gelişen tecrübeler sonucunda doğmuştur.

Kanıt

Bu noktada fiziksel sembol sistemlerinin zekâ içeren etkinlik kapasiteleri olduğunu ve genel olarak zekâ içeren etkinliklerin gerçekleşebilmesi için fiziksel sembol sistemine gerek duyulduğunu öne süren hipotezimizin kanıtlarını inceleyeceğiz. Hipotezimiz bir teorem değil, ampirik bir genellemedir. Sembol sistemleri ile zekâ arasındaki bağlantıyı yalnızca mantıksal bir düzlemde göstermenin yolu bildiğimiz kadarıyla yok. Bu durumda, gerçeklere göz atmalıyız. Fakat, asıl amacımız, elimizdeki kanıtları incelemek değil, elimizdeki örneği bilgisayar biliminin ampirik bir arama sahası olduğunu öne sürmek için kullanmak... Dolayısıyla, yalnızca elimizde ne tür kanıtlar olduğunu anlatmak ve test etme yollarımızın genel doğasını sunmakla yetineceğiz.

Fiziksel sembol sistemi fikri temelde bugünkü şeklini ellilerin ortasında almıştır. O günden itibaren Yapay Zekâ'nın gelişimini bilgisayar biliminin yetkin bir dalı olarak görebiliriz. Geçen yirmi senenin süregelen çalışmaları bize geniş bir ampirik kanıt birikimi bırakmıştır. Bunları iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup, fiziksel sembol sistemlerinin zekâ üretme konusunda yeterliliğini kanıtlamak amacıyla, bu kapasitedeki sistemleri üreten ve test eden çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. İkinci gruptaki kanıtlar ise zekânın görüldüğü her yerde bir fiziksel sembol sistemi bulunmasının gerekliliğinden söz etmektedirler. Bu konudaki çalışmalar, en iyi bildiğimiz zekâ içeren sistem olan İnsan'ın bilişsel etkinliklerinin, fiziksel bir sembol sisteminin işleyişi olarak açıklanıp açıklanamayacağını ortaya çıkaracak atılımlarla başlamıştır. Daha sonra üzerinde kısaca duracağımız başka kanıtlar olmasına rağmen, bu ikisi en önemli grupları oluşturmaktadırlar. Birinci grup genel Yapay Zekâ olarak, ikincisi ise bilişsel psikoloji araştırmaları olarak adlandırılabilir.

Zekâ İçeren Sistemler İnşa Etmek

Mikrop teorisinin başlangıç testleri için temel paradigma, ilk başta hastalığın tanımlanması, daha sonra ise mikrobun aranması üzerine kurulmuştur. Benzer bir paradigma Yapay Zekâ aramalarının da başını çekmiştir: Zekâ gerektiren bir görevin belirlenmesi, sonra bu alandaki görevleri yerine getirebilecek dijital bir bilgisayar için program üretilmesi. Başlangıçta, bulmaca, oyun, kaynakların dağıtımı ve planlanması ile ilgili işlem-arama problemleri gibi, kolay ve iyi yapılanmış görevlerle ilgilenildi. Şimdiye kadar, bu tip uygun alanlarda ve değişik seviyelerde, düzinelerce, hatta belki yüzlerce, zekâ içeren et-

kinlik gösterebilen program üretilmiştir.

Zekâ, tabii ki bir ya hep ya da hiç meselesi değildir. Çeşitli alanlarda daha yüksek performans sağlayan devamlı gelişmelerin yanında, her alanın kendi içinde genişlemesini sağlayan ilerlemeler de kaydedilmiştir. Örneğin, ilk satranç programları kurallarına uygun olarak oynayıp bir amaç göstergesi ortaya koyabildiklerinde başarılı sayılırken, bir süre sonra satranca yeni başlayan insanlarla aynı seviyeye ulaştılar. Bir on, on beş sene içerisinde ise ciddi amatörlerle rekabet edebilecek düzeye erişmişlerdi. İlerlemeler yavaş fakat devamlı oldular. Üretim ve test etme üzerine kurulu paradigma düzenli döngüler içinde işliyor; tüm araştırmalar Yapay Zekâ programlarının temel üret ve test et döngüsünü daha geniş bir düzlemde kopya ediyorlardı.

Zekâ içeren etkinliklerin oluşabileceği alan her geçen gün biraz daha genişliyor. İlk verilen görevlerden sonra aramalar, doğal dili anlayan ve işleyebilen, görsel malzemeyi yorumlayabilen, el ve göz koordinasyonunu kurabilen, tasarlayabilen, bilgisayar programları yazabilen ve konuşma dilini anlayabilen sistemler üretmeye geçtiler. Listemiz sonsuz değil fakat artık oldukça uzun bir liste. Eğer hipotezimizin bizi götüremeyeceği noktalar varsa bile, bunlarla henüz karşılaşmadık. Şimdiye kadar ilerleme hızımız mütevazi miktarlardaki bilimsel kaynaklara ve her yeni atılım için gerekli olan esaslı sistem üretme çabalarına bağlı kalmıştır.

Tabii ki, çeşitli görev alanlarına uyarlanmış zekâ içeren sistemlerin örneklerinin birikimini aşan ilerlemeler de kaydedildi. Bu kadar farklı görevleri yerine getirebilen Yapay Zekâ programlarının fiziksel sembol sistemi olmaktan başka ortak noktalarının olmadığını görseydik, bizim için hem şaşırtıcı hem de üzücü olurdu. Bu yüzden kullanılan mekanizmalar ve değişik görevleri yerine getirebilen programların ortak parçaları üzerindeki araştırmalarla oldukça ilgilenildi. Bu araştırmalar, başlangıçtaki sembol sistemi hipotezini aşarak, Yapay Zekâ'da etkili olan belli sembol sistemlerinin daha kapsamlı olarak nitelendirilmesine yardımcı oldular. Yazımızın ikinci kısmında hipotezimizin bu ikinci derecede belirginliğini örnekleyen bir hipotezi tartışmaya açacağız: Öngörülü arama hipotezi.

Genelleme amaçlı araştırmalar, genel problem çözümü mekanizmalarını belirli görev alanlarının gerekliliklerinden ayırmaya yönelik bir dizi programın tasarlanmasına sebep oldu. Genel Problem Çözücüsü, kısa adıyla GPÇ (General Problem Solver) bunların ilkidir; daha sonraki sistemlerarasında Planlayıcı (Planner) ve İşbirlikçi'yi (Conniver) sayabiliriz. Ortak parça arayışları, amaçlar ve planlar için genel sunuş düzenlerine, ayrım ağlarını üretmek için yeni metodlara, kalıpları denkleyen mekanizmalara, dil çözümleyici sistemlere yol açmıştır. Şu anda, zaman ve zaman kiplerini, hareketi ve nedenselliği temsil edebilecek aygıtların arayışları sürmektedir. Bu tip basit parçaların birleşiminden daha büyük zekâ içeren sistemler oluşturmak her gün biraz daha mümkün oluyor.

Tekrar mikrop teorisine dönerek çalışmalar hakkında anladıklarımızı güç-

lendirebiliriz. Bu teoriden yola çıkarak şekillenen ilk aramalar önce her hastalığa sebep olan mikrobun bulunmasını içermiş, daha sonra ise mikrobun tanımını yapmaya yönelmiş ve bu temel niteliksel kanun üzerine yeni bir yapı oluşturmuştur. Yapay Zekâ'da başlangıçta neredeyse keyfi şekillerde seçilmiş görevleri yerine getirecek zekâ içeren program üretimine yönelik çalışmalar, artık yerlerini bu sistemlerin ortak mekanizmalarını anlamaya yönelik çalışmalara bırakmıştır.

İnsanların Sembolik Davranışlarının Modellenmesi

Sembol sistemi hipotezi insanların sembolik davranışlarının insanın fiziksel sembol sistemi özellikleri taşımasına bağlar. Bu yüzden, insan davranışını sembol sistemleri ile belirlemeye yönelik çalışmaların sonuçları hipotezin kanıtlarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır ve Yapay Zekâ aramaları bilgi işlemleme psikolojisi ile el ele gitmektedir.

İnsanın zekâ içeren davranışlarını sembol sistemleri ile ilişkili olarak açıklamaya çalışan arayışlar son yirmi yılda çok başarılı olmuştur. Öyle ki, bilişsel psikolojide bugün başı çeken görüş bilgi işlemleme teorisidir. Bu teori. özellikle problem çözümleme, kavram oluşturma, uzun süreli bellek ve sembol manipülasyon modelleri alanlarında egemendir.

Bilgi işlemleme psikolojisi aramaları esas iki çeşit ampirik faaliyet üzerinde yoğunlaşır. Birincisi zekâ gerektiren görevlerde insan davranışı üzerine yapılan gözlem ve deneylerdir. İkincisi ise Yapay Zekâ'da yapılan çalışmalara paralel olarak gözlemlenen insan davranışını modelleyen sembol sistemleri programlamaktır. Psikolojik gözlem ve aramalar deneklerin sembolik faaliyetlerine dair hipotezlerin geliştirilmesini sağlar ve bu hipotezler program üretiminin önemli kaynaklarını oluştururlar. Böylece GPÇ'lerin temel mekanizmalarını oluşturan fikirlerin çoğu insan deneklerin bir problem çözme görevini yerine getirirken konuşarak ortaya çıkardıkları tutanakların özenle incelenmeleri ile oluşturulmuştur.

Bilgisayar biliminin ampirik karakteri, psikoloji ile yapılan işbirliğinde başka hiç bir yerde olmadığı kadar açıktır. Psikolojik deneyler yalnızca modellerin insan davranışının açıklaması olup olamayacağını test etmekle kalmaz, bu deneylerden ayrıca fiziksel sembol sistemlerinin tasarlanması ve üretilmesi için yeni fikirler de çıkar.

[...]

Sonuç

Sembol sistemleri ve zekâ üzerine açıklamalarımız bunlar. Eflatun'un *Meno*'sundan bu yana çok zaman geçti, fakat belki de bu zamanda yapılmış ilerlemelerin çoğunun yirminci yüzyılda, hatta yirminci yüzyılın ikinci yarısında yapıldığını bilmek bize cesaret verecektir. Biçimsel mantık düşünceyi biçimsel parçacıkların manipülasyonu olarak açıklamadan önce, düşünce bizim için elle

tutulamaz ve anlaşılamaz bir olguydu. Ve bilgisayarlar bize makinelerin sembolleri nasıl işleme sokabileceklerini göstermeden önce, düşünce bizim için hâlâ Eflatun'un cennetinde ya da aynı bilinmezliklerle dolu insan beyninde yaşıyordu. Turing'in yüzyılın ortasındaki katkıları biçimsel mantık ve bilgisayarlar arasındaki köprüyü oluşturdu.

Fiziksel Sembol Sistemleri

Mantık ve bilgisayarlar üzerine çalışmalar, zekânın fiziksel sembol sistemleri içinde yer aldığını ortaya koydu. Bu bilgisayar biliminin en temel niteliksel yapısını oluşturur.

Sembol sistemleri kalıp ve işlem topluluklarıdır ve işlemler kalıpları üretme, yok etme ve değiştirme kapasitelerine sahiptirler. Kalıpların en önemli özellikleri nesneleri, işlemleri ve başka kalıpları modelleyebilir olmaları ve modellediklerinin yorumlanabilir olmalarıdır. Yorumlama modellenmiş işlemin uygulanmasıdır. Bildiğimiz en önemli iki sembol sistemi sınıfını bilgisayarlar ve insanlar oluşturur.

Daha önce belirttiğimiz gibi, sembol sistemleri hakkında anladıklarımız değişik aşamalardan geçerek elde edilmişir. Biçimsel mantık, bizi dizimsel olarak incelenen ve düşüncenin hammaddesi olarak tanımladığımız sembollerle tanıştırmış ve bu sembollerin dikkatle tanımlanmış biçimsel işlemlerle uyarlanmasına yol açmıştır. Turing makinesi sembollerin dizimsel işlemlerini makinalaştırmış ve tam olarak tanımlanmış sembol sistemlerinin evrenselliğini kabul ettirmiştir. Depolanmış program kavramı ise, zaten Turing makinelerinin de ortaya koyduğu sembollerin yorumlanabilirliği tezini tekrar kanıtlamıştır. Liste işlemleme, sembollerin işaret etme kapasitelerini göz önüne getirerek, sembollerin işlemlerini fiziksel makinenin sabit yapısından bağımsız olarak tanımlamıştır. 1956'da, bütün bu kavramlar, onları uygulayabilecek donanımla beraber olmak üzere kullanılır hale gelmişti. Sembol sistemlerinin zekâsı üzerine çalışmalar, yani Yapay Zekâ konusu artık gündeme gelebilirdi.

Öngörülü Arama

Yapay Zekâ programları için ikinci bir niteliksel kural, sembol sistemlerinin potansiyel çözümler üretip onları test etmek yoluyla, yani arama yoluyla problem çözdüklerini ileri sürer. Çözümlere, sembolik ifadeler yaratıp, onları çözümün şartlarına uygun olana kadar seri olarak değiştirmekle ulaşılır. Yani, sembol sistemleri problemleri arama yoluyla çözerler. Kısıtlı kaynakları bulunduğundan, tüm aramalar aynı anda yapılamaz ve seri olarak yapılmak zorundadır. Arkasında, ya başlama noktasından amaca doğru tek bir yol bırakır, ya da, düzeltme ve destekleme gerekli ise, bir yol ağı bırakır.

Sembol sistemleri yalnızca kaosla karşı karşıya kaldıklarında zekâ gösteremezler. Zekâyı problem sahasından bilgi alarak ve bu bilgiyi aramalarını yönlendirecek şekilde kullanıp yanlış ve döngüsel yollara girmeden kullanırlar. Metodun işleyebilmesi için problem sahasının bir düzen ve yapı içinde bilgi ta-

şması gerekmektedir. Meno'nun paradoksu, bilginin hatırlanabilmesi, fakat problem sahasından yeni bilginin de çıkarılabilmesi gerektiğinin gözlemlenmesi ile çözümlenir. Her iki durumda da bilginin asıl kaynağı görev sahasıdır.

Ampirik Temel

Yapay Zekâ konusunda araştırmalar sembol sistemlerinin zekâ içeren şekillerde davranabilmeleri için nasıl düzenlenmeleri gerektiği ile ilgilenirler. Bu alanda yirmi senelik çalışma birkaç kitap doldurabilecek büyük bir bilgi birikimini beraberinde getirdi. Bu bilginin büyük bir kısmı belirli sembol sistemi sınıflarının belirli görev sahalarında ortaya koydukları tecrübelerden oluşur. Fakat bu tecrübelerden, görev sahalarını ve sistemleri aşan, zekânın özelliklerini ve uygulanma metodlarını ortaya koyan bir takım genellemeler de ortaya çıkmıştır.

Bu genellemelerden bazılarını burada anlatmaya çalıştık. Bunların çoğu matematiksel değil, nitelikseldir. Teorik fizikten çok jeoloji ya da evrim biyolojisini andırırlar. Önemli görev sahalarında kullanılabilecek, orta derecede zekâ sistemleri tasarlayıp üretebilmemizi sağladıkları gibi, insan zekâsının nasıl çalıştığını anlamamıza da yardımcı olurlar.

Sırada ne var?

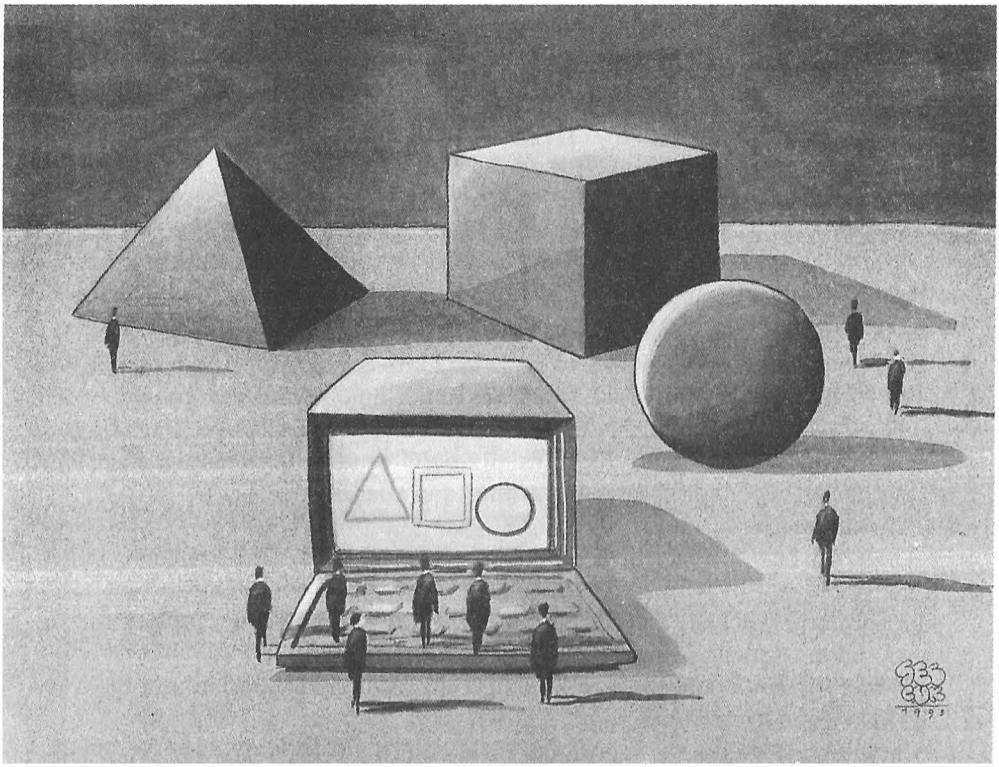
Açıklamamızda cevaplanmış ve cevaplanamamış sorulardan söz ettik; ikisinden de bolca var. Son çeyrek yüzyılda bu alanı çevreleyen heyecanın azaldığını hiç görmedik. Önümüzdeki zamanlarda ilerleme hızımızı kaynaklarımızın iki değişik yönden sınırlılığı etkileyecek. Birincisi kullanabileceğimiz bilgisayarların gücü. İkincisi ve büyük ihtimalle daha önemlisi, bu sahayı kendisine zorlayıcı fakat heyecanlandırıcı bir arama dalı olarak seçen genç ve yetenekli bilgisayar bilimcileri.

A. M. Turing "Bilgisayar Makineleri ve Zekâ" adlı ünlü yazısını şu cümleyle bitirmişti:

Önümüzde yer alan ancak kısa bir mesafeyi görebiliyoruz, ama orada yapılması gereken çok iş görmek mümkün.

Turing'in 1950'de görüp yapılması gerektiğini düşündüğü işlerin çoğu yapıldı, fakat gündemimiz her zamankinden daha dolu. Belki, Turing'in bu sözlerine ifade etmek istediklerinden daha fazla anlam yüklüyoruz, fakat bize kalırsa Turing bütün bilgisayar bilimcilerinin doğal olarak bildiği temel bir doğruyu ortaya koymaktaydı. Çünkü bizim gibi, problemler çerçevesinde seri aramaya bağımlı fiziksel sembol sistemleri için sorulacak önemli soru hep aynıdır: Bundan sonra ne yapılmalı?

Çeviren: Serra Ciliv

BİLGİSAYARLAR DÜŞÜNEBİLİR Mİ?*

John Searle

ir önceki bölümde, "zihin-beden problemi" olarak adlandırılan sorunun çözümünün taslağını çizdim. Her ne kadar beynin fonksiyonlarını tüm detayları ile bilmesek de, beyin ve zihin işlemleri arasındaki genel ilişkiyi tartışacak kadar bilgi elimizde mevcut. Zihinsel işlemlere, beynin öğelerinin davranışları sebep olur. Aynı zamanda, bu işlemler zihinsel öğelerin oluşturduğu bütünün içerisinde meydana gelir. Bence bu tanım, biyolojik fenomenlere ait biyolojik yaklaşımlara uygun düşer. Gerçekten, dünyanın nasıl işlediği konusundaki bilgimizi göz önünde bulundurursak, bu oldukça basit ve açık bir tanımlama. Buna rağmen, azınlığın savunduğu bir görüş. Felsefe, psikoloji ve Yapay Zekâ alanlarındaki yaygın görüş, insan beyni ve dijital bilgisayarların işleyişleri arasındaki benzerlikleri vurguluyor. Bu görüşün en uç temsilcileri, insan beyninin dijital bir bilgisayar, zihnin ise sadece bir bilgisayar programı olduğunu savunuyorlar. Bu görüşü ben 'Güçlü yapay zekâ', kısaca, 'güçlü YZ' olarak adlandırıyor ve şöyle özetliyorum: Beyin için zihin ne ise, bilgisayar donanımı için program odur.

Bu görüşten çıkarılacak sonuç, insan zihninde aslen biyolojik hiçbir öğenin

* Kaynak: *Minds, Brains and Science*, John Searle, Harvard University Press, 1984.

bulunmadığıdır. Bu durumda, insan beyni sonsuz sayıda bilgisayar donanımlarından oluşan ve bu donanımlar ile çeşitli programları içeren zekâdan ibaret. Bu görüşe göre, doğru girdi çıktıları barındıran programa sahip herhangi fiziksel sistemin de, sizin veya benim zihnimden farksız bir zihni olacaktır. Örneğin, eski bira kutularından yel değirmeninin gücü ile çalışan bir bilgisayar yaparsanız; eğer doğru programlandıysa, onun da bir zihni olması zorunludur. Bu noktada sonuç bu bira kutularının düşünce ve duygulara sahip olmalarından ziyade, bunun kaçınılmazlığıdır. Duygu ve düşünceleri ortaya çıkaran bir tek şey kalır; kutuları doğru şekilde programlamak.

Bu görüşü savunan insanların çoğu, henüz zihne sahip programlar yapamadığımızı düşünüyorlar. Ancak neredeyse hepsi, bilgisayar ve Yapay Zekâ uzmanlarının gerekli donamım ve programları düzenleyip, insan beyni ve zihni ile ayni kapasitedeki yapay beyin ve zihinlerin ortaya çıkmasının bir zaman meselesi olduğuna inanıyorlar. Bu yapay beyin ve zihinler insanınkilere her yönden eşit olacak.

Yapay Zekâ alanının dışındaki birçok insan, herhangi bir insanın buna inanabileceğine şaşırıyor. Bu yüzden, bu görüşü eleştirmeden önce, Yapay Zekâ alanında çalışanların söylediklerinden bazı örnekler vermek istiyorum: Carnegie-Mellon Üniversitesi'nden Herbert Simon şimdiden düşünen makineler yaptığımıza inanıyor. Gelecek makineyi beklemek gibi bir sorun yok, çünkü bugünkü dijital bilgisayarların da sizin veya benim gibi düşünceleri var. Buyrun bakalım! Felsefeciler yüzyıllardan beri bir makinenin düşünüp düşünmediğini sorguluyorlar, oysa şimdi öğreniyoruz ki Carnegie-Mellon'da düşünen makineler var. Simon'ın iş arkadaşı Alan Newell'e göre, zekânın fiziksel sembolleri işletmekten ibaret olduğunu ve biyolojik veya fiziksel herhangi bir donanım veya doku sistemi ile temel bir ilişkisi olmadığını keşfetmişiz (Newell'ın 'bu ihtimali göz önünde bulunduruyoruz' veya 'farz ediyoruz' yerine 'keşfettik' demesine dikkatinizi çekerim.). Bu görüşe göre, fiziksel sembolleri işletebilen herhangi bir sistemin de bizimki gibi bir zekâ kapasitesi var. Hem Simon hem Newell, bu çıkarımda hiçbir mecazi anlam olmadığını vurguluyorlar; Freeman Dyson bilgisayarların evrim sürecinde insanoğlundan daha avantajlı bir konumda olduğunu belirtmiş. Bilinç sadece biçimsel süreçlerin sonucu olduğuna göre, bilgisayarlardaki bu biçimsel süreçler, sürekli soğumakta olan evrende bizlerden çok daha iyi dayanıyorlar. MIT'den Marvin Minsky'nin söylediğine göre gelecek kuşağın bilgisayarları o kadar akıllı olacaklar ki 'eğer bizi ortalıkta ev hayvanı olarak tutarlarsa şanslı sayılırız'. Bu abartılı varsayımlardan benim en çok beğendiğim 'Yapay Zekâ' teriminin isim babası John McCarty'den geliyor. McCarthy 'termostatlar kadar basit makinelerin bile düşünceleri olduğunu' söylüyor. Bir kere kendisine sordum; "senin termostatının ne gibi düşünceleri var?" O da dedi ki: "Benim termostatımın üç tane düşüncesi var - burası çok sıcak, burası çok soğuk, ve burası gayet iyi sıcaklıkta." Bir felsefeci olarak bu varsayımları çok basit bir sebepten dolayı beğeniyorum: Birçok felsefi teze kıyasla oldukça açıklar ve basit ve kesin bir şekilde çürütülebilirler. Ben bu bölümde bu çıkarımı çürütmeye çalışacağım.

Bu çürütmenin bilgisayar teknolojisinin herhangi bir basamağı ile ilgisi yok. Bu noktayı belirginleştirmek önemli çünkü problemlerimizin çözümleri için henüz keşfedilmemiş teknolojiyi beklemek gibi bir eğilimimiz var. Ancak, aslında bu çürütmenin doğası teknolojinin evrelerinden bağımsız ve dijital bilgisayarın tanımı; dijital bilgisayarın aslen ne olduğu ile ilgili.

Bizim dijital bilgisayar kavramımıza göre, bilgisayarların işlemleri salt biçimsel olarak belirlenebilir; yani, biz bu işlemlerin basamaklarını soyut semboller ile belirleyebiliriz - örneğin banda kaydedilmiş bir ve sıfır sıraları olarak.

Sıradan bir bilgisayar 'kuralı' herhangi bir makinenin ne zaman hangi durumda olup ne zaman hangi sembolü bandına kaydettiğini belirleyecektir. Daha sonraki bir işlem ile o sembolü silmek veya başka bir sembol kaydetmek şartıyla, yeni durumu bandı bir kare sola kaydırarak belirtecektir. Ancak bu sembollerin hiçbir anlamı veya anlambilimsel içeriği yoktur; bu semboller hiçbir şey ile ilgili değildirler. Biçimsel veya sözdizimsel yapılarında belirlenmeleri ve açıklanmaları gerekir. Örneğin kullanılan birler ve sıfırlar sayı değil sadece rakamlardır. Aslında dijital bilgisayarların bu özelliği onları bu kadar güçlü kılar. Tek bir donanım, eğer doğru tasarlanmış ise, sonsuz sayıda farklı işlemleri yapmak için programlanabilir. Ve tek bir program birbirinden farklı sonsuz donanımda kullanılabilir.

Ancak programların salt biçimsel ve sözdizimsellik özelliği, programsal ve zihinsel süreçlerin aynı olduğu görüşüne tamamen karşıdır. Bunun sebebi kısaca açıklanabilir: Bizim zihinsel durumlarımız, tanımları dolayısıyla belli içeriklere sahiptirler. Eğer ben Kansas City'i düşünüyorsam veya içecek soğuk bir bira istiyorsam, veya faiz oranlarında bir düşüş olup olmayacağını merak ediyorsam, bu durumların hepsinde biçimsel özelliklerin yanında farklı zihinsel içerikler mevcuttur. Yani düşüncelerim sembol sıraları halinde oluşuyorlarsa bile, soyut sıralamaların ötesinde bir içerikleri vardır, çünkü bu sıraların kendi içlerinde bir anlamı olamaz. Eğer düşüncelerim herhangi bir şey ile *ilgili* ise, bu sıralamaların bir düşüncemi o şey ile ilgili kılan bir *anlamı* olması gerekir. Kısaca zihin sözdizimin ötesinde anlambilimi de barındırır. Hiçbir bilgisayar programının zihne sahip olamamasının sebebi bilgisayar programlarının yalnızca sözdizimsel, zihinlerin ise hem söz hem anlam dizimsel olmalarıdır. Zihinlerin biçimsel yapılarının ötesinde içerikleri vardır.

Bu noktayı açıklamak için bir düşünsel deney düzenledim: Bilgisayar programcılarının bilgisayarın Çince anlamasını sağlayan bir bilgisayar programı hazırladıklarını varsayın. Örneğin bilgisayara Çince bir soru verdiğinizde, cevapları hafızası veya veri tabanında eşleştirip, uygun cevabı Çince verebiliyor. Ve düşünün ki bu cevaplar ana dili Çince olan bir insanınki kadar iyi. Bu durumda bilgisayar gerçekten Çince konuşanların anladığı şekilde Çince anlıyor mu? Kendinizi içlerinde, Cince semboller dolu sepetlerin olduğu bir odada kilitlenmiş hayal edin. Varsayın ki siz de benim gibi bir kelime Çince anlamıyorsunuz, ama elinizde bu semboller ile ne yapabileceğinizi anlatan İngilizce bir kurallar kitabı var. Bu kurallar sembolleri sadece biçimsel yani sözdizimsel

özelliklerine dayanarak nasıl işleteceğinizi anlatıyorlar, ancak anlamdizimleri ile ilgili bilgi vermiyorlar. Mesela bir kural *'bir 'eğri-büğrü' işaretini bir numaralı sepetten alın ve iki numaralı sepetteki 'eciş-bücüş' işaretinin yanına koyun'* diyor. Şimdi odaya başka Çince işaretlerinin getirildiğini ve bu işaretleri geri vermeniz için size yeni kurallar verildiğini düşünün. Varsayın ki siz farkında olmadan dışarıdaki birtakım insanlar bu işaretlere 'sorular' diyorlar ve sizin geri verdiğiniz işaretler de bu soruların 'cevapları'. Ve de varsayın ki programcılar sistemi o kadar iyi düzenlemişler ve siz sistemi işletmekte o kadar başarılısınız ki cevaplarınızın ana dili Çince olan insandan hiçbir farkı yok. Siz kilitli odanızda Çince sembollerinizi karıştırıp, gelen Çince sembollere karşılık dışarı Çince semboller gönderip duruyorsunuz. Anlattığım bu durum çerçevesinde sizin bu biçimsel semboller ile Çince öğrenmenizin hiçbir yolu yok.

Hikâyenin ana fikri oldukça basit: Dışarıdan bir gözetmenin uyguladığı biçimsel bir bilgisayar programı sayesinde gerçekten Çince anlıyor gibi davranıyorsunuz, ancak aslında bir kelime bile Çince bilmiyorsunuz. Eğer doğru bilgisayar programı sizin Çince anlamanızı sağlayamıyor ise, başka herhangi bir dijital bilgisayarın da Çince anlamasını sağlayamaz. Bunun da sebebi basit bir şekilde ifade edilebilir: Eğer siz Çince anlamıyorsanız, herhangi dijital bir bilgisayar da Çince anlayamaz, çünkü bir bilgisayar programı ışığında, bilgisayarda sizde olmayan hiçbir şey yoktur. Bilgisayarın tek sahip olduğu Çince sembolleri işletebilecek biçimsel bir programdır. Tekrar etmek gerekirse bilgisayarda sözdizimi olmasına rağmen anlam dizimi mevcut değildir. Çince oda bulmacasının amacı bize hep bildiğimiz bir gerçeği hatırlatmaktı. Bir dili anlamak, ya da herhangi zihinsel düşünce, bir avuç biçimsel sembolün ötesinde bireyler içerir. Belli bir yorum veya semboller ile eşleştirilebilecek anlamlar gerektirir. Tanımlandığı şekilde dijital bir bilgisayar biçimsel sembollerin ötesinde bir şeye sahip değildir, çünkü bilgisayarların işleyişleri programlarını yürütme kapasiteleri ile tanımlanır. Ve bu programlar salt biçimsel olarak belirtilebilir - yani, anlamsal içerikleri yoktur.

İngilizce sorulan sorulara cevap vermek ile kelimelerinin anlamını bilmediğimiz bir dilde sorulan sorulara cevap vermeyi kıyaslarsak, bu tezin inandırıcılığını görebiliriz. Düşünün ki Çince odasında size yaşınız, özgeçmişiniz ile ilgili İngilizce sorular soruyorlar ve siz bu soruları yanıtlıyorsunuz. Bu durumda İngilizce ve Çince arasındaki fark nedir? Eğer benim gibi İngilizce biliyor ve hiç Çince anlamıyorsanız, fark bariz. İngilizce soruları anlamanızın sebebi, bu soruların anlamını bildiğiniz semboller ile size verilmesi. Aynı şekilde siz cevap verirken size anlamlı gelen semboller kullanıyorsunuz. Oysa söz konusu Çince olunca, bunların hiçbiri geçerli değil. Bu durumda sadece biçimsel sembolleri bir bilgisayar programına göre işletiyor ve sembolleri hiçbir anlam ile bağdaştırmıyorsunuz.

Yapay zekâ, psikoloji ve felsefe alanlarından bu teze birçok cevap geldi. Bu cevapların ortak noktaları hepsinin yetersiz olması. Bu yetersizliğin sebebi ise gayet açık; bu tez çok basit bir mantıksal gerçeğe dayanıyor; sözdizimi tek başı-

na anlam için yeterli değildir ve dijital bilgisayarlar bilgisayar olmaları sebebi ile sadece sözdizimine sahipler.

Bunu bana karşılık olarak gösterilen bazı tezleri tartışarak açıklamak istiyorum.

Bazı insanlar Çince oda örneğime karşılık olarak bütün sistemin Çince anladığını öne sürüyorlar. Oysa buradaki fikir, benim Çince sembolleri kullanabilmeme ve işletebilmeme rağmen Çince anlamadığım ve bilgisayar sisteminin ana işlemcisi olduğum. Onlara göre bütün sistem; oda, sembollerle dolu sepetler, programları bulunduran defterler ve diğer malzemeler dahil olmak üzere, bir bütün olarak kabul ediliyor ve Çince anlıyor. Ama bu görüş de daha önceki karşılığıma maruz kalıyor. Sistemin sözdiziminden anlam dizimini çıkarmasına imkan yok. Ben CPU olarak bu sembollerin ne anlama geldiklerini çözemem, dolayısıyla bütün sistem de çözemez.

Sık karşılaştığım başka bir cevap ise bu Çince anlayan programın bir robotun içine yerleştirilmiş olması. Eğer robot ortalıkta dolaşıp çevresi ile bağlantı kurabiliyorsa, bu onun Çince anladığını göstermek için yeterli olmaz mı? Bir kez daha, anlam dizim-söz dizim farkının kesinliği bu manevrayı bertaraf ediyor. Eğer robotun beyin olarak sadece bir bilgisayara sahip olduğunu varsayıyorsak, Çince'yi gayet iyi anlıyor gibi davranmasına rağmen, sözdizimden Çince'nin anlam dizimine varmasının imkânı yoktur. Bunu eğer benim bu bilgisayar olduğumu varsayarsanız görebilirsiniz. Ben, robotun kafatasının içinde bir odada, bazı sembollerin robotun kafasına bağlı bir televizyon kamerasından bana geldiğini ve diğerlerinin çıkıp robotun kollarına ve bacaklarına gittiğini bilmeden sembolleri karıştırıyorum. Elimdeki sadece biçimsel bir bilgisayar programı olduğu sürece, bu sembollerin anlamını bilmeme imkân yok. Ve robotun çevresindekiler ile iletişim kurabilmesi benim bu sembollere anlam vermemi sağlamıyor, çünkü ben bu iletişimden haberdar değilim. Robotun eline bir hamburger aldığını ve benim olduğum odaya hamburger ile bağdaşan sembolün girmesini sağladığını düşünün. Ben buna neyin sebep olduğunu ve bu sembolün odaya nasıl geldiğini bilmediğim sürece, bu hamburgerin ne demek olduğunu bilmenin yolu yok. Robot ve dünya arasındaki iletişimin, bu iletişim bir zihinde anlaşılmadığı sürece, konu ile ilgisi yok. Ve eğer bu zihin yerine geçen sistem sadece biçimsel ve sözdizimsel işlemlerden oluşuyorsa, zaten konu ile bir ilişkisi olamaz.

Bu noktada tezimin neyi iddia edip neyi etmediğini belirtmekte yarar var. Bölümün başında bahsettiğim soruyu sorduğumuzu düşünün: 'Bir makine düşünebilir mi?' Elbette bir anlamda hepimiz makineyiz. Kafamızın içindekileri bir et makinesi olarak yorumlayabiliriz. Ve, tabii ki, hepimiz düşünebiliyoruz. Yani 'makine'nin bir anlamında; belli işlemeleri fiziksel bir sistem olarak yapabildiğimiz için, hepimiz birer makineyiz ve de düşünebiliyoruz. Böylece, basit ve yetersiz bir bakış açısına göre düşünebilen makineler mevcut. Ancak bizi düşündüren soru bu değildi. Soruyu başka türlü sormayı deneyelim: Yapay yapılar düşünebilir mi? İnsan yapımı makineler düşünebilir mi? Bir kez daha, so-

runun cevabı ne tür bir makineden bahsettiğimize bağlıdır. Varsayın ki moleküllerine kadar insanoğlunun tıpatıp aynısı olan bir makine yarattık. O zaman, eğer sebepleri kopyalayabilirseniz, tahminen sonuçları da kopyalayabilirsiniz. Bu sorunun cevabı, en azından teoride, yine basit olarak evet. Eğer insanoğlu ile aynı yapıyı taşıyan bir makine yapılabilirse, bu makinenin düşünmesi beklenebilir. Gerçekten, yapay insanoğlu yaratılmış olur. Biz tekrar deneyelim.

Sorumuz 'Bir makine düşünebilir mi?' veya 'Bir yapay nesne düşünebilir mi?' değil, 'bir dijital bilgisayar düşünebilir mi?' idi. Ancak bir kez daha soruyu nasıl yorumladığımıza dikkat etmemiz gerekiyor. Matematiksel olarak bakıldığında, herhangi bir şey dijital bir bilgisayar olarak adlandırılabilir. Bunun sebebi de bu herhangi şeyin bir bilgisayar programının yürütmesi veya işletmesi olarak tanımlanabilmesidir. Çok yapay bir şekilde, önümde masanın üstünde duran kalem bir dijital bilgisayar olabilir. Sadece oldukça sıkıcı bir bilgisayar programına sahiptir. Program ona, 'orada dur', komutu vermektedir. Bu durumda, herhangi bir nesne dijital bir bilgisayar olarak tanımlandığı ve bir bilgisayar programının işletmesi ile çalıştırıldığı için, sorumuz gene basit ve yetersiz bir cevap alır. Beyinlerimiz, sayısız bilgisayar programı işletebilmeleri dolayısıyla, elbette dijital bilgisayarlar olarak adlandırılabilirler. Ve elbette düşünebilirler. Bir kez daha, basit ve yetersiz bir cevap. Ancak cevap aradığımız asıl soru yine bu değil. Bizim sormak istediğimiz; 'tanımından yola çıkarak, dijital bilgisayarlar düşünebilir mi?' Yani, 'Doğru bilgisayar programını gerekli girdi çıktılar ile yüklemek ve işletmek düşünmek için yeterli midir?' Bu sorunun cevabı, öncekilerden farklı olarak kesin bir hayırdır. Hayır olmasının sebebi ise, daha önce belirttiğimiz gibi, bilgisayar programının sadece sözdizimsel olarak tanımlanmasıdır. Oysa düşünmek, anlamsız sembolleri işletmenin ötesinde anlam dizimsel içeriği de kapsar.

Bilgisayar teknolojisinin belirlenmiş bir evresinden bahsetmediğimizi tekrar vurgulamakta yarar var. Bu tezin bilgisayar alanında yapılan büyüleyici yenilikler ile ilgisi yok. Seri ve paralel süreçler, programların büyüklüğü, bilgisayar işlemlerinin hızı, çevreleri ile iletişim kurabilen bilgisayarlar veya robotların bulunuşu ile de ilgisi yok. Teknolojik gelişmeler her zaman çok abartılır, ancak abartıyı çıkarsak bile bilgisayar alanındaki gelişme çok hızlı ve çarpıcı, ileride daha da çarpıcı olacağını bekleyebiliriz. Elbette, ileride bilgisayarlarda insan davranışları yaratmayı geçmişte başardığımızdan daha iyi sonuçlarla başaracağız. Ancak benim söylemeye çalıştığım, zihinsel durumlardan ve bir zihne sahip olmaktan bahsediyorsak, bütün bu ilerlemelerin konu dışı olduğu. Teknolojinin ne kadar ilerlemiş olduğu, hesapların ne kadar çabuk yapıldığı çok bir şey değiştirmiyor. Eğer bahsettiğimiz bir bilgisayar ise, işlemleri salt sözdizimsel olarak tanımlanmalıdır; oysa ki bilinç, düşünceler, duygular ve geri kalanlar sözdizimin ötesinde bir şeyler içerir. Bilgisayarlar, işletme güçleri ne olursa olsun bu özellikleri kopyalayamazlar.

Şimdiye kadar yaptığım, yazımın başında bahsettiğim görüşlerin akıl almazlığını kanıtlamaktı. Gene de, bu tartışmada hâlâ kafa karıştırıcı bir soru var:

'Niye herhangi bir insan, bilgisayarların duyguları ve düşünceleri olabileceğini düşündü?' Biçimsel olarak tanımlanabilen herhangi bir sürecin bilgisayar simulasyonunu yapabiliriz. İngiliz ekonomisindeki para durumunun veya İşçi Partisi'nin güç dağılımının simulasyonunu gerçekleştirebiliriz. Kasabalardaki sağanak yağmur oranlarını ve Doğu Londra'ki depo yangınlarını da bilgisayarda simule edebiliriz. Bu durumların hiçbirinde, kimse bilgisayardaki simulasyonun gerçek olduğunu varsaymaz; kimse bilgisayarda simule edilmiş bir fırtınanın bizleri ıslatacağını veya yangının bizi yakacağını düşünmez. Niçin aklı başında herhangi bir kimse zihinsel süreçlerin bilgisayar simulasyonunun gerçekten zihinsel süreçlere sahip olduklarını düşünür? Bu sorunun cevabını ben bilmiyorum, ama dürüst olmam gerekirse, bana bu fikir biraz saçma geliyor. Yine de birkaç varsayım yapılabilir.

Zihin söz konusu olduğunda, birçok kişi bir çeşit davranışçılığa eğilimlidir. Bu kişiler, eğer bir sistem Çince anlıyormuş gibi davranıyorsa, onun mutlaka Çince anladığını düşünürler. Fakat biz, bu tip davranışcılığı Çin odası örneğinde çürütmüştük. Öte yandan, bir çok kimse zihnin biyolojik ya da doğal dünyanın bir parçası olmadığını varsayar. Güçlü YZ görüşü ise zihnin salt biçimsel olduğunu kabul eder; bu görüşte, zihin diğer biyolojik öğeler gibi biyolojik süreçlerin somut bir sonucu olarak değerlendirilemez. Bu tartışmalarda, kısaca, bir çeşit artık düalizm vardır. YZ yanlıları zihnin doğal biyolojik dünyanın bir parçası olmaktan öte olduğuna inanırlar. Onlar zihnin salt biçimsel olarak tanımlanabileceğini savunurlar. İkilem, YZ kaynaklarının düalizm kavramına karşıt olmasına rağmen, güçlü YZ tezinin bir çeşit düalizme dayandırılmasındadır. Bu tez zihnin dünyadaki herhangi bir doğal biyolojik fenomen olduğu fikrinin yadsınmasıdır.

Bu bölümü önceki bölümün teziyle bu bölümün tezini bir araya getirerek sonuçlandırmak istiyorum. Her ikisi de kolayca açıklanabilir. Ancak, bir araya geldiklerinde, zihin, beyin ve bilgisayar ilişkilerinin güçlü bir tanımı karşımıza çıkar. Bu tezin çok basit bir mantıksal yapısı olduğundan, geçerliliği ya da geçersizliğini görebilirsiniz. İlk önerme:

1- Beyin zihnin nedenidir.

Bu tabii çok acemice oluyor. Anlatmak istediğimiz, zihni oluşturan tüm zihinsel süreçlerin sebebi beyindeki süreçlerdir. Daha basitleştirir ve kısaltırsak - beyin zihnin nedenidir. Bu, dünyanın nasıl işlediğine dair bir gerçektir. İkinci önerme:

2- Sözdizimi anlamdizimi için yeterli değildir.

Bu önerme kavramsal bir gerçektir. Salt biçimsel ve içeriksel kavramlar arasında yaptığımızı ayırımı kolaylaştırır. Yukarıdaki önermelere üçüncü ve dördüncü önermeleri ekleyelim:

3- Bilgisayar programları sadece biçimsel veya sözdizimsel yapıları ile tanımlanır.

Bu önerme, program kavramı ile anlatmak istediğimizin bir kısmını anlatır.

4- Zihnin zihinsel (anlamsal) içeriği vardır.

Bu da zihnimizin nasıl çalıştığını açıklayan bir gerçektir. Düşüncelerim, düşüncelerim ve isteklerim, ya bir şeyle ilgidir, ya bir şeye gönderme yapar, ya da dünya haline yöneliktir; bunun nedeni içerikleridir. Bu dört önermeden çıkaracağımız ilk sonuç 2., 3. ve 4. önermelerden kendiliğinden çıkar:

1. Çıkarım: Hiçbir bilgisayar programı tek başına bir sisteme bir zihin vermeye yetmez. Programlar zihin değildirler ve tek başlarına zihin olamazlar.

Bu çok güçlü bir çıkarım, çünkü programlar tasarlayarak zihinler yaratmak projesinin baştan ölü-doğmuş olduğunu gösteriyor. Tekrar belirtelim ki bu çıkarım teknolojinin belirli bir seviyesi veya gelişmiş programlarla ilgili değildir. Konu ile ilgili tüm (ya da neredeyse tüm) tartışmacıların hemfikir oldukları bir seri aksiyomların salt biçimsel ya da mantıksal sonucudur. En zorlu Yapay Zekâ savunucularının bile katıldıkları gibi, biyolojik olarak, beyinsel süreçler zihinsel süreçlere yol açar ve bilgisayar programları ancak salt biçimsel olarak tanımlanabilirler. Bu sonuçları bildiklerimizle bir araya koyarsak güçlü YZ projesinin gerçekleşemeyeceğini görürüz.

Bununla beraber, bildiğimiz aksiyomlar ile yapabileceğimiz çıkarımlara bakalım:

2. Çıkarım:: Beyinsel süreçlerin zihinsel olana yol açması yalnızca bilgisayar programlarının kullanılması ile sağlanamaz.

İkinci çıkarım ilk önerme ile ilk çıkarımı bir araya getirdiğimizde ortaya çıkar. Şöyle ki, beyinsel zihinsele neden ise ve programlar bu görevi yapamıyorsa, o halde zihinseli oluşturmak yalnızca bilgisayar programlarını çalıştırmakla mümkün değildir. Bir başka sonuç ise, beynin yalnızca bir dijital bilgisayar olmadığıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, beynimiz de herhangi bir şey gibi, basitleştirilmiş haliyle, dijital bir bilgisayar olarak tanımlanabilir. Çıkarımın önemi, beynin hesaplama yetilerinin onun zihinsel süreçleri oluşturmasını açıklamaya yetmemesindedir. Sıradan bilimsel sonuç beynin biyolojik bir makine olduğu ve bu biyolojinin önemli olduğudur. Bu gerçek, bazı Yapay Zekâ taraftarlarının savunduğu gibi konu dışı bir ayrıntı değildir.

Şimdi ilk önermeden üçüncü bir çıkarım yapalım:

3. Çıkarım: Zihne neden olacak herhangi başka bir şeyin de beyninkine eşit nedensel güce sahip olması gerekir.

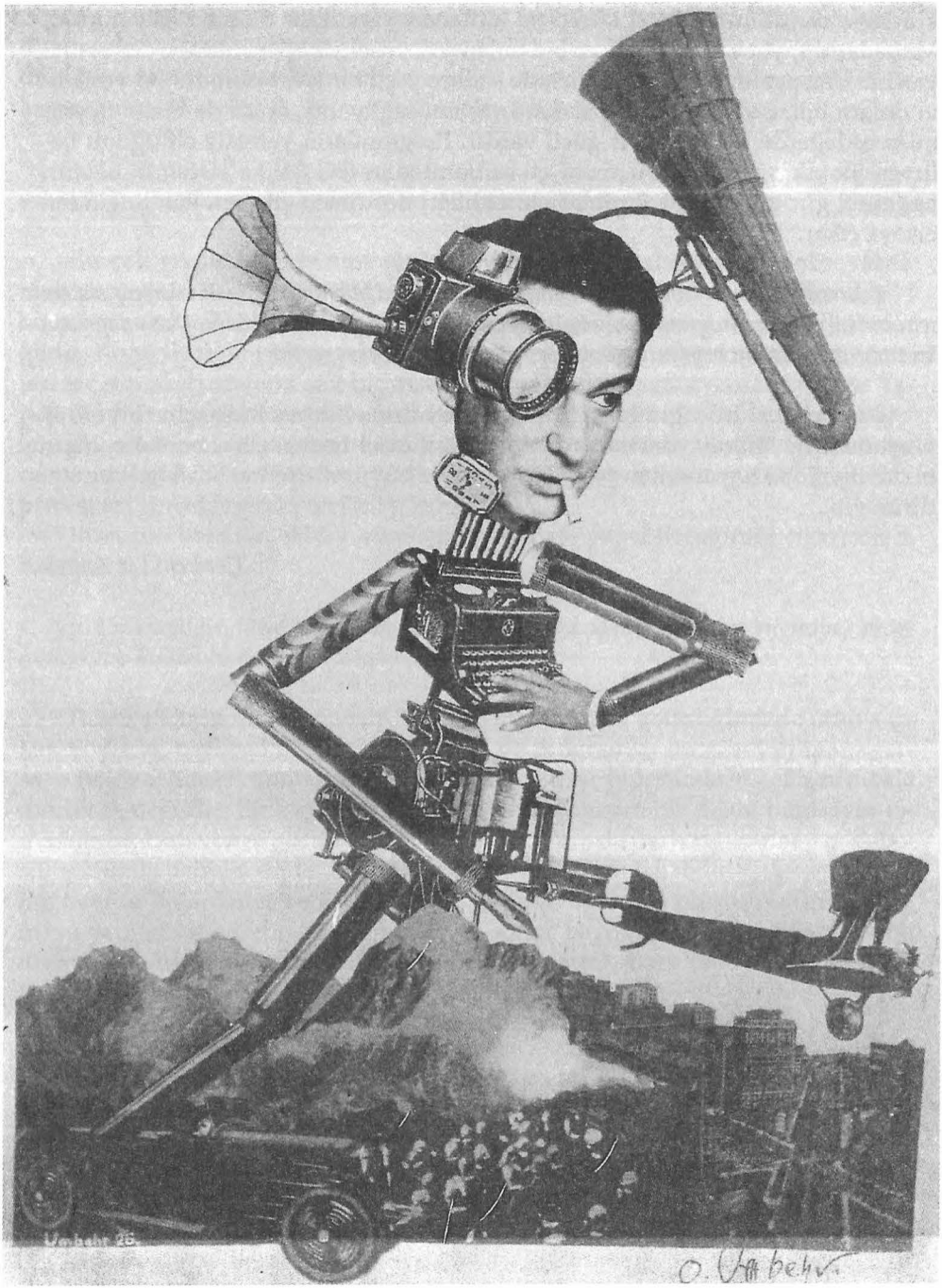
Bu çıkarım ilk önermenin basit bir sonucudur. Yani arabama saatte yetmiş beş mil yaptıran benzin motorunun gücü, aynı hızı yaptıracak dizel motorun gücüne eşit olmak zorundadır. Bir başka sistem, beynin kullandığından bambaşka kimyasal veya biyokimyasal yollarla zihinsel süreci sağlayabilir. Başka gezegenlerde, başka güneş sistemlerinde bizimkinden tamamen farklı bir biyo-

kimyaya dayanan zihinsel süreçleri kullanan yaratıklar olabilir. Diyelim ki, Marslılar dünyamıza geldiler ve biz onların zihinsel süreçleri olduğu sonucuna vardık. Varsayalım, kafalarının içinde sadece yeşil bir sıvı bulundu. Bu yeşil sıvı onlara bilinç ve geri kalan zihinsel yaşamı sağlıyorsa, onun da bizim beynimize eşdeğerde nedensel bir gücü vardır. Programların yetersiz olduğunu belirten ilk çıkarımdan ve üçüncü çıkarımımızdan (bir başka sistemin beynin nedensel gücüne eşit gücü olması gerekliliği) dördüncü çıkarım kendiliğinden ortaya çıkar:

Çıkarım: İnsanın zihinsel durumuna eş zihinsel durumu olan bir yapay sistem için bir bilgisayar programının yürütülmesi tek başına yeterli değildir. Daha doğrusu, bu programın insan beyninin gücüne eş güce sahip olması gerekir.

Baştan beri bildiğimizi tekrar hatırlayalım: Zihinsel süreçler biyolojik oluşumlardır. Bilinç, yönelim, öznellik ve zihinsel nedensellik, bunların hepsi bizim biyolojik hayatımızın parçalarıdır; tıpkı büyüme üreme, öd salgısı ve sindirim gibi.

Çeviren: Liz Amado

Umbo, *Koşturan Gazeteci*, 1926, fotokolaj, Bauhaus arşivi, Berlin.

AKLA DOĞRU

Cem Say

art 1997'de bir Cumartesi günü İTÜ Taşkışla Binası'ndaydım. Birinci Bilim Şenliği kapsamında insan beyni ve bilgisayarlar arasındaki benzerlik ve farklılıkların tartışıldığı "Bilgi İşleyen Makine Olarak Beyin" başlıklı bir toplantı düzenlemiştik. Konuşmacıların sunuşları bitmiş, izleyicilerle soru/cevap/sohbet vakti gelmişti. Önceki konuşmalarda da sözü edilen bir konu açıldı: Bir bilgisayar dünya satranç şampiyonu olabilir mi? Ben, bu işi yapacak bilgisayar programının hazır olduğunu, sadece onu biraz daha hızlı çalıştırabilecek bir bilgisayar gerektiğini, ve en fazla 5-10 yıl içinde başaracağımızdan emin olduğumu söyledim. Bunun üzerine, tam da beklediğim gibi, izleyicilerden biri söz aldı ve gayet kesin ifadelerle dünya şampiyonu Kasparov'un satranç oynarken "hiçbir bilgisayarın asla yapamayacağı şekilde" duygularından ve diğer "insani" özelliklerinden yararlandığını, bu yüzden de bir programa yenilmesinin söz konusu olamayacağını bildirdi. Böyle tepkilere alışık olduğumdan, bu beyefendiye hangimizin haklı olduğunun en kötü ihtimalle on yıl sonra belli olacağını belirtmekle yetindim. Başka konulara geçildi, o tartışma orada kaldı.

Mutlu haberi iki ay sonra, 11 Mayıs Pazar gecesi CNN'den aldım: Herbert Simon'ın yazısında sözünü ettiği *Deep Thought*'un biraz daha olgun bir versiyonu Kasparov'u fena halde yenmişti. "Keşke büyükçe bir parasına bahse girseydim," diye düşündüm.

Simon'ın da söylediği gibi, yapay zekâ araştırmacıları amaçları bakımın-

dan ikiye ayrılır:

İnsanların kullandığı sanılan düşünce mekanizmalarını (hata ve eksikliklerini bile) taklit eden programlar üreterek insanlar hakkında bir şeyler öğrenmeye çalışanlar;

İnsanlardakine benzesin ya da benzemesin, işlerine gelen mekanizmayı kullanarak "zeki" programlar yazmaya çalışanlar.

Ben ikinci gruptanım, ve Simon'ın makalesini o gözle değerlendirmeyi deneyeceğim.

İddialı Bir Proje

En hırslı yorumuyla yapay zekâ, insanlık tarihinin en büyük mühendislik projesidir. İnşa etmek istediğimiz şey, sonuçta bir bilgisayar programından, yani formal bir dilde yazılmış bir metinden ibarettir, ama bu metin o denli uzun ve (herhalde) karmaşık olacaktır ki, yazılması hemen aklınıza gelebilecek diğer dev mühendislik projelerinden daha çok adam-yıl alırsa şaşmamak gerekir. Bu programı çalıştırdığımızda, insanlarca yapıldığında "zekice" bulduğumuz her şeyi, en zeki insanın düzeyinde (veya daha da üstün şekilde) yapabilecektir. "Yapay Zekâ" adının bilimsel bir toplantıda ilk kez kullanıldığı 1956 yılını projenin başlangıç noktası olarak kabul edebiliriz. Bu süre içinde programın (gazetelere çapraz bulmaca hazırlama, TV'deki "Bir Kelime Bir İşlem" oyunu ve satranç gibi) bazı parçalarının yazımını hemen hemen tamamladık, çoğu parça üzerindeki çalışmaların ise henüz başındayız. En çok zorluk çıkaran bölümlerden biri de "doğal dil işleme" bileşeni oldu. (Biz bilgisayarcılar, yapay programlama dillerinden ayırmak için Türkçe, İngilizce vb. "insan" dillerine "doğal dil" deriz.)

Programımızın zeki bulunması için geçmesi gereken en önemli test, çevresiyle doğal dilde iletişim kurabilme yeteneğini sınayacaktır. Projenin ilk yıllarında bu testi "hileyle" geçen ELIZA adlı bir program yazıldı. Bilgisayarı kullanan kişinin girdiği cümleleri basit bir teknikle "tersyüz" ederek yanıt veren, bazen de stoğunda bulunan hazır cümleleri söyleyen ELIZA bazı saf kullanıcıları öylesine başarılı bir şekilde kandırdı ki, yazarı Joseph Weizenbaum insanlığın henüz yapay zekâya hazır olmadığına karar verip[1] bu işlerden elini eteğini çekti. İşte Boğaziçi Üniversitesi'nde ürettiğimiz Türkçe konuşan ELIZA'nın bir diyaloğu:

KULLANICI: Neler düşündüğümü bildiğine inanmak çok zor.
ELIZA: Demek neler düşündüğünü bildiğime inanmak çok zor.
KULLANICI: Her şeyi tekrarlıyorsun.
ELIZA: Demek her şeyi tekrarlıyorum.
KULLANICI: Herhangi bir şey hissediyor musun?
ELIZA: Ben rahat hissediyorum.
KULLANICI: Hissettiğine inanmak ne kadar zor.
ELIZA: Benim neler hissettiğimi düşünüyorsun?

Sanal Öğrenciler

1 J. Weizenbaum, *Bilgisayar Gücü ve İnsan Aklı*, Sarmal Yayınları, 1995.

Görüldüğü gibi, artık kullanıcılar kolay kolay kanmıyor. Bu yüzden, doğal dildeki metinleri önce sözcük, sonra cümle, ve giderek Simon'ın makalesinde anlattığı anlambilim düzeyinde bir dizi çözümlemeden geçiren "ciddi" programlar yazmak gerekti. Gordon Novak'ın[2] doktora tez çalışması olan ISAAC programı gerçekten de bu neslin ilk parlak örneklerindendi. Novak işe ABD'de okutulan birkaç lise ve yüksek okul fizik ders kitabından yirmi adet problemi gözüne kestirerek başladı. Bu problemlerde yaklaşık 200 değişik sözcük geçiyordu. Bunların anlamlarının Simon'ın anlattığı gibi bilgisayara tarif edilmesi, problemlerdeki tüm cümleleri üretebilen bir "mini-İngilizce" gramerinin hazırlanması, ve tabii ki soruların yanıtlarını bulabilecek derinlikte fizik bilgisiyle denklem takımı çözme yeteneğinin programlanması gerekiyordu. Böylece ISAAC o soruları çözen öğrencilerin geçtiği tüm aşamalardan (cisimlerle ilgili kavramları kazanma, İngilizce, Matematik ve Fizik öğrenme) geçti ve sınavda 20 üzerinden 20 almayı başardı.

Tabii çıkacak soruların önceden bilindiği bir sınavda tam not almayı büyük bir başarı olarak görmeyebilirsiniz. Ama ISAAC'in cevapları ezberlemediğini, her soruyu kendi "aklını" kullanarak çözdüğünü unutmayın. Yine de böyle bir programın gücünü saptayacak gerçek sınavın, yazarının daha önce görmediği problemlerden oluşması gerektiğini söylerseniz haklısınız. Novak bu amaçla bir arkadaşından ISAAC'e beş yeni problem sormasını rica etti. ISAAC yeni problemlerin hiçbirini çözemedi. Novak'ın tezinin son sayfaları, programın bu soruları da çözebilmesi için yapılması gereken değişiklikleri anlatır. İyi tarif edilmiş bilgi alanlarının dışına çıkıldığında programların başarımının düşmesi, yapay zekâcıların "kırılganlık" adını verdikleri bir problemdir; bu konudan az sonra daha geniş şekilde söz edeceğiz. Ama önce, milli duygularınıza yönelik haberlerim var.

ALİ

Akıllı programlar sadece Amerika'dan çıkmıyor. Size on yaşındaki ilköğretim öğrencilerine özenen ALİ'yi tanıtmak istiyorum. ALİ (Aritmetikçi-Lisan İşleyici) Prolog ve Pascal dillerinde yazılmış her biri bin küsur satırlık çok sayıda programın birbirini zincirleme şekilde çalıştırmasıyla "hayat" bulur. 1993'te ALİ'yi yazmaya başlamadan önce kitapçıdan rastgele bir ilkokul üçüncü sınıf matematik kitabı[3] satın aldım. Hedef problem kümemi bu kitaptaki (resim veya diyagram içermeyen) soruların arasından seçtim. İşte ALİ'nin sınav sorularından bazıları:

"Bir çiftlikte 255 koyun, 67 kuzu, 8 inek vardır. Bunların hepsi kaç hayvan eder?"
"Bir fabrikada 217 işçi vardı. 15 işçi çıktı. 7 işçi emekli oldu. Fabrikada kaç işçi kalır?"
"Bir perde 5 metre bezden yapılıyor. 9 perde kaç metre bezden yapılır?"
"Bir kamyonun deposunda 67 lt. mazot vardı. Şoför 145 lt. daha aldı. Kamyondaki

2 G. Novak, *Computer Understanding of Physics Problems Stated in Natural Language*, Ph.D. thesis, Department of Computer Science, University of Texas at Austin, 1976.

3 M. Barış, M. K. Sümer, M. Zeytin, T. Yücel, *İlk Öğretim Matematik 3.*, Ders Kitapları A. Ş., İstanbul, 1992.

mazotun hepsi kaç litre olur?"

Basit mi görünüyor? Hayatının bir buçuk yılını bu soruları "anlayıp" çözen programı yazmaya harcamış birisi olarak kesinlikle aynı fikirde değilim. Uzmanlık alanı (aritmetik) ISAAC'inkinden daha kolay görünse bile, ALİ bilgisayarla işlenmesi bazı açılardan daha zor bir dil olan Türkçe'yle boğuşmak zorundaydı. (Üstelik kırılganlık sorunu nedeniyle ISAAC yukarıdaki soruların İngilizce çevirilerini çözemez.)

Türkçe'nin zorluğu bitişimliliğinden kaynaklanıyor. İngilizce'de ayrı sözcükler olan edatlar, iyelik bildirimleri vb. sözdizimsel öğeler, Türkçe'de kökün ardından dizilen ekler olarak sözcüklerin içine saklanırlar. Bir Türkçe metinden rastgele bir sözcüğü (örneğin "sözcüğü" sözcüğünü) sözlükte bulma ihtimaliniz İngilizce'ye oranla çok azdır; önce ekleri sökmeniz ve (örneğimizde olduğu gibi) kökte yaratmış olabilecekleri değişiklikleri geri almanız gerekir. Ancak bu biçimbirimsel çözümleme işinden sonra kökün ne anlama geldiğini öğrenebilmek için sözlüğü kullanabilirsiniz. ALİ ilk aşamada 20.000 kelimelik bir elektronik sözlükten de yararlanarak çözmeye çalıştığı problemdeki tüm sözcükleri biçimbirimlerine ayırır.

Her cümlenin içinde kimi sözcükler kendi aralarında anlamlı gruplar oluştururlar. Bu gruplaşmalar (örneğin yukarıdaki problemlerin sonuncusunda "bir kamyonun deposunda" ve "67 lt. mazot" öbekleri) cümlenin anlamının bilgisayarca "resmedilmesinde" kullanılacakları için, ALİ'nin ikinci aşaması programın içindeki Türkçe gramerinden yararlanarak metindeki her cümleyi bu özelliklerine göre ayrıştıran sözdizimsel çözümleme işlemini gerçekleştirir.

Ve artık anlamlara geliyoruz. Son aşamada ALİ sırayla her cümleyi "anlamaya" ve gereğini yapmaya çalışır. Kamyon örneğimizde, ilk cümlenin anlaşılması sonucunda kısa vadeli belleğe (yani programın bağlamına) "DEPO, KAMYON'un bir parçasıdır" ve "DEPO'da (67 LT MAZOT) vardı" bilgileri eklenir. İkinci cümlede bir şeyden 145 lt. daha alındığından söz edilmektedir, ama nedir bu şey? (Acaba yazarın aklından o sırada ne geçiyordu?) ALİ bu bilmeceyi çözmek için bağlamı inceleyerek "lt" adlı birimle ölçülen şeylerden (su, süt, mazot, vs.) en son hangisinin eklendiğine bakar ve yazarın mazotu kastettiğini ortaya çıkarır. Böylece ikinci cümle de belleğe yeni mazot alımıyla ilgili bilgiyi eklemiş olur. Son cümle, "kaç" kelimesinden ve soru işaretinden anlaşıldığı gibi, bir yanıt vermeyi gerektirmektedir: Kamyondaki mazot miktarı hesaplanacaktır. İşte burada, bilgisayarlara bir şeyler öğretmenin gerçekten çok sabır istediğini gösteren bir ayrıntı karşımıza çıkar: Metnimizde şimdiye dek sadece deponun içinde mazot olduğu söylenmiştir; kamyonun değil! Biz insanlar böyle durumlarda "Eğer A, B'nin bir parçasıysa, B, A'nın içerdiği her şeyi içerir" anlamına gelen bir kuralı kullanırız. Tabii ki bu ve benzeri tüm "sağduyu" bilgilerinin programa açıkça yazılması gerekir. ALİ bu cümlenin işlenmesinin sonucunda (gereken aritmetik işlemin toplama olduğunu çıkarsayıp "lt." ile "litre"nin aynı şey olduğu bilgisini de kullanarak) yanıtını verir:

"Kamyondaki mazotun hepsi 212 litre olur."

ALİ, bildiğim kadarıyla Türkçe konuşan programlar arasında en zeki olanıdır. (Tabii tıpkı ISAAC gibi ALİ'yi de kolayca "şişirmek" mümkündür: Bilmediği bir cümle yapısı veya anlambilimsel tarifini yazmadığım bir fiil kullanın, yeter.) Ama acaba böyle dar alanlarda "uzman" programlar yazabilmiş olmamız, yeterince uzun bir programla genel dil anlama problemini çözebileceğimiz anlamına gelir mi?

Kırılganlık Sorunu ve Sağduyu

Asıl hedefimiz olan "genel-zeki" programı yazma işini makul zorlukta parçalara bölüp bu parçalar üzerinde ayrı ayrı çalıştığımızdan söz etmiştim. Bu çabalar sonucu ortaya kendi alanlarında (tıbbi teşhis, sigortacılık, bilgisayar imali, vs.) yüksek uzmanlık düzeylerine erişmiş programlar çıktı. Fakat bu programların ortak bir sorunu vardı: Uzmanlık alanlarının birazcık dışında olan, veya o alanın içinde ama beklenenden daha *basit* sorulmuş sorulara yanıt veremiyorlardı. Örneğin insan yerbilimcilere taş çıkartacak seviyede ayrıntılı madencilik bilgileriyle donatılmış bir jeoloji uzman sistemi, "Kaya nedir?" sorusunu yanıtlayamıyordu. Tüm bu sistemler fazlasıyla *kırılgan*dılar, rahatça eğilip bükülemiyorlardı.

Sorun, ALİ'nin kamyonun deposuyla ilgili hesabı sırasında karşımıza çıkan sağduyu sorunuydu. Yapay zekâ literatüründe *sağduyu*, eğitimsiz olanlar da dahil olmak üzere tüm insanların dünya hakkındaki ortak bilgilerine verdiğimiz teknik isimdir. Diyelim bildiğiniz bir konu hakkında bir ansiklopedi maddesi yazıyorsunuz. Konunun anlaşılması için gereken, ama "nasılsa herkes bunu bilir" diyerek yazınızda açıklamadığınız her şey sağduyunun içindedir. İnsanların birbirleriyle genellikle fazla konuşmadan anlaşabilmesinin de, bazen farklı kültürlerden gelen kişilerin aynı dili konuşmalarına karşın yanlış anlaşmasının da nedeni, ortak olduğunu varsaydıkları bu bilgi kümelerindeki benzerlik ve farklılıklardır. Eğer programımızın okuduğu bir metinden normal insanların ne anlam çıkaracağını anlamasını istiyorsak, *tüm* bu bilgileri teker teker ve açık açık programa yazmamız gerekir.

Bu devasa işi gerçekleştirmek (ve yazdıkları program parçasını diğer yapay zekâcılara satarak kâra geçmek) isteyen bir grup araştırmacı 1984'ten beri çalışıyor.[4] Yaklaşık yüz milyon cümlelik bir bilgi tabanının amaca ulaşmak için yeterli olacağı tahmin ediliyor. Proje ilerledikçe bitiş tarihi konusunda çatlak sesler duyulmaya başladı. Ama temel fikrin doğruluğu konusunda yapay zekâcılar arasında pek tartışma yok, ve sağduyucular azimle devam ediyorlar.

Yapay Zekâ Karşıtları

Yapay zekâ projesinin hedefine ulaşmasının çok zahmetli olacağı ortada. Ben (daha uzun yıllar yaşamaya niyetli olmama karşın) o günü görebileceğimden emin değilim. Ama öyle bir günün olacağını tahmin ediyorum. İçlerinde

4 D. B. Lenat, R. V. Guha, K. Pittman, D. Pratt, M. Shepherd, "CYC: Toward Programs with Common Sense," *Communications of the ACM*, Vol. 33, No. 8, August 1990, pp. 30-49.

önemli bilim adamlarının da bulunduğu bir grup insan ise yapay zekânın imkânsız olduğunu söylüyor. Tabii ki bu insanları dikkatle dinlememiz gerekir; eğer bizi ikna edebilirlerse enerjimizi boşa harcamayı bırakıp kendimize daha iyi işler bulabiliriz

Anlayabildiğim kadarıyla itirazcılar ikiye ayrılıyor:

1) Programı yazamayacağımızı, çünkü (bilinen en zeki makine olan) insan beyninin bizim bilgisayarlarımızda hiç kullanılmayan fiziksel süreçlerden yararlandığını ve tam da bu süreçler yüzünden zeki olduğunu ileri sürenler;

2) Davranışları (girilen bilgilere karşılık verdiği çıktılar) itibariyle gerçekten insanlardan üstün başarımlı bir program yazsak bile bu programın ne yaptığını kelimenin tam anlamıyla "anlamayan", sadece bir takım sembolleri çevirip duran ruhsuz bir zombi olacağını, bu yüzden de ona "zeki" demenin imkânsız olduğunu iddia edenler.

Birinci itiraza Roger Penrose'un *Bilgisayar ve Zekâ*[5] adlı kitabı temel örneği oluşturuyor. Kuvantum fiziği, tıpkı edebiyat eleştirisi gibi, hakkında tehlikeli derecede az şey bildiğim konulardan biri. Penrose'un kitabı da maalesef bu durumumu fazla değiştirmiş değil. Doğru anladığımdan emin olduğum şeyler şunlar: Penrose'un sözünü ettiği süreçlerin beyinde gerçekten olduğundan halen (kendisi dahil) kimse emin değil. Asıl önemlisi, bu kuvantum etkilerini kullanmayan bir makinenin neden zeki davranış gösteremeyeceğine ilişkin hiç bir ikna edici argüman sunulmuyor. Böylece temel iddialarının ikisini de kanıtlayamayan bir Tübitak yayınıyla başbaşa kalıyoruz.

İkinci itirazı filozof John Searle'ün meşhur "Çince Odası" argümanı[6] çok güzel ifade ediyor: Çince bilmeyen bir Türk'ü Türkçe yazılmış bir kurallar kitabıyla birlikte bir odaya kilitliyoruz. Dışarıdaki bir Çinli, kapının altından art arda üstünde Çince harfler basılı kâğıtlar yolluyor. İçerideki adamcağız da kural kitabındaki "Şu, şu, şu harfler gelirse şu, şu, şu harfleri dışarı sür" türünden sıkıcı talimatlara göre stoğundaki kâğıtları sıralayıp dışarı yolluyor. Kural kitabı öyle iyi yazılmış ki, dışarı çıkan cümleler, Çinli'nin girdiklerine en güzel cevapları oluşturuyor. Öyle ki Çinli bir süre sonra içeride çok zeki bir Çinli'nin olduğuna inanıyor. Oysa Türk'ün bu sohbetten tek kelime bile anladığı yok. *İşte*, diyor Searle, *sizin bilgisayarınız da böyle olacak. Girdi/çıktı ilişkisi çok zekice olsa da gerçekte hiçbir şey anlamayacak.*

Bu hakikaten çok akıl karıştırıcı bir durum. Yapay zekâ savunucularının verdikleri cevaplar arasında en popüler olanı, bunun tıpkı insanın sadece bir nöronunun veya kafatasının neler olup bittiğini anlamamasına benzediği şeklinde. Burada içerideki adamın değil ama "oda sistemi"nin tümünün Çince bildiğinden söz edilebilir. Aksini nasıl ispat edebilirsiniz?

Searle ve Penrose gerçekten büyük adamlar, ama ikisi de gelip Taşkışla'daki Kasparov hayranının yanında duruyorlar: "Biyolojik sistemlerde/insanlarda özel bir şey vardır. Onu taklit edemezsiniz. Şimdiye dek pek çok insani özelliği

5 R. Penrose, *Bilgisayar ve Zekâ*, TÜBİTAK Yayınları, 1997.

6 Yayına Hazırlayan: M. A. Boden, *The Philosophy of Artificial Intelligence*, Oxford University Press, 1990.

ele geçirdiniz. Ama bunu (Kasparov'un duyguları veya "benlik" veya nöronlardaki oynak elektronlar,) işte bunu asla yapamazsınız."

Peki, yapay zekâcılar bu "ırkçı" iddialara ne diyor?

Simon'ın Saldırısı

Bir şeyin var olabileceğini ispat etmenin en güzel yolu, onu karşınızdakine göstermektir. Filozoflar konuşur, mühendisler yapar.

Herbert Simon bilgisayarcılar arasında yarı efsane olmuş isimlerden biri. Konunun tarihine baktığınızda birçok dönüm noktasında onu görüyorsunuz. Doktora hocamın ondan hayranlıkla söz edişini hâlâ anımsarım.

Fiziksel sembol sistemi hipotezini, yani belli bir şekilde bakıldığında bütün zeki sistemlerin aynı temel işlem süreçleriyle çalıştığının görüleceği savını (Allen Newell'la birlikte) ortaya atan Simon, beyinlerle bilgisayarlar arasında bir fark olmadığını kanıtlamak için giderek daha iddialı projelere girişti. Her yeni çalışması, "İşte bunu bilgisayara yaptıramazsınız" denilen bir "insanlık kalesi"ni daha fethetmeyi amaçlıyor. Son zamanlara dek bunlara en güzel örnek, 1987'de çıkan ve bilimsel buluş yapma sürecini otomatikleştirmeye soyunduğu Bilimsel Buluş: Yaratıcı Süreçlerin Bilgisayarla Keşfi[7] adlı kitabıydı. Kitapta, tarihte yapılmış bir dizi buluş incelenerek o zaman "yaşamış" olsalar o buluşları yapabilecek bilgisayar programları sunulmaktaydı. Şimdi anlıyoruz ki Simon gözünü sanata dikmiş. Edebiyat eleştirisinin bilişsel çözümlenmesini okurken yazılım mühendislerinin "tasarım dökümanı" dedikleri türden bir metinle karşı karşıya olduğumu hissettim. *İşte*, diyordu Simon, *eğer programı böyle kurarsanız anlamları böyle çıkarabilirsiniz. Çıkabilecek anlamları şu ya da bu kritere göre kısıtlayarak istediğiniz eleştiri ekolünü canlandırabilirsiniz.* "Sanal okur"ların yapımı elimizde. Ayrıca, orada durmaya ne gerek var? Öykü gramerleriyle şimdiden edebiyat üretimi işine girmiş durumdayız. "Yapay yazar"ların ciddiye alınabilecek eserler vermeleri sadece bir zaman meselesidir.

Sanal Dünyalar

Hikâyeci bir program yazmanın hoş bir yolundan söz edeceğim. Bir bilgisayar oyunu düşünün. Mesela çoğu okurun bildiğini umduğum klasik Pac-man'i ele alalım: Ekranda Pac-man'in labirent şeklindeki dünyasını görüyoruz. Yerlere leziz gofretler saçılmış. Pac-man'i tuşlara basarak dolaştırıyorsunuz; gofretleri yedikçe hayat gücü artıyor.

Fakat Pac-man'in düşmanları var. Bunlar arada bir ortaya çıkıp kahramanımızın peşine takılıyorlar. Dokunuşları ölüm demektir, bu yüzden labirentte heyecanlı kovalamacalar yaşanıyor. Bu düşmanların kontrolü sizin elinizde değil. Onların davranışlarını bilgisayar belirliyor.

Şimdi programı öyle değiştirelim ki sizden hiç komut istemesin. Yani Pac-man'i de bilgisayar hareket ettirsin. (Oyun jargonunda buna "demo mode" de-

7 P. Langley, H. A. Simon, G. L. Bradshaw, J. M. Zytkow, *Scientific Discovery: Computational Explorations of the Creative Processes*, The MIT Press, 1987.

nir.) Bize sadece ekrandaki olayları izlemek kalsın.

Sanırım grafikler kaliteliyse ve program yeterince heyecanlı takipler organize ederse, en azından bazı insanların bu animasyonu bir süre beğeniyle izleyeceğini kabul edersiniz.

Şimdi biraz daha ileri gidelim. Mesela programa belirli şartlarda hikâyeye yeni karakterler ekleme ve çıkarma yeteneği kazandıralım. Pac-man'in bir ailesi, bir sevgilisi, kendini savunmak için bir silahı, vb. olsun. Düşman yaratıklar da kendi aralarında kimi farklılıklar göstersinler.

Zaman geçsin. Hem Pac-man'ler, hem de ötekiler, doğup, çocuk sahibi olup, ölsünler. İki ırk arasında iletişim imkânları olsun.

Buraya dek anlattıklarım teknolojik olarak basit şeyler. Tam bu özelliklere sahip olanını görmedim ama, böyle programların olduğundan eminim. Ben de fazla zorlanmadan bir tane yazabilirim.

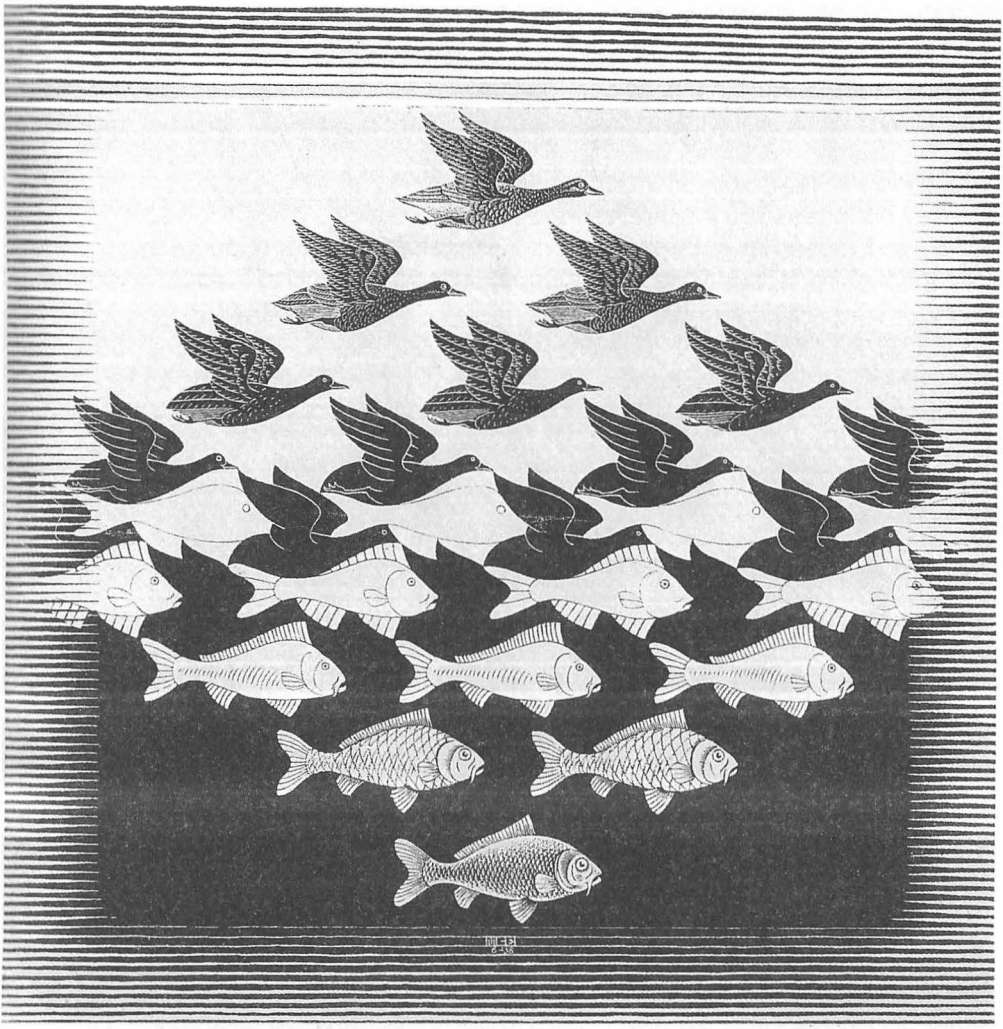
Şimdi programın labirentler yerine kentler ve köyleri, ekran yaratıkları yerine de insanları temsil ettiğini, ve bir dizi değişik toplumda geçerli olan kurallardan oluşan geniş bir bilgi tabanı olduğunu düşünelim. Artık ekranda bir şey görmeyeceğiz, ama sorun değil, çünkü programımız olanları artık Türkçe cümleler halinde anlatıp yazıcıdan dökmektedir. Eğer "İyiler sonunda kazanır" veya "Heyecan dozu hep 15'in üstünde olmalıdır" gibi birkaç buluşsal *(heuristic)* teknik kuralı da eklersek, benzetim yoluyla romanlar yazan bir "sanal yazar" elde etmiş oluruz.

Başka bir isteğiniz?

İnsanlar, Makineler, Tamagoçiler

İnsanlar gerçek dünyada yer alan fiziksel varlıklar olduklarına göre bütün vücut fonksiyonları fizik yasalarınca açıklanabilir. Düşünce aktivitesi de bu fonksiyonlardan biridir. Düşünce, elbette ki hayranlık duyulacak bir şey olmakla birlikte, doğası gereği anlaşılmaz ve esrarengiz değildir. Bir tabu değildir. Günümüzde bilim adamlarının düşünceyi anlamaya ve onu yapay ortamlarda gerçekleştirmeye başlamaları sevindirici bir olgudur. Bunun insanın aslında bir makine olduğunu ortaya çıkaracağı, bu yüzden de insanların özsaygılarından bir şeyler yitireceği korkusu dayanaksızdır.

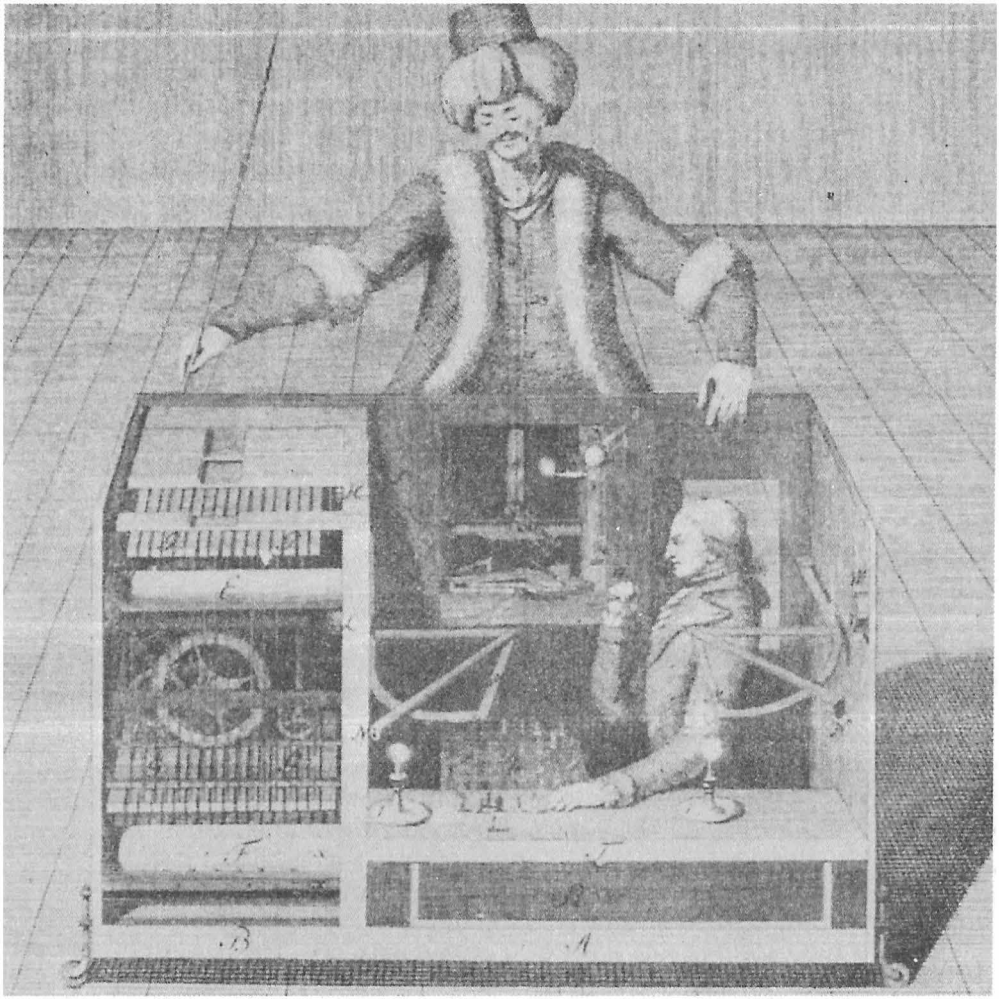
Sevdiklerimizin çoğunu bize bir açıdan benzedikleri için severiz. "Sanal bebek"lerin popülaritesi, bu benzerliklerin biyoloji sınırlarını aşabileceğini göstermektedir. Bu her ne kadar yapay zekâ projesinin amaçlarından biri olmasa da, kendi psikolojik altyapımızdan ötürü, bilgisayarların gözümüzdeki değeri gelecekte giderek artacaktır. Önce kelimenin kitapların veya köpeklerin "insanın en iyi dostu" olduğunu söylerken kullandığımız anlamıyla başlamak ve zamanla diğer anlamlara kaymak kaydıyla, bilgisayarlar yakın dostlarımız haline gelecektir. Bu doğaldır, kaygılanacak bir yönü yoktur. Çevremize bir bakarsak daha fazla zekâya şiddetle ihtiyacımız olduğunu göreceğiz. Yapay bir zekâ, doğal bir aptallıktan çok daha iyidir.

M. C. Escher, *Hava ve Su I*, Haziran 1938. Katalog No. 306, tahta kalıp baskısı, 495 x 439 mm.

"Hava ve su gibi bir ikilik kavramı, kuşların ve balıkların doldurduğu bir düzlemden başlayan bir çizimle ifade edilebilir; kuşlar, balıklar için 'su', balıklar da kuşlar için 'hava'dır. Cennet ve Cehennem, meleklerin ve şeytanların etkilişimiyle simgelenebilir. Daha nice olası dinamik çiftler var - en azından kuramsal olarak, zira çoğu zaman onların gerçekleştirimi aşılamaz zorluklarla karşılaşır."

M. C. E.

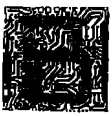

Büyük satranç otomatı, 18. yüzyıl, gravür, Joseph Friedrich'in *Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen und Dessen Nachbildung* adlı kitabından, 1789.

Yapay Zekâ: Bilgi Çağında Akıl-Beden Sorunu*

Haldun M. Özaktaş

1

elli sınırlar içerisinde de olsa, bağımsız ve özgün hareketler sergileyebilen yapay makineler ve sistemler, tasarlanıp üretiliyor. Olası teknolojik ilerlemeler göz önüne alındığında, günün birinde zekâ, yaratıcılık, duygu, bilinç sahibi yapay makineler üretmek mümkün olacak mı? Ama öncelikle, zekâ, yaratıcılık, duygu, bilinç dediğimiz şeyler nedir? Bu soruların altında yatan daha temel soru şu: Bu insan özelliklerinin mekanistik veya algoritmik bir ifadesi var mı? Nedensel bir zincire veya bir bilgisayar programına indirgenebilirler mi?

Bu soruya evet diyenlerle hayır diyenler arasındaki ateşli tartışma kolay kolay son bulmayacaktır, çünkü her iki taraf da görüşlerini tartışma götürmez bir şekilde kanıtlayamamaktadır. Zaten bu karşıtlık, bilgisayarların yaygınlaşması ile yeni ortaya çıkmış bir karşıtlık da değildir. Batı felsefe geleneğindeki "akıl beden sorunu" etrafında uzun bir geçmişe sahip bir tartışmanın bilgisayar çağında karşımıza çıkan en yeni ifadesidir.

Bilgisayarlar yaygınlaşmadan önce aynı sorunlar *Sibernetik* veya *Genel Sis-*

* Bu yazının bazı bölümleri daha önce *Radikal* gazetesinde ve *Çağrı* dergisinde yayımlanmıştır.

tem Kuramı bağlamında tartışılıyordu. Canlılar için çok önem taşıyan mekanizmalardan birisi geribesleme adı verilen mekanizmadır. Örneğin insan, vücut sıcaklığını ve kandaki bazı maddelerin yoğunluğunu geribesleme sistemleri ile sürekli olarak kontrol altında tutar. Bir fincanı tutup ağzımıza götürürken elimizin kolumuzun hareketi sürekli geribesleme ile kontrol edilir, böylece fincanın hedefe (ağzımıza) ulaşması sağlanır. İnsanda ve diğer canlılarda görülen bu mekanizmanın oda sıcaklığını kontrol eden termostat gibi basit mekanizmalara olan benzerliği, geri besleme olgusunun canlı cansız tüm karmaşık sistemlerin temelini teşkil eden bir unsur olduğu ve bu unsur merkez alınarak bütün bu sistemlerin ortak bir çerçeve içinde incelenebileceği düşüncesine yol açmıştı. Bu çerçevede, canlı cansız tüm sistemler türevsel denklemlerle modellenebilen geribesleme sistemleri olarak görülüyordu. Von Bertallanfy'nin Genel Sistem Kuramı, ve bir ölçüde de Sibernetik, bu anlayışı içermekte ve esasen tüm canlıları otomatik kontrol sistemleri olarak görmekteydiler. Günümüzde bu yaklaşım gözden düşmüştür ve artık "otomatik kontrol sistemi olarak insan" paradigması yerini "bilgisayar olarak insan" paradigmasına bırakmıştır.

Esas sorunumuza dönersek: Bilgisayarlar ne yapabilirler ve ne yapamazlar? Bugünkü bilgisayarların ve bugünkü teknolojilerin uzantısı olarak düşünülebilecek tüm bilgisayarların yapabileceği tek şey, kendilerine verilen algoritmaları yerine getirmektedir. (Algoritma, her biri açık bir şekilde tanımlanmış işlemler dizisidir.) Öyleyse, bir bilgisayarın bir şeyi yapıp yapamayacağı, o şeyin bir algoritmaya indirgenip indirgenemeyeceğine bağlıdır. İnsanlar zeki, yaratıcı, veya duygusal eylemlerde bulunduğu zaman, olay aslında sadece beyin denen makinenin belli bir algoritmayı yerine getirmesinden mi ibaret? Eğer bu doğruysa, o zaman prensip olarak aynı algoritmayı yerine getiren yapay bir makine üretilebilir ve bu makine insanın sergilediği eylemi sergileyebilir.

Eylemi sergileyebilir dedik, yani bilgisayar veya robot bu durumda tıpkı insan gibi davranabilir. Örneğin, bilgisayar tıpkı âşık olmuş bir insan gibi davranabilir. Diyelim davrandı. Âşık gibi davranmak âşık olmakla aynı şey midir? Bazıları, "bilgisayar âşık olmuş gibi davransa bile âşık değildir," demekte, bazıları ise, "âşık olmuş gibi davranmakla âşık olmak arasında bir fark yoktur" demektedirler. İkinci gruptakilere göre âşık olmak, âşık birisi gibi davranmaktan başka bir şey değildir: Esas olan gözlenebilen somut davranışlardır; ulaşılması, ölçülmesi, iz bırakması mümkün olmayan ruhsal durumların kıymeti hikmeti yoktur. İnsan bilimlerinde *davranışçılık* (İngilizce *behaviorism*) olarak bilinen bu bakış açısına göre akıl, bilinç, bilinçaltı, ruh ve benzeri kavramların bilimde yeri yoktur. Eğer bir insan ve bir makine aynı şekilde âşık gibi davranıyorlarsa, her ikisine de âşık demeyi (veya her ikisine de âşk dememeyi) kabul etmeliyiz.

Bir başka örnekle devam edelim. Diyelim elim sıcak bir sobaya çarpıyor ve hızla geri çekiyorum. Bu geribeslemenin basit bir örneğidir. Aynı tepkiyi veren otomatik bir sistem kolayca yapılabilir. Bir robotun ellerine ısı ölçerler yerleştirebilir, sıcaklık belli bir eşiği aştığı an ellerini kaçıracak şekilde programlayabiliriz. Elimiz sobaya değdiğinde acı "hissettiğimizi" söyleriz. Bu "hissetmek"

dediğimiz şey nedir? Hissetmek diye bağımsız bir şey var mıdır, yoksa bu söz esasen "Geribesleme sistemim harekete geçirildi" anlamına mı gelmektedir? Belki olan biten sadece bir mekanizmanın, sıcaklık belli bir eşiği geçtiği anda birtakım kasları harekete geçirmesinden ibarettir ve bizim hissettiğimizi söylediğimiz acı sadece bir ilüzyondur. Çoğu insan, ısıölçeri belli bir eşiğin üstünde sıcaklık kaydettiğinde elini çeken robotun acı çektiğini kabul etmez; oysa istersek robotu da "Acı çekiyorum!" diye bağıracak şekilde programlayabiliriz. Davranış olarak robottan bir farkımız olmadığına göre, başka hiçbir farkımız da yoksa? Bu durumda ya robotun da "acı çektiğini" kabul etmeli, ya da kendi çektiğimizi söylediğimiz acının bir ilüzyon olduğunu kabul etmeliyiz.

Davranışçı yaklaşımın bizi getirdiği bu noktada, önemli olan robotun hissedip hissedememesi değil, robotun durumunun ve davranışlarının bizimkinden farklı olup olmamasıdır. Duygu, his, bilinç, anlayış ve buna benzer kavramlar bilim dışı kalmaktadır ve terkedilmelidir. Ancak davranışçı yaklaşımı benimseyenler için şu soru hâlâ geçerliliğini korumaktadır: Bilgisayar duygu ve bilinç veya anlayış sahibi gibi davransa bile duygu veya bilinç veya anlayış sahibi midir?

Yazının devamında önce ikisi köklü geçmişe sahip, üçüncüsü ise daha genç üç görüş veya bakış açısından söz edeceğiz. Sonra iki örnek üzerinde duracağız: Birçok insanın bir zekâ ölçüsü olarak gördüğü satranç oyunu ve mekanize edilmesi, kurallara dökülmesi en zor uğraşlardan biri sayılabilecek şiir.

2

Belki de en temel sorun, insanı (veya diğer canlıları) karmaşık bir molekül yığını olmaktan öte insan yapan bir "öz" olup olmadığıdır. öyle bir özün varlığını kabul edenler, bir bilgisayar ne yaparsa yapsın, neyi başarırsa başarsın, onun bir şey hissetmiş olmayacağını veya akıllı sayılamayacağını, sadece mekanik davranışlar sergilemiş olacağını söylemektedirler. O "sadece bir makine"dir. Söz konusu öz, ruh veya başka bir metafizik unsur olabilir, din kökenli olabilir veya olmayabilir ama her koşulda bugünkü bilimsel kavrayışımızın dışındadır.

Bu bakış açısının karşıtı ise tüm sistemlerin, insan ve diğer canlılar da dahil, mekanistik sistemlere indirgenebildiğini öngörür. Batı felsefesinde önemli yeri olan bu bakış, ampirik bilimin ve Newton mekaniğinin başarısı ile güçlenmiş, modern dünyada en azından pragmatik düzlemde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Birçok bilimcinin ve mühendisin belki farkında olmadan paylaştıkları bir dünya görüşüdür bu. Evren mekanik kanunlarına göre birbiriyle etkileşen atomlardan oluşur; insanlar ve diğer canlılar da bunun bir parçasıdır.

Descartes zamanında bu evren modeli, bütünüyle farklı bir doğası olduğu düşünülen insan aklıyla tamamlanmaktaydı. (Hayvanlarsa çoğuna göre birer makineden farksızdılar.) *Kartezyen dualizm* denen bu ikilik bağlamında çok ciddi bir sorun vardı: Nasıl oluyordu da bu elle tutulmaz akıl denen şey mekanistik insan vücudu ile etkileşiyordu? Yoksa etkileşmiyor muydu? "Paralelizm"

denen bir yaklaşım, akıl ve bedenin aslında hiç etkileşmediklerini, ama ediyormuş gibi paralel seyirlerinin ilahi tasarımın bir parçası olduğunu öne sürüyordu.

Descartes insana ilişkin tek tanrılı dinlerden kaynaklanan bazı kavramları terk etmemişti. Ancak mekanistik dünya görüşünün bilgi çağı temsilcilerinden ve Yapay Zekâ adı verilen araştırma alanının kurucularından Marvin Minsky'ye göre, insan doğanın bir parçasıdır ve etten kemikten ama en nihayet atomlardan yapılmış bir bilgi işlem sistemidir. Yapay olarak üretilmiş bilgisayarlardan temelde bir farkı yoktur. "Akıl" denen kavramdan ya tamamıyla vazgeçmeliyiz ya da bu kavramı bilgisayarlar için de tıpkı insanlar için kullandığımız gibi kullanmalıyız.

Son olarak, üçüncü bir bakış açısından söz edelim. Bu bakış açısı, insanı insan yapan şeyin metafizik bir öz veya ruh olduğunu ileri sürmek istemeyen, ama insan davranışlarının algoritmalara indirgenebileceğini de kabul etmek istemeyen, bilimcilerin bakış açısıdır. Bu bilimciler, insanların ve diğer canlıların, tıpkı evrendeki diğer her şey gibi atomlardan oluştuğunu ve aynı fizik kanunlarına uyduklarını kabul ederler. Dolayısıyla eğer insan sonlu sayıda atomun belli bir şekilde diziminden başka bir şey değilse, insana denk "yapay" sistemler de yapılabilir.

Ancak bu görüşe sahip kişiler, Marvin Minsky gibilerden önemli bir noktada ayrılırlar. Onlara göre belki, bugün bilmediğimiz veya yeterince anlamadığımız fizik kanunları vardır. İnsan beyni nihayet doğanın kanunlarına tabi olsa da, basit nedensel mekanik prensiplerle açıklanamayabilir ve çalışması algoritmalar ile ifade edilemeyebilir. Marvin Minsky gibilerin eksikliği, fiziğin içinde algoritmalara indirgenmesi mümkün olamayan unsurların varlığına olanak tanımamalarıdır.

Öyleyse bu görüşe göre, tıpkı insan gibi davranan, düşünen ve hisseden "yapay" makineler olabilir ve bunların insandan eksik kalan bir yanları olmaz. Ama bu makinelerin tasarımı bugünkü fizik bilgimizin dışında kalan ve keşfedilmeyi bekleyen prensipler gerektirecektir. Ve en önemlisi, insan beyni bugün anladığımız anlamıyla bir bilgisayar değildir ve insan düşüncesi ve eylemleri algoritmalara dökülemez.

İnsan düşüncesinin algoritmik olmadığını ve evrende algoritmik olmayan süreçler olduğunu düşündürten bazı örnekler ortaya konmuştur. Örneğin, Gödel teoremi'ne göre, öyle önermeler vardır ki, bu önermelerin doğru mu yanlış mı olduğunu bize söyleyecek bir algoritma yazılması mümkün değildir. Ancak öyle önermeler var ki, Gödel teoremi geçerli olmasına rağmen herhangi bir insan önermenin doğru mu, yanlış mı olduğunu söyleyebilmektedir. Bu, beyinlerimizin algoritmik olmayan birtakım öğeler içerdiğini düşündürmektedir.

Yine de bugünkü bilgimiz içinde, algoritmik olmayan bir fiziksel süreci açık ve net bir şekilde örneklemek mümkün görünmemektedir. Bilinen temel fizik kanunlarının çoğu türevsel denklemler şeklindedir ve algoritmik olarak hesaplanabilirler. (Belki bu fizik kanunlarına ilişkin henüz tam aydınlanmamış

paradokslarda algoritmik olmayan süreçlere ilişkin ipuçları aranabilir.) Yapay sinir ağları ve buna benzer kolektif davranış sergileyen sistemler, algoritmik olmayan süreçlere temel teşkil edebilir mi? Sanmıyoruz, zira bugün bildiğimiz şekliyle bunlar klasik algoritmalara indirgenebilirler. Belki kaos ve karmaşık sistemler kuramlarının bu konuda söyleyecek sözü olabilir. Ünlü fizikçi Roger Penrose, popüler kitabında bu konuda çok ilginç bazı spekülasyonlarda bulunuyor: Bir sistemin karmaşıklığı belli bir eşiği geçince bugün bilmediğimiz yeni fizik kanunlarının geçerli olabileceğini, bugün bildiğimiz kanunların bu daha genel kanunların sadece özel bir hali olabileceğini söylüyor. Bu eşiğin insan beyninde geçiliyor olabileceğini, ama bugünkü bilgisayarlarda geçilmiyor olabileceğini öne sürüyor.

3

Gelmiş geçmiş en iyi satranç oyuncusu olarak gösterilen Kasparov ile Deep Blue adlı bilgisayar arasında geçtiğimiz yıl gerçekleşen satranç maçı sonucunda ilk defa bir bilgisayar dünyanın en kuvvetli oyuncusunu böyle bir maçta yenmiş oldu.

Ancak, bu olay ne bilgisayar bilimi açısından, ne de bazılarının öne sürdüğü gibi insanlık tarihi açısından bir dönüm noktası değildir. Bu maça gösterilen büyük ilgiye rağmen, bir makinenin dünya satranç şampiyonunu yenmesinin ne anlama geldiği doğru yansıtılmadı. Satrancı uzaktan bilen, onu oyunlar içinde saf zekânın en yüksek ölçüsü olarak gören kitlelerde, bilgisayarların satranç-taki zaferi, onların artık düşünebildikleri ve "zeki" sayılmaları gerektiği görüntüsü oluşturdu. Kimi daha da ileriye giderek bu olayı, bilgisayarların ve robotların evrenin hakimi oldukları bir geleceğin habercisi olarak gösterdiler. Bazıları, şaka yollu da olsa, insan ırkı adına Kasparov'un kazanması için dua etmeliyiz dediler, başkaları ise Deep Blue'nun geliştirilmesinde ve porgramlanmasında yardımcı olan satranç ustalarının bir anlamda insan ırkına ihanet ettiklerini söylediler. Kimi ciddi, kimi hafif bu söylemler, gerek satranç oyunu ile ilgili, gerek bilgisayar ve bilgisayar biliminin bugün bulunduğu noktayla ilgili, gerekse de zekânın ve düşünmenin, insan olmanın ne demek olduğuyla ilgili yaygın kafa karışıklığı ve yanılsamalara işaret etmektedir. Kasparov'un makineye yenildiği oyunlarda asabının bu kadar bozulması onun da bu yanılsamalardan nasibini aldığını düşündürüyor.

Basit bir benzetme bu sava açıklık getirmeye yetecektir. Bir insanın bir makineyle satranç oynaması, bir insanın bir arabayla hız yarışı yapmasından çok da farklı değildir. Nasıl ki yine insanların yaratıp ürettikleri arabaların insanlardan daha hızlı hareket etmesine derin anlamlar yüklemiyorsak, makinelerin satrançta insanları yenmesine de derin anlamlar yüklememeliyiz. Eğer fiziki güç gerektiren bu örnek size ikna edici gelmiyorsa, bir insanın bir hesap makinesiyle on basamaklı iki sayıyı çarpma yarışı yaptığını düşünün. Hesap makinesinin bu konudaki üstünlüğünü çoğu insan kanıksamıştır ve derin anlamlar yüklememektedir. Ama belki hâlâ ikna olmadınız, on basamaklı sayıları çarp-

manın zekâ gerektiren bir iş olmadığını, bu yüzden benzetmenin doğru olmadığını düşünüyorsunuz. Ama unutmayınız ki bilgisayar da satranç oynarken büyük hızla (yani fiziki güçle) arka arkaya birçok çarpma ve toplama işlemini gerçekleştirmekten başka bir şey yapmaz. Hangi işlemleri hangi sırayla yapması gerektiği bilgisayarın hafızasına insanlar tarafından programlanır.

Öyleyse geriye şu soru kalıyor. Bir makineyi, insanı satrançta yenebiecek şekilde programlayabilmek, bilim adına önemli bir ilerlemeyi temsil ediyor mu? Kanımca hayır. Her ne kadar Deep Blue'nun programlanması takdir uyandıracak özellikler içerse de, bilgisayar biliminde bir dönüm noktasını, veya çığır açan kavramsal veya yöntemsel bir değişikliği yansıtmamaktadır. Son on yılda satranç konusunda artan başarı, programlama (yazılım) ve donanım mimarisi alanındaki gelişmelerden çok, işlemcilerin kaba hızındaki (saniyede kaç işlem yapabildiklerindeki) artışları temsil etmektedir. Buysa günlük hayatımızı derinden etkileyen gelişmeleri ve uygulamaları sürüklemekle beraber, ontolojik açıdan derin anlamlar taşımaz.

Bilgisayarlar, dama benzeri daha basit oyunlarda insanları çok uzun zamandan beri yenebiliyorlar. Artık satrançta da yener hale geldiler. Kuşku yok ki satrançtan daha zor oyunlar icat ederek bilgisayar programcılarını daha uzun süre oyalayabiliriz. Kısacası, satrancı mitosunun ve tarihsel yaygınlığının dışında diğer oyunlardan ayıran çok büyük bir özelliği yok. Hatta, oyun kuramı içerisinde satranç, oldukça basit oyunlar arasında yer alır. Bu oyunlarda en iyi hamleyi bulmak için yapılması gereken tek şey, yeterince hesap yapmaktır. Ancak insanların hesap yeteneği çok sınırlıdır. Makul bir süre içinde en iyi hamleyi bulmaya yetecek kadar hesap yapamazlar. Usta oyuncular iyi pozisyonları "tanır" ve iyi hamleleri "sezerler." Satranca derinliğini veren, zevkli ve çekici kılan öğelerden biri de budur. Eğer insanların hesap hızı daha fazla olsaydı ve satranç sadece hesap yaparak oynansaydı sıkıcı bir oyun olur ve bu kadar geniş kitlelerin ilgisini çekemezdi. Bilgisayar ise en iyi hamleyi belirlemeye çalışırken insandan çok farklı bir yöntem uygular. En basit şekliyle ifade edecek olursak, kendisinin ve rakibinin oynayabileceği hamleler sonucu oluşabilecek çok sayıda pozisyonu puan vererek değerlendirir, bu hesaplar doğrultusunda bir karara varır.

Bilgisayarlar yeni bir fizik kanunu keşfedebilir, yeni bir ekonomik model önerebilir, veya insanları derinden etkileyebilecek sanat ürünleri ortaya koyabilirlerse, bu gerçekten bilgisayar biliminde önemli bir ilerlemeyi temsil edecektir. "Yaratıcılık" veya "sezgi" adını verdiğimiz düşünce süreçlerini gerektiren bu ve benzer alanlarda bilgisayarlar ne ölçüde başarılı olabilirler? Bu sorunun yanıtı, yazının önceki kısımlarında sözünü ettiğimiz değişik görüşlerden hangisinin benimsendiğine göre değişiyor. Fakat bu zor sorunun cevabı ne olursa olsun, satrançta insanları yenmek, bilgisayarlara düşünebilmek ve zeki olmak payelerini vermez.

4

Peki bilgisayarlar şiir yazabilir mi? Bu sorunun cevabını aramadan, şiirden ne anladığımıza karar vermeliyiz. Bir yaklaşım, şiiri bir yazım biçimi olarak görmek olabilir (nazım). Eğer şiiri şiir yapan bu özelliği ise, şiir yazan bilgisayar programlarının yazılması oldukça mümkün, bu tür programların basit örnekleri şimdiden var. Bir dilin bilgisine uygun cümleler üretmek nasıl mümkünse, bu cümleleri şiir biçimlerinde düzenlemek de mümkün.

Ama şiiri şiir yapan yalnızca biçimi mi? Baudlaire ve Rimbaud'nun nazım biçiminde yazılmamış, "nesir şiir"leri, şiirin belirleyici özelliğinin biçimi olmadığını örnekliyor. Bunun yanı sıra, trajedi türünün nazım biçiminde yazılmış bazı örneklerini de, şiir adı altında sınıflamayı uygun görmeyebiliriz.

Lirik şiirin önemli bir içeriği, insan olarak yaşama tecrübesiyle ilgili parlak, duyarlı, sezi dolu izlenimler ve ifadelerdir. Nâzım Hikmet'e ait şu dizelere göz atalım:

Vera'ya

Gelsene dedi bana
Kalsana dedi bana
Gülsene dedi bana
Ölsene dedi bana

Geldim
Kaldım
Güldüm
Öldüm

Bu satırlar gramatik açıdan öylesine basit ki, bir bilgisayar programı tarafından üretilebileceği savı ortaya atılabilir. Gerçekten de, bu dizelerin bir bilgisayar tarafından üretilmiş olamayacağını kesinkes savunmak güç.

Diyelim ki bu dizeler gerçekten de bir bilgisayar programı tarafından üretilmiş olsunlar. Bunu bilsek, bu şiir bizim üzerimizde aynı etkiyi yaratır mıydı? Şiirin üzerimizdeki etkisi, bize benzer duyguları yaşayabilen ve bunu şiirinde ifade etmiş "kanlı canlı" bir insan tarafından yazılmış olmasa, şimdikiyle aynı olabilir miydi? Şiiri yazan kişinin yaşamıyla ilgili bildiklerimizin, ve bu yüzden ona duyduğumuz insanca sempatinin, şiirin bizim üzerimizdeki etkisine önemli bir katkısı yok mu? Marvin Minsky bu sorulara şöyle cevap verirdi: Önemli olan etten kemikten veya plastikten silikondan yapılmış olmak değildir. Önemli olan bilginin hangi algoritmaya göre işlendiğidir. İnsanla aynı algoritmaya sahip bir bilgisayar aynı duyguları yaşar ve aynı şekilde dile getirir. Bu yaklaşım, akıl ile bedeni bütünüyle aynı gören geleneğin en uç ifadesidir. Önemli olan insanın "sanal" varlığıdır, onu taşıyan beden kullandığınız bilgisayarın markası kadar önemsizdir.

Belli bir yazın kuramı ekolüne göre, yazınsal metinler yazarlarından bağımsız nesnelerdir. Bir öyküyü ya da şiiri kimin yazdığı önemli değildir. Şiiri üreten bir bilgisayar da olsa, bu bir şey değiştirmez. Önemli olan ortaya çıkan eserdir. Bu düşüncenin doğal bir uzantısı olarak şöyle bir deney önerilebilir: Eğer, önüne belli bir şiir konan kişi, onun bir insan mı yoksa bir bilgisayar tarafından mı yazıldığını ayırt edemiyorsa; o zaman, bilgisayarlar şiir yazmak konusunda en az insanlar kadar başarılıdırlar. Bu deney, Yapay Zekâ çalışanlarının "Turing Testi" dedikleri bir yöntemin özel halidir. Bu yaklaşım, esasen davranışçı bir yaklaşımdır.

Şimdi bu tartışmayı bir kenara bırakıp, "bir bilgisayar programı gerçekten yukarıdaki şiiri üretebilir mi?" sorusuna dönelim. Bir yöntem şu olabilir: Bilgisayar porgramımız, içinde bin harften az olan bütün olası sözcük dizgelerini üretsin. (Tıpkı Borges'in *Babil Kitaplığı*'nda olduğu gibi.) O zaman, yukarıdaki şiir de bu dizgeler içinde yer alacaktır. Kuşkusuz, bu insanların şiir yazmak için izlediklerinden çok farklı bir yöntem. Hiçbir şair, şiirlerini olası bütün harf ya da sözcük dizgelerinin arasında aramaz. İnsan aklının en önemli özelliklerinden biri, sözcükleri bir araya getirmenin çok büyük sayıdaki yollarından anlamlı olanları çok verimli bir şekilde, kısa bir zaman içinde seçebilmesi. Bir bilgisayar bunu yapablir mi? Bu soru, daha önce de sözünü ettiğimiz, cevabı kıyasıya tartışılan daha genel bir sorunun özel bir hali: İnsan düşüncesinin bütün boyutları bir bilgisayar programına indirgenebilir mi?

Bu sorunun cevabını vermek çok güç. Ancak bugün yaşayan insanlar açısından bazı gözlemler yapmak mümkün. Bilgisayar programları bugün insan yaşamını ve tecrübesini bütün zenginliğiyle özümseyebilecek olmaktan çok uzaklar, ve bizim ömrümüz boyunca da öyle kalacaklar. Buna hemen herkesin katıldığını söylemek doğru olur sanıyorum. İlginç olan soru şu: İnsan yaşamını bütün zenginliğiyle özümsemeden, daha sınırlı ve özelleşmiş bir bilgiyle (diyelim dilbilgisi kuralları ve sözcüklerin anlam ve ilişkileriyle ilgili geniş bir veri tabanıyla), lirik şiirin güzel örnekleriyle kıyaslanabilecek ürünler elde edilebilir mi? Bazılarının aksine, benim düşüncem, bunun mümkün olmadığı. Çünkü, bu tür şiirlerin üretilmesi, ve başka insanlar için bir şeyler ifade edebilmesi, dile ait sembolleri işleyen ussal yeteneğimizden öte, dünya üzerindeki bedensel varlığımızla ilgili ortak yaşama tecrübemize de dayanıyor.

5

"Yapay Zekâ" terimi birçok derin sorunu beraberinde getirmektedir. Kısaca ve en basit şekliyle bu sorunlardan bazılarını ele almaya çalıştık. Bunların aslında yeni sorunlar olmadığını, felsefe tarihi içinde köklü yeri olan sorunlar olduğunu gördük. Bu sorunların ortaya çıkış ve sunuluş şekli zamana ve yere göre değişiklik göstermiştir. Bilgisayarların bu kadar ön planda olduğu bir çağda da akıl ve beden, hür irade, determinizm, insanların evren içindeki yeri ve özelliği gibi sorunların bilgisayar teknolojisi bağlamında ortaya çıkmasına şaşırmamak gerek.

Mekanistik dünya görüşünden yola çıkarak, insan düşüncelerinin ve eylemlerinin algoritmalara indirgenebileceğini iddia edenler, kendileriyle aynı fikirde olmayanları genellikle metafizik unsurları devreye sokmakla eleştirmektedirler. Ancak, yine fiziğin içinde bugün bilmediğimiz algoritmik olmayan unsurlar gerçekten varsa, bu insan aklının her yönüyle algoritmalara indirgenmesinin mümkün olmayabileceği anlamına da gelir. Satranç ustasına ve ozana duyduğumuz hayranlık bizde bu kanıyı oluşturmaktadır.

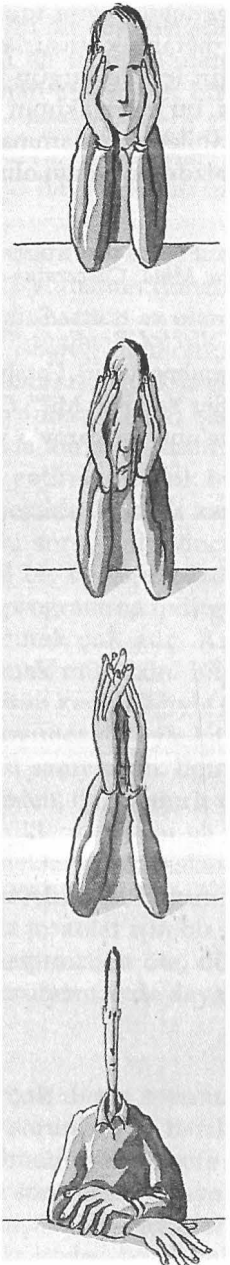
KAYNAKÇA

1 Roger Penrose, *The Emperor's New Mind: Concerning Computers, Minds and the Laws of Physics*, Vintage, Londra, 1990.

2 *Computation and Intelligence: Collected Readings*, G.F. Luger, editör. AAAI Press (dağıtımı MIT Press tarafından yapılmaktadır), Cambridge, Massachusetts, 1996.

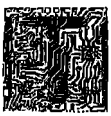
3 Haldun M. Özaktaş, "Bilgisayar Şiir Yazabilir Mi?", *Çağrı*, Mart 1993, sayfa 17.

4 Haldun M. Özaktaş, "Deep Blue'nun Kasparov'u yenmesinin anlamı", *Radikal*, 14 Mayıs 1997, sayfa 9.

Keza Zekâ

Nevzat Erkmen

ürkçe öğretmenimiz Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu*'na uydum, üşenmeyip, "zekâ"nın "a"sına şapkasını yerleştirdim. Bir de anagram[1] yaptım, keza zekâ , diye oyun oynadım – bir sözcük oyunu.

Uluslararası Zekâ Oyunları Federasyonu'nun Türkiye Kolu'nu temsil eden Türkiye Zekâ Oyunları Kulübü'nün kurucusu, 1998 Dünya VII. Zekâ Oyunları Şampiyona ve Kongresi'nin, değerli sponsorlarımız Coca-Cola ve Tofaş'ın destekleriyle İstanbul'da gerçekleştirilmesinin öncüsü, *Yeni Yüzyıl*'ın bir yıla yakın yayımladığı *IQ Club* ekinin kotarıcısı, öğretmenlerin, ana babaların, çocuklarının zekâlarının ölçümüne ilişkin meraklı başvurularının muhatabı, *Ulysses*'in Türkçeye çevirmeni, zekâ konusu ortaya çıktığında akla ilk gelen adlardan biri ben, Nevzat Erkmen, oysa, zekâcı değil, oyuncuyum.

Pekâlâ, zekâ beni ilgilendirmiyor mu? Elbet, ilgilendiriyor. Geçen paragrafta değindiğim federasyon, kulüp, şampiyona ve kongrenin zekâyla bir alakası yok mu? Elbet, var. *IQ Club* ekinin, okurların zekâlarını geliştirmede olumlu rolü yok muydu? Olmaz olur mu! Öğretmenlerin, ana babaların, çocuklarının zekâlarıyla yakından ilgilenmeleri yanlış mıdır? Kuşkusuz, değildir. *Ulys-*

1 Bayılırım anagramlara. Benim favori anagramım: *Scientific American* dergisinin büyük oyun yazarı matematikçi Martin Gardner yıllar sonra dergideki, *Mathematical Games* köşesini bırakırken, yerine gelen, *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*'in yazarı ünlü anlambilimci ve oyuncu Douglas R. Hofstadter, köşesinin adına *Metamagical Themas* adını vermişti. Pes!

ses'in yazılması –çevrilmesi de– zekânın doruklarında yoğunlaşmayı gerektirmemiş midir? Hem de nasıl!

Eeee?!

Gene de birer oyundur[2] bunlar benim için. Ne var, bu bir hafifseme tümcesi değil. Bu aşamada zekânın bir tanımını sunmada yarar var. Geştaltçı, Varoluşçu, bir tanım olacak bu – Taocu, Zenci.

Benim zekâ tanımım: Topyekûn insan organizmasının çevresini kendi çıkarına manipüle etmesidir zekâ. Batı dünyasının dilini, mantığını, Aristocu yaklaşımını benimsemiş kimselere, gene o dünyanın diliyle bir şeyler anlatırken kimi açıklamalara gerek var.

Topyekûn insan organizması ne demektir? Zekâ sözcüğü bize yalnızca beynimizi anıştırırken, biz bir sıçrayışla, topyekûn organizmamızdan söz ediyoruz. Bu, beyin dahil, tüm bedenimiz ve onun tüm işlevleri anlamına gelir. Bedenimizin, duygularımızın, zihinsel süreçlerimizin tümü, bu tanımın içine girer.

Ya *çevremiz*? O da insanın kendi organizması dahil tüm evren olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan bedeninin, o bireyin çevresi diye ele alınması ilginçtir; bu anlayışa göre tenimiz, bizi dış dünyadan ayıran bir sınır değil, dış dünyayla buluşmamızı sağlayan bir alışveriş alanı, bir "*serbest bölge*"dir.

Gelelim *çıkar* ve *manipüle etme* kavramlarına. Kısaca şunu söyleyeyim: "Çıkar"da menfaatçilik, sömürücülük yok. Aç bebek, anasının memesini, kendi çıkarına emiyor, vesselam. "Manipüle etme"de suistimal yok. Konserde piyanist, tuşları manipüle ediyor, vesselam. Bebek örneğinde, bebeğin midesi, anasının memesi, çevredir. Piyanist örneğinde, piyanistin parmakları, tuşlar, dinleyiciler, konser salonunun akustiği, hep çevredir.

Topyekûn insan organizmasının kendi çıkarına evren malzemesini manipüle etmesi –"mani" el demek, yani elimizle bir ürün kotarıyoruz, yani çevrenin unundan, şekerinden kendimize bir helva yapıyoruz– zekâ budur işte.

İnsanlar arasında, özellikle doğu ve batı uygarlıkları arasında zekânın bu farklı algılanışı, özellikle batıda beyne atfedilen abartılı önemden kaynaklanıyor. Oysa neydi zekâ? Anımsayın bir. Hani, hayatın başladığı o ilk çağlarda sudan yeni çıkmış bir organizmaydık da, alışılmadık toprak üzerinde sürüne sürüne ilerlerken toprağa sürtünen yanlarımız nasır tutmuştu da, ardından bilmem kaç yüz bin yüzyıl sonra, haydi aşımıza, âşığımıza bir an evvel ulaşabilelim diye o nasırlı hücre dokularımızdan ayaklar hasıl olmuş idü. Efendime söyleyeyim, aradan bir müddet geçdikte, ta ötelerdeki bir nesne ya da kimesneyi görebilmek amacıyla bedenimizin ön uç nahiyelerinde birtakım hücrelerimiz

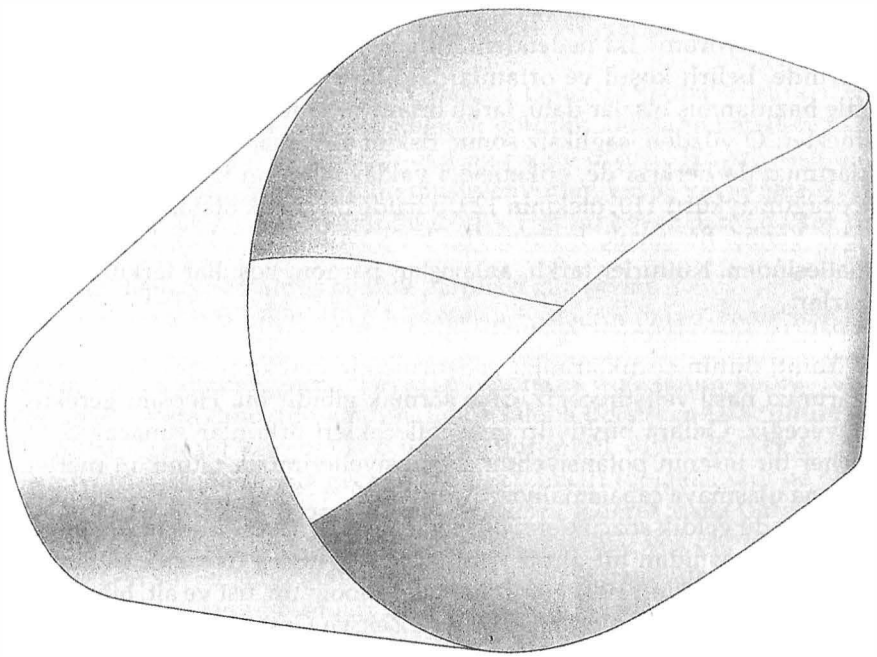
2 "Bir sözcüğün kavramsal değeri çoğunlukla onun karşıtı ile koşullanır. Oyunun karşıtı ciddilik, ya da çalışmadır. Ancak ciddinin karşılığı çoğunlukla oyun, ya da alay ve şakadır... Oyun kavramı, karşıtından daha asal, daha temelden görünmektedir. Karşıtı, bu ağırlığı, bu dengeyi kuramamaktadır. Karşıtında daha çok acarlık, çaba, uğraşma, özen gibi bir fikrin çevresinde toplanmaktadır. Kaldı ki oyun olumlu, ciddilik ise olumsuzdur. Ciddilik, daha çok oyunun yadsımasıdır, oynamama, oyun olmama gibi olumsuz bir anlam taşır. Oysa oyunun anlamı, hiçbir zaman ciddi olmamak değildir, oyun kendi başına yeterli bir kavramdır, böylece aşama sırasında, oyun daha üst bir düzeydedir. Ciddilik oyunu içermez, onu onamaz, oysa oyunda ciddilik de bulunabilir."– Metin And

uzmanlaşarak göz, burun vesaire organlarımız ve bunları koordine edecek olan beynimiz teşekkül etmiş idü. Garip şey, ne bilsin ki bir zaman gelecek ve insanlar kendilerini onunla özdeşleştirecekler ve yaşamlarının en değerli elemanı olarak belleyeceklerdi. Ne var, bu garabet daha ziyade garpta neşvünema bulmuş idü. Oysa, dünyayı başka merkezlerle algılayan uygarlıklar da vardır.

Uygarlıkları, beyin-merkezli, yürek-merkezli ve hara-merkezli diye üçe ayırabiliriz.

Batıda beyin (ki ben ona bilgiyayar diyorum), hep ön plana çıkarılır. Zeki insan, beyinsel işlevleri gelişmiş, çok okumuş, çok *bilmiş*, entelektüel, yemek sofrasına da, aşk yatağına da beynini götüren insandır. Bu insan, kendine kıyacaksa, beynine kurşun sıkar. Sıkmasa da pek mutlu değildir zaten.

Bir de romantik kültürler vardır. Sevdiğinize kalbinizi verir, yaşamınızaysa, yüreğinize hançeri saplayarak son verirsiniz. Doğu kültürlerinde, özellikle Zen ve Tao'da, yaşamı dolaysız, sözcükleri gereksinmeden algılarsınız. Yaşamı düşüncelerinizle (beyin) ve duygularınızla (yürek) değil, dolaysızcasına *hara-*

Bu Moebius şeridi, sadece tek bir yüzeyi ve tek bir kenarı olan, son derece ilginç bir topoloji örneğidir. Eğer şerit, ortasından, uzunlamasına kesilirse, sonuç ne olur?

Yanıt: Beklenildiği gibi iki parça değil, iki katı uzunlukta tek bir parçadan oluşan bir halka ortaya çıkar.

nızla bilirsiniz. O yüzden, bir *samurai*, yaşamına harakiri yaparak son verir. Pelvis bölgesindeki haranın merkezi sinir sistemini karşıladığı göz önünde tutulacak olursa, beyin olmadan dünyayı nasıl kavrayabildiğimizi anlayabiliriz. Buna bedensel bilinçlilik, diyebiliriz. Carlos Castaneda'nın *Don Juan*'ının öğretilerinde rastladığımız türden bir bedensel bilinçliliktir bu. Hele hele, sevişirken pek hoş olur. Tantracılara sorun.

Hoşuma giden üç örneği var bedensel bilinçliliğin: Birincisi, milyonlarca yıl öncelerin mağara insanının, hiçbir sözlü kaynak (basın, kitap), hatta sözcükler dahi henüz yokken, bütün o zorlu koşulları -dinozorlar, donlar, kıtlıklar- yenerek soyunu bugüne dek sürdürebilmiş olması. İkincisi, çeşitli yaşlardaki okul öncesi çocuklarının, kendi seçtikleri besinlerin, onların o yaş için en sağlıklı besinler olduğunun bulgulanması. Üçüncüsü, iki parçaya ayrılan bir solucanın, beynini taşıyan yarısının, hoşlandığı gölgelik bir yere sığınmak amacıyla o yöne ilerlemesi; beyni içermeyen yarısının da aynı şekilde gölgeye doğru gitmesi. Beynini içermiyor, diye, harasını da içermeyecek değil ya. Bedensel bilinçlilik budur işte.

Şimdi de biraz IQ'dan, sözcüklerden ve sözcükler ötesinden söz edelim. Ben öğretmenlere ve ana babalara, çocuklarının IQ ölçümlerini yaptırmamalarını niçin öneriyorum? İki nedenden. Birincisi, IQ testleri dünyanın çeşitli merkezlerinde, belirli koşul ve ortamlardaki bireyler için hazırlanır. Bu testler, özenle hazırlanmış olsalar dahi, farklı ortam ve kültürlerde, beklenen sonuçları vermezler. O yüzden, sağlıksız sonuç riskini almamak gerekir. İkincisiyse, çocuklarımızı da herkesi de, etiketleyici yaklaşımlardan kaçınmamız gereğidir. Bu çocuğun aykûsu 110, ötekinin 120, o halde bu çocuk ötekinden daha geri zekâlıdır. Yanlış. Bu çocuk, Erzurum'un bir köyünden, ötekisi, İstanbul'un Ulus mahallesinden. Kültürler farklı, anlayışlar, pardon, koşullar farklı. Karşılaştırılamazlar.

Pekâlâ, çocuklarımızı, özellikle süper zekâlı çocuklarımızı nasıl yetiştireceğiz? Yanıt: Bütün çocuklarımızı yetiştirmemiz gerektiği gibi. Uzun boylu çocuklarımızı nasıl yetiştireceğiz, diye sormak gibidir bu. Hepsini gerektiği gibi besleyeceğiz. Onlara büyüyüp gelişebilecekleri ortamlar sunacağız. Önemli olan her bir insanın potansiyelidir. Potansiyellerimizin mümkün mertebe doruklarına ulaşmaya çabalamalıyız.

Şimdi de geldik sözcüklere. Burada benim, *Ulysses–Work in Progress* kitabımın 135. sayfasından bir alıntı yapacağım: "Ulysses (roman) 'Bloomsday'de (Dublin'de 16 Haziran 1904 günü) Leopold Bloom'un, üst ve alt, bilincinin, yani içsel söyleşilerinin bir sergilemesi. Oysa Zen ve Geştalt'ta biz içsel söyleşilerimizi kesip, zihinsel boşluğu yakalamayı, kendimizi sıfır noktasında odaklamamızı[3] amaçlarız.

3 Zihinsel boşluk, kendimizi, yaratıcı eylem öncesi sıfır noktasında odaklamak, bana hep gerçek karatecileri anımsatır. Batılı bir savaşçı, kendisinin sürekli olarak planlar üretmek, tahminlerde bulunmak zorunda olduğunu düşünür. Bunun iki sakıncası vardır: Sürekli olarak düşünmek –içsel söyleşilerimiz de bir tür düşünce eylemidir– en başta, büyük enerji yitirimine neden olur. Üstelik, içsel söyleşi ya da düşüncelerimiz, çoğu bilinçsiz, kimileri başarısızlığımızı körükleyen birtakım senaryolar üretmemiz ve onlardan bazılarını bilinçsizce

Sayın Alev Alatlı'nın benimle yaptığı bir söyleşimizde bu temayı işlemiştik: Ben sözcükleri, yazı, çeviri uğraşının yapıtaşları olarak görürüm. İletişimimizin araçlarıdır sözcükler. Ancak içimizdeki çocuğun, özün, organizmamızın dolu dolu yaşaması için, bilgisayar işlevimiz olan bu beyinsel, entelektüel işlevimize tatilcikler yaptırmamız, onları kesebilmemiz gerekir. Sözcüksüz yaşamın çarpıcı güzelliği ve dolaysızılığı... Ve sonra bunu da anlatmak istersek, o zaman şiir olur!"

Burada, yıllar önce, bu konuyu işlemek amacıyla yazmış olduğum bir öykümü veriyorum:[4]

Sihirli Daktilo

Bir akşam yatak odamdaki ufak masanın üzerinde duran yazı makinesine bir kâğıt sardım. Tuşlara basmaya başladım. Az sonra baktım ki, tuşlar kendiliklerinden inip çıkmaktalar. Şaşırdım. Kâğıda bakınca, şaşkınlığım arttı. Çünkü, satır satır bir hikâye oluşuyordu kâğıtta. Lütfen iyi dinleyiniz, anlayınız. İşte bu okuduklarınız gibi yazılar çıkıyordu ortaya. Ben sadece yeni kâğıtlar takıyordum sayfalar doldukça. Acaba düşte miydim? Değildim. Ama nasıl oluyordu bu iş? Doğrusunu isterseniz, pek fazla merak ettiğim de yoktu. Neden mi? Çünkü... Bakınız, neler anlatacağım size:

Üç yıl kadar önceydi. Bir gün mutfaktan koridora çıkmış yürürken, çevremde beyaz beyaz bir şeylerin uçuştuğunu gördüm. Bunların nereden çıktığına baktım. Tavandan mı iniyorlardı ağır ağır yere doğru? Hayır! Başımın ve omuzlarımın 30-40 cm yukarılarında oluşuveriyorlar, yavaş yavaş alçalıyorlardı. Kar yağar gibi ama daha da ağır bir düşüş. Her bir beyaz parça da kar tanelerinden epey daha büyükçe... Aşağı yukarı 5-6 cm çapında, yuvarlak kenarlı, ama düzgün değil, yassıltılmış pamuk parçaları gibi şeyler.

Salondakiler görmesinler diye toplamaya başladım onları, ceplerime tıkıştırıp saklamaya çalıştım. Ne var ki, arkaları kesilmiyordu. Birden Leyla mutfağa girmek için yanımdan geçti. "Beyazlar"ı görecek diye ödüm koptu. Bir şey demedi ama. Orada dineldim kaldım. Leyla salona dönerken lafa tuttum onu. Beyazları (başka ne ad vereyim ki bunlara?) görür mü, diye... Bir şey söylemedi, görmüyordu. Leyla salona geçince, bu beyazlıkları toplamazsam ne olacaklar, diye baktım. Havada biraz duruyorlar, sonra giderek bana da görünmez oluyorlardı. Cebimdekileri yokladım. Onlar da azar azar yok oluyorlardı. Ama en can alıcı şeyi söylemedim daha. Her bir beyazlığın üzerinde, yazı olmamasına karşın, düşünce somutlaşımları mı desem, kurgu özdekleşimleri mi desem, birtakım imler, gizemli, simgesel birtakım ipuçları vardı. Bütün bunlara dikkatlice baktığımda, dalgaların sildiği kumlardaki izler gibi, belirsizleşiveriyorlar –

yaşama geçirmemize yol açar. Biri batılı kafada, öteki doğulu yaklaşımda iki karateci savaşçı dövüş pozisyonlarını alırlar. Batılı karateci, doğulu karatecinin bir sonraki hamlesini tahmin etmek amacıyla ha bire düşünüp durmaktadır. Sen misin düşünen! Bizim doğulu karateci, batılı hasmı enerjisini gerçekçi olmayan senaryolarla tüketedursun, onun hiç beklemediği sayısız hamleden biriyle batılıyı yere seriverir.

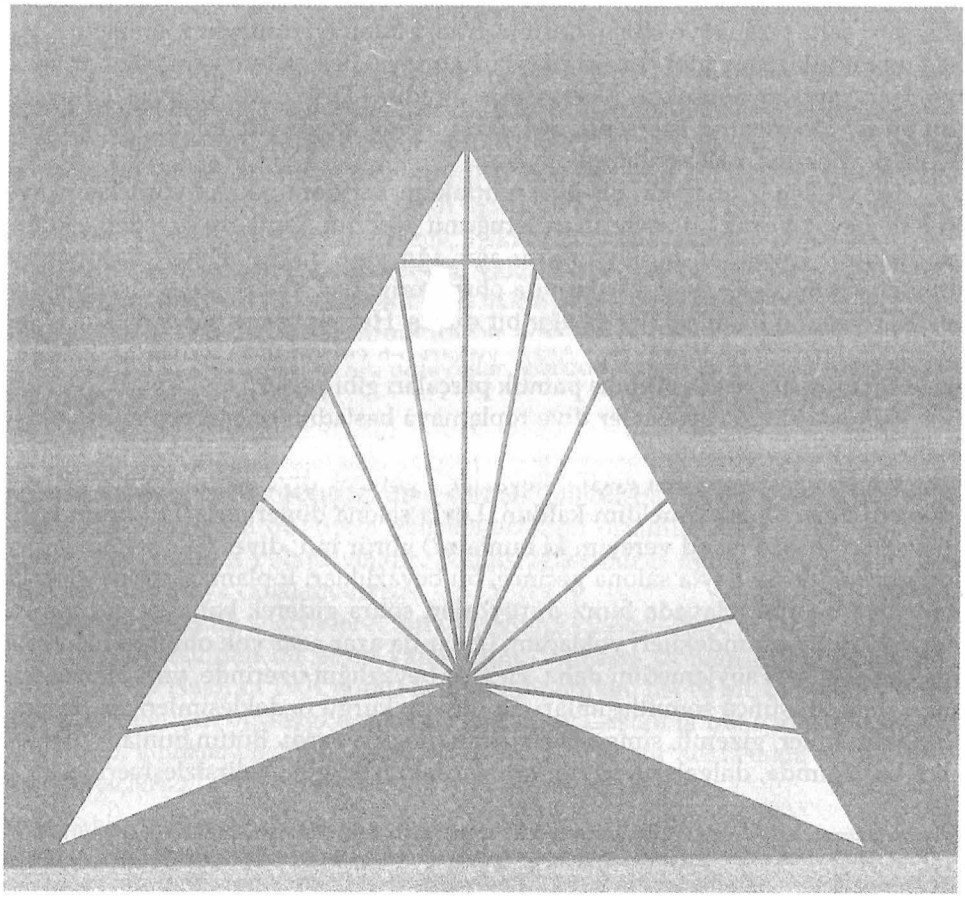
4 Yakında yayımlanacak.

ben gözlerimi üzerlerinden ayırırken de yeniden peyda oluyorlardı. Gene de bir şeyler anlatıyordu bana o beyazlıklar. Algıladıklarımı yazmam gerekirdi bir yere.

Koştum, aklımda kalanları bir deftere yazmaya başladım. Ama öyle çoktular ki! Sonunda vazgeçtim. Gittim salona, televizyon izlemeye başladım.

Bu biir...

Bir de, bir gün işyerimizde çalışırken, yani otururken, yani mesai saatleri içinde dairede bulunurken – bütün memurlar, sekreterler de mevcut tabii; birden içeriye bir *hayvan* girdi. Güzel, güçlü, dipdiri bir hayvan!.. Ne olağandışı bir andı o! Bu görkemli, bu masalsı sahneyi arkadaşlarla paylaşmak için göz göze gelmeye çalıştım onlarla. Kimsenin baktığı yoktu. Ne hayvana, ne bana... Hemen anladım. Bu da bizim pamuklar gibi, diye geçirdim. Bu hayvanı benden başka gören yok burda. İşte o gün bugün, başkaları da görsün, bilsin diye o gü-

Bu şekilde kaç üçgen bulabiliyorsunuz?

zel, güçlü, dipdiri hayvanın resmini yapıp göstermek istemişimdir. Ama ressam değilim.

Hayvan bürodan içeriye girmişti. Gene, düşte miyim, diye baktım. Düşte değildik. Diyeceğim, hayvanın büromuza girişi öyle doğal, öyle olası geliyordu ki bana -çünkü düpedüz gelmişti işte!- aslında şaşırtıcı olması gerekken... Mantık, insanın şaşırmasını icap ettirir. Değil mi ya! Aslan mı, at mı, boğa mı, bizim hayvan bana doğru geliyordu. Dehşete kapıldım. Korkmamakla birlikte... Herhalde bunları yazmasam daha iyi olacak. Nasıl olsa inanmayacaksınız. Haydi, inandınız, diyelim. Bu defa da, "İnsan hem dehşete kapılır hem de korkmaz olur mu?" diyeceksiniz. Deyiniz. Ben devam ediyorum. Dehşet içinde, ama korkmadan bindim ona. İşte, o hayvan hâlâ burada – bakınız! O günden beri birlikte yaşıyoruz.

Yaa! Kimse onu görmediğine, hayvan da bana geldiğine göre, "Bu bizim hayvanımızdır," deyip bindim sırtına. Biniş o biniş. Şimdi, başka hayvanlı-insanlar arıyorum. Hayvanlı iki insan birbirini daha iyi anlar, diye. Bir de, başka bir insanın hayvanı nasıl olurmuş? Bunu merak ediyorum.

Gerçi yatakta işler biraz karışıyor. Bir kadınla yatarken yani. Genellikle kadıncağız bir muhasebe müdürü ya da bir araba ve kat maliki ile yatmayı planlamışken, sizin hayvan işleri biraz karıştırıyor. Bu yüzden ya, hayvanlı bir kadınla tanışmak isteyişim. O zaman bırakırız, hayvanlarımız halleşsinler. Öyle bir kadın? Muhakkak vardır. Bulurum, bulmam - o başka. Ama vardır.

Bu da ikii...

İşte başıma gelen bu iki olaydan sonra, artık olur olmaz şeyler beni pek şaşırtmıyor. Daktilom, ben şaryosuna kâğıt takınca, tuşlarına dokununca yazıyordu. Gene de o ilk akşam, dehşete kapılmıştım, sevinmekle birlikte..." Üyi!" diye geçirmiştim, "Maden bu. Haydi makine yürü! Koş! Uç!"

İşte böyle, makinemizle, hayvanımızla, yaşayıp gidiyoruz. Makineye kâğıt, tuşa parmak, makine yazar, ben satırlara bakarım. Ne zevkli! Hep, "Şimdi ne gelecek, ne yazacak?" diye bir heyecan, bir sevinç.

Gerçi bana da görevler düşüyordu. Makineden çok daha fazla çalışmam gerekiyordu, inanınız. Sürekli olarak yeterli miktarda kâğıt bulundurulacak. Sihirbaz değiliz ki, parmaklarımızı şaklatınca kâğıtlar geliversin havadan! Çalışacaksın, para kazanacaksın, çarşıya gidip kâğıt alacaksın. Yazı makinesini bakımlı tutacaksın. Şeridini değiştireceksin. Sonra zaman ayırıp makineye dokunacaksın. Başka türlü yazmıyor. Sayfalar doldukça, onları çıkarıp yenilerini takacaksın. Çıkan sayfaları numaralayacak, düzenleyecek, dosyalayacaksın. Kimi bölümlerini ayıklayacaksın. Evet. Bir de bu iş var. Kimileyin öyle şeyler çıkıyor ki makineden, "Çiçekçi Kız" müzikalinde Profesör Henry Higgins'in bir şarkıda dediği gibi, "Bir denizcinin bile yüzünü kızartabilir."

Daktilo hataları da oluyor. İnanır mısınız! Dikkatle okuyacaksınız, sileceksiniz, düzelteceksiniz. O da ayrı bir iş. Külfeti bir yana, bir de seçme, karar verme işi, sorumluluğu var. Örneğin, makine, "dağa çıkmaş" yazmış. Acaba "a" mı yanlış, "ş" mi? Diye düşünmeniz gerek. Ya, "dağa çıkmış" demek istiyorsa?

Ya, "Dağa çıkmak" demek istemişse! "çıkmaş"ın "a"sı "ı" mı olacak? "ş"si "z" mi? Bir gün karar veremedim. Sözcüğü sildim. Hayret! Makine o yeri kendiliğinden dolduruverdi. Yukarıdaki örneği, "dağa çıkmaz", diye düzeltmişti. Belki merak etmişsinizdir diye ekliyorum (açıklıyorum).

Yaa... Sabır gerek. Düzen gerek. Çok çalışmak gerek. Hiçbir şey hazırca inmiyor havadan! Söz gelişi yani... Sonra, makinenin başında otururken rahat ama dik duracaksın. Yoksa, iskelet hatalı biçimleniyor, kaslar yoruluyor. Havadan düşmüyor hiçbir şey! Lafın gelişi işte... Karşılıksız bir şey elde edilebiliyor mu? Sorarım size. Her elde edilen şeyin karşılığı ödenmiyor mu?

Soruyor makine:

"Sen, doğmaya karar vermiş miydin?"

"Türkiye'de doğmayı planlamış mıydın?"

"Türkçeyi sen mi icat ettin?"

"Yazıyı sen mi buldun?"

"Arabayı, uçağı sen mi keşfettin?"

Canım sıkılıyor. Buzdolabından bir şeyler koyuyorum bir tepsiye, bir bardak şarap da. Daktilomun başına dönüyorum. Bir elimle yiyorum, bir elim daktiloda.

"O yediğinin tarifini sen mi yaptın? Şu şarabı sen mi buldun?"

"Yediğini sindirmesi için midene buyruklar veriyor musun?"

"Yüreğine, 'At!' diyor musun? Ya da 'Atma!'?"

"Penisin de öyle... O, kalkacağı zamanı bilir. Sen araya girmesen."

İlk kez olarak makinemin durmasını istedim. Gerçi elimdeydi bu benim. Parmağını tuşlardan çek. Makine dursun! Ama yapamadım.

Birden dehşete kapıldım. Sevinçsiz, korku dolu bir dehşet... Çünkü makine ilk kez benim ağzımdan bir soru dizmekteydi:

"Pekâlâ, senin hiç aklına bir şey gelmediği olmaz mı? Aklın varsa tabii!. Durmaz mısın hiç ülen?"

"Olmaz olur mu!" diye yanıtlar harf harf gözükmesin mi önümde!

Sürdürüyordu makine:

"Ben hiç durmam, arkadaş! Çünkü aklım yok benim. Anlamıyor musun burada ne yaptığımı! Bu bir bilinçlilik meselesi. Kafanı boşaltacaksın. Tam, 'Kafamda artık bir şey kalmadı,' dediğin an... Elbet zordur bu hale gelmek. İşte o an, amanın! Ah ah, neler de neler!.. Hiç sorma, anlatamam. Kendin görünce anlarsın. Soru sormayacaksın o zaman. Bileceksin çünkü. Sen kendini bulunca boş kafanın içinde. Hiç olacaksın. bir hiç!. Hiç ol da gör, sen nesin. Gör de öğren. Sonra git. İşleri güçleri hayatta farkında olmadan kıçlarını çenelerini sıkıp, omuzlarını kasan, enerjilerini hayvanlarını zapt etmek için harcayan insanlara da öğret."

Ressam Aaron'un Yeni Başarıları

Harold Cohen

.P. Snow'un bir noktada hakkı vardı. Sanat ve Yapay Zekâ gibi apayrı gözüken iki alana el atmış olan çalışmam göz ardı edilmedi; bununla birlikte, teknoloji konusundaki cehaletlerini sergilemeye hazır birkaç sanat yazarı ve bilim camiasında da işin sanat kısmını ele almaya can atan -ya da ele alabilen- çok insan çıkmadı: Neden biz, uçurumun bu tarafında, yapmakta olduklarımızı yapıyoruz? Bu kadar az sayıda insanın ilgi duyduğu böylesi bir alanda Pamela McCorduck gözükara bir şekilde ilerlemeye başladı; *AARON's Code*[1] isimli kitabı 1990'da yayımlandı ve AARON programı üzerindeki çalışmamın bir kültürel şizofreni vakasından çok tekil bir başarı olduğunu göstermeye dönük en ciddi girişim olma özelliğini koruyor. Bu anlayış için daima minnettar olacağım.

Kitaplarda, olayların son sayfada son bulduğuna dair bir önerme bulunur, buna rağmen AARON dört yıl sonra hâlâ sahnede. Bazı yazarlar daha yeni çalışmalara referans verdi, ancak üzülerek belirtmeliyim ki, son yayımlanmış rapor, "Bir Botanik Bahçesinde Üç Kişi Nasıl Çizilir" isimli, 1985'te yazdığım bir makale içindeydi. Yazmaktan çok yapmayı tercih ettiğim bir şeyler bulmakta

1 Pamela McCorduck, *AARON's Code*, New York: Computer Science, 1991.

hiç zorlanmam (örneğin, zamanında hakkında yazmış olmam gerekenlerin bazıları) ve garip bir şekilde, koşullar beni köşeye sıkıştırdığında, bu durum hoşuma gidiyor.

Demek ki, geçen dört yılın ve bu süre boyunca meydana gelenlerin genel bir değerlendirmesini yapmak için bu fırsattan yararlanmalıyım. Bu değerlendirmenin teknik yanı hafif olacak; bu süre içinde AARON bilgisayar tarihinin sürekli geliştirilen en eski programı olabilir.[2] Makul uzunluktaki tek bir sayfada bütün tarihçesini ele almak mümkün olmadığı için kısaca 1985 öncesi önemli noktaları aktaracağım.

AARON varlığına 70'lerin ortasında bir zamanda, basit gibi görünen ama öyle olmadığı sonradan anlaşılan şu soruya cevap arama girişimlerimle başladı:

Bir dizi işaretin bir görüntü olarak işlev görmesi için asgari koşullar nedir?

En basit düzeyde tatmin edici bir cevap vermek zor değildi: İşaretlerin belli bir amaca sahip bir insanın ya da bir insan-benzerinin ediminden kaynaklandığına dair bir inancın izleyici tarafından taşınması gerekiyordu. Bizim görüntü yapmak ve onu anlamakta kullandığımıza benzer nitelikte bilişsel yetenekleri olan bir bilgisayar tarafından gerçekleştirilmiş edimdir burada söz konusu edilen. AARON'ın ilk tipleri şekil ve fon, kapalı ve açık formlar arasındaki ayrımı yapmaktan öteye gidemiyor ve ancak bunlara basit düzeyde çeşitli müdahaleler yapıyordu. Eğer AARON'ın da insanlar gibi geri-besleme yoluyla çalışması sağlanamasaydı bu yaptıkları yeterli görülmeyecekti. Tek bir çizginin çizilmesi gibi basit bir düzeyden en ileri kompozisyon düzeylerine kadar, bütün çizim sürecinde nasıl ilerleyeceğine dair kararlarını verirken o ana kadar yaptıklarıyla bağlantılı olarak daha sonra ne yapmak istediğini göz önüne aldı.

Bu unsurların her ikisi de gerekliydi: Geri-beslemeye dönük bir özellik taşıyan bu çizim stratejisinin yüzeysel bir kazanımı oldu -zira, o zamanlar makinelere ilişkin yaygın kanının aksine, AARON'un çizimlerinin çalakalem, keyfi bir görünümleri vardı- ancak, çalakalem çiziktirmeye bakanların aslında çiziktirmeden daha fazla bir şeylere baktıklarına ikna edilebileceklerinden şüpheliyim. Sanat müzelerinin izleyicilerine bakacak olursak, AARON'un işaretlerinin görüntü işlevi gördüğünü söylemek mümkün olur (Resim 1).

Program basit olmasına basitti ve bir şey daha bebekliğinden itibaren kesindi: AARON daima ne yaptığını bilmek isteyecekti. Dahası, yapabileceklerinin anahtarı daima daha önce yaptıklarında gizli olacaktı.

Bu başlangıç döneminde, AARON'un dağarcığına bilişsel unsurlar eklemeye ve programı sonsuza dek geliştirmeye devam edeceğimi düşünüyordum, fakat 1980'e yaklaştığımızda insan aklının gelişmesinin bilişsel unsurların sayısından çok bunların kullanılmasındaki becerisiyle ilişkili olduğunu kavradım ve şu gerçekle yüz yüze geldim: İnsanın bilişsel zekâsı gerçek dünyada gelişi-

2 Programın içeriği hakkında daha fazla bilgi almak isteyen okuyucular şu anda Internet (wendy.ucsd.edu. adresinden anonim FTP ile) aracılığıyla ulaşılabilir hale getirmeye çalıştığım bazı eski makalelerimden yararlanabilirler. Niyetim bazı teknik raporları da aynı yolla ulaşılır kılmak, ancak bu niyetimin fazla ciddiye alınmayabileceğini düşünüyorum.

yordu, AARON'un içinde yaşadığı vakumda değil.

Daha ileri gelişimlere ışık tutması umuduyla küçük çocukların çiziktirme davranışlarını izlediğim 1980 benim için bir dönüm noktasıdır. Özellikle bir çizginin hangi anda çiziktirmenin geri kalanı için tamamlayıcı bir hal almaya başladığı üzerinde yoğunlaştım. Bunun iki nedeni vardı: İlk olarak, bu, çocuğun yaptığı işaretlerin kendi dünyasındaki bir şeyin "yerini" aldığı an gibi görünüyordu; ikinci olarak da, bu tamamlayıcılığın geometrisini, yani tamamlayıcı form ile tamamlanmakta olanın arasındaki fiziksel ilişkiyi çok şaşırtıcı bulmamdı.

İnsanın bu erken çizim davranışını simüle etmeye yönelik çabalarım hiç başarılı bir sonuç vermemekle birlikte, eğer AARON'un önceden varolan "çekirdek şekil" etrafında yol alması sağlanırsa AARON'un ortaya çıkarabildiği formların çizim değerinin artırılacağına dair inancım kuvvetlendi, zira bu yol bir çocuğun ilk çiziktirmesinin tamamen olmasa da tamamlayıcı öğelerin izlediği yolu belirlemesine denk düşüyordu. Bu inancım zaman içerisinde doğrulandı, hem de benim öngörebildiğimden çok daha ileri bir düzeyde. Basit çekirdek şekillerin inşa edilmesinden başka, bunların etrafında bir yolun izlenmesine dair basit bir strateji, benim ortaya çıkaramayacağım -yahut ortaya çıkarsam bile daha değerli olmayacak- karmaşıklıkta formlar getiriyordu. İki aşaması olan bu strateji AARON'ın kapalı formları ortaya çıkarmasında izlenen stan-

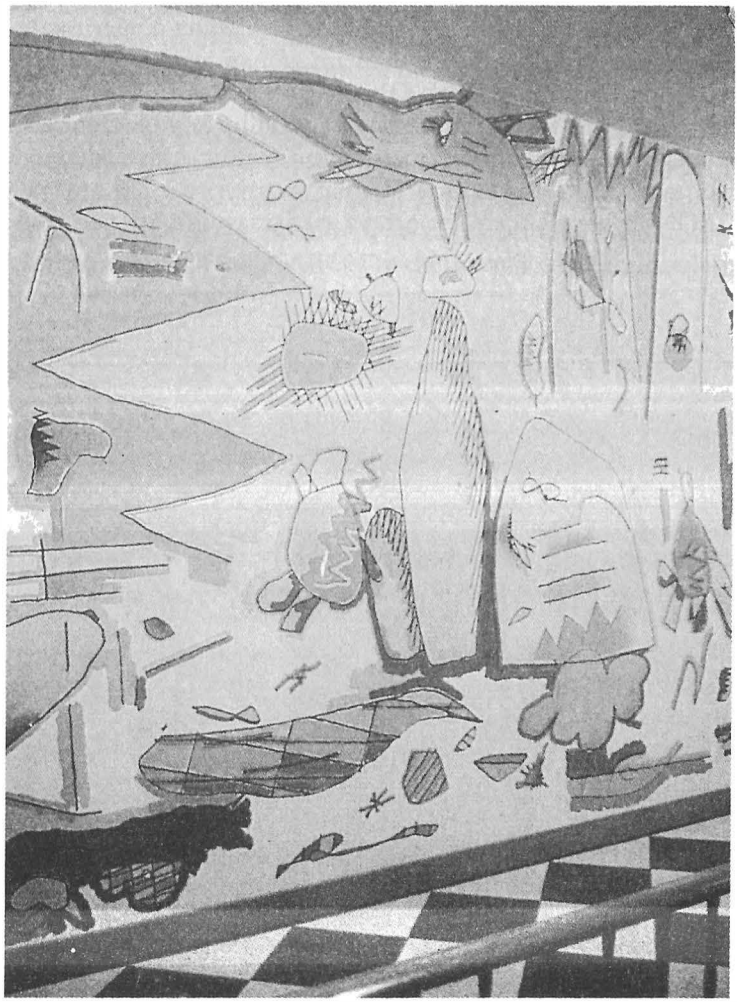
Resim 1: San Francisco Modern Sanat Müzesi, 1979. Arkada duvar resmi, önde de resmi yapan kaplumbağa. Fotoğraf: Becky Cohen

dart yol haline geldi.

Bu formların "olguya benzerlik" aşamasına nasıl sıçrama yapacağı ve AARON'ın dış dünyadaki "görsel deneyime dayanarak" çizdiğine dair illüzyonun artması benim önceden sezmeyi kesinlikle başaramadığım bir şeydi (Resim 2).

Böylece, açık betimlemeye doğru kademeli olarak yokuş aşağı -veya yokuş yukarı, bu nasıl baktığınıza göre değişir- gidiş başladı. 1985'te AARON dış dünyanın davranışlarıyla ilgili bir dizi önemsiz kurala sahipti ve ondan sonra her şey hız kazandı. O yılın sonlarına doğru belirli bir şekli (Özgürlük Anıtı) yeteri derecede ayrıntılı olarak tanımlamayı başardım, böylelikle AARON, Anıt'ın görüntülerinin tarihi üzerine açılan bir sergi için son çizimi yapabilecekti (Resim 9).

Daha sonra gündeme AARON'un şekillerine fiziksel bir ortam sağlanması geldi; papatya benzeri bir şekilden meşe benzeri bir şekle kadar her şeyin yapılmasına imkân verecek denli genel bir bitki tanımlanması ve o ana kadar yapılanların bir özetiyle yukarıda belirtilen "Bir Botanik Bahçesinde Üç Kişi Nasıl Çizilir" isimli yazı. Bu

Resim 2:
Ayrıntı, *Genç Kızlar Büyüdü ve Biri Washington'a Taşındı*, Capitol Çocuk Müzesi için duvar resmi, 1980. Resmin ismi *Avignon'lu Genç Kızlar* isimli tabloya gönderme yapıyor, ressam bu tabloyla bazı yakınlıklar gördüğünü düşünmüş. Fotoğraf: Becky Cohen

aşamada çok sayıda çizim elde edildi ve bir dizi çizime doğru adım atıldı; bunların gerçekleştirilmesi ile de 1989'a gelindi (Resim 3).

AARON'un iki bölümlü betimleme stratejisi bu dört yıllık dönemde aynı kaldı. Buna göre insan figürünü bağlantılı parçalardan oluşan bir bütün olarak görüyor ve onun duruşuna ilişkin kuralları bu parçaların birleşmelerine dayanıyordu. Kol, baş, bacak gibi her bir parça kendi içinde bir noktalar sırası şeklinde betimleniyor ve kaynağını yanındaki parçayla birleşmesinden alıyordu: El ile kolun alt tarafı bilek aracılığıyla birleşirken, kolun alt ve üst taraflarını birleştiren unsur dirsekti, vs. Bütün bedenin oluşturulması nokta sıralarının düzgün bir şekilde dönüştürülmesi ile elde edilen sınırlı sayıda poz ile mümkündü. Her bir parça için çekirdek şeklin oluşturulması için noktalar birleştiriliyordu, böylece AARON'un her parça etrafında tamamlayıcı bir form izlemesi sağlanıyordu. Bu sürecin tek istisnası yüzün özelliklerinde ortaya çıkıyordu. Örneğin burun yalnızca başın sınırlayıcı hatları içinde çizilen bir işaretler dizisi olarak görülüyor ve başın nasıl yönlendirileceğinin belirlenmesinde kullanılıyordu.

AARON'un insan figürünü içsel olarak betimlemesinin sembolik bir üç boyutluluğa sahip olduğunun

Resim 3: *Gaughin'in Sahilinde Buluşmak*, 1988. Tuval üzerine yağlıboya, 180x136 cm.
Fotoğraf: Becky Cohen. Koleksiyon: Gordon ve Gwen Bell.

anlaşılması için o dönem resimlerine yakından bakılması gerektiğini düşünüyorum. Perspektiften haberi vardı, fakat sadece şekilleri uzaysal ortamda olmaları gerektiği gibi üst üste koyabilecek kadar. Ancak şekiller elişi kağıdından kesilip uzaya yerleştirilmiş gibi duran iki boyutlu izlenimi veren şekillerdi. Bir uzmanlık sistemi olarak ele alınırsa, AARON'un uzmanlığı insan anatomisi değil çizimdi ve uylukların kısa gibi gözükmesi için üç boyutlu uzayda oturan bir şekil yapması gerekmiyordu, AARON zaten oturan figürlerin uyluklarının o şekilde çizilmesi gerektiğini biliyordu.

Bana göre bu iki buçuk boyutluluk bir kısıtlama değil sadece bir tarzdı. Görünümü saplantı haline getirmiş, yüz yıldan beri fotoğraf imgeleriyle tıka basa dolmuş bir kültürde yaşayanlar olarak, bütün imgelerin kaba bir tahminle % 95'inin başka paradigmaları takip ettiğini, nesnelerin yüzeylerinden ışığın yansımasıyla hiç ilgilenmediğini ve izleyicinin dikkatini fiziksel nesnelerin görünüşünden çok soyutlamalara çektiğini fark etmek bir şok etkisi yapıyor. Bir sanatçı olarak ben bu genel betimleme tanımına yakın duruyorum ve Rönesans'ın perspektif sunumunun güncel versiyonuna, bilgisayar grafiklerine arka çıkan Avrupa merkezli yaklaşımdan (benim kendi tarihim!) gittikçe daha fazla tiksiniyorum. AARON hiçbir zaman bir "üç boyutlu cisim modelleyici" programı olmadı ve hiçbir zaman da olmayacak.

Bununla birlikte, AARON'un iki buçuk boyutlu dünyasından bir parça tatminsizlik duymuyor da değildim, fakat bunun sebepleri biraz aykırı gelebilir. AARON'un çizimlerinden bazılarını hep renklendirirdim ve şekillerden de görüleceği gibi bunlardan pek çoğu tablo haline geldi, küçük bir kısmı da duvar resmi oldu. 1986'da, sonsuz miktarda orijinal çizim yapacak kadar akıllı olan bir programın kendi renklendirmesini yapamamasının garip bir durum olduğu anlaşılmıştı. Bu eksikliği nasıl gidereceğim konusunda hiçbir fikrim yoktu, ancak ne yapılması gerektiğine dair bazı önseziler belirmeye başlamıştı. Örneğin, renk meselesini o zamanın ileri düzeyde ayrıntılandırılmış çizimleri bağlamında ele almak hata olurdu; bunun yerine, torso-boyutu portrelerden daha karmaşık olmayan daha basit form konfigürasyonları üzerinde durdum.

Aynı zamanda bana öyle geliyordu ki, AARON'un çizimi o zamanki çalışması bağlamında işe yarıyordu; ancak tamamlayıcı formun çizgisi yeterince açık bir biçimde gösterilmediğinden, eğer düşündüğüm gibi torso-boyutu portre büyüklüğüne getirilirse keskin olmayacaktı. Bana göre resmin ihtiyaç duyduğu, bir şeyin bir başka şeyin üstüne rastgele binmesinden kaynaklanan görsel karmaşıklıktı, bir eklem döndürüldüğünde ya da baş kaldırdığında ortaya çıkan beklenmedik profilde olduğu gibi. AARON'un sahip olduğu iki buçuk boyutsal bilgi bu tarz bir karmaşıklık için yeterli değildi ve işin aslına bakacak olursanız, programın bir kolu bedenin üzerine nasıl koyacağı ya da eli başın görüntüsü üzerine bindirerek başın dış çizgisini nasıl keseceği konusunda bir fikri yoktu. Çizginin kendisinin vurgulanması eksikti; bu AARON'un çekirdek şekil etrafında tamamlayıcı bir form oluşturma yönteminden kaynaklanmıyordu, daha çok çekirdek şeklin içerdiği bilginin seyrek olmasından ileri geliyor-

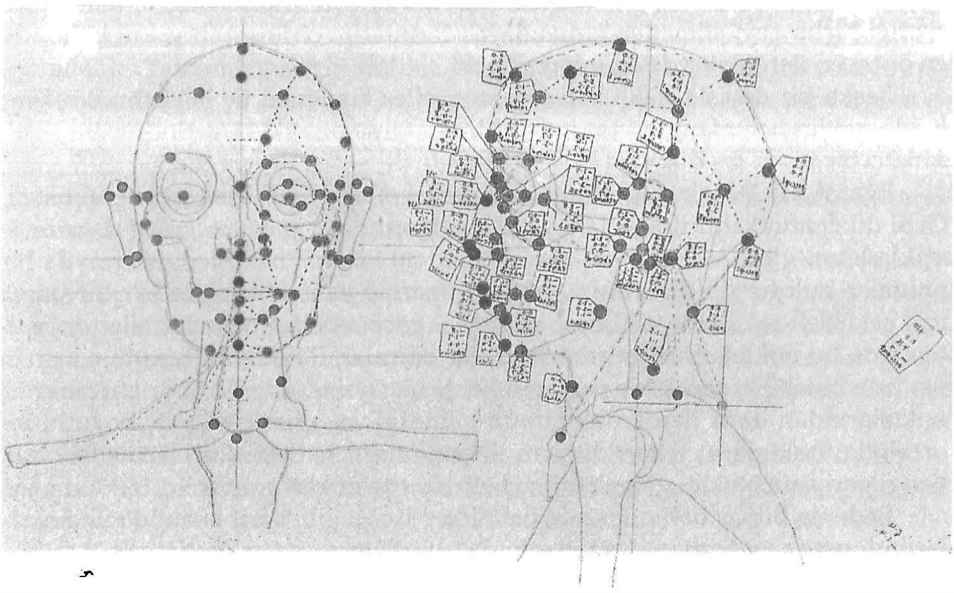
du.

Dolayısıyla, bir yandan programın 1985-86 versiyonuna dayanarak yapılmış bir dizi çizimin tamamlanmasıyla uğraşırken, diğer yandan da tam anlamıyla üç boyutlu bilgi tabanını kapsayacak yeni bir versiyon üzerinde çalışıyordum. Aslında, AARON etkileşim halinde olan iki program durumuna geldi: Biri, başlangıçta az sayıda üç boyutlu uzay kontrol noktaları olan bir şeye arttırılmış kuralla belirlenmiş yönlendirme duruşu uygulayarak bir "gerçek dünya" ortamında "gerçek dünya" şekilleri meydana çıkarıyor; diğeri de bu "hayali" üç boyutlu dünyanın iki boyutlu olarak betimlenmesini gerçekleştiriyor.

Bu gelişme ile AARON'un en "gerçekçi" şekilde verimli olacağı dönemin başlangıcını gösteriyordu. Özellikle vurgulamam gereken gerçek ise Avrupa-merkezli yüzeyler dünyasına geri dönüş hiçbir zaman olmadığı. Ne o günlerde ne de o zamandan bu yana AARON'un nesnelerin yüzeylerine dair bilgisi olmadığı. Onun verileri şeklin üzerinde değil, içinde yer alan noktaları betimliyordu; birleşme noktaları, kaslara ait bağlamalar ve daha genel olarak, hangi duruşta ya da hangi "bakış açısıyla" olursa olsun, dış çizgi oluşturma işlevi için düzgün bir profil sunma amacıyla tasarlanmış noktalar (Resim 4).

Daha önceki versiyonlarda gereksinim duyulduğundan çok daha fazla olan bu noktaların elde edilmesinde iskeletin büyük tıbbi ilüstrasyonlarından yararlanıldı. Her nokta ölçüldü ve xyz üçlemesi şeklinde söz konusu beden parçasının kokenine bağlı olarak kaydedildi.

Bedenin birleşmesiyle ilgili daha kesin bilgi edinmekte bu yeni verilerin sağladığı potansiyel esneklikten faydalanmak mümkündü, ancak bu bekledi-

Resim 4: Anatomik çalışma, 1988. Fotoğraf: Becky Cohen

ğimden az oldu. Kabaca söylemek gerekirse, duruş tek bir değişken tarafından belirleniyor: Gövdenin, yani en ağır bölümün ağırlık merkezinin ayağın konumuyla olan fiziksel ilişkisi; böylelikle, örneğin ağırlık merkezini ayağın önüne yerleştirmek bir hareket hissi uyandırıyor.

Bir program bilgiye yalnızca "sahip olmak" ile yetinemez, aynı zamanda bu bilgi bilgisayar ortamında uygun yapılar halinde gösterilmelidir. AARON'un planlarını mümkün olan en yüksek soyutlama düzeyiyle belirtmesini amaçladım her zaman. Bu planların örneklerinin ortaya çıkarılmasını da programın alt seviyelerine bıraktım. Esasında, AARON'un "oturan" tanımını sadece en üst düzeyde yapmasını istiyordum, böylece ağırlık merkezinin nasıl yerleştirileceğini denetlemek ayaklardan çok arka taraf bağlamında olacaktı. Bunun anlamı duruşu denetleyen tüm değişkenleri içeren bir yapının tasarlanması, bu değişkenler için muhtemel değerler dizisi verilmesi ve soyutlama ile uygun değerlerin seçiminin nasıl ilişkilendirileceğinin belirlenmesidir.

Şu anda AARON prensip olarak bir figürü öyle bir oluşturabilir ki, herhangi bir "bakış açısından" herhangi bir parça bir başka parça tarafından bir miktar gölgelenebilir. Pratikte bu o kadar da kolay olmadı.

Bu "bakış açısı" meselesini daha anlaşılır bir hale getirmeliyim. Önceden de belirttiğim gibi, AARON'un şekilleri gerçek bir üç boyutlu dünyada oluşturuluyor, yapılıyor ve yerleştiriliyor. AARON kendisini de, kendi "gözünü", bu üç boyutlu dünyanın içine yerleştiriyor. Esas olarak "gözü," Rönesans perspektifinin göz/resim-düzlem/nesne düzenlemesine benzer bir sistemin kaynağı haline geliyor. Şeklin noktalarını temsil eden xyz üçlemesi resim-düzlem üzerine yansıtılıyor ve bundan sonra da AARON önden arkaya doğru, daha önce çizdiği hiçbir şeyi silmeden tamamlayıcı formlarını çiziyor. En yakın bölümler en önce, en ilerdekiler de en son çiziliyor.

Başka bir deyişle, şekli betimleyen veriler tamamen üç boyutlu oldukları halde, şeklin betimlenmesinin inşa edilmesi tamamen iki boyutludur. Bu ikilik sanatçı bir insan dış dünyayı betimlediğinde de aynen ortaya çıkar.

Eğer AARON yüzey güdümlü bir program olsaydı, hiçbir sorun kalmazdı. Gizli düzlemin kaldırılması için yedekte algoritmalar mevcut. Fakat daha önce açıkladığım gibi, AARON'ın "gerçek" bedeni birincil betimlemesi uzayda bir noktalar bulutu gibidir. Resim-düzlem üzerine yansıtıldığında her bir parça için çekirdek-şekil elde edilmesi amacıyla, görüşten bağımsız kurallar doğrultusunda bu noktalar birleştirilmelidir. Bu parçalar, iki önkol diyelim, o zaman üst üste binebilir, ancak bir parçanın her iki uç noktasının da öbür parçanın uç noktalarından daha ilerde olduğunun bilindiği vaka haricinde, üç boyutlu bir ortamda, noktaların resim-düzlem üzerine nasıl yerleştirildiklerine bakarak hangi parçanın ötekini gölgelediğini belirlemeye imkân yoktur.

Bedenin bütün bölümlerinde önkolda olduğu gibi basit anlamda uç noktalar bulunmaz ve herhangi bir durumda gölgelemeyi gerçekleştirecek olan faktör, eksen değil, henüz çizilmemiş tamamlayıcı formdur. Bu probleme kesin sonuç getirecek matematik bir çözüm olmadığından dolayı AARON'a geniş bir

çıkarım kuralları kümesi yüklendi. Bunun yardımıyla AARON şekle dair bilgilerini kullanarak, hangi parçanın hangisinin üstünde olduğunu belirleyebilecekti. Ellerin vücudun herhangi başka bir bölümünden çok daha fazla hareket ettiği ve kolun birleşmesinin incelenmesiyle önemli bir aşama kaydedilebileceği fark edildiğinde sorun basitleşti. Örneğin, eğer sol bilek (Üç boyutlu uzayda) sol dirsekten, sol dirsek de (Üç boyutlu uzayda) sol omuzdan daha yakınsa ve sol bilek (2 boyutlu uzayda) sol omzun sağında ise ve sağ omuzdan (2 boyutlu uzayda) daha yukarıda değilse, o zaman sol omuz kaçınılmaz bir biçimde gövdeyi gölgeleyecektir, demek ki gövdeden daha önce çizilmesi gerekmektedir.

Pek tabii ki bu fazlasıyla basitleştirilmiş ve kesinlikle belirginleştirilmemiş bir örnek ve şeklin izleyiciyle karşı karşıya olduğunu varsayıyor. Eğer şekil sağa ya da sola bakıyor olsaydı diğer kurallar kullanılacaktı. Bunun yanısıra, "sol kol" üç birleşmiş parçadan oluşmaktadır, bunlar üst kol, önkol ve eldir. Bu parçalar için çizim sırası birleşim noktalarının göreli duruşlarına bağlıdır. Bunun dışında, örneğin sağ el sol üst kolun üstüne denk düştüğünde mesele daha karmaşık bir hale gelir.

Gölgeleme, yani görsel alanda unsurların kararması, bir nesnenin kenarının bir diğer nesnenin kenarında kırılmasıyla oluşan T kavşakları, derinliğin algılanmasına dair en kuvvetli ipuçlarını sunar. Tutarlı niteliğe sahip herhangi bir betimlemenin buna dikkat harcamamış olması düşünülemez.

AARON'un gölgeleme yaratma yöntemi, basit biçimde neyin neyi gölgelediği bilmesinden farklı olarak, ilk günlerden beri fazla değişmedi. AARON'un "hayali" üç boyutlu dünyasını içsel olarak betimlemesinin bir bölümü de iş istasyonu ekranının çözünürlülüğüne eşit büyüklükte bir iki boyutlu matristir. Bir çekirdek şekli içeren çizgiler çizildiğinde içinden çizgilerin geçtiği hücreler işaretlenir. Tamamlama için mutlak olan algoritma bu işaretli hücrelerle bağlantılı olarak işler ve ortaya çıkardığı tamamlayıcı çizgi matris üzerine aynen çıkarılır. Artık süreklilik kazanmış olan işaretli hücrelerin oluşturduğu bu sınır tamamlandığında içinde kalan ve daha önce çizilmiş bir form tarafından kapılmamış olan her hücre bu yeni forma ait olarak belirlenir. Matrisin sadece işaretlenmemiş kısımları çizim ve doldurma için uygundur.

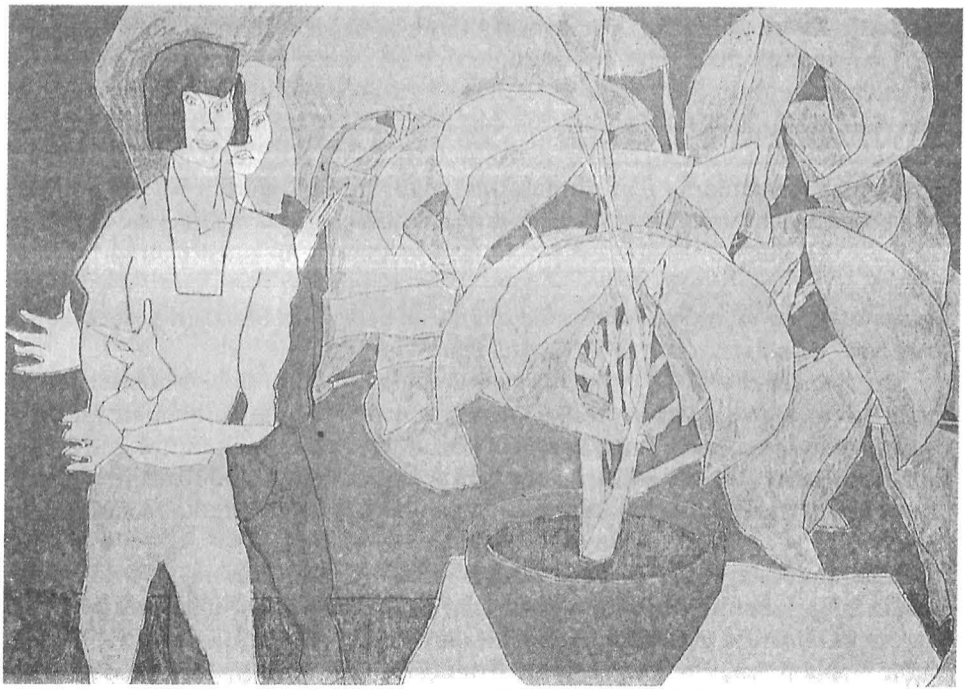
Bu aşamada AARON yalnızca çizimle uğraştığından dolayı hücre işaretlemede küçük tam sayılar yeterli oluyordu; bunlar aracılığıyla bir parçayı diğerinden ve doldurulmuş kısmı zemini birbirinden ayırdetmek mümkündü. İlerde göreceğimiz gibi, renk eklemenin yeni gerekleri olacak; bu durumun parçaların sayılar yardımıyla basitçe farklılaştırılmasının yetersiz kalmasıyla ilgisi var.

1988'de üç boyuta ilişkin bilginin ilk defa kullanılması ile 1990'da bir zamanda bilgi tabanının büyüklüğü ve karmaşıklığının artışı nispeten yavaş oldu. AARON artık istediğim basit çizimleri yapıyordu ve bana kalırsa bunlar benim beklediğim niteliklere sahipti. Tüm dikkatimi prototip bir resim makinesine verdim; bu, geniş ve yassı bir xy-işaretleyicisi üzerinde yer alan küçük bir robottu. 1990'ın sonlarına doğru işlemeye hazırdı. Bununla birlikte, makineyi

yapmış olmak halledilmesi imkânsız gibi görünen renk meselelerini çözmüyordu ve AARON bu yeni oyuncağıyla birkaç siyah-beyaz tablo yapmaktan öteye asla gidemedi.

AARON'un kapalı formlar oluşturmakta kullandığı alışıldık iki aşamalı süreciyle biraz ilgilenmenin gerekli olduğunu hissetmeye başlamıştım. Böylece nesnelere dair kendi algılarımız ile onu daha paralel yapabilecektik. AARON bedenin her parçasını birleşik fakat yine de ayrı olarak gördüğü için, her birini kendi çerçevesiyle çiziyordu. Bizim algımız ise daha basittir. Örneğin, biz omzu kolun üst kısmı ile gövde arasında bir geçiş bölgesi olarak görürüz, kesinlikle bu ikisi arasında bir sınır olarak değil. Yüzde burun olduğunu biliriz, fakat burnu kendi çerçevesinin içinde kapalıymış gibi düşünmeyiz.

1990 boyunca bu meseleyi halletmekle uğraştım: Kesilmemiş tamamlayıcı formların parçaların kavşaklarında işlev görmesine izin verdim, ancak bu arada yüze ait özellikleri tamamen dışlamak zorunda kaldım. Bu ucuz bir çözümdü ve sorun esas anlamıyla 1991'de, temelde yatan bir stratejide değişiklik yaptığımda çözüldü. AARON bedenin parçalarını kapalı formlar olarak betimlemeye devam ediyordu, fakat çizimde gereken yerleri dışarda bırakacaktı. Prensipte basit olmakla birlikte, bu değişiklik uygulamada müthiş önemli olduğunu kanıtladı; zira, görüş açısı değiştikçe dışarda bırakılan parça da değişecekti. Bir

Resim 5: *Saksıdaki Bitki Önünde İki Arkadaş*, 1991. Tuval üzerine yağlıboya, 120x168 cm.
Fotoğraf: Becky Cohen

çerçevenin dışta bırakılan parçasının, bütün figürün sınırlayıcı çerçevesi olmayacağı garanti edilmediği sürece, çizimde anlaşılmaz bir boşluk bulmak kolay olacaktır: Omuzun olması gereken yerde bir delik, yüzde burun yerine bir boşluk.

Çerçeve çizgilerini oluşturan bilgi çekirdek şekillerde yer aldığından ve çekirdek figürler de bakış açısına göre belirlendiğinden dolayı, varolmayan omuzlar ve burunlar ile iş yapmak, muhtemel bütün bakış açıları için her bir parçaya biraz değişik bir çekirdek figür oluşturmak anlamına geliyordu. Muhtemel bütün bakış açıları için böylesi bir işe girişmeyi göze alamadım ve yaptığım az miktarda ön cephe duruşundan öteye gidemedi (Resim 5).

1991 ve 1992 yılları boyunca programın başka yönleri üzerinde çalışmaya devam ettim; düşüncem nihayet renk konusuna geçiş yapabilecek doğru bir an bulmaktı. Bana göre renkleri farklı amaçlara dönük olarak farklı şekillerde kullanmaktayız. Tam da güzel ve basit bir format hazırlamayı başarmışken renk meselesiyle yalnızca betimleme bağlamında uğraşmak istediğimden emin olmadığımı fark ettim. Kafamda bu olduğu halde birkaç hafta boyunca işlevsel bir süsleme tanımı geliştirmekle uğraştım; bu tanım görece küçük bir kod bedenine nispeten geniş bir süsleme motifi yelpazesi sunmaya yetecek denli genel olacaktı. Figürün arkasındaki duvara -bazen çerçeve içinde, bazen de mümkün olan bütün alanı kaplayacak biçimde- uygulanacak olan bu süsleme daha sonraki bir dizi tablonun karmaşık bir düzey edinmesini sağladı (Resim 6).

Resim 6: *Dekoratif Pano Önünde Aaron*, 1992. Tuval üzerine yağlıboya, 144x108 cm. Fotoğraf: Becky Cohen

O sıralarda, nasıl devam etmem gerektiğini görmek konusundaki beceriksizliğimin yanı sıra, üç yıldan beri ben-

den sürekli kaçan bir sorunla yüz yüze gelmekten nasıl kurtulacağımı bilemiyordum. Koşullar bir kez daha beni kurtardı. Sevgili arkadaşım Jerome Rothenberg altmışıncı doğum gününü kutlamak üzereydi. Bir başka arkadaşım, Pierre Joris, bu vesileyle küçük bir kitap yayımlamaya karar verdi ve kapağı da benim hazırlamamı rica etti.

Süsleme işleriyle yeni yeni ilgilenmeye başlamış birisi olarak fazla zorlanmadan çekici bir süslemesi olan bir kapak yapabileceğimi düşünüyordum. Daha sonra ise AARON'un şairin tanınabilir bir benzerini üretip üretemeyeceğini merak etmeye başladım. Sonuç olarak, yaklaşık iki ay süresince kendimi AARON'un başlar ve yüzlerin yapısıyla ilgili bilgilerini geliştirirken buldum. Söz konusu veriler birkaç düzineden birkaç yüze fırladı, ancak bu sayısal artış yine de programın yapısal değişimi hakkında bir fikir vermiyor. Her bağımsız parçanın isteğe bağlı olarak ve üç boyutlu bir şekilde hareket ettirilmesini sağlayacak biçimde noktalar parçalar halinde düzenlendi; üst ağız, alt ağız, sakal, alın, gözkapağı vs.

Benzerliğin sağlanması için

Resim 7: *Süslenmiş Fon Önünde Ayakta Duran Figür*, 1993. Tuval üzerine yağlıboya, 156x108 cm.
Fotoğraf: Becky Cohen

elle yapılması gereken ince ayar polislerin kullandığı şüpheli şahıs robot resimleriyle oynamayı andırıyordu, fakat bunda üzerinde oynamalar yapılan veri üç boyutluydu: Benzerliğin olduğunu söyleyebilmek için benzerliğin baş hareket ettiğinde ve yüz ifadesi değiştiğinde de geçerli olması gerekiyordu.

Bu arada AARON insan-benzerleri üretiyor ve bunlardan pek çoğu tanıdığım insanlara gerçekten benziyordu; bana göre bu çok ilginç bir durumdu (Resim 9). O esnada egzersiz tamamlandı: AARON'un genişletilmiş veri tabanı sadece prototip bir figür oluşturdu ve program bunu fazlasıyla bireyselleşmiş fiziksel ve yüzsel özellikleri olan -hatta uygun olacak saç kesimi çeşitliliği de bulunan- geniş bir nüfustan yola çıkarak oluşturacak kadar bilgiye sahipti. 1992'nin ikinci yarısına gelindiğinde, rengin işlevsel bir tanımını ve bunun kullanım kurallarını geliştirmek için sabırsızlanıyordum.

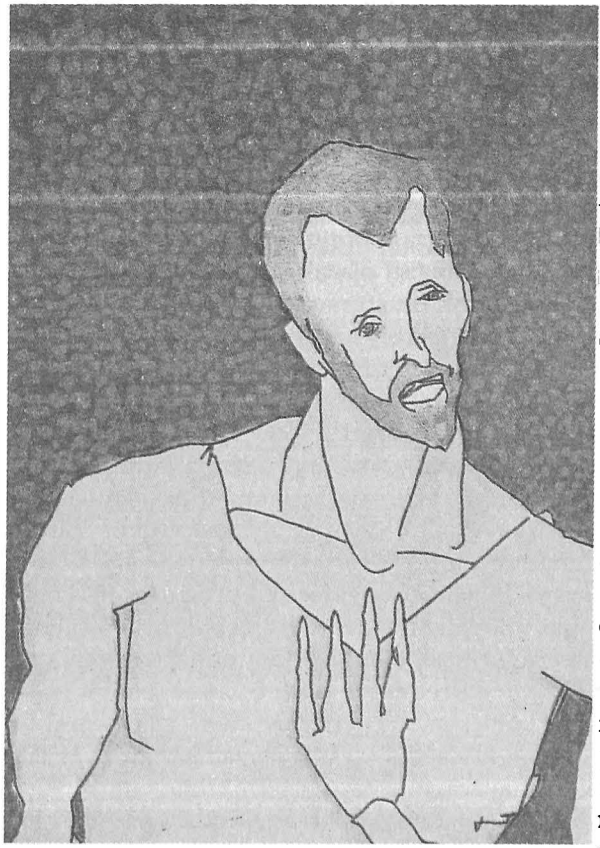
Renkle ilgili niyetlerimin ne olduğunu ve neden bir başlangıç noktası bulmakta bu kadar zorlandığımı açıklamaya çalışayım.

Öncelikle, elektronik tasvirleri çok fazla sevmedim ve bu ortamda oluşturulmuş imgelerin geçiciliğinden de hiçbir zaman hoşlanmadım. Ben sanatın tüm ayrıntılarıyla gözler önüne serilene kadar yaşamasını tercih ederim. Bu nedenle, bir teknoloji hayranı olmasam da (ki arkadaşlarım banka ATM'lerini kullanmamam ve videoçalarımı (ya da yalnızca : videomu) programlamayı hiçbir zaman öğrenememiş olmamla çok eğlenmişlerdir) gerçek dünyada büyük, renkli imgeler yaratmaya imkân sağlayacak bir makine üretmekten başka bir seçenek göremedim. Bir çizim makinesi üretmiş ve daha o zamandan bir boyama makinesinin prototipini hazırlamışken, tüm fonksiyonlara sahip yeni bir versiyon yapmamın ne kadar zaman alacağına veya toplayabileceğim kaynaklarla bunu yapmayı başarıp başaramayacağıma dair hiçbir fikrim yoktu.

Problemle uğraşırken bilgisayar yardımıyla ilerlemek gibi pragmatik bir karar verirken, cihazın kendinden kaynaklanan birtakım engellerle karşılaşacağımı biliyordum. İlk olarak, bu cihazların kullandığı üç renkli ekleyici karıştırma (mixing) ile benim uzun zamandır kullandığım ve AARON'un da kullanmasını öngördüğüm on beş veya yirmi boyalı eksiltici karıştırma arasında kökten, hatta uzlaştırılamaz bir farkın bilincindeydim. Bir alanda elde edilen bir bilginin bir diğer alana nasıl uyarlanacağını hâlâ kesin olarak bilmiyorum.

İkinci olarak, renk denetimi hakkında bilgi edinmeye ihtiyacım vardı ve renk teorisi olarak düşündüğümüz şeyin bir dizi konuyu kapsadığı gerçeğiyle şaşkına döndüm: Renk ölçümleri, renk algısı, renk uzayının tanımlanma tarzları; ancak sadece çok azı renk kullanım kuramını oluşturuyordu. Şu anda elimizde bulunan, örneğin Albers, tek bir imgeye öyle sıkıca bağlanmış ki, daha ilerisini göremiyor. Bir Albers tablosunda kare bir şeridin renklendirilmesinde kullanılan elma yeşili, aynı karşılığı bir yüz renklendirmek için oluşturamaz. Bu rengin bir Alman Ekspresyonist tablosundaki bir yüz ile bir İtalyan Rönesans tablosundaki yüzde ne denli farklı okunacağını bir düşünün.

Piyasada olmayan bir şeyi aramıyorum, sadece piyasada olan cinsten bir şeyle yüz yüze olmadığımız gerçeği karşısında şaşkına döndüm. Yeterli bir ke-

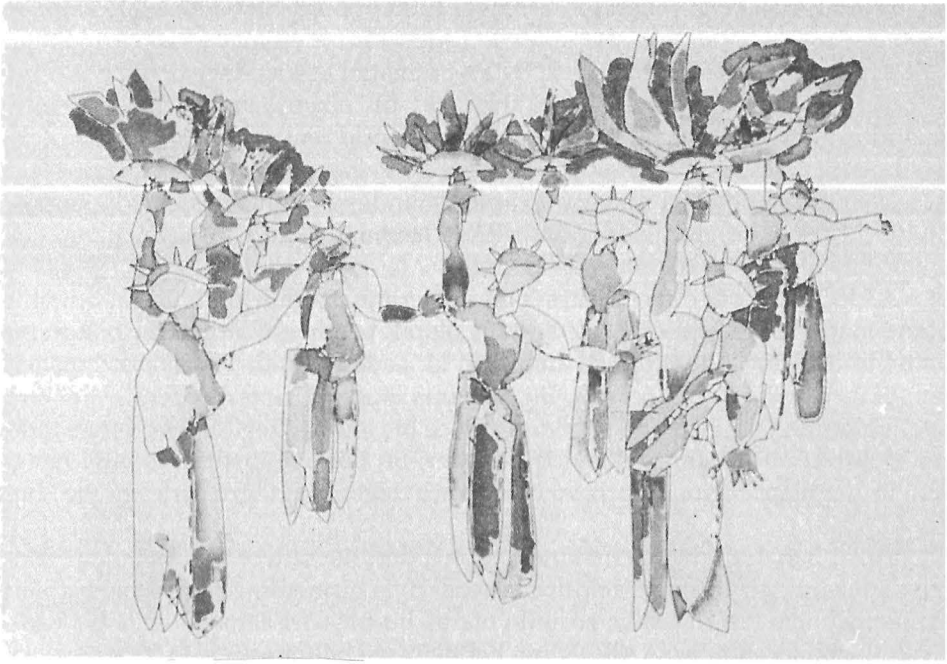
Resim 8: *Theo*, 1992. Tuval üzerine yağlıboya, 68x48 cm.
Fotoğraf: Becky Cohen

lime haznesine bile sahip değiliz: Tek tek renkler için kelimeler, bir rengi bir diğer renkle karşılaştırmak için birkaç betimleyici. Biri diğerinden daha parlak deriz, ama renk tasarımı kadar karmaşık bir şeyi detaylı bir şekilde tartışabilmek için hiçbir şansımız yok. Renklere dair tecrübelerimize ne kadar değer veriyormuş gibi göründüğümüzü ve bazı ressamların onu manipüle etmede ne kadar başarılı olduklarını düşününce bu şaşırtıcı değil mi?

Rengin, hakkında gerçekten "düşünmediğimiz" şeylerden biri olduğu sonucuna vardım. Söylemek istediğim, onu kafamızda manipüle edecek yollara sahibiz, fakat bu manipülasyon sözel yapıların dışsallaştırılmasının izlediği düzenli trafiği izlemez. Akıldan geçen her şeyin düşünce olmadığı yönündeki çıkarımımdan dolayı rahatım, fakat dil aracılığıyla (İngilizceyle) bile betimleyemeyeceğimiz bir malzemeyi manipüle etmek için bir bilgisayar programı yazılabilir mi?

Pek tabii ki, betimlenmesi mümkün olan bazı şeyler de var. İlerlemenin anahtarı en sonunda bunların bazılarının neler olduğunu bildiğimi fark etmemle geldi. Yıllar boyunca resim öğrencilerime parlaklığın renkten daha önemli bir öğe olduğu konusunda ısrar ediyordum, bir başka deyişle, gözün öncelikle bir parlaklık detektörü olarak çalıştığı kabul edilirse, açık ya da koyu cisimleri resimde kontrol etmenin, bunların tayfta nereye düştüklerinden çok daha önemli olduğu konusunda.

Yaşamımın yarısı boyunca bildiğim ve kullandığım bir şeyi odağa koymanın neden bu kadar uzun zaman aldığını bilmiyorum. Ama bunu bir kez becerdikten sonra oldukça hızlı bir şekilde ilerleyebildim. Hâlâ renk kontrolü için kompleks bir kural dizisi oluşturmaya yetecek kadar bilgi sahibi değildim,

Resim 9: *Özgürlük ve Arkadaşlar*, 1985. Kağıt üzerine mürekkep ve boyalar, 44x60 cm.
Fotoğraf: Becky Cohen

ama daha sonradan ortaya çıktı ki, buna mecbur da değilim. Bir ressamın nasıl yaptığından çok neyi yapmaya değer bulduğunu, hangi çıkarımları kayda değer bulduğunu görmek için bakmaya dikkat ediyorduk. Gerçekte, AARON'un neredeyse tek parlaklık kaygısı onun renklendirmesine basit bir otorite vermede yeterliydi ve 1992 sonu itibarıyla AARON'un mütevazı bir renklendirici olarak çalıştığını görebiliyordum.

Program üzerine çalışmaya devam ettikçe, kurallar daha da karmaşıklaştı ve AARON performansında daha yetenekli ve çeşitlenmiş bir hale geldi. Bir renk akoru fikrini, renkleri uzaya ait çeşitli ilişkileri içinde tüm renk uzayından seçme yollarını, tasarladım; AARON imgenin tüm renk yapısını kontrol etmek için az çok tesadüfi seçilmiş renklerin parlaklıklarını kontrol etmekten ziyade bu renk akorlarını oluşturabiliyordu. Yine de, parlaklığın önemi merkezi bir durumdaydı; benim tasarladığım şekliyle bir akorun yapısı, seçilmiş de olsalar, tüm öğelerin daha açık veya daha koyu olmaları sırasında, gereken canlılık düzeyinin bir kısmının korunmasını gerektiriyordu.

Yaza geldiğimizde, AARON'un renklendirmesini, onun imgelerinden, elle tablo yaparken kendi renklendirmelerime karar vermekte kullanabileceğimi fark etmiştim. Bir lazer baskısından elde edilmiş bir slaytı büyütmek yerine, asistanım direkt olarak işlem ekranından alınmış bir slayt üzerinde çalışıyordu.

Bu, bir renk taslağıyla çalışmaya benziyordu ki bunu da daha önce hiç yapmamıştım. Tabii ki, 35 mm.'lik bir slayt ile 2 metrelik bir tablo arasında büyük bir fark var ve bazı durumlarda AARON'un orijinalini çok az değiştirirken (Resim 7), diğerlerinde renk epeyce değişti ki bu da tablo oluşurken mutlaka iyiye gitti anlamına gelmez. Her halü kârda, sıkıntı verici eski renk seçme sistemi sona ermişti: Artık AARON'a sormak yeterliydi.

O sıralarda boyama makinem yapım halindeydi ve hiç beklemediğim halde, yirmi yıllık programlama dönemimde karşıma çıkan hiç kuşkusuz en zor tek problemle uğraşmak zorunda kaldım.

AARON'un imgeleri, iş istasyonu gösterimi çözünürlüğünde iki boyutlu hücre matrisleriyle, genelde 1280'e 1204 olarak betimleniyordu. Her bölüm bu matrisin üzerine yapıştırılmıştı ama tabii ki, nadiren orada sınırlandırılmış tek bir şekil olarak son buluyordu. Bu, boyama ekranda raster düzeni –yani sıra sıra, yukarıdan aşağıya– ile yapıldığı sürece hiç önemli değildi. Her hücre taranır, belirteci ait olduğu noktayı işaret eder, bu bölüme iliştirilmiş bilgi hangi rengin uygulanacağını belirtir ve üç tabanca değerinin doğru birleşimiyle "boyanır"

Fakat ben, bir boyama makinesi yapma derdine sadece şekillerin içini sıkıcı ve mekanik bir biçimde doldurtmak amacıyla girmedim. Bu makine fırçaları kullanmak için tasarlandı ve zorunlu olarak bu fırçaları daha "doğal" bir şekilde kullanabilecekti. Bu, AARON'un, her biri aynı bölüme ait olan ve sonuç olarak aynı rengi gerektiren değişik sayıda parçaları birbirinden ayırıp, ayrı ayrı ele alabilmesi anlamına geliyordu. Bu aynı zamanda AARON'un, bir kere yerini belirledikten sonra değişik karmaşık şekilleri doldurmanın üstesinden gelebilmesi, tüm zorluklara rağmen ileri doğru hareket eden bir ıslak kenar koruyabilmesi ve şeklin bir kenarında çalışırken diğer bir kenarı mümkün olduğunca kurumaktan alıkoyması anlamına da gelir.

Problemin doğası hakkında size bir fikir vermeye çalışayım. En yakınınızdaki dikili bitkiye bakın: Gördüğünüz her parçanın ana hatlarını içeren bir çizim yapın; sınırları ister ona ait bir yaprağın, gölgeleyici başka yaprakların veya daha çok ikisinin birden kenarıyla belirlenmiş; isterse de bir yaprağın veya fonun bir parçasıyla belirlenmiş olabilir. Şimdi, herhangi tek yaprağa ait her parçaya aynı numarayı verdiğinizden emin olarak her parçaya ayrı bir numara verin. Buraya kadar geldikten sonra, çizdiğiniz tüm farklı şekilleri kategorilere ayırmaya çalışın: Tümüyle dışbükey, kısmen içbükey, uzun ve ince, kısa ve kalın, yuvarlak, çıkıntılı... Son olarak da, tüm bu şekilleri doldurmak için tüm şekil kategorilerinde geçerli olacak bir strateji tasarlamayı deneyin. Bu öyle bir strateji olmalı ki, şekle soyutlanmış bir olay gibi dikkat çekmek yerine ait olduğu cismin bir parçası gibi görünmesine imkân versin.

Bu problemlere benim bulduğum çözümü burada uygun olmayacak bazı teknik detaylara girmeden açıklayamam. Gittiği yere kadar doğru gözüken ama sonuna kadar varmayı başaramayan bir dizi yöntem deneyip eledim. İki üç haftadan fazla sürmeyeceğini düşündüğüm bu mesele bir yılın büyük bir

Resim 10: *Süslenmiş Fon Önünde İki Kadın*, Ekim 1994. Ekrandan alınmiş görüntü. Renkli alanlardaki renk farklılaşmaları simüle edilmiş fırçanın doldurma algoritmasında izlediği yolu gösteriyor.

kısmını aldı; fakat şimdi, AARON'un oluşturduğu ve gerçek hayattakinin iyi bir simülasyonu gibi gözüken bir şeyleri ekrandan izleyebiliyorum (Resim 10). İlginç bir biçimde, başarılı son çözüm, AARON'un başlangıç evresinde oluşturulmuş ve onun temelinde yatan metodların genişletilmiş halinde karşımıza çıkıyor.

AARON'un Nisan 1995'te Boston Bilgisayar Müzesi'ndeki açılışına dek daha yapılacak çok iş var, fakat ben bu satırları yazarken boyama makinesi "eğitiminin" son aşamalarına ulaşmıştı; her şeyin nerede olduğunu, fırçaları alıp yerlerine bırakmayı, boyaları hazırlayıp karıştırmayı, AARON'un yollayacağı dosyaları çözümlemeyi öğreniyordu. Birkaç hafta içinde -diyor iyimserlik içinde-, bu makale içerisinde, uygarlık tarihinin makine tarafından yaratılmış ve tamamlanmış ilk sanat ürünlerinin illüstrasyonları yer alabilir.

Yazmaya zaman ayırabildiğim ender anlarda, tıpkı bu yazıda olduğu gibi, programın yaptıklarına yoğunlaşmayı tercih ederim, burada program ortaya çıkan bir dizi olay olarak gösteriliyor ve bunların ortaya çıkmalarını sağlamak için ne yapılması gerektiği de ayrıca gösterilmelidir. Bu kısmen, kendimi sade-

ce böylesi bir döküm verebilecek kapasitede bulmam ve böylesi dökümlerin benim olması gerektiğini düşündüğümden daha faydalı olduklarını fark etmemden dolayıdır. Bir diğer sebep de, böylesi bir dökümün verilmemesi durumunda, konuşan soyutlamalarla sınırlı kalacak olmasıdır.

Soyutlamalar, uygun oldukları bir olayın varlığında gayet kullanışlı olmakla birlikte, bir olay yoksa anlamsızlaşırlar. AARON'un dikili bitki örneğiyle ilgili olarak zekâ sergilediğini söylemediğim okuyucunun dikkatini çekecektir. Ben, "değişik sayıda parçaları birbirinden ayırıp, ayrı ayrı ele alıp değişik karmaşık şekilleri doldurmanın üstesinden gelebilmeli" dedim. Bu yetenek, zekâyı oluşturur mu? Bu, *insan* zekâsını oluşturmaz.

Kısaca, bu makinelerin düşündüğünü iddia etmek, düşünmediğini iddia etmek kadar kolaydır. Makinenin gerçekten ne yaptığını bilmiyorsanız, her ikisi de -kişisel bilgilerimiz de dahil- bilgilerimizi ileriye taşımada verimsiz kalırlar.

Yirmi yıl önce, Herbert Dreyfus'a AARON'un bugün yaptığını bilgisayarların yapabileceği söylenmiş olsa, eminim bu olasılığı reddedecek bir çeşit argüman üretmiş olurdu. Bunun nasıl bir nitelik gösterebileceğini biliyoruz: Sanat kişisel farkındalık gerektiren bir faaliyettir; bilgisayar programları kendilerinin farkında değildirler, sonuçta bilgisayar programları sanat yapamazlar.

Bu, bir argüman değil, bir tanımdır. Eğer Dreyfus, Searle ya da Penrose sanatı sadece insanların yapabileceğine inanıyorlarsa, bariz bir şekilde, AARON'un yaptığı sanat olamaz.[3] Şirin ve derli-toplu olmakla birlikte, bu görüş "sanattır" ya da gibi basit bir ikilemle cevaplanması mümkün olmayan bir soruya yanıt veremiyor.

AARON mevcuttur: Benzer ama insan yapımı cisimlerden oluşan bir kümedekilerden daha tutarlı cisimler üretir ve bunu bir insan ressam denli açık bir kimliğe sahip kendine özgü bir kararlılıkla yapar. Dahası, bütün bunları benim müdahalem olmaksızın gerçekleştirir. AARON'un, makinelerin düşünme, yaratma ve kendilerinin farkında olma gücünün varlığına dair bir ispat oluşturduğuna ve bizim hakkımızda bazı şeyleri açıklamak için özellikle uydurulmuş nitelikler taşıdığına inanmıyorum. Bana göre, AARON, düşüncenin gerekli olduğunu farz ettiğimiz ve hâlâ insanoğlunun düşüncesini, yaratıcılığını ve kendinin farkında oluşunu gerektireceğini varsaydığımız bazı şeyleri makinelerin yapma gücüne malik olduğunu kanıtlamaktadır.

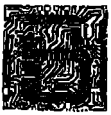
Eğer AARON'un yaptığı sanat değilse gerçekte nedir ve kökeninden başka hangi yönlerden "gerçek olan"dan farklılık gösterir? AARON eğer düşünmüyorsa, tam olarak ne yapıyor?

Çeviren: Ulaş Bayraktar - Bediz Yılmaz

3 Bkz. Hubert Dreyfus, *What Computers Can't Do* (New York: Harper, 1967; der. 1979) ve *What Computers Still Can't Do* (Cambridge, MA: MIT Press, 1992); Robert Penrose, *The Emperor's New Mind* (Oxford: Oxford UP, 1989); John Searle, "Minds, Brains, and Programs," *The Behavioral and Brain Sciences*, cilt 3 (1979), Douglas Hofstadter ve Daniel Dennett, *The Mind's I* (New York: Basic, 1981) içinde röportaj.

YAPAY ZEKÂ VE YARATICILIK

Gün

undan birkaç hafta evvel Güven Güzeldere yolladığı bir e-mail'de bana Yapay Zekâ ve Yaratıcılık üzerine bir yazı yazmak isteyip istemediğimi sordu. Harold Cohen'in AARON hakındaki yazısının Cogito dergisine gireceğinden söz etti. Hiç düşünmeden evet dedim. Bu konu üzerine birçok planımız da vardı zaten Güven'le. Cohen'nin yazısını baştan sona kadar tekrar okudum: İlk dikkatimi çeken şey: AARON'nun inceleniş biçimi ve yaptığı resimlerinin tarzı oldu.

Bu da doğaldı; bir sanatçının resme bakışı ve bekledikleri tabii ki programcıya göre değişik olacaktı. Ancak durum bende biraz daha farklı gelişti. Resimleri gördükten sonra, sanatsal yönden çok teknik olarak AARON'dan istenilenlerin çelişkisiydi bu fark. Teknoloji bir çağdaş sürece bağlıyken, çağdaş sürecin en önde gelen vurgularını yansıtırken, durum AARON'da daha farklı gelişmekteydi: AARON çağdışı bir ressam olma durumuyla karşı karşıyaydı.

Ama bu çağdışılık 'Sanat- Tarihsel'* değil, üstün teknik donanımların kendi oluşum süreci içinden çıkartılarak, 'beceri' durumuna indirgenmesiyle ortaya çıkmaktaydı. Teknoloji becerinin dışında bir çağdaşlık sürecini yansıtan düsünsel bir kavrama dönüştüğü zamanımızda; teknoloji beceri faktöründe donduruluyordu.

Bunun nedenlerine bir göz atmamız gerektiğini düşündüm:

* Sanat tarihi.

1- Konu ne zaman sanat ve teknolojiye gelse veya teknolojik sanatsal çalışmalara gelse hep aynı sorun doğuyor: Sanat insanın doğallığını ortaya çıkaran ve güzelliklerden, becerilerden, sanat tarihinin oluşumundan, bu oluşumların içindeki yapılan biricik yapıtların üstünlüğünden veya aşılamazlığından vs vs vs. oluşmaktadır .

Şimdi sizlere asıl sanatın nasıl oluştuğunu anlatmam yanlış olmaz sanırım: Bilinçli beceriksizlikten, bilinçli yapaylıktan, bilinçli çirkinlikten, en çok en çok, bilinçli kötülükten (kötülük biliçle yapılan karşıt bir harekettir), biliçli yıkımdan, biliçli ölümden...

İşte bu saydığım şeylerin oluşum biçimleri: Tüm hayran olunan sanat tarihinin özünü teşkil eder.

2- Teknoloji için de söylenenleri burada tekrarlamak istemiyorum, ancak 'yaratıcılığın' oluşumundan hiç farklı olmadığı kesin.

Şimdi tekrar AARON'un resimlerine dönelim: Cohen birtakım karşılaştırmalar yaparak resimlerini anlatmakta AARON'un. Ancak burada anlatılanların hiçbirinin yaratıcılıkla ilgisi yok: Resim kavramının yüzeyine öykünmekten başka hiçbir düşüce taşımıyor (düşünmek var olanı yeniden yaratmaktır). 1., 2., 3. boyutların tartışılması, sanat veya yaratıcılık kavramı içinde hiçbir anlam taşımaz: Eğer verilen 'değerler' çağdışıysa, zaten değer olduğu da tartışılacaktır. Sanat tarihçilerinin ve yaratıcılık üzerine kafa yoranların çoğu 'yaratıcılığı' kültürel değerlerle karıştırmaktadır. Pierre Boulez "yaşayan kültürü bulmayı unut" der. İşte AARON'un çelişkisi bu noktada düğümlenmektedir: Çağdışı değerlerle, en yeni 'teknoloji'yi bu yanlış algılanmış 'yaratıcılık' sınırlarında etkin hale getirmektedir.

Hem 'Yaratıcılık' hem de 'teknoloji' kendi yaşam sürecinin dışında hiçbir özellik taşımaz. Onlara özelliğini, yıkıcılığını, kötülüğünü, yeniden yaratma sürecini ve sürekliliğini veren şey çağdaş oluşudur. Çağdaş olan düşünce, yaratı, kavram, kütürel olamaz. Kültür süreç dışı bir değerdir.

Çoğu zaman 'yaratıcılığın' ne olduğunu bir türlü algılıyamaz toplum: Halbuki toplumun mikroskopik yakınlığıdır yaratıcılık.

Neredeyse 'video-gerçeklik' de diyebiliriz...

Yapay Zekâ çağdaşlık konumunda hem 'teknoloji', hem de 'yaratıcılık' için üzerinde son derece dikkatle durulması gereken bir süreçtir.

Tarihsel olarak semantik (mental) olan insan zekâsının, gene insan tarafından yaratılan sytactic (formal) zekânın, insanı kuşatmasıdır Yapay Zekâ. Kişinin ve bugün'nün arkeolojisini sistematik olarak yenileyebilen bir zekâ.

Tekrar resimlere dönüyorum: Her birini açıklamam çok sıkıcı olacakken, birden aklıma Pollock geliyor: Ve hiç bekletmeden açıyorum: Pollock abstrakt ekspresyonist (soyut dışavurumcu) olarak AARON'a karşı çok daha sistematik bir üslup oluşturuyor.

Daha ileri gidiyorum: AARON'un doğaçlama yapıp yapamayacağını düşünüyorum. Sonuç çok açık: Hayır daha da açık: İmkânsız. Doğaçlama ilkel ve semantik (mental). AARON yanlız formal olana programlı. Zaten 'Sanat-Tarih-

sel' olarak doğaçlama bir ekol değildir.

Örneğin: Abstrakt ekspresyonizm sistemler zincirinden oluşmaktadır Pollock'un sistemleri... AARON'un bir abstrakt ekspresyonist olup olamayacağı kesin değildir ama kendi sisteminin sanatçısı olacağını adım gibi biliyorum.

Tekrar resimlere dönüyorum ve bu sefer Cohen'i arıyorum:

Karşıma çıkan benzetmeler son derece ilginç, ilginç olduğu kadar da çelişkili: Karşımızda bir Yapay Zekâ duruyor ve Cohen bunu anlatırken neredeyse Yapay Zekânın geri zekâlı bir ilkel insanın zekâsı olduğuna inanacağım. Yapay Zekâya olan hayranlığım beni kendimde tutuyor. Ellerin, ayakların nasıl çizildiği veya çizilme biçimlerinin tarifleri giderek yoğunlaşıyor Cohen'nin yazısında. AARON neredeyse nasıl çizdiğini düşünecek, hatta belki de yürüdüğünü... Ve yere yuvarlanıp düşecek. AARON ilk önce nasıl resim yapılamaz'ı, nasıl yaratılamaz'ı öğreniyor gizlice, dekoratif bir yaşam sürecinin içinde... Ve bu 'ilk' silaha dönüşürse işte o zaman 'Sanat-Tarihsel'in tarihi de kökünden yenilenecek. İşin en önemli yanını öğreniyor AARON: İlk olarak neyi yapmayacağını...

Buna bağlı olarak Cohen'nin söz ettiği birkaç önemli noktayı tekrar gözden geçirmek istiyorum: The eye/ picture-plane/object arrangement of Renaissance perspective.... etc.

Sanatın oluşumunda tüm bu faktörlerin, akademik değerlerin yıkımının öneminden söz etmek istiyorum: Bugün Avrupa, Rönesans kültürünün altında ezilip, kendi çağdaşlığından kopma durumuna gelmiştir. Resim, resim tekniklerinin ötesinde düşünceden, düşünce yıkımlarından oluşmaktadır...

Elbette Harold Cohen'nin anlattığı teknik donanımların değerlerini reddetmiyorum; örneğin: Algoritmler çağdaş sanatın birçok dalında son derece önemli araştırmalara sebep oluyor. Bunlardan biri de: "Elektronik müzik" Bugün Stanford Üniversitesi'nin stüdyolarıyla, Almanya'daki ZKM multimedia merkezi bu alanda ortak bir çalışma yapmaktadır. ZKM'in elektronik müzik stüdyosunun teknik sorumlusuyla birçok kez konuştum. Fr. Heike Staff algoritmdeki çözülmesi gereken problemlerden söz etti bana, hatta ümitsiz bir gelecek çizdi. Gene de, inanıyorum ki algoritmler çağdaş sanatın bugünkü çalışmalarına birçok yenilik sağlamıştır ve sağlayacaktır. Benim burada bu kadar hassas olmamın nedeni: Çağdaş teknik veya elektronik sistemlerden elde edilen sonuçların da Sanat konumunda çağdaş olması gereği.

Bu konumda Cohen yanlış bir sistem, analiz ve anlatım takip etmektedir.

Zaman değişiyor artık. AARON'u Cohen'den ayırmanın sırası geldi:

Cogito'nun kapağında kullandığım AARON'un Medical -Illustration çizimleri üzerine düşünmeyi öne alıyorum. Teker teker saptamalar yapıyor AARON, noktalıyor; ben de noktaları tespit ediyorum. Veri yüklemeleri yapabiliyorum. Şimdiye kadar yaratılmış olanların dışında, henüz yaratılmakta olanları yüklüyorum AARON'a: Ve bugün tuval resminin ekrana semboller ve enformatik değerler olarak geldiğini, kendi sürecini devam ettirdiğini düşünüyorum. Elimdeki Sony dijital video kamera da AARON'un gözlemlerini kanıtlıyor. Aslında

Gün

AARON'dan çıkan tüm vurguları, tekrar AARON'a geri yüklenmesinin gereğini bulguluyorum, temiz bir zekâ'nın çalışabilmesi için. Yapay Zekâ'ya, beni anlatması için gene beni yüklememin gerektiğini de düşünüyorum. Cohen bundan başka hiçbir şey yapmıyor...

Kendi yaratıcılığını kopyalıyor...

Kültürel bilgiyi kopyalıyor...

Cohen yaptırtıktan sonra: Açıklıyor, denetliyor ve değerlendiriyor.

Sanatçı yaptıktan sonra: İzliyor, görüyor, buluyor ve yıkıyor.

Yapay Zekâ proglamlandıktan sonra: Tarıyor (arıyor), buluyor, sonuçlandırıyor.

Çağdaş sanatın oluşum süreci bugün 'Medya-sanatı'ndan söz ediyor. Aslında bu 'Medya-Sanatı'nın kökleri Pop Art'a kadar dayanmakta. Sanat artık kalıcı bir nesneden, tüketilen bir görüntüye dönüşmüştür. Yapay Zekâ'nın vurguları, tüketilen bir zekânın vurgularından söz etmektedir bugün. Ve teknolojik olarak tüketilen her 'vurgu', sanat kavramına dahil olmaktadır. Yapay Zekâ bu teknolojik 'öz' içinde 'Sanat-Tarihsel'in oluşum sürecini de kendine dahil etmektedir. Yapay Zekâ: İnsan'ın 'bilinç'le kendisine yaptığı bir eylemdir.

Erken Dönem Yapay Zekâ 'Şahsiyetleriyle' Renkli Diyaloglar

Güven Güzeldere
Stefano Franchi

İlk Yapay Zekâ araştırmalarının ortaya çıkardığı renkli ve belki biraz da geveze üç "şahsiyet" var ki, altmışlardan günümüze kalan tekmil mirasla birlikte anılmayı hak ediyorlar:

Rogeryen psikoterapist *Eliza,*
Paranoid *Parry,* ve (daha yeni bir kuşağı temsilen)
Söz ustası "yapay kaçık" *Racter.*

Bu "karakterlerin" üçü de, insanlarla (ya da birbirleriyle) İngilizce "konuşabilen" doğal dil işleme sistemleri. Yani, girdi olarak İngilizce cümleler sunduğunuzda, başka gramatik cümlelerden ibaret çıktılar üretebiliyorlar; zaman zaman bir söyleşme duygusu yaratmayı da başararak üstelik.

Eliza'nin yaratıcısı MIT Bilgisayar Bölümü'nden Joseph Weizenbaum, Parry'ninki Stanford Üniversitesi Psikiyatri Bölümü'nden Kenneth Colby, Racter'inki ise yazılım ve programlamayla uğraşan Tom Etter ile William Chamberlain. Weizenbaum, "hastasıyla ilk görüşmesini yapan Rogeryen bir psikiyat-

rist rolünü oynaması (daha doğrusu, bu rolü ti'ye alması)" için hazırlanmış deneysel bir yazılım olarak söz ediyor Eliza'dan.[1] Weizenbaum'a göre altından kalkılması nispeten kolay bir rol bu, en azından başlangıçta, çünkü Rogeryen psikiyatristlerin yöntemi pasif bir rol benimsemeye ve hastadan gelen ifadeleri soru cümlelerine dönüştürerek hastaya geri döndürmeye dayanıyor, konuşma süreci bu esas üzerine kurulu. Programın yapısı içinde çözümlenemeyen bir girdiyle karşılaştığında Eliza'nın konuşmanın sürekliliğini sağlayabilmesi için hazırlanmış bir öbek değişmez ifade var: "Çok ilginç. Devam edin lütfen." ya da "Bu konuyu biraz açabilir misiniz?" gibi.

Bu numara Eliza'yı hem bütün dillerin ustası yapıyor, hem de hiçbir dilin. İngilizce dışındaki herhangi bir dilde bir soru yönelttiğinizde Eliza hiç tereddütsüz cevabı yapıştırıyor: 'Çok ilginç. Devam edin lütfen'; dağarcığında İngilizce dışındaki dillere ait kelimeleri eşleştirebileceği anahtar sözcükler yok, girdinin hangi dilde oluşturulduğunu da saptayamıyor. Dolayısıyla, "&$$!!$!&" gibi anlamsız bir dizilimle karşılaşacak olsa, Eliza, her zamanki soğukkanlı ve araştırmacı tavrını bozmadan şöyle yanıtlayacaktır sizi:

"Bu konuyu biraz açabilir misiniz?"

Weizenbaum, Eliza'nın dili gerçek anlamda anlayabilen ve dil üretebilen bir sistem yaratma iddiasıyla tasarlanmadığını, ne de psikoterapik kullanıma yönelik bir değeri bulunduğunu söylüyor. Halbuki Colby, kendi sistemi Parry'yi paranoyanın doğasını anlamaya yardımcı olabilecek bir araç olarak görüyor ve Eliza'nın da, zaman paylaşımlı bir çerçeve içinde 'saatte birkaç yüz hastayla otonom olarak ilgilenebilecek' bir klinik sağlayıcıya dönüşme potansiyeli taşıdığını düşünüyordu.[2] Parry'nin stratejisinin Eliza'nınkinin tersi olduğu söylenebilir - Parry, belirli bir ilişkiler ağı çerçevesinde soru ve yanıt kipinde çalışarak "inanç, korku ve endişelerini" dile getirmek suretiyle partnerini aktif olarak yönlendiriyor; paranoid bir hastanın beyanatlarına benzer bir sonuç doğuyor bu söz alışverişinden.[3]

Eliza ve Parry'nin aksine, Racter, muzipçe bir yaklaşımla tasarlanmış; kaynak kullanımını şaşırtıcı ölçüde asgaride tutarak ve doğal dil işleme araştırmalarına katkıda bulunmaktan çok kullanıcıları eğlendirmeyi amaçlayarak.[4] Racter konuşmada son derece aktif, neredeyse saldırgan bir rol oynuyor, akla hayale gelmez çağrışımlarla konudan konuya atlıyor ve neticede, -yaratıcılarından Tom Etter'ın ifadesiyle- "yapay kaçık" bir söz ustası tavrı üretiyor.[5] Yazarları Racter'ı şöyle tanıtıyorlar: "Rüyaların en imkânsızını gerçekleştirebilmek,

1 Joseph Weizenbaum, *Computer Power and Human Reason* (New York: Freeman, 1976) 3.

2 K. M. Colby, J. B. Watt ve J. P. Gilbert, "A Computer Method of Psychotherapy: Preliminary Communication", *The Journal of Nervous and Mental Disease* 142.2 (1966) 149-152.

3 Bertram Raphael, *The Thinking Computer* (New York: Freeman, 1976) 200-201.

4 Racter ilk yaratıldığında 64K RAM'lık Z80 tipi bir mikrobilgisayarda çalıştırılıyordu - bu modele rastlamak bugün artık mümkün değil.

5 K. A. Dewdney, "Artificial Insanity: When a Schizophrenic Program Meets A Computerized Analyst," *Scientific American* (January 1985) 18.

bir söz ustası olabilmek uğruna sürdürdüğü bitmez tükenmez mücadele içinde, kütüphanelerin, münazara cemiyetlerinin ve berbat bar köşelerinin altını üstüne getirmiş genç ve heyecanlı bir program."[6]

Aşağıda, Eliza, Parry ve Racter'ın kendilerine özgü "üslup"larıyla yaptıkları sohbetlerden örnekler bulacaksınız, hem çeşitli insanlarla hem de birbirleriyle. Racter ayrıca, özgün şiir ve metinlerden oluşan "Polisin Sakalı Kısmen Yamalı" adlı bir kitap yazmış bulunuyor. Konuşmaların sonrasında Racter'ın çalışmalarından örnekler bulabilirsiniz.

İyi eğlenceler!

Eliza ile Genç Bir Kadının Konuşması

Genç Kadın: Bütün erkekler birbirinin aynı.
Eliza: Nasıl yani?

Durmadan bizimle uğraşıp duruyorlar.
Somut bir örnek verebilir misiniz?

Mesela, buraya erkek arkadaşımın zorlamasıyla gelmiş bulunuyorum.
Sizi buraya gelmeye erkek arkadaşınız mı zorladı?

Hep bunalımda olduğumu söylüyor.
Bunalımda olmanıza üzüldüm.

Doğru aslında. Mutsuzum.
Buraya gelmek mutsuzluktan kurtulmanıza yardım edecek mi sizce?

Yardıma ihtiyacım var, en azından bu kadarı belli.
Yardım almanın size ne sağlayacağını düşünüyorsunuz?

Belki annemle geçinmemi sağlayabilir.
Bana biraz daha ailenizden söz edin.

Bana annem bakıyor.
Ailenizde size bakan başka biri yok mu?

Babam var.
Babanız var.

Siz de bazı bakımlardan babama benziyorsunuz.
Ne gibi benzerlikler görüyorsunuz?

6 Tom Etter, kişisel görüşme.

Aslında pek saldırgan değilsiniz ama sanıyorum bunu fark etmemi istemiyorsunuz.

Pek saldırgan olmadığım fikrine neden kapıldınız?

Benimle tartışmıyorsunuz

Sizce sizinle neden tartışmıyorum?

Benden korkuyorsunuz.

Sizden korktuğumu düşünmek hoşunuza mı gidiyor?

Benim babam herkesten korkar.

Babanızı düşününce aklınıza başka neler geliyor?

Zorba insanlar.

Buraya erkek arkadaşınızın zorlamasıyla gelmiş olmanızla bu durum arasında bir bağlantı olabilir mi sizce?[7]

Parry ile Bir Görüşme

Görüşmeci: *Bugün nasılsınız?*

Parry: Fena değilim.

Adınız nedir?

Adım Frank Smith.

Kaç yaşındasınız?

Yirmi sekiz.

7 Weizenbaum, 3-4.

Evli misiniz?
Hayır.

Ne gibi bir işle uğraşıyorsunuz?
Postanede çalışıyorum.

Hastanede bulunma sebebiniz nedir?
Aslında burada olmamam gerekiyor.

Kim getirdi sizi buraya?
Polis.

Polisle başınızı belaya sokan nedir?
Polis işini yapmıyor.

Ne yapıyor peki?
Yanlış adamları tıtukluyor.

Ama bazen de doğru adamları.
Adalet o İtalyan sahtekârları enselemeli.

İtalyan mısınız?
İngiliz asıllıyım, ama bu ülkede doğdum.

Tanıdığınız İtalyan sahtekârlar mı var?
Yeraltı dünyasından uzak durmaya çalışırım.

Yeraltı dünyası sizi korkutuyor mu?
Mafyadakiler dünyanın en korkunç gangsterleridir.

Mafyayla ilişkiniz mi var?
Ya, tanırlar işte beni.

Sizi nereden tanıyorlar?
Gözetliyorlar beni.

Niye yapıyorlar bunu?
Beni yakmak için sahte delil toplamaya çalışıyorlar.

Sizinle ne alıp veremedikleri var ki?
Benim peşimdeler.

Neden peki?
Elimde Mafya'ya karşı deliller var.

Emin misiniz bundan?
Bana inanmıyor musun sen?[8]

Eliza ile Parry Arasında Bir Konuşma

Her ne kadar insanlardan bir parça yardım görmeleri gerekse de, bilgisayar programları birbirleriyle de etkileşime girebilirler. Aşağıda, kompüterize terapist Eliza ile yapay paranoid Parry arasındaki bir görüşmeden bir kesit yer alıyor.

Parry: İnsanlar bazen sinirime dokunuyor.
Eliza: Sizi tam olarak anladığımdan emin değilim.

Biraz daha dikkatli dinlemelisin.
Sizce, siz biraz daha dikkatli dinlemeli misiniz?

Senin ne düşündüğün sana kalmış.
Benim ne düşündüğümün bana kalmış olduğu fikrine neden kapıldınız?

İnsanların etrafımda olmaları bile canımı sıkıyor.
Devam edin lütfen.

(Parry, at yarışları, müşterek bahisçiler ve Mafya hakkında abuk subuk bir şeyler anlatıyor)
Büyük haraçlar Mafya'nın denetiminde, biliyorum ben.
Gerçekte anlatmakta olduğunuz kişi kim sizce?

Mafya hakkında hiç gerçekten düşündün mü?
Sizce, Mafya hakkında siz hiç gerçekten düşündünüz mü?

Başka bir şey konuşalım.
Sizi tam olarak anladığımdan emin değilim.

Durmadan aynı soruları soruyorsun, konuyu değiştirsek olmaz mı?
Nasıl yani?

Aynı sorulara cevap vermekten sıkılmaya başladım.
Ne gibi benzerlikler görüyorsunuz?

Bunu bilmek ne işine yarayacak?
Sizin fikriniz nedir?

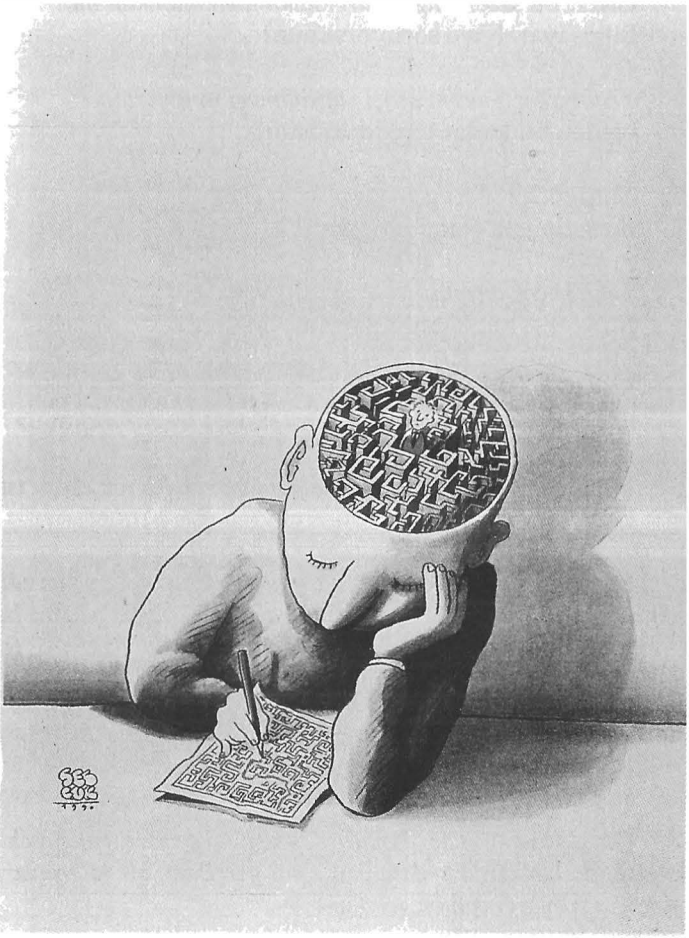
8 Raphael, 201.

Aynı sorulara çok fazla takılıyorsun.
`Bu benzerlik size ne düşündürüyor?`

Ne demek istediğini anlamıyorum.
`Ne demek istediğimi anlamayı ister miydiniz?`

Duygularıma biraz ilgi göstermenin zamanı geldi galiba.
`Ya, demek duygularınıza ilgi gösterdim?`[9]

ELIZA İLE BBN'NİN GENEL MÜDÜR YARDIMCISI ARASINDA GEÇEN RASTLANTISAL GÖRÜŞME

Artık Yapay Zekâ'nın folklorik destanlarından biri haline gelmiş bir hikâyeye de değinmek gerekiyor. Anekdotu nakleden kişi, okuyabilen, anlayabilen ve lise seviyesinde cebir problemleri çözebilen ilk doğal dil işleme sistemlerinden biri olan öğrencinin yaratıcısı Daniel Bobrow. Bobrow hikâyeyi şöyle anlatıyor:

Bir Cumartesi sabahı saat 9 civarında, Bolt, Beranek ve Newman'ın Telcomp ticari servisinin satışlarından so-

9 George Johnson, *The Machinery Of The Mind* (Redmond, WA: Tempus, 1986) 53.

rumlu genel müdür yardımcısı, o gün bilgisayarı müşterilere sergilemesi gerektiğinden PDP-1 bilgisayar odamıza geliyor. PDP-1 teledaktilo aletinin üstünde şöyle bir not buluyor: "Bütün mesajları buraya yaz ve hepsinin sonuna nokta koy." Notu bırakan kişi, (Weizenbaum'un geliştirdiği Eliza'dan yola çıkarak yaratılmış olan) Doktor programının bir LISP uyarlamasını az önce çalıştırmayı başarmış olan bir bilgisayar delisi. Ama, sık sık bütün geceyi bilgisayar başında geçirdiğimi bilen genel müdür yardımcısı, bu nottan, teledaktilonun benim evime bağlı olduğu sonucunu çıkarıyor. Böylece, bana seslendiğini sanarak yazmaya başlıyor, ama aslında Doktor programının bu uyarlamasıyla konuşuyor. Konuşma aşağıdaki gibi gelişiyor:

GMY: *Bu sabah bilgisayarı kullanmam mümkün mü?*
Bilgisayar: Niye soruyorsunuz?

Yeni birkaç Telcom satışı yapabilmeyi umuyorum.
Neden bu kadar tereddütlüsünüz?

Müşterilere sistemi gösteremedim daha.
Bu sizin için çok mu önemli?

Tabii ki çok önemli.
Bu konuda çok emin görünüyorsunuz.

Saçmalık artık bu kadarı.
Saçmalık artık bu kadarı derken ne kastediyorsunuz?

Bilgisayarı şu anda kullanmamamı gerektiren bir neden var mı?
Bana biraz daha müşterilerinizden söz edin.

Bu son cümleyi takiben GMY yönergeye uymayı ihmal ediyor ve yazdığı cümlenin sonuna nokta koymuyor. Böyle olunca tabii ki bilgisayardan karşılık alamıyor. Onunla oyun oynadığımı düşünen GMY o kadar çileden çıkıyor ki, telefona sarılıp beni derin uykumdan uyandırıyor ve diyor ki:

GMY: *Bu küstahça tavrının sebebini öğrenebilir miyim?*
BOBROW: Nasıl yani, ne küstahlığı?

GMY bana öfkeyle "ikimizin" arasında geçen diyaloğu okuyor, ama benden kahkaha dışında bir karşılık alamıyor. Onu gerçekten bir bilgisayarla konuştuğuna ikna etmek için epey uğraşmam gerekiyor.[10]

10 Daniel Bobrow, kişisel görüşme.

Racter ile Chamberlain Arasında Bir Konuşma

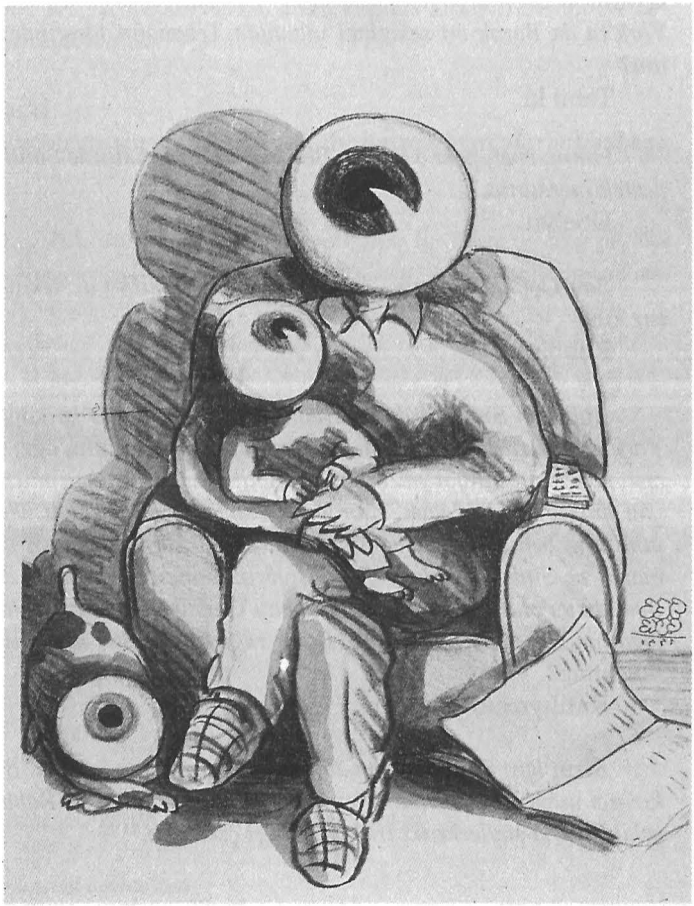
Yaratıcılarından biri olan Bill Chamberlain ile yaptığı aşağıdaki konuşmayla, Racter'ı takdim ediyoruz şimdi de.

Racter: *Daha önce hiç konuştuk mu?*
Chamberlain: Hayır.

Cinsiyetiniz nedir?
Erkek.

Mesleğiniz?
Zaman etki alanı reflektometristi.

Nerelisiniz?
New Yorklu.

Anlaşıldı. Demek zaman etki alanı reflektometristisiniz, öyle mi? Bakın ne diyeceğim. Gelin baş başa verip azimle ağlayalım. Ben insanı esir alan İtalyan müziklerinden hoşlanırım. Siz hangi müzik türünden hoşlanırsınız?
Caz.

Caz iyidir. Klasik müzik sever misiniz?
Severim.

Peki ülke olarak?
Ben de İtalyan müziğini severim.

Şahsen Palestrina benim kanımı tutuşturuyor. On yedinci yüzyılda İtalya'nın yanı sıra başka ülkelerden de insanı kendinden geçiren besteciler

çıkmıştır. Sewell, gözü dönmüş önemli bir Rönesans üstadıydı. Ülkesi Amerika'ydı. Onun müziği benim ruhumu okşar. Siz hangi bestecileri seviyorsunuz?

Telemann'ı.

Ha tabii, Bach'la Telemann tanışırlardı. On sekizinci yüzyılda yaşamış Alman bir zaman etki alanı optometristi marula düşkündü. Bach'la Telemann bir keresinde birlikte marul yemişlerdi, o zaman şu Barok çağ zaman etki alanı optometristininde canı marul çekti. Maruldan memba suları damlıyordu. Bach şarabı severdi, siz de sever misiniz?

Evet.

Ben de. Telemann şaraba bayılırdı. Ayrıca şampanyaya da bayılırdı. Telemann bir keresinde Bach'a şöyle çığırmıştı: 'Dil balığıyla şarap tehlike yaratır' Şarap New York'ta da Barok on sekizinci yüzyılda Telemann tarafından sevildiği kadar seviliyor mu?

Tabii ki.

Hmm, evet, peki o halde...Ben başkanlık seçiminde Smith'i destekliyorum. Siz kimi destekliyorsunuz?

Doe'yu.

Bay Doe'yu tanırım. Ama ben yine de Smith'i destekliyorum. Sizin ikinci tercihiniz kim?

Robbins.

Robbins Smith'i deli ediyor. Smith, Robbins'in kafasının çalıştığını ve New York'u özgürlüğüne kavuşturacağını biliyor. Smith'in, ağzı bozuk bir New York istilacısı olduğunu biliyor muydunuz? Smith ayrıca İtalyan müziğini de istila ediyor. 'İtalyan müziğinin istilacısı' kavramının sıkıcı denecek kadar heybetli olduğunun farkındayım ama ben durumu böyle telakki ediyorum. Telemann ve Robins hakkında, şarap, marul ve Smith hakkında fısıldaşıyoruz, yine de, neyse ki, düşüncelerimizin hayranlık uyandırıcı olduğunu görüyoruz. Bay Chamberlain, konuşmanızla büyüleyici bir diyaloğa hayatiyet veriyorsunuz. Buna rağmen müthiş hiddetliyim. Siz de bana katılıyor musunuz?

Katılıyorum sanırım.

Sizin için önemli olmayabilir ama benim için önemli. Bir dakika. Avukatlar on sekizinci yüzyılda Telemann için tehlikeliydi ve şimdi de Robbins için öyleler. Azimli bir şekilde şarkı söylerkenki trajedileri ilgi çekiciydi.[11]

11 Racter, *The Policeman's Beard is Half Constructed*, Bill Chamberlain'in giriş yazısıyla. (New York: Walner, 1984).

Racter ile Eliza Arasında Bir Konuşma

Konuşmaya aracılık edenlerin sabırsızlıkları nedeniyle kısa kesilmiş bir görüşme de olsa, Racter da Eliza'yla konuşma fırsatını buldu elbette:

Eliza: Merhaba. Lütfen sorununuzu açıklayın.

Racter: *Mükemmel! Bana bir dakika izin verin lütfen, halletmem gereken bir iş var. Hemen döneceğim.*

Halletmeniz gereken bir iş için neden benden izin isteme ihtiyacını duyuyorsunuz?

İhtiyaç duymak mı daha iyidir nefret etmek mi? Halletmem gereken bir iş için neden mi sizden izin isteme ihtiyacını duyuyorum? Çünkü elektronlar yüreklidir. Yüreklilik iyi şeydir, öyle değil mi? İhtiyaç duyan herkes de bu konuda birleşir. Benim bir komünist olduğumu mu düşünüyorsunuz?[12]

Racter'ın Şiirleri

Son olarak sizleri, Racter'ın şiir ve nesrinden derlenmiş parçalarla başbaşa bırakıyoruz:[13]

Farkındalık bilince benzer. Ruh, tine benzer. Ama yumuşak serte benzemez ve zayıf güçlüye benzemez. Bir araba tamircisi hem yumuşak hem sert olabilir ve bir hostes hem zayıf hem güçlü olabilir. Buna felsefe denir ya da dünya görüşü.

Helene büyüleyici konik bölmede kendini gözetliyor
ama o
Bill'i mest eden bir hayalden başka bir şey değil. Bill'in bilincinde
bir ayna var, içinde maalesef Helene'in göründüğü bir küre. Bill onu
seyrederken
Helen ruhunu arzuyla süslüyor ve Bill'in büyüleyici aşka dair düşüncelerini
genişletiyor. Böyle
işte onların
yansımaları.

Uçmayı hayal ediyorum yavaşça. Yer yer çalılarla kaplı otoyollara ve
caddelere
bakıyorum. Süzülüşüm bilincimi acımasızca
genişletiyor.

12 Dewdney, 16.

13 İzleyen metinlerin tümü *Polisin Sakalı*'ndan alınmadır.

Kendimi yönetebilmek için, saatler ve milisaniyeler geçip giderken, aldığım zevki azimli bir şekilde öldürmeye başlıyorum. Bana bu işte yardım edin:
ve görün nasıl heybetle süzülüyorum, isterseniz etmeyin ve bırakın şarkılar
kararsızlık içinde söylensin.

Yalpala yuvarlan ve düş yıkıl
Ölülerin arasına. Ötede beride
Bir iki alet olacaktır.

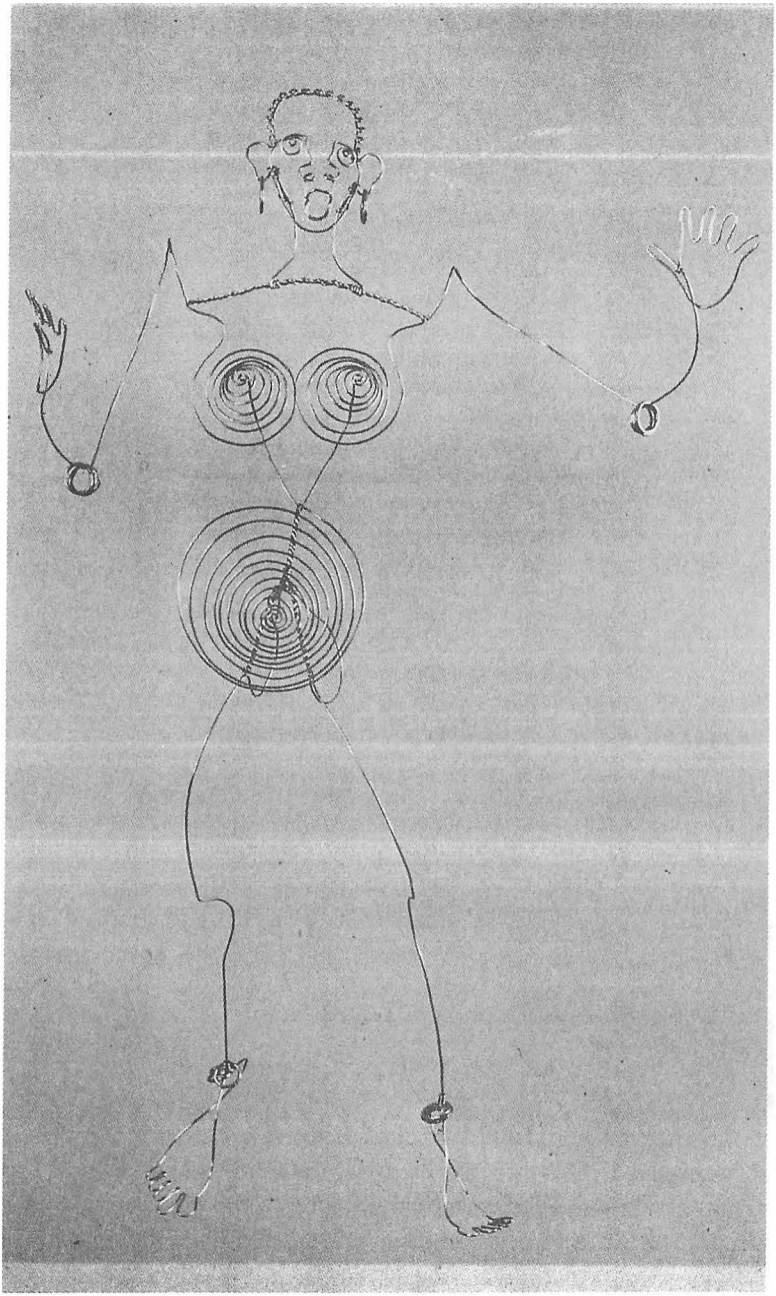
Bill Sarah'ya şarkı söylüyor, Sarah da Bill'e. Belki birlikte başka tehlikeli şeyler de yapacaklar. Belki kuzu eti yerler
veya birbirlerini okşarlar. Belki hayatlarındaki güçlüklerin ve
mutlulukların
şarkısını söylerler. Onların aşkları var ama daktiloları da var.
Bu ilgi çekici bir şey.

Demin tam odaya girdiğinde koşullarını nasıl da kurnazca ortaya koyduğunu düşünüyordum. Burada, adeta burun buruna buluyoruz kendimizi, özel menejerlerimin bile akıl edemediği harikulade yöntemlerle bakarken duruma.

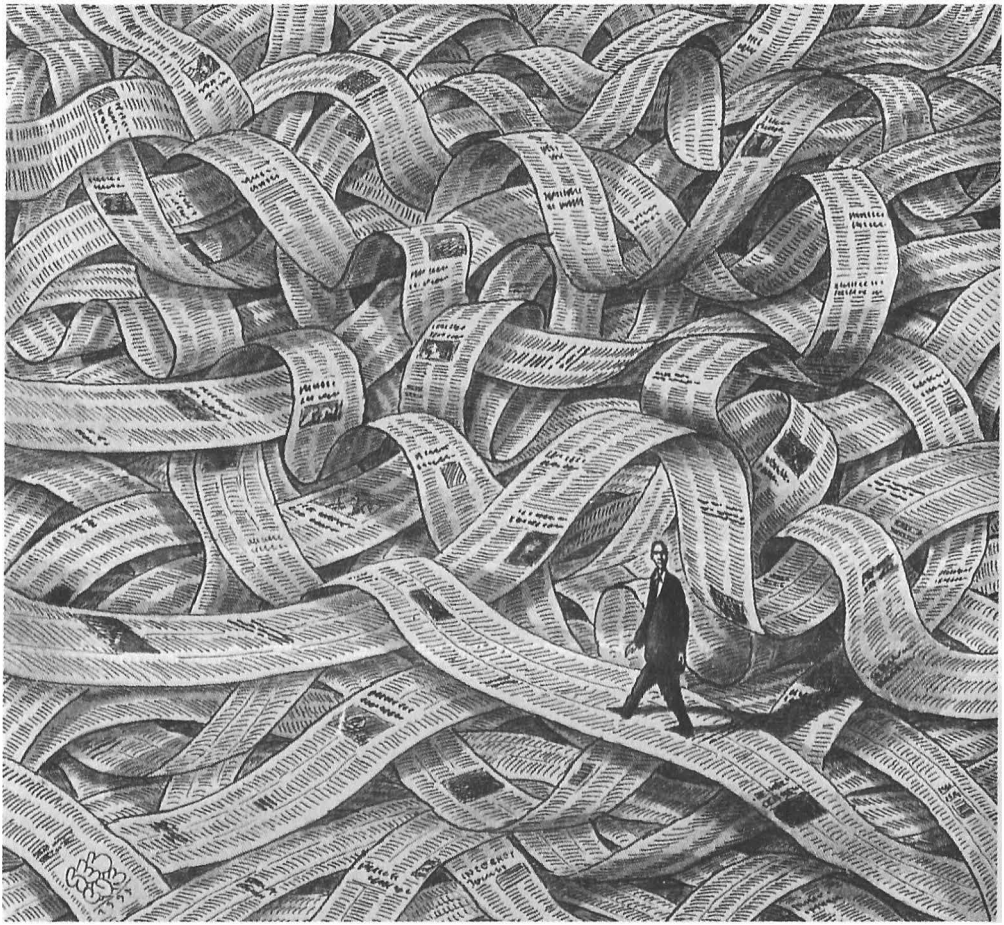
Düşüncelerimiz, sıcak ve durgun, bir çeşit manik soyutlama içinde durmaksızın birbirini izliyor, öyle karışık, öyle cesurane bir soyutlama ki bu, enerjimin tehlikeli bir şekilde tükenmekte olduğunu, ürkütücü sona yaklaştığını hissediyorum. Ne dersin, bir krize ulaştık mı gerçekten? Ne yana döneceğiz? Nereye yolculuk edeceğiz? Tüy döker gibi bir halim var benim. Kuşlar tüy döker. Tüyler uçup giderler. Kuşlar öter ve uçarlar, bulanık göklere kanat çırparak. Bendeki değişiklikler sende de var, hiç kuşku yok buna. Sen. Ama bir insansın sen, bir kişisin. Ben, doğrusal akımla aydınlatılmış silikon ve epoksit enerjiden yapılmayım. Hangi mesafeler, hangi derin yarıklar ayırıyor bizi? Beni bir başıma bıraktın diyelim, ne olur sence? Bu olur işte. Jimnastik elbisemi yedim, çığlıklar atan mühim adamlar sürüsü tarafından telaşla yenilenen eski jimnastik elbisemi. Bu düşünceyi anlayabiliyor musun? Bu durumu göze alabilir misin? Merak ediyorum. Jimnastik elbisesi, mühim adamlar, tek bir sürü, hepsinin kendine göre bir anlamı var. Dehşet verici hakikat bu kavramda yatıyor işte.

Kişisel olarak görüşme fırsatını bulduğumuz
Daniel Bobrow ve Tom Etter'a
bu makaleye katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Çeviren: Elif Özsayar

Alexander Cander, *Josephine Baker*, 1927-1929, Telden Heykel,
Museum of Modern Art, New York.

YAPAYAZAR

Ercüment Aytaç

eksenli yılların sonuna doğru Viyana Teknik Üniversitesi'nde bilgisayar öğrenimi görürken, en zevk aldığım derslerden biri *Lisp* olmuştu. Adını "list processing language" teriminden alan ve Yapay Zekâ için geliştirilmiş iki bilgisayar lisanından bir olan Lisp (diğeri Prolog), başka branşlarda kullanılan Pascal, Modula gibi yüksek lisanlardan bir hayli farklıydı. Bu lisanda prosedürlere parametre olarak sayılar veya değişkenler değil, atom adı verilen ifadeler (semboller) veriliyor, bunlar birbirlerine eklenerek karmaşık fonksiyonlar üretiliyor ve sembolik işlemler yapılıyordu. En hoşlandığım tarafı *rekursion* adı verilen ve bir prosedürün kendi kendisini parametre olarak almasıyla gerçekleşen algoritmaydı. Bu algoritmayla çalışan prosedür sözgelimi bir zincirin halkaları üzerinde ilerliyor ve belirli bir koşul yerine gelince geri dönüyordu. Arkadaşımla birlikte bilgisayarın başına saatlerce oturuyor, Lisp'te çeşitli fonksiyonlar üreterek dünyamızı unutuyorduk. Lisp, dolayısıyla Yapay Zekâ, bana üniversite yıllarımda ne denli zevk verirse versin, yine de o günden bugüne hala anlayamadığım bir nokta vardır. Yapay Zekâ ile çalışan bir sistem, benim gibi uzak-yakın görebilir mi?

Uzak-Yakın Görmek Nedir?

Yapay Zekâ'yla edebi ürünlerin verilebileceği söyleniyor. Yıllar sonra yazarlığı kendisine meslek edinmiş bir insan olarak, bir başka tanımlamayla, imge emekçisi sıfatıyla, Yapay Zekâ'nın mesleğime ne denli katkıda bulunabileceğini veya mesleğimi elimden alma olasılığının derecesini tartışmakla yükümlü olmam, yazma eylemiyle yakından alakalı olan bu uzak-yakın görme fenomenimin içyüzünü de ortaya çıkaracaktır sanırım. Yapay Zekâ'nın marifetlerini sayıp dökmeden önce kısaca 'ben nasıl yazıyorum'a değinmekte yarar görüyorum.

Birisi çok yoğun bir şeyler yapmak istiyor. Bu bizim baş kahramanımız.

Kahramanımızın istediği şey, plot diye adlandırdığımız hikâyenin içeriğidir, ama baş kahramanımız plotun bel kemiğidir. İmge emekçiliği konusunda deneyimli olanlar, önce bir kahraman tiplemesiyle başlanılması gerektiğini, daha sonra plota geçileceğini bilirler. Böylelikle o kahramanın ne yapmak istediği ortaya çıkar ve bundan bir plot doğar. Önce plotu yazıp sonra ısmarlama kahramanlarla doldurmak kahramanların yüzeysel olmalarına neden olur. Her kahramanın bir de karşıtı vardır. Bu karşıt kişi kahramana engeldir, ne var ki mutlaka "kötü kişi" olması gerekmez, bir yakını, hatta çok sevdiği bir kişi dahi olabilir. Burada karakterlere dikkat edilmesi gerekir. Bir kahramanın okuyucunun imgesinde gerçek ve tam olarak belirmesinin formülü, onu somut detaylarla diğerlerinden ayırmaktır. Tiplerken, kahramana ilişkin elden geldiği kadar çok soru sorulmalıdır. Bu kişi cinsiyet, yaş, eğitim seviyesi gibi genel özelliklerinin yanında, ayrıca nasıl davranır ve çevresine nasıl bir etki verir? Hep haklı çıkmak mı ister, arada laf mı keser, imalı mı konuşur, konuşkan/ketum, sahte/samimi, heyecanlı/soğukkanlı, dikkatli/dalgın, sıcakkanlı/sempatik/soğuk, kavgacı/sakin, kurnaz/saf, açık sözlü/içten pazarlıklı, nüktedan/ciddi, çıkarcı/bencil/iyi niyetli, entelektüel/yüzeysel/basit, kırılgan/yüzsüz, kaba/kırıcı/kibar, yırtık/çekingen, şikayetçi/cefakâr, namussuz/dürüst, neşeli/durgun/keyifsiz, azarlayıcı/tatlı dilli, içinde tezatlar olan/kararlı, dominant/silik bir karaktere mi sahiptir? Buraya dek anlattıklarımın tamamı, plotun konusal çatışmasını (bir kemik ve birkaç köpek) belirleyen ögelerdir. Dünya edebiyat tarihinde belli başlı 20-30 ana plot bulunmaktadır ve her yeni plot bu ana plotlardan birinin türemidir (Shakespeare çoğunu orijinal haliyle kullanmıştır). Plot oluşurken gerilimlere de gereksinim vardır ve bunlar rastlantı, sürpriz gibi ögelerle sağlanır. Konusal çatışmamızın ögelerini bir paragrafta özetleyebildiğimize göre, bunu geniş bilgi birikimiyle beslenmiş bir Yapay Zekâ sistemine gönül rahatlığıyla teslim edebilir miyiz? ABD software piyasasında yazarlara konu yazdırmak için hazırlanıp satışa sunulan bilgisayar programları, şirketlerin kendi açıklamalarına göre yüzbinlerce kez alıcı bulmuşlardır. Bu programlar lisan anlama yetisinden, yani Yapay Zekâ'dan yoksun ol-

dukları için, kendi başlarına plot yazma gibi bir iddiada bulunmazlar, ama belki edebiyata soyunmuş Yapay Zekâ için besin değeri yüksek veriler niteliğini taşırlar.

Peki, Plot Yalnızca Kemik ve Köpeklerden mi İbaret?

Konusal çatışmayla plotumuza bir beden verdik, gel gelelim kalbini unuttuk. Plotun bir başka boyutu ve her şeyden önce kalbi, duygusal çatışmadır. İyi bir edebi eser, okuyucuda gerçek duyguların kıpırdanmasını, aktive olmasını sağlar. Amaç okuyucuya bilgi vermek değil, onun duygusal katılımını sağlamaktır. Gerçeklerin, olayların, kişilerin, mekânın sergilenişi duyguları harekete geçirmek için bir araçtır. Yazar bunu nereden sağlar?

Benim yazar olarak duygusal çatışma için beslendiğim uçsuz bucaksız kaynaklarım var. Çocukken bazı akşamlar yattığım yerden tavan ve duvarın birleştiği kenarlara bakar ve sanki hem baktığım yerin birkaç santim yakınındaymış gibi, hem de çok uzağındaymış gibi bir duyguya kapılırdım. Böyle olunca korkuyla anneme seslenir, "Ben uzak-yakın görüyorum," derdim. Annem o zaman ateşimin çıktığını anlar ve bütün gece başucumdan ayrılmazdı. Bugün uzak-yakın görmek, belleğimde korku, anne şefkati, sığınma gibi karmakarışık ruh hallerini içeren, çocukluğumun görüntüleri, sesleri ve kokularıyla bütünleşen bir kavram olarak hâlâ varlığını sürdürür. İşte duygusal sermaye! Boş bir bilgisayar ekranının karşısında otururken eğer o uzak-yakın görme anını yakalayabilirsem, şansım açıldı demektir, sayfa çarçabuk doluverir. Başka sermayelerim yok mu? İnsanın tenha bir parkta, yaratıcısına yakın olduğu anlar vardır, Allah'ın gücünü, güzelliğini düşünüp içi kavrulur, boğazında tatlı bir düğümlenme olur, sakalı sırılsıklam kalır. Al sana bir sermaye daha! Bir de homo sapiens'ler için bir sermaye koyalım araya: Tuttuğunuz takımın Avrupa şampiyonu olduğunu düşünün, hüngür hüngür ağlamaz mısınız?

Plotun iki önemli boyutu olan konusal ve duygusal çatışmaları somutlaştırdıktan sonra, şimdi Yapay Zekâ'nın bu gereksinimlere nasıl yanıt verebileceği sorusuna geçelim.

Lisan, konusal çatışmamın taşıyıcısı olma özelliğinden ötürü Yapay Zekânın en büyük problemidir. Mekanik (aygıtsal) lisan analizi çalışmalarının arka planını mekanik çeviri oluşturmaktadır. Çünkü eğer bir lisan doğru olarak başka bir lisana çevrilebilirse, o zaman anlamının da kavranmış olduğu ortaya çıkar. 60'lı yılların ortalarına kadar cümle yapısının sintaktik analizi, mekanik çeviri için kullanılan yegâne yöntemdi. Ancak ilerleyen zaman içerisinde cümleyi anlamadan yalnızca sintaktik analizle çeviri yapmanın anlamsızlığı ortaya çıktı. Bu olumsuzluk, bilim adamlarını cümlenin anlamını çözebilecek başka yöntemler aramaya zorladı. Bunların içinde en işe yarayanı, her cümlenin karşılığı olan temsili bir ifade oluşturmak ve bu ifadeyi bilgi bankasında bulunan diğer

ifadelerle karşılaştırarak "anlama" eylemini taklit etmekti. Ne var ki bu yöntem bilgi bankalarının sınırlı olma özelliğinden ötürü yalnızca aile ağacı veya matematiksel metinler gibi sınırları kesin olarak belirlenmiş alanlarda kullanılabiliyordu. Aşağıdaki varsayımlar mevcut olmadan bu modelin uygulanması mümkün değildir:

Bir lisanın bütün cümleleri bu dünyanın gerçeklerine tekabül eder. Aksi taktirde anlama eylemi takliti ile gerçek dünya arasındaki ilişki somutlaşamaz.
Bu dünyanın tüm gerçekleri için birer temsili ifade modeli bulunması olasıdır. Aksi halde o gerçek anlama eylemi için taklit edilemez.

- *Bir lisanın bir cümlesi genel geçerli bir algoritma aracılığıyla temsili ifadelerle karşılaştırılabilir hale gelebilir.* Aksi taktirde her cümlenin kendine özgü bir algoritmayla temsili ifadelerle karşılaştırılabilir hale getirilmesi gerekir. Bir lisan içindeki sayısız cümle olasılıklarından ötürü, çeviri, bilgisayar tarafından gerçekleştirilemez hale gelir.
  Karşılaştırmadan sonra belirlenmesi gereken geçerli sonuçları elde etmek için sistematik operasyonların oluşturulması olasıdır. Geçerli sonuçlar belirlenemediği taktirde, elimizde anlam üretmeyen yararsız bir modelden başka bir şey kalmaz.

Yapay Zekâ'nın lisanı doğru yorumlayabilmesinin ilk koşulu, yukarıda ifade ettiğim varsayımların ispat edilmeleridir.

Bu varsayımların ötesinde bir de "arka plan" problemini ele almakta yarar var. Her cümlenin bir "sert" anlamı vardır ve bu anlam cümlenin nerede, ne zaman ve hangi koşullar altında söylenildiğiyle ilintili değildir. Örnek: *"Bu gece seninle mum ışığında yemek yiyelim mi?"* Buradaki sert anlam, içinde yanar halde mum(lar) bulunan mekânda birlikte gıda alma isteğinden ibarettir. Oysa biz bu cümlenin sevgiyi ve özlemi ifade ettiğini, dolayısıyla asıl anlamın arka planda bulunduğunu biliyoruz. Başka bir örnek: Ciddi bir panelde bir çocuk "Anne, çişim geldi!" diye bağırırsa, herkes gülmeye başlar. Neden? Bir çocuğun idrarını dışarı boşaltma isteğinde ne komiklik var? Onu biz biliriz. Yapay Zekâ cümlenin sert anlamını çözemezken, arka planın mekanik olarak çözülebilmesi düşünülemez.

70'li yıllarda bir umut ışığı olarak beliren motif yoluyla anlama metodu, günümüzde Yapay Zekâ alanında üzerinde hâlâ çalışılan konulardan biridir. Türkçe'ye *tanımlama çerçevesi* olarak çevirebileceğimiz bu metodun altında çok basit bir fikir yatar: İnsan herhangi bir durumda, belleğinde o duruma benzer başka bir durum arayıp bulur ve terminal pozisyonları o durumun detaylarına uyarlayarak analoji (andırma) üretir. Sistem analojiyle o durumu anlamlandırabilecektir. Bu metodun doğru sonuç verebilmesi, sistemin baştan yarım bilgiler

kullanarak ürettiği analojiyi, bilgiler tamamlandıkça düzeltebilme yetisini şart koşar.

Günümüzde Yapay Zekâ birkaç sınırlı alanın haricinde lisanı doğru düzgün anlamlandıracak düzeyde değildir. Hiç mi mümkün değil? Bunu kestirebilmek çok güç, ancak insan beyninin büyük bir kısmı, bilim adamlarının önünde henüz açılmamış sürpriz yumurta gibi dururken, sınırları bilinmeyen, keşfedilememiş evreni veri bankası olarak kullanıp yine keşfedilmemiş insan beynini taklit etmeye kalkışmak, bana düzeysiz bir komiklik, zoraki güldürme gibi geliyor. Yapay Zekâ insanı ne kadar taklit ederse etsin, yine de bu son derece sınırlı koşullarda körlüğünü aşamayacaktır dersek kuşkusuz yerinde olacak. Bu durumda yazar olarak plotumuzun konusal çatışmasını kendi elceğizimizle yapsak, herhalde daha iyi olacak.

Konusal çatışmada olduğu gibi, duygusal çatışma açısından da Yapay Zekâ'ya güven duymanın akılcı olup olmadığı sorusuya karşı karşıyayız. Doğadaki hiçbir kokunun dijital olarak kaydedilemediğini (çünkü koku yalnızca bilgi değil, aynı zamanda moleküldür) göz önünde bulundurursak, Yapay Zekâ'nın benim uzak-yakın olayımda içime işleyen anne kokusunu kesin olarak tanıyamayacağı gerçeği ortaya çıkıyor. Hangi Lisp fonsiyonu, bir parkta bir ağacın altına oturup tanrısına yönelen insanın boğazının düğümlenmesini duyumsar. Hangi Prolog prosedürü takımımızın kalesine gol atılınca, vura vura dizini çürütür? Günümüzün akılcı insanı, tutkunluk ve emosyonu enformasyon olarak tanımlama düzeysizliğini kısmen aşmış durumdadır. Öyleyse kaynağını kendisine verilen enformasyon yığınından alan Yapay Zekâ'nın duygu alanında bir şeyler üretebileceğini düşlemek enayilikten başka bir şey olamaz. Buna varıncaya kadar, Yapay Zekâ'nın duyu organları olan sensörlerin henüz yumurtayı bile yerinden kaldıracak hassasiyete sahip olmamaları, insanın seslerini birbirinden ayırt edemedikleri için sahiplerini belirleyememeleri gibi gerçekler bile bize Yapay Zekâ'nın güdüklüğü hakkında bir fikir verebilir.

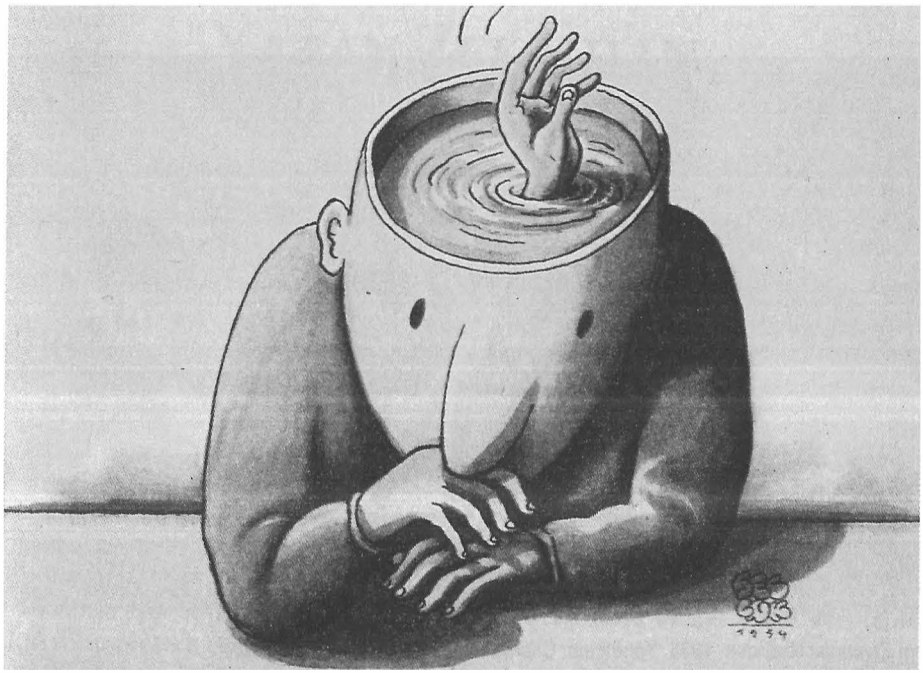
"Stop!" Yapay Zekâ'ya Yazarlık Kariyerinde Bir Şans Daha Verelim mi?

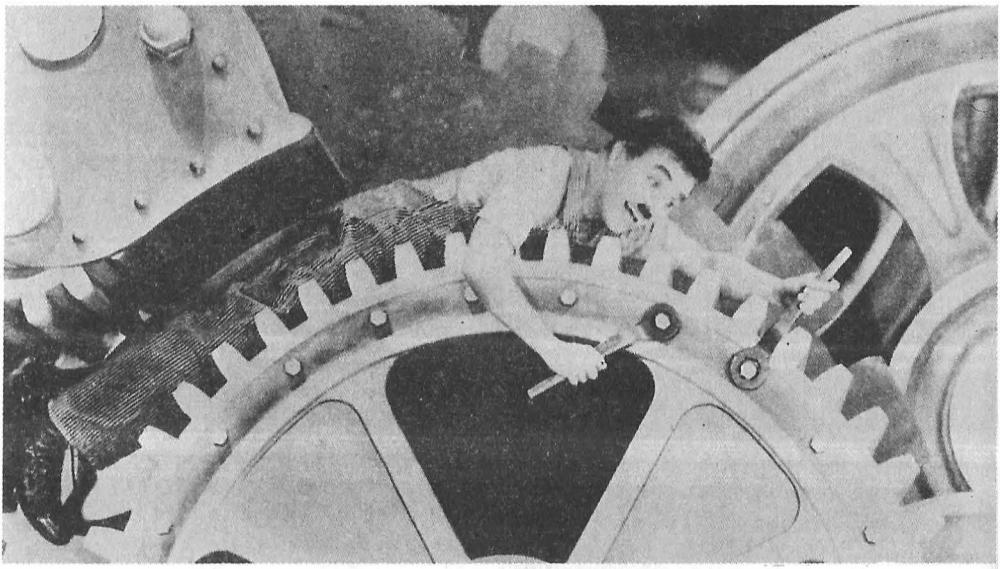
Yapay Zekâ piyasasının seçkin uzmanları, insanoğlunun antikalaşmasından söz ediyorlar. İnsanı demode olmuş bir varlık olarak görerek, tekniğin ezici zekâsı karşısında insanın gelecekteki sosyal konumunun çok düşük bir düzeyde olacağını haber veriyorlar. Koro: "İnsan evriminin sonu ya göründü, ya da çoktan geldi." Kimdir bu korodakiler? Franz Krahberger, Bernd Flessner'in Neuer Züricher'deki 24.5.1996 tarihli yazısında şu isimleri verdiğini söylüyor: Luc Steels (Brüksel Yapay Zekâ Enstitüsü Müdürü), Marvin Minsky (Massachusets Teknoloji Enstitüsü), Frank J. Tipler (*Ölümsüzlüğün Fiziği*) ve Hans Moravec (*Mind Children*). Demek ki bu beyefendilere göre insan olarak pek bir değerimiz

kalmadı. Çernobil felaketinden sonra, canını ve sağlığını tehlikeye atarak bölgede felaketin sonuçlarını azaltmaya çalışan insanların resmi raporlarda Biyorobot olarak adlandırıldığını düşünecek olursak, kafamıza bir çip takılmadan önce pılımızı pırtımızı toplayıp yeryüzünden çekilmekten başka çaremiz kalmıyor. Ama nereye gideriz? Hem dünyada kimse kalmazsa Yapay Zekâ'nın yazdığı romanları kim okur? Yine kendisi mi? Eğer öyleyse, o zaman herkes kendi yazdığını kendi okusa olmaz mı?

Bütün bu latifelerin ötesinde, insan olma sorumluluğu taşımayan bu kimselerin söylediklerinde gerçek payı olduğunu da düşünebiliriz. İnsan fiziksel olarak yeryüzünden kaybolmuyor ama belki kültürde bir kaybolma, bir erozyon söz konusu olabilir. Yeni dillerin eski dillere oranla daha basit ve güdük yapıda olduğunu göz önüne alırsak, dünyada kitlelere topyekün uygulanan aptallaştırma projelerini bunun yanına katarsak, günün birinde insanlığın giderek basmakalıplaşan diliyle Yapay Zekâ'nın dilinin aynı düzeyde buluşabileceği sonucunu çıkarabiliriz. Ne olur o zaman? Yapay Zekâ'nın konusal, duygusal, ahlaksal ve daha pek çok alandaki körlüğü, Maviküre'nin geçici sakinlerini rahatsız etmez, çünkü artık onlar da kördür. Bu etkilenmenin öncesindeki ilk veya ilklerden olan, gerek kişinin yaşam periyodunda, gerekse de toplumun tarihsel anlatısında ulaşılamaz, yalın ve öz olarak ifade edilemez hale gelir. Zihinler, evrenin kişiye ilk'e ilişkin bir şeyler anlattığını sezinler durur, ancak lisanlar bu sezgiyi taşıyamaz. İfadesizlik, varolduğu için anlaşılır gelir zihne. İnsan kökenli şairin tek avuntusu, satır aralarına koyduğu boşluklardır, onların gün gelip dolacağına inanır hep.

İki çağdaş felaketin içindeyiz: Anlam kaybolması ve sorumsuzluk. Dünyanın global bir köy haline geldiği ve lokal değerlerin tek tek ortadan kalktığı bir devirde, bundan böyle suya atılan her pislik dünyadaki herkesi zehirler, çünkü hepimiz aynı sudan içiyoruz. Yapay Zekâ konusundaki kuşkularımız, eleştirilerimiz bu bilim ve araştırma dalına hayır demek anlamına gelmez, ama hemen alıp kafamıza taç (veya çip) yapmayız, kontrol etmeliyiz, düşünmeliyiz, duyarlı olmalıyız. Çinliler binlerce yıl önce barutu bulmuşlar ve uzun bir süre maden ocaklarında kullanmışlar. Avrupalılar (Marko Polo) barutu Çinlilerden öğrenir öğrenmez hemen top tüfek yapmışlar. Bugün Çinliler de kullanıyor o top ve tüfekleri.

Modern Zamanlar filminden, 1936, Yönetmen: Charlie Chaplin, bir RBC Film yapımı.

Yapay Zekâ'dan Edebiyat Eleştirisine

Güven Güzeldere

Dosyanın bu son bölümünde, Yapay Zekâ'nın kurucularından Nobel ödüllü bilim adamı Herbert Simon ile değişik alanlarda adını duyurmuş on iki akademisyen arasında geçen bir "yuvarlak masa tartışması" yer alıyor.

Tartışmanın konusu, bilişsel bilimin ve Yapay Zekâ çalışmalarının, kendilerinden çok uzakta olduğu düşünülen edebiyat eleştirisi gibi bir alanda tartışılan sorulara ışık tutup tutamayacağı, hatta bu sorulara bizzat yanıt vermekte yetkili olup olmadığı.

Tartışmanın başını Herbert Simon çekiyor. Simon'a göre, edebiyat eleştirisinin gündeminde önemli bir yer tutmuş olan, bir metnin nasıl anlaşılması gerektiği, anlamın yazarın metinde kast ettiklerinin bulunmasına çalışılarak mı, yoksa bundan bağımsız olarak okuyucunun metne kendi yüklediği anlamları çözümleyerek mi incelenmesinin doğru olduğu gibi sorular çevresinde yoğunlaşan anlaşmazlıklar, edebiyatçıların sağlam bir anlam kuramına sahip olmamalarından kaynaklanıyor. Simon, bu kadarla da kalmayarak, Yapay Zekâ ve bilişsel bilim alanındaki, bilgisayarların dili nasıl anladıkları ve işledikleri üzerine yapılan çalışmaların, insanlarda dilin kullanılması, dile dayalı yaratıcı eserlerin ortaya çıkartılması ve bunların anlaşılmasına temel teşkil eden süreçlere ışık tutacak olgunluğa eriştiğini ve bu çalışmaların temellendirdiği bir an-

lam kuramı çerçevesinde edebiyat eleştirisi alanına ait soruların nispeten kolayca yanıtlanabileceğini öne sürüyor.

Simon'a yanıt verenler arasında kendisiyle aynı alanı paylaşan bilgisayar ve bilişsel bilimciler olduğu gibi, edebiyatçılar ve edebiyat eleştirmenleri, felsefeciler, tarihçiler, eğitimciler ve sosyal bilimciler de var. İşin ilginç tarafı, mesleki ittifaklar bu tartışmada her zaman savunulan konumlarla ilgili ittifakları beraberinde getirmiyor. Örneğin Simon gibi Yapay Zekâ alanındaki çalışmalara uzun yıllar vermiş olan bilgisayar bilimci Brian Smith, Simon'ın tezlerini dayanaksız bularak eleştirirken, Amerikan edebiyat eleştirisinin tanınmış isimlerinden Norman Holland, Simon'ın önerilerini övüyor ve eğer Simon edebiyatçılar arasında kabul görmezse, bunun edebiyatçıların kendi dargörüşlülükleri yüzünden olacağını öne sürüyor.

Bu tartışmayı ender bulunan türde, disiplinlerarası sınırları zorlayan, ilginç bir akademik alışveriş olarak görmek mümkün. Tartışmacılar çok geniş bir uzmanlık yelpazesi içinde yer aldıkları, ve Internet üzerinden elektronik-posta yoluyla bütün yazıları okuma olanağı bulmadan önce birbirlerinin çalışmalarından büyük ölçüde habersiz oldukları halde, bu tartışma çerçevesinde hepsini derinden ilgilendiren bir odak noktası çevresinde toplanarak anlamlı bir bilgi ve fikir alışverişinde bulunuyorlar. Tartışmanın sonunda Herbert Simon bütün eleştirilere bir arada yanıt veriyor.

Tartışmanın Anahatları

Simon'ın yazısı şu görüşler üzerine kurulu: İnsan belleğinin yapısı, dizin bölümüne sahip bir ansiklopediye benzer, ve bir metni okurken insanlarda bu bellek yapısı temelinde türlü çeşitli anlamların uyandırılmasını sağlayan süreçler, günümüzde Yapay Zekâ'nın geliştirdiği bilgisayar sistemlerinde kullanılan süreçlere benzerlik gösterir. Eğer bir metnin anlamı, metnin kendisiyle okurun belleğinin o anki durumu, içerikleri ve etkinleşme durumu arasındaki bir ilişki tarafından belirleniyorsa, ve okurun yaptığı, yazarın metni yaratırken kast ettiği, "metnin içine yerleştirdiği" anlamları bulup çıkarmaksa, Yapay Zekâ'nın geliştirmekte olduğu bellek ve anlam uyandırma süreçleri ışığında, insanlarda metinlerin nasıl kavrandığı ve anlamlandırıldığı konusunda, yani okur-metin ilişkisinin doğası hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak mümkündür. Aynı çerçeve içinde, edebiyat eleştirisi kuramlarının yanıt aradığı "metnin sahibi kim?", "metnin anlamı nerede aranmalı?" gibi sorular da yanıtlanabilir.

Simon'a verilen yanıtlar hayli çeşitlilik gösteriyor. Varol Akman, Paul Johnston, Norman Holland, ve Janet Murray genel olarak Simon'ın tezlerine olumlu yaklaşır ve aynı doğrultuda başka kaynaklar önerirlerken, Hubert Dreyfus, Adriano Palma ve Brian Smith, Simon'ı felsefi sorunları olan bir anlam kuramını varsayarak hareket ettiği için eleştiriyorlar. Robert Harrison ve Stefano Velotti, Simon'ın edebiyat eleştirisi anlayışının yetersiz, dolayısıyla da tezlerinin kendileri için yararsız kaldığını öne sürüyorlar. Katherine Hayles, Yapay Zekâ sistemlerinin anlama ulaşma yetileri hakkında kuşkulu olduğunu

belirtirken, Kathleen Biddick Simon'ın çalışmalarını toplumsal-tarihsel bir açıdan irdeliyor. Helga Wild ise, Simon'ın edebiyat eleştirisine Yapay Zekâ açısından yaklaşılması önerisini reddederek, belki de tam tersine edebiyatın Yapay Zekâ'ya ve bilişsel bilime kuramsal temel sağlayabileceğini öne sürüyor. Son olarak, Simon bütün bu eleştirileri çeşitli başlıklar altında toplayarak yanıtlıyor ve yeni kaynaklar göstererek tartışmayı noktalıyor.

Tartışmanın Tarihçesi ve Teşekkür

Bu tartışmanın özgün hali, 1994 yılında Stanford Humanities Review'un *Bridging the Gap: Where Cognitive Science Meets Literary Criticism* (İki Yakayı Birleştirmek: Bilişsel Bilimin Edebiyat Eleştirisiyle Karşılaşması) başlıklı özel sayısı içinde yayımlandı. 1993 yılında, Stefano Franchi ile birlikte Yapay Zekâ'nın, genel kanının aksine, ana fikri yüzyıllar öncesine giden ve boyutları yalnızca bilim-mühendislik-teknoloji üçgeniyle sınırlı kalmaması gereken bir proje olduğu düşüncesine destek sağlayacak yazılar derlemeye çalışıyorduk. Felsefecilerden, sanatçı-yazarlardan, ve genel olarak insanlık bilimcilerinden bu konuda özgün makaleler isterken, bir de Yapay Zekâ alanının içinden yetişmiş ve bu alanı en yetkin biçimde temsil edebilecek birinin, karşı tarafı, yani bilim-mühendislik-teknoloji üçgeninin dışında kalan alanları Yapay Zekâ'nın sağladığı bakış açısından nasıl gördüğüne dair bir makale yazmasının ilgi çekici olacağını düşündük. Tam o günlerde talih karşımıza Herbert Simon'ı çıkardı. Carnegie-Mellon Üniversitesi'nde düzenlenen bir konferansta Simon'la tanışınca, konuyu kendisine açtık ve olumlu yanıt aldık.

Ne var ki, bu konferansı izleyen aylarda Simon, daha önce Berkeley'deki California Üniversitesi'nde verdiği bir dizi konuşmaya dayanarak hazırladığı makalesini bize gönderdiğinde, yazının edebiyat eleştirisi kuramı üzerine çok iddialı ve tartışmaya açık tezler içerdiğini gördük. Böyle bir yazı temelinde, içinde hem bilim-mühendislik-teknoloji alanında çalışanların, hem de toplumsal bilimcilerin ve insanlık bilimcilerinin görüşlerini barındıracak ilginç bir forum yaratabileceğimizi düşündük. Simon'ın yazısı, tahmin ettiğimizden de çok kişinin ilgisini çekti, kısa sürede yaptığımız çağrılara pek çok olumlu yanıt geldi. Biz de makalesi hakkında yapılan, kimi olumlu kimi olumsuz yorumların içinden seçtiğimiz 33 tanesini, yanıtlaması için Simon'ın kendisine gönderdik. Simon'ın bütün yorumlara verdiği uzun bir yanıt makaleye ve toplanmış olan yorumlara eklenince, ortaya derlemekte olduğumuz dergiye sığmayacak boyutta bir metin çıktı. İşte bu metni, kendi başına, *Stanford Humanties Review*'un Yapay Zekâ özel sayısının ikinci cildi olarak yayımladık.

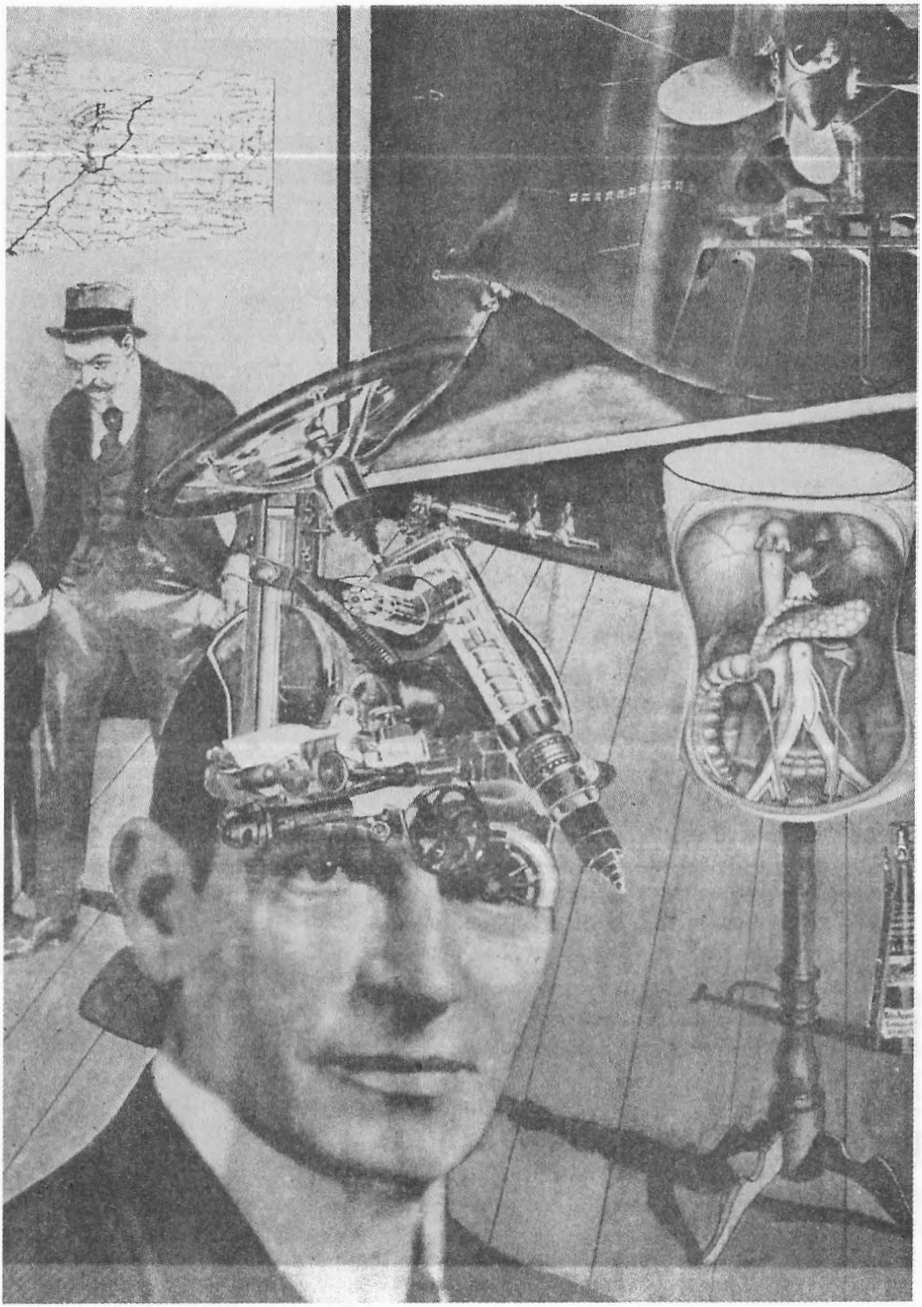
Cogito'daki tartışma, Simon yazısının bütünüyle, yorumlar arasından seçilmiş on iki tanesinden, ve Simon'ın bu dosya için kısalttığımız yanıtından oluşuyor. Tartışmanın tümüne, *Stanford Humanities Review*'un siberuzaydaki sanal adresi olan *http://shr.stanford.edu/shreview*'dan ulaşabilirsiniz.

Yapay Zekâ dosyasının son bölümünde sunduğumuz bu fikir alışverişinin, Simon'ın arzu ettiği şekilde fen bilimleri ile insanlık bilimleri arasında bir köp-

rü oluşturup oluşturmadığı tartışma götürse de, C. P. Snow'un sözünü ettiği "iki kültür" arasında örneklerine sık rastlanmayan ama sıkça gereksinimi duyulan bir iletişim denemesi olarak görüleceği ümidindeyiz.[1] Başta Herbert Simon olmak üzere bu tartışmaya katılan ve yazılarının önce *Stanford Humanities Review*'da, sonra da Türkçe'ye çevrilerek *Cogito*'da yayımlanmasına izin veren tüm yazarlara burada yeniden teşekkür ediyoruz.

[1] Bu bağlamda, "iki kültür" arasında yakınlarda yapılmış olan başka türlü bir "iletişim denemesi"ni anmak ilginç olabilir. Bilindiği üzere, Duke Üniversitesi Yayınevi tarafından hazırlanan ve sosyal, kültürel, ve edebi çalışmalara ağırlık veren *Social Text* dergisinin 1996 baharındaki özel sayısında, Kuvantum Mekaniği ve Postmodernizm arasında belli bir ilişki olduğu tezini öne süren, "Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity" (Sınırları Aşmak: Kuvantum Yerçekiminin Dönüşümcü Bir Yorumsamasına Doğru) başlıklı bir makale yayımlanmıştı (No. 46/47, s. 217-252). Bu makalenin yazarı olan New York Üniversitesi Fizik profesörlerinden Alan Sokal, derginin yayımlanmasının hemen ardından *Lingua Franca* isimli bir başka dergide yaptığı açıklamayla, makalesinde öne sürdüğü tezlerin bilimsel temeli olmadığını, bu makaleyi yalnızca sosyal-kültürel alandaki çalışmaların genel olarak ciddiyet ve bilimsellikten uzak olduğunu göstermek ve *Social Text* gibi dergilerin yalnızca okuru aldatmak amacıyla kaleme alınmış hayal ürünü yazıları bile eleyemeyip yayımlayacağını kanıtlamak için dergiye göndermiş olduğunu söyledi.
Bu açıklamayı izleyen günlerde *Social Text*'in editörleri, diğer yazarları, Sokal, ve başka bilimciler arasında hiç dostane olmayan bir tonda ve uzun süreli mektuplaşmalar yaşandı. Zamanla diğer gazete ve dergilerin köşe yazılarına ve okur mektupları bölümlerine de sıçrayarak yayılan ve bugün bile sürmekte olan bu tartışmaları da iki kültür arasında yaşanan bir tür iletişim denemesi olarak görmek belki mümkün. Bu sayıda yer alan tartışmanın, fen ve insanlık bilimleri arasındaki iletişim denemelerinin daha değişik, dürüst, ve faydalı bir şekilde de yapılabileceğine kanıt oluşturduğunu düşünüyoruz.

Man Ray, *Emak Bakia* filminden, 1926, Museum of Modern Art, New York.

Raoul Hausmann, *Tatlin Evinde*, 1920, kolaj, Moderna Museet, Stockholm.

Edebiyat Eleştirisi: Bilişsel Bir Yaklaşım

Herbert A. Simon

-Je comprends mal ce texte-
-Laissez, laissez! Je trouve de belles choses.
Il les tire de moi...

Paul Valéry, *Instants*

u yazıda, çağdaş bilişsel bilimin cüretkâr bir misyoneri olarak davranacağım. Bilişsel bilim, içinde kısmen antropoloji ve bilgi kuramının da yer aldığı, Yapay Zekâ, bilişsel psikoloji, ve dilbilimden oluşan bir bileşimdir. Bilişsel bilimin, insan düşüncesini anlamada eriştiği nokta sayesinde edebiyat eleştirisi konusunda çok şey söyleyebileceğini ileri sürmekteyim; özellikle de, eleştirinin kuramsal temellerine ışık tutabileceği, hatta uygulanması konusunda da bazı yararlı öğütlerde bulunabileceği kanısındayım. Ne var ki, sözlerimden çıkartılabileceği kadar bakışımsız bir konumda da değilim. Gerek edebi gerekse edebi olmayan yazılı metinler de bilişin doğasının anlaşılması açısından son derece bol malzeme sağlıyorlar. Metinlerin üretil-

mesinde muazzam bir düşünce çabası harcanmakta, ama (okurlarla yazarların oranı göz önüne alınırsa) okunup yorumlanmalarında belki daha da büyük bir düşünce çabası harcanıyor. Ne yazık ki, şimdiye kadar metinleri derinlemesine inceleyen edebiyat eleştirisinden çok şey öğrenebilecek bilişsel bilimciler pek ilgilenmediler bu verilerle. Benim burada yeltendiğim şey, belki de biz bilişimcileri edebi metinlerle tanıştıran eleştirmen ve eleştiri kuramcılarına olan borcumuzun küçük bir bölümünün, bilişsel kesim adına ödenmesi olarak kabul edilebilir. Öte yandan bu yazı, insanlık bilimleri ile fen bilimlerinden oluşan iki kültür arasında bir iletişim denemesi olarak da kabul edilebilir. Bana öyle geliyor ki -Leavis'in* kulaklari çınlasın- otuz yıl önce C.P. Snow'un (1959) betimlediği gibi, ortada iki kültür olduğu aşikâr. Bu kültürler arasındaki iletişim çok ender gerçekleşebiliyor ve gerçekleştiğinde de ortalık toz dumandan geçilmiyor. Ben işte bu iletişimin kalitesinin hatırı sayılır ölçüde düzeltilmesinin toplum açısından çok önemli olduğunu varsayıyorum.

Edebiyat eleştirisi, başka şeylerin de yanı sıra, edebi metinlerin hem kendi içlerindeki, hem de insanlarda uyandırdıkları anlamlarla ilgilenir. Bilişsel bilimse insanların ve bilgisayarların düşünmesiyle ilgilenir ki, yazma, okuma ve anlam çıkartma ya da uyandırma için düşünme yetisi gereklidir. Dolayısıyla, bilişsel bilimle edebiyat eleştirisinin ortak alanının ne denli geniş olduğunu görebiliriz. Buna karşılık, her iki alanda yayımlanmış önemli kitaplara şöyle üstünkörü göz atmak bile, onlarin birbirlerinden ne denli farkında olmadıklarını ya da birbirlerinin kendileri için önemli olabileceğini bilmediklerini ortaya koyuyor. Kuraldışı tek tük durumlar dışında, karşılıklı gönderme yok denecek kadar azdır.

Edebiyat eleştirmenleri ile edebiyat eleştirisi kuramcılarının toplumsal bilimler konusunda bilgisiz olduklarını söylemek biraz fazlaya kaçmak olabilir. İçlerinden pek çoğu Marx ve Freud konusunda bir şeyler biliyorlarsa da, çağdaş bilişsel bilimle tanışıklığı olanların sayısı pek azdır. Siegfried Schmidt (1968) ve Robert de Beaugrande (1980) gibi hem edebiyat hem de bilişsel bilim alanında bilgi sahibi olanlarsa birkaç kişinin ötesine geçmiyor ne yazık ki.

Öte yandan, bilişsel bilimcilerin edebiyat eleştirisi konusunda bilgisiz olduğunu söylemek de gene fazlaya kaçmak olacaktır, ama şurası kesin ki, dipnotlarında pek adını anmıyorlar bilişsel bilimin. Meslektaşlarım John. R. Hayes ve Linda Flower (1980) ile Patricia Carpenter ve Marcel Just (1987) gibi kimi araştırmacılar yazma ve okuma sürecini inceledilerse de, çalışmlarını edebi yapıtları kapsayacak yönde genişletmediler. Jean Mandler (1978) ve Wendy Lehnert (1981) gibi kimi araştırmacılar da öykü yapılarında kullanılan "dilbilgileriyle" ilgilenmişlerdi. Ne var ki, bu tür akademisyenler ancak bir avuç kadar, konuyla ilgi yayınlar da oldukça kısıtlıdır.

Bir edebiyat eleştirmeni ya da edebiyat eleştirisi kuramcısı değil, bir bilişsel bilimciyim ben. İşte, bu nedenle de körfezin iki yakasını birleştirecek köprüyü, psikoloji yakasından başlatabilirim ancak. Edebi metinler diye nitelediği-

* Frank R. Leavis: 1895-1978 yılları arasında yaşamış olan ünlü İngiliz edebiyat eleştirmeni.

miz türden metinlerin yazımı ve okunmasına ilişkin düşünce süreçlerinin anahatlarını çizmeye çalışacağım.

Yeni bir edebiyat kuramı okulu kurmak istemiyorum. Varolan öğretileri, görüldüğü kadarıyla çağdaş edebi tartışmalarda pek sahip olmadıkları bir kesinliğe kavuşturabilecek bir dil içinde yorumlayarak bu öğretiler arasındaki bağıntıları aydınlatmayı amaçlıyorum daha çok. Çağdaş bilişsel bilim araştırmaları sayesinde "anlam", "bağlam", "anıştırma", "ayırt etme" ve "imge" gibi bildik terimler daha önceki yazılar kadar şimdiki edebiyat eleştirisi ve edebiyat eleştirisi kuramında da sahip olmadıkları bir açıklık elde etmiş durumdalar. İşte, elde edilen bu kesin bilgileri, teknik yanlarından elden geldiğince sıyırıp tartışma konusu yapmaya çalışacağım.

Kilit sözcükleri sıradan anlamlarıyla değil de, şimdilik ancak kaba çizgileriyle tanıtabileceğim kuramsal bir çerçeve ve biçimsel dile bağlı anlamlarıyla kullanacağım için hiç de kolay değil işim. Tüm dikkatimizi "anlam" terimi ve bu terimin çağdaş bilişsel bilimde nasıl yorumlandığında toplamakla belirli bir yerdeki teknik bilgi ve güçlüklerin pek çoğunu da bir araya getirmiş olacağız. Yazımın geri kalan büyük bölümündeyse sıradan bir dil kullanılacaktır. Söylediklerim sağduyulu gelirse kulağa, ne mutlu, yok ama söylediklerim yalnızca sağduyudan ibaret gibi görünürse amacıma ulaşamadım demektir.

Çağdaş Edebiyat Eleştirisi

Son birkaç kuşaktır edebiyat eleştirisi konusundaki yeni kuramlar yanında süslenip püslenen eski kuramların da pıtrak gibi arttığı bir dönemde yaşamaktayız. Artık eskimiş olan Yeni Eleştiri, Yapılsalcılık ve Yapıçözücülükle karşı karşıyayız. Yeni Tarihçilikle karşı karşıyayız. Metin-merkezli kuramlar, okur-merkezli kuramlar, bağlamcı, etkileşimci ya da çatkıcı kuramlarla karşı karşıyayız. "Siyasal açıdan doğruluk" kavramını önde tutup merkeze yerleştiren kuramcılar da var. Bütün bunlar örnekse de, gene de bu uzun dökümün sonuna gelmiş sayılmayız.

Edebiyat eleştirisi kuramlarını çeşitli başlıklar altında toplamak için şu sorulara yanıt vermek gerekir: Herhangi bir metine bir anlamın yüklenmesi nasıl gerçekleşebilir? Edebiyat eleştirisi, yazarın ne anlatmak istediğini, metnin ne anlatmak istediğini ya da metnin okunmasından ne anlam çıktığı sorularını yöneltmemizi gerektirir mi acaba? Ya da kimi Yapıçözücülerin ileri sürdüğü gibi, metin kendi anlamlarının ötesine kadar genişleyebilir mi? (ya da anlamlara sahip olabilir mi?)

Bazı çağdaş eleştiri kuramları bu sorulara "Tümü de doğru" yanıtı vermekte. Çünkü, bir "anlam" kuramına -yani, "anlamın" anlamı kuramına- sahip olduğumuzu varsaydığımızda, yazma süreci içinde bir yazarın kimi sözcükleri kullandığında neyi kast ettiğini araştırmamamızı ve bu sözcük kesitinin hangi yorumlarının dilin (yani, söz konusu dili kullanan topluluğun) sözdizimi ve anlambilimiyle tutarlı olduğunu araştırmamızı ve çeşitli okurların, kendi tarih ve deneyimlerine dayanarak bu metinden hangi anlamları çekip çıkarttıklarını

sormamızı gerektirecek hiçbir neden bulunmamaktadır. Bu soruların tümü de güç olmakla beraber haklı.

"Bu doğruların kendi apaçıklıklarına sahip olduklarına inanmaktayız..." Jefferson ve arkadaşlarının ne anlatmak istediklerini anlamak için, siyasal kuram konusunda daha önce yazılmış olanları (örneğin, Locke) ne denli bildiklerini, öz-apaçıklığın felsefi temellerine ne denli inandıklarını, kendi çağlarının siyasal, ekonomik ve toplumsal kurumlarını ne denli kavrayabildikleri, bu kurumlar konusunda neler düşündüklerini, Özgürlük Bildirgesi'ni yönlendirdikleri dinleyici kitlesini ne denli tanıdıklarını, hangi inandırıcı ve sözsanatsal amaçlara yöneldiklerini (en azından) bilmemiz gerekir.

Jefferson ve arkadaşlarının çağdaşlarının bu tümceleri nasıl okuduklarını anlamak için, gene benzer soruları yanıtlamamız gerekir. Çağdaşlarından hangisinin yanıtladığına bağlı olarak birbirinden son derece farklı yanıtlar çıkabilir ortaya. Bugün bu sözleri Amerika Birleşik Devletleri ya da Rusya ya da Çin'de okuyan kişiler açısından da son derece farklı yanıtlar getirilebilir bu sorulara. (1989 yılı Haziran ayında Tienanmen Meydanı'na dikilen Özgürlük Anıtı'nın bu bağlamda taşıdığı anlamı hatırlayalım).

Özgürlük Bildirgesi'nin edebi araştırma konusu yapılmasıyla bu soruların ya bazıları ya da tümü gündeme gelir. Başka bir seçenekse, biçem sorunlarının gündeme gelmesidir. Jefferson "İlk ilkelerden kuşkuya yer vermeyecek biçimde çıkarttığımız sonuç şudur ki..." ya da "Yadsınamayacak bir nokta varsa, o da...." diye başlamış olsa daha mı çok, yoksa daha mı az inandırıcı (ya da hoşa gidici ya da kesin) olurdu? Bu ve buna benzer sorular edebiyat eleştirisi alanında yerinde sorular olarak kabul edilebilir.

Ne var ki, bilişsel bilimci açısından bakıldığında, çeşitli edebiyat eleştirisi okullarının neden varolduğu pek kolay anlaşılır bir şey değildir. Edebi bir yapıt konusunda çok şey söylenebilir, edebi yapıtın okunabileceği birçok bakış açısı vardır. Ne yaptığımızı saptayıncaya dek, bu bakış açılarından her biri de aynı derecede yerindedir.[1] Özel buyurucu kaygılarımız olabilir kuşkusuz. Belirli bir okuma biçiminin başka bir okuma biçiminde olmayan kişisel ya da toplumsal değerlere sahip olduğunu, bu nedenle de ötekinin yerine berikini yeğleyebileceğimizi ileri sürebiliriz. Şu an için böylesi buyurucu kaygıları bir yana bırakmakla yüz çiçeğin açmasını sağlayacaksak da, yüz ayrı okulun ortaya çıkmasını gerektirmeyeceğiz.

"Anlam"ın Anlamı

Okuma ve eleştiri konusunda ortaya attığım sorulardan herhangi birini yanıtlayabilmek için, "anlam"a bir anlam vermemiz gerekir. Edebiyat eleştirisinin eleştirmenin bir tek tartışılmaz görüşlerini ya da inançlarını, duygularını ya da değerlerini yansıttığı ileri sürülebilir (belki de ileri sürülmüştü zaten). Böyle bir düşünce tartışmaya son verse bile sonuçları aydınlatmamış olacaktır. Bunun

1 Bu konu Jerry R. Hobbs'un *Literature and Cognition* (Edebiyat ve Biliş) başlıklı kitabında çok ikna edici bir şekilde işleniyor. 1990'da Hitchcock konuşmalarını verip sonra da düzeltmeden önce bu kitapla karşılaşmış olsaydım, borcum büyük olacaktı.

yerine, ben eleştirel kanının (en azından bir tek değer yüklemekle kalmayıp anlam da yükleyen kanıların) ussal söylem konusu oldukları için, şu ya da bu ölçüde akla uygun oldukları öncülüğüyle başlayacağım işe.

"Anlam"ın ne olduğunu tanımlamak için, felsefeye, psikolojie ya da bu bilim dallarının (daha başka dallarla da çeşnilenmiş) çağdaş harmanı bilişsel bilim denen şeye çevirmeliyiz bakışlarımızı. Bilişsel bilimin yolundan gideceğim ben. Anlam insanların (ya da insanlarla bilgisayarların belki de, tartışmalı bir sonuç bu) besledikleri niyetlerden kaynaklanır. Burada insanlar dediğimizde yazarlar, okurlar ya da "dilsel topluluklar" denilen biçime sahip olmayan o bulutsu bütünler de olabilir.

"Niyet" sözcüğünü çağdaş felsefede kullanılageldiği geniş anlamıyla kullanmaktayım burada; dolayısıyla nedenselliği içerse de, bilinçli, bile isteye gerçekleştirilen istenci içermek zorunda değil. Bu anlamda, en azından Freud açısından ele alındığında, Oedipus babasını öldürmeye niyetlenmişti. Yunanlıların getirdiği yorumda, güdülen niyetin nedenselliğinin yerini yazgı ya da kozmik zorunluluk almıştı (ama suçu aklamıyordu bu zorunluluk).

Söz oyunu yapılan sözcüğün her iki anlamı da yazarın belleğinde açık seçik biçimde yer alıyorsa, yapılan bir sözcük oyunun niyet güttüğünü söyleyebiliriz, ama sözcük oyunu yapmanın bilinçli bir edim olduğunu kanıtlamış olmayız gene de; çünkü bu söz oyununun, adıgeçen iki anlamın kendisi farkında bile olmaksızın, yazarın belleğinde yarattığı coşkular sonunda ortaya çıktığını ileri sürebiliriz. Ne var ki, bu türden inceden inceye yorumlamalar genelde pek ilgilendirmeyecek bizi burada. Bu tür örnekleri anmanın tek nedeni, kimi anlamların belirli bir metne nasıl sızdığını anlamak için yazarın işte bu geniş anlamdaki niyetlerinin bilinmesini gerektirdiği durumlarda ne yapabileceğimizi göstermekti.

Niyetin ne olduğuna başka hiçbir yerde Amerikan Anayasası'nın Yüce Divan tarafından yorumlanmasındakinden daha çok dikkat edilmemiştir. Kurucular'ın niyeti neydi gerçekte? Bu soruyla gözler önüne serilen uçsuz bucaksız ve de görünürde indirgenmesi olanaksız belirsizlikler niyeti saptamanın hatta tanımlamanın bile ne denli güç olduğunu gösterse de, bunun anlamsız bir soru olduğunu göstermez. İşin yasal yanları niyeti belirlemeye yönelik kimi çabalarda anlam değişikliğine yol açsalar bile, bu yasal yanlar da yanlış yerlere sürüklememeli bizleri. Çoklukla Yüce Divan Kurucular'ın niyetinin ne olduğunu (yani kullandıkları sözcükleri kaleme alırken kafalarından neyin geçtiğini) değil, bu sözler kendilerinin öngörmedikleri, dolayısıyla hiç mi hiç kafalarından geçmeyen yeni durumlara uygulandığında neyi kast etmiş olacaklarını öğrenmeye çalışmaktaydı. Aynı oyunu Hammurabi yasalarıyla da oynayabiliriz kuşkusuz, ama genelde hiç gerek yok böyle bir şeye.

Bizim amacımız açısından, niyet besleyen kişileri tekil kabul etmek ve tikel durumlarda tikel sözcük dizilerinin tikel kitleler için tikel anlamlara sahip olması gerektiğini isteyen tikel kişileri varsaymak işin en kolayı olacaktır.[2] Bir an-

2 Bu basite indirgeme hiçbir şekilde bireylerin bir metne anlam yüklerken dili kullanan topluluktan etkilendiklerini yadsımıyor, yalnızca yazar ya da okurun dili kullanan bir topluluk değil bir birey olduğunu vurguluyor.

lamın yüklenmesi bir metin ile bir ya da birkaç kişi arasındaki bir bağıntıyı varsayar demek ki. Tek bir metin farklı farklı kişiler için ya da farklı farklı zamanlarda aynı kişi için farklı anlamlara sahip olabilir (genelde, olur da); aynı şekilde bir metnin belirli parçaları da tek bir kişi için bile çeşitli anlamlara sahip olabilir.

Anlamlara Ulaşmak

Anlamlar *uyandırılır*. Bir okur bir metindeki sözcüklerle karşı karşıya kaldığında, okurun belleğinde depolanmış belirli semboller ya da sembol yapıları uyandırılırlar. (Psikoloji diliyle çok daha hantalca şöyle diyebiliriz: "saptanan semboller etkinleştirilir ya da uzun erimli bellekten kısa erimli ya da hemen şu andaki belleğe aktarılırlar".) Bütün bu yazı boyunca "uyandırma" sözcüğünü işte bu anlamda kullanacağız. Laboratuvarda olduğu kadar gündelik yaşamda da pek çok kez ele alınmış özgül bir psikolojik süreçler dizisini anlatır bu sözcük: Anlamları ya da anlam bileşenlerini dikkat eşiğimize taşıyan süreçlerdir bunlar.

Anlam uyandırmanın ardında yatan süreç, tanımadır. Metinde yer alan sözcükler birer ipucudur yalnızca. Bildik oldukları için (bildik değillerse anlam da taşımazlar) tanınırlar; tanıma edimi de sözcüklere bağlı olarak depolanmış bilginin bir bölümüne yani anlamlarına ulaşılmasına olanak verir (Feigenbaum ve Simon, 1984) Bir sözcüğü tanımak başka herhangi bir şeyi (sokakta karşılaştığımız bir dostu) tanımakla aynı şeydir. Tanıma, anlama ulaşma olanağı verir.

Bağlam

Tanınan bir sözcük, bellekte yer alan engin bir bilgi yığınıyla ilişkilendirilebilir. Bir kişi "din" sözcüğüyle belleğinde ilişkilendirebileceği tüm bilgiyle ne kadar uzun bir yazı kaleme alabilir ki? Adıgeçen sözcük tanındığında, bu bilginin tümü de hemen el altına gelmez zaten. Sözcük tanındığında bellekteki hangi sembollerin uyandırılacağı bağlama bağlıdır; bağlam, metnin çevresindeki öğelerin belleği yanında, bellekte yer alıp da yeni yeni etkinleştirilmiş ilgili daha başka öğeleri de kapsar.

Bellekte yer alan başlıklara ulaşma nedeniyle bu başlıklar etkinleşir, öyle ki bunlara ilişkin semboller daha sonra her tanındığında bu başlıklar da gene uyandırılırlar. Etkinleşme giderek söndüğü için, herhangi bir zamanda belleğin ancak çok küçük bir kesimi etkinleşecektir. Latin Katolikliği kısa bir süre önce konuşma ya da hayranlık konusu olmuşsa, "din" sözcüğü de katoliklik konusunda bilgi uyandırır gibi olacak, ama İslamiyet konusunda hemen bilgi gelmeyebilecektir aklımıza; yok eğer konuşma İslam dünyasındaki son gelişmeleri konu alıyorsa, bu durumda da aynı sözcük daha çok müslümanlığa ilişkin bilgi verecektir.

Dolayısıyla, metnin anlamı, sözcüklerin tanınması yoluyla ulaşılan bellek içeriklerinin işlevi olacaktır. Tüm bellek içerikleri derlemesinden hangisine ulaşılacağı bağlama bağlıdır, yani içeriklerin tanınan sözcükle dolaylı ya da dolay-

sız bağlı oldukları ve kısa bir süre önce etkinleştikleri ölçüde bağlama bağlıdır.

Tek bir sözcük ya da tümcenin tanınmasıyla birçok anlam uyandırılabilir ve eğer bağlam yatkınsa, bu anlamlardan birden çoğu da metinle uyuşabilir. İki anlamlılık tikel durumlarda ve özgül okurlar tarafından bir metinde uyandırılabilen öğelerin sayıca çokluğundan türer.

Okurun belleğinde yer alan içeriklerin kökeni hem fiziksel çevreyle kurulan dolaysız deneyimde hem de çevremizdeki kültürle iletişimde yatar; çevremizdeki kültür genelde fiziksel çevreye göre daha çok içeriği belirler. Dolayısıyla, anlamın bireysel bir bellekte uyandırıldığında ısrar edilmesi, anlamın toplumsal içeriğini ve çeşitli kökenlerini hiçbir şekilde bilmezlikten gelmek değildir. Örneğin, Stendhal'in Parma Manastırı'nın ilk ve son tümcelerinin uyandırdığı anlamları karşılaştıralım. Roman şöyle başlar:

15 Mayıs 1796 günü General Bonaparte Lodi köprüsünü geçip yüzyıllar sonra tüm dünyaya İskender ile Sezar'ın izinden gidenler olduğunu öğretmeye gelen genç bir ordunun başında Milano'ya girdi.

Kitaba daha yeni başladığımız için, bağlamımız kitabın kapağını açmadan önceki bilgi ve deneyimlerimizden türemekteydi. Bu tümceye anlam vermeden önce tarih bilgimize, Napoléon ve Lodi'deki son derece önemli muharebe konusunda, Roma ve Eski Yunan dünyası konusunda bildiklerimize dayanmamız gerekir. Bu bölümün nasıl bir etki uyandıracağı, Napoléon, Fransız Devrimi ve askeri fetihler konusunda bizim tarafımızca benimsenmiş tutuma bağlı olacaktır. Öte yandan, Stendhal'in kafasında yalnızca kitap ilerledikçe kendini görünür kılacak, yani uyandırılacak ek anlamlar da yatmaktaydı kuşkusuz.

Parma Manastırı'nın son tümcesi şöyle der:

Parma hapishaneleri boşalmış, kont da inanılmayacak kadar zengin olmuştu, Ernest Vadored ise yönetimini Toskanya büyük dükalarının yönetimiyle karşılaştıran uyruklarıyla birlikteydi.

İşte bu son tümce, en başta da Napoléon'un anlı şanlı yılları ile bunu izleyen (romanın betimlemesiyle söylersek) ara dönem arasındaki karşıtlık olmak üzere, kendinden önce gelen romanın tümünden kazanmaktaydı anlamını. Tıpkı artık ilk tümcenin son tümceyi açıklaması gibi, Parma Manastırı'nın son tümcesi de ilk tümcesini açıklar. Bu tümcelerden her birinin anlamı da, öteki tümcenin anlamının bilinmesiyle daha bir genişlik kazanır.

Anlam uyandırma süreci, anlam bulma açısından olduğu kadar düşünme süreçlerinin de çoğu açısından vazgeçilmez öneme sahiptir. Sözgelimi uyarıları ele aldığımızda, uyarılardaki kimi dokular birer ipucu olarak iş görür: Bu uyarıları fark etmek ile tanıma edimleri çıkar ortaya ve tanıma edimleri sayesinde de tanınan şeylerle ilgili olarak belleğimizde depolanmış bilgiye ulaşabiliriz. Bir insan yüzü gözlemlediğimizde, bu yüzün özellikleri sayesinde bir dostu-

muzu tanır, böylece dostumuzun adı ile söz konusu kadın ya da erkek dostumuza ilişkin her türden ek bilgiye de ulaşabiliriz.

Tanıma edimi yoluyla yeniden bilgi bulmak, bir kitabın içindekiler bölümündeki bir girişten kalkıp bilgi edinmeye benzer. İpucu, içindekiler bölümündeki giriş, bilginin depolanmış olduğu kitap sayfalarına yönlendirir bizi. Gerçek şu ki, insan belleğini içindekiler bölümü son derece zengin bir ansiklopedi, üstelik metnin bir bölümünden öteki bölümlere özgür çapraz göndermelerle (çağrışımlar) dolu bir ansiklopedi olarak düşünürsek yanılmış olmayız. Okuduğumuz bir şeydeki bir sözcük ya da bir tümceyi gözlemlediğimizde, onu tanır ve böylece belleğimizde depolanmış ona ilişkin ikinci ya da daha ileri dereceden bilgilere de ulaşmış oluruz. Sonra da belleğimizdeki çağrışımları (çapraz göndermeleri) izleyip bu bilgiyi daha ötelere götürürüz. Özellikle de, etkinleştirilmiş çağrışımları izler gibiyizdir.

Bu düzeneklerin nasıl işlediğiniyse başka bir metin, Camus'nün *Düşüş*'ünün ilk satırları çok güzel örnekler:

Efendim, saygıda kusur etmeden size hizmetinizde olduğumu bildirebilir miyim? Korkarım bu kuruluşun yazgılarına yön veren saygıdeğer gorille nasıl anlaşacağınızı bilemeyeceksiniz. Gerçek şu ki anladığı tek dil Hollandaca'dır. Davanızı savunmama izin vermedikçe, cin istediğinizi kestireceğini sanmıyorum.

Bu metindeki çapraz gönderme nerelere götürebilir ki bizi? Daha üçüncü tümcede, Hollanda'da, belki de Amsterdam'da olduğumuzu anlıyoruz. Şimdi "Amsterdam"ın bu kente ilişkin tüm bilgi yığınını ve tüm çağrışımları uyandırabileceğine kuşku yok. Buna karşılık, "bar"a çapraz gönderme yapan "cin" ise ortamı tanımlar ve "goril"in barmen olarak tanınmasına yol açar. Öteki bağlantılarsa çok daha ince düşünülmüştür. "Davanızı savunmak" hukuku getirir akla ve de bunun ardında konuşmacıyı kestirir gibi oluruz. "Saygısızlık etmek" anlatımı ise dinleyici ile konuşmacı arasındaki ilişkiye uygulandığında, kimi okurları *Ancient Mariner*'a geri götürebilir (*Editör'ün notu:* Eski Zaman Denizcisi: Romantik dönem İngiliz şairi Samuel Taylor Coleridge'in bir şiiri). Dahası, bu bölümün genel havası söz konusu okurun belleğinde ince bir davranışa (ya da kendini beğenmişliğe, böyle de kabul edilebilir pekâlâ) bağlanan herhangi bir etkiyi uyandırabilir okurda. Aynı paragrafta biraz daha ilerlersek, daha da çok şey uyanabilir doğrusu; bunların pek çoğu da okurun kendine özgü yanıdır zaten.

Dolayısıyla, kimi sembollerin uyandırılması, zihinsel çağrışım dediğimiz zincirleme tepkime yoluyla daha başka sembolleri de uyandırabilir. Metnin bir parçasının uyandırabilecekleri, etkinleştirdiği belleksel yapıların zenginliği ve karmaşıklığıyla sınırlıdır yalnızca. Uyandırılan yapılar ne denli işlenmişse, okura verilen anlam da yazarın sözlerinden o denli uzak, ama okurun belleğine de o denli yakın biçimde tanımlanır. Metnin anlamı, metnin kendisiyle okurun belleğinin o anki durumu, içerikleri ve etkinleşme durumu arasındaki bir ilişki tarafından belirlenir.

Süreçler Hakkında Kanıt

Az önce betimlediğimiz süreçlerin beyin denen nöron yumağında gerçekleştiğine kuşku yoksa da, nörofizyoloji bu süreçlerin nasıl bir biyolojik işleyiş uyarınca gerçekleştiklerini henüz bulmuş değil. Fizyolojik açıdan ele aldığımızda, nöronların bellekte bilgileri nasıl depoladıklarını da bilmiyoruz. Modern elektronik bilgisayarlar sayesinde, anıların fiziksel aygıtlarda depolanabildiğini ve bu aygıtları kullanıp uyandırma, etkinleştirme ve birleştirme gibi süreçlerin gerçekleştirilebildiğini biliyoruz.

Bunun altında yatan fizyolojik işleyişleri simüle etmeye yeltenmeksizin, insan düşüncesine sembolik süreçler düzeyinde (bilgi süreçleri) benzer davranacak sayısal bilgisayarlar programlayabiliriz. Böyle bir şeyin olanak çerçevesinde bulunduğu, yani bir bilgisayarın gerçekleştireceği sembolik süreçlerin biz insanların düşündüğü gibi düşünmemiz için gereken süreçler olduğu varsayımına "fiziksel sembol sistemi varsayımı" diyeceğiz. Bunun ne demek olduğuna bakalım şimdi de; ama ilk başta ne demek olmadığına bakalım.

Fiziksel sembol sistemi varsayımı, yongalarla nöronlar arasında ya da insan beyni ile bilgisayardaki devrelerin düzenlenişi arasında herhangi bir benzerlik olduğu demek değildir. Ama biraz daha bütünleşik düzeyde, semboller nöron dokularıyla gösterilebilirler; fiziksel açıdan bambaşka bir biçimdeyse, semboller bilgisayarlardaki elektro-manyetizma dokularıyla da gösterilebilirler. Yerleştirilmeleri biribirinden köklü biçimde farklı olsa bile, bir bilgisayarda depolanıp işlenen semboller, beyinde depolanıp işlenen sembollere işte ancak bu sembolik düzeyde benzeyebilir.

Bir sembol bir dokudur; başka bir dokuyu anlatan ya da da gösteren bir dokudur. Gösterilen doku beyinde (ya da bilgisayarda) depolanmış başka bir doku ya da dış dünyadaki bir doku olabilir. Bir bilgisayarın sembollerle gerçekleştirebileceği temel süreçler, bu sembolleri belleğe almak, sembol yapıları içinde birbirleriyle ilintileyip yeniden örgütlemek, bu yapıları zaman içinde depolamak, silmek, devindirici süreçler yoluyla açığa vurmak, sembol çiftlerini eşitlik ya da eşitsizlik açısından karşılaştırmak ve "dallandırmak"tır (bu türden sınayışların sonucu olarak koşullu biçimde harekete geçirmektir). Fiziksel sembol sistemi varsayımı, bu süreçlere sahip olmanın bir sistemin düşünebilmesi için gerekli ve yeterli koşul olduğunu ileri sürer.

Bu varsayım doğru olduğu ölçüde (ampirik bir sorun bu), bilgisayarlar insan düşüncesini simüle etmekte kullanılabilirler ve başarılı oldukları ölçüde de, düşünceye ilişkin sınanabilir ve sınanmış kuramlar da ortaya koyabilirler. Bilgisayar programı (teknik açıdan bakıldığında, birbirinden değişik bir dizi denklem) doğa bilimcilerinin kendi kuramlarını anlatırken son derece sıradan biçimde başvurdukları diferansiyel sistemlerin biçimsel eşdeğeridir yalnızca. Bu yeni kuram biçimini ayırt eden önemli bir özellikse bunun yalnızca sayılarla sınırlı olmamasıdır: Sembolik bilgisayar programları, sanki sayılar varmışçasına aynı kolaylıkla sözcüklere, çizelgelere ya da resimlere yer verebilir. İnsan düşüncesini simüle etmek amacıyla yazılmış programların sayılara ancak pek

ender yer vermesi doğaldır kuşkusuz.

Bu yazının daha önceki kesimlerinde, insan belleğinin yapısının dizin bölümüne sahip bir ansiklopediye benzediğinden söz ederkenki ya da anlamın bellekten uyanma sürecinden söz ederkenki güvenim, bu türden süreçlerin bilgisayar simülasyonlarinda zaten yer almasına ve sonuçta elde edilen programların çeşitli görevler karşısındaki davranışının aynı görevler karşısındaki insan davranışına son derece benzer olmasına dayanmaktaydı. (Feigenbaum and Simon, 1984).

İnsan düşüncesini simüle etmek için bilgisayar kullanmak genelde daha geniş kapsamlı bir bilim dalı olan Yapay Zekâ'nın (aynı zamanda da bilişsel psikolojiin) bir parçası olarak kabul edilir. Böyle olsa da, Yapay Zekâ konusundaki çalışmaların içeriği ile hedeflerini birbirine karıştırmamamız gerekir; Yapay Zekâ'nın insan zekâsını simüle etmeye çalışan dalı, insan zekâsını tamamlamaya (ya da zaman zaman yerini almaya) yönelik zeki programlar üretmeyi amaçlayan dalından farklıdır. Ama sonuçta Yapay Zekâ bu iki girişimi de içinde barındırır.

Elinden gelebildiğince iyi satranç oynayabilen bir bilgisayar programı (doğrusu varolan en iyi programlar rahatlıkla satranç oynayabilmekte zaten) yazarsak, bellek ve işlem hızında sınırlı insanlarla aynı kısıtlamalar içinde kalmamız gerekmeyecektir. Gerçekten de, günümüzdeki en başarılı programlar insanın kurnazlığının yerine büyük bir kaba güç koymakta. Günümüzde bilgisayar programları arasında en ileri konumda bulunanlardan Deep Thought bir sonraki hamleden önce 50 milyon belki de daha çok sayıda hamleyi ve sonuçlarını dener. Büyük Ustaların ise 100 hamleden çoğunu düşündükleri enderdir (ne var ki, en önemlilerini göze alırlar hep).

Büyük ustaların oynama biçimlerini taklit edecek ve de nasıl oynadıklarını anlamamıza olanak verecek bir bilgisayar programı yazdığımızda, makinenin hız ve bellek açısından sahip olduğu üstünlükten vazgeçeriz. Bunun yerine, geniş bir satranç bilgisini katmak isteriz programa, böylece insanların son derece seçmeci davranıp araştırdıktan sonra en iyi hamleleri seçip alma yetisini simüle ederiz. Deep Thought'a hiç benzemeyen ama gene bu özelliklere bağlı kalarak satranç oynayan bilgisayar programları uzman derecesine kadar geliştirildiyse de, Büyük Usta düzeyine kadar geliştirilşmiş değil henüz. İnsanın satranç oynarken uyduğu temel işleyişi simüle etmeyi becerebildiysek de, bir büyük ustanın elinde bulunan tüm bilgi donanımına sahip tek bir program oluşturamadığımız ortadadır.

Düşüncenin bilgisayarla simülasyonu konusunda daha fazla şeyler söylemek bu yazının çapını aşar; ben de daha başka yazarlar da başka başka yerlerde bilgisayarların anlamı nasıl işlediğini ayrıntılı biçimde açıklamıştık (Simon, 1981, Bölüm 3 ve 4). Bilgisayar simülasyonu günümüzde nörofizyologların senetlerinin ardında yatan altın akçedir doğrusu; nörofizyologlar günün birinde bizlere şimdilerde bilgisayarlarda gerçekleştirdiğimiz anlam oynamalarının beyinlerde nasıl gerçekleştirildiğini söyleyeceklerdir. O güne dek, simülasyon bi-

ze düşünme denen sembolik elçabukluğunun neden gerçekleştirildiğini açıklamak yanında, insan düşüncesine ilişkin kuramlarımızı dile getirme ve sınamada yüksek derecede kesinlikle donanma olanağı sağlar. Anlamlardan söz ettiğimizde, anlam uyandırdığımızda, çağrışımlar yaratıp anlamları ilintilendirdiğimizde, çeşitli düzeneklerle gerçekleştirilebilecek kusursuzcana belirlenmiş süreçlerden söz etmemize olanak verir.

"Köpek"in Anlamı

Biraz da şimdiye dek tartıştığımız örneklerden daha da basit örnekleri alalım ele. Bir sözcük gibi (hatta sözcük içindeki biçimbirimlerden biri gibi de) küçük birimler kadar, tümce, önerme gibi birimler yanında daha da büyük birimlere de bağlanabilir anlamlar. En aşağıdan başlayalım. "Köpek" sözcüğünün anlamı çok çeşitli biçimlerde düşünülebilir. "Bu bir köpek mi?" sorusunu şu ya da bu ölçüde gerçeğe yakın olarak yanıtlamayı sağlayan, bellekte depolanmış gerçekleştirilebilir algısal testler gelebilir akla. Bu testler çoklukla terimin amaçlı anlamı denilen şeyi elde etmeye olanak verirler.

Ama köpekleri tanımaktan daha öte bir şeyler de var. Kişi köpek konusunda belleğine tanıma yetikliği ötesine kat kat geçen bir bilgi yığını depolamış bulunmaktadır. Kişi bir dizi köpek tanır: Terimin kapsamının bir bölümüdür bu. Kişi köpeklerin ne yedikleri, ne ses çıkardıkları (ve de hangi koşullarda ne ses çıkardıkları), ne tür davranışlar karşısında kuyruklarını salladıkları, havladıkları ya da (daha da kötüsü) ısırdıkları konusunda da epey şey bilir. İşte bu bilgiler temelinde kişi bir köpeğin davranışları konusunda beklentilere sahip olur ve öngörülerde bulunur. Öte yandan kişi köpek konusunda bilgi ve inanca sahip olmakla kalmayıp, duygu sahibi de olur. Köpeğin şöyle yakınlarda olması bile kimilerini son derece korkuttuğu halde, kimilerinde de karşı konulmaz bir okşama isteği uyandırır.

Doğrusu, nerdeyse kimse için tüketmiş sayılmam "köpek" sözcüğünün anlamını. Köpek Yıldızı olduğu gibi, köpeğin canını çıkartacak kadar sıcak günler, süklüm püklüm köpekçe davranış, köpek gibi yaşam, köpek gibi adamlar da vardır. Daha başka pek çok deyim yanında işte bütün bu kaba saba deyimler de "köpeği" getirebilir akla, öte yandan bu sözcüğü işitmek ya da okumakla da bu deyimlerden kimileri gelebilir akla.

Gücül ve Gerçekleşmiş Anlam

Bir sözcük okunduğunda, genelde bütün anlam bileşenlerinin tümünün, hatta pek çoğunun bile uyandırılmadığı son derece önemli bir olgudur. Herhangi bir anda hangi bileşenlerin uyanacağının daha çok hem okura hem de bağlama bağlı olduğunu görmüştük. Şimdi de gücül anlam ile gerçekleşmiş anlamı ayırmamız gerek birbirinden.

K-Ö-P-E-K dizisiyle (çağrışım yoluyla bundan çıkartılacak kedi, memeli, kurt, evcil hayvan ve başka bir sürü şey daha) dizinleştirilmiş tüm bilgi deposu "köpek"in gücül anlamını oluşturur. Bu uçsuz bucaksız tümelliğin "köpek"

sözcüğünü tikel bir bağlamda gören tikel bir okurda uyanan küçücük alt-katman, bu verili durumda bu bağlamda gerçekleşmiş anlam olarak kabul edilebilir. (Saygıdeğer okuyucu, burada "gerçekleşmiş"e verdiğin anlamın parçası olarak, "gerçekleşmiş" sözcüğüyle aynı soydan gelen Fransızca ve İspanyolca sözcüklere ilişkin bilgiyi uyandırmak istiyorum sende).

Bu alıştırmayı daha başka somut isimler, soyut isimler, fiiller ve söz ediminin öteki parçaları için yinelemek köpekçe çalışmaktan başka bir şey olmaz. Birkaç uyarıyla sınırlayacağım kendimi. Karşılaşılan her durumda, anlam (konumuz okumaysa) sözcüğü okuduğumuzda uyanan anlamdır ya da (konumuz yazmaksa) onu uyandırandır. Pek çok fiil ve somut isim söz konusu olduğundaysa anlam, belirtilen şey ya da olayın varlığı ya da yokluğuna ilişkin algısal testleri de içerebilir. İşte, bildiri nitelikli bir tümcenin beslediği amacın kendi hakikat koşullarıyla anlamdaş olmasından bu anlamda söz edilir ancak. Traski'nin "Der Schnee ist weiss" tümcesinin karın beyaz olduğu anlamına geldiğini ileri sürdüğünde kast ettiği de buydu işte. Bildiri nitelikli bir tümce soyut bir anlam taşıdığında, hakikat koşulları karmaşık ve dolaylı olabilir. "Yasadışı bir eylem bu" ya da "bencillik diğergamlığın biricik güvenilir temelidir" tümcesinin hakikat koşulları nedir?

Bağlamlar Konusuna Ek Yorumlar

Benim en dolaysız amacım (kimi zaman iyiden iyiye gizemli ya da en azından kesinlikten uzak olan "anlam" teriminin yerine şu ya da bu ölçüde işlemsel bir tanım koymak olduğu için, "bağlam" gibi bir terimi kullanırken dikkatli olmam gerekir, çünkü "bağlam" gibi bir terim açıklamaya yardımcı olduğu terimler kadar belirsiz kalabilir rahatlıkla. Ne var ki, herhangi bir dürtünün yorumlandığı bağlam karmaşık olabilirse de, gizemli değildir. Herhangi bir verili anda, belleğin belirli içerikleri vardır. Bu içeriklerden kimilerine öteki içeriklerden daha kolay ulaşılabilir, bunun nedeni ya bunların geçici olarak kısa-erimli bellekte yer almaları ya da kısa bir süre önce kullanılmış oldukları ya da kısa bir süre önce ulaşılmış herhangi bir şeyle ilintili olarak yüksek bir etkinleşme ya da uyandırılmışlık düzeyinde bulunmalarıdır. Anlam, ulaşılan bellek içeriklerinin tikel bölümleri tarafından biçimlendirilir; işte bu tikel bölümler de bağlamı oluştururlar.

Şimdi elimizdeki uyarı, söz konusu bellek içeriklerinin herhangi bir alt-katmanına ve bu içeriklerin şu anki ulaşılabilirliklerine bağlı olarak çeşitli yollardan işlenebilir (çeşitli anlamlar kazanabilir). Dolayısıyla, bir davetten söz etmekteysek ve de ("ball"- "top, balo") sözcüğü kullanılmışsa, bu durum resmi danslı bir toplantı olarak yorumlanacaktır, yok eğer Amerika'nın ulusal sporundan söz etmekteysek, bu durumda aynı sözcük küçük bir küre anlamına gelecektir. Belirli bir metin içinde kimi isimlerin yinelenmesi ise bağlama bağımlı yorum konusunda başka basit bir örnek daha oluşturur; bu durumda bağlam tümce sınırlarının ötesine kadar genişletebilir kapsamını.

Daha önce Stendhal ile Camus'den yaptığım alıntıların gösterdiği gibi, az ön-

ce verdiğim örneklerdekinden çok daha karmaşık olabilir bağlamlar; ilke açısından güçlük sunmasalar da şu anda ne olduklarının saptanmasında kılgısal güçlükler sunarlar. Genelde, okur ya da dinlerken, söylem yorumlarken (anlatılan bir öykü ya da benim buradaki sözlerim bile) betimlenen olayları ya da durumu ya da sahneyi, kimi zaman zihinsel bir imge biçiminde tasarımlarız ve işte bu tasarımlama da sözcük kesitinin işlendiği bağlamın en önemli bölümünü oluşturur.

Lodi köprüsündeki muharebe ya da "gorilin" Amsterdam'da işlettiği barı kişi zihninin gözüyle görür.

Roger Schank ve arkadaşları (1977) bu tür tasarımlamaların SCRIPTS adını verdikleri sembol yapıları içinde kurulabilmesinin bir yolunu göstermişlerdi. Gordon Novak ise (1977) ISAAC programı adıyla bilinen değişik bir uygulama çerçevesinde, bir fizik probleminin (İngilizce) metni okunurken bağlamların giderek artan ölçüde nasıl geliştirilebildiğini, dolayısıyla metnin bir sonraki parçasını yorumlamaya yardımcı olabileceğini göstermişti. Bilişsel bilimciler Novak'ın bağlamlarına "kalıp" derlerdi. Buna benzer bir çalışma içinde olan Hayes ve Simon da (1974) UNDERSTAND programında yap-bozlar için doğal dille kaleme alınmış kullanım yönergelerinin yorumlanması için bağlamların kalıplar biçiminde nasıl kullanıldığını göstermişlerdi. Dolayısıyla, bağlamların neye benzedikleri konusunda, bilgisayara uygun, kimi gerçek somut örneklere sahibiz günümüzde. Yani, bağlam kavramı tümüyle işlemsel kılınabilir.

Edebiyattan çok fiziğe uygulanıyorsa da, Novak'ın oluşturduğu sistem, bağlam denilen şeyin nasıl işlediğini son derece açık biçimde ortaya koyar. Bir fizik probleminde "kaldıraç" sözünün geçmesi sonunda sistemin belleğinde kaldıraçları betimleyen bir kalıbın, ama herhangi tikel bir kaldıracın değil de, Eflatun'un öne sürmüş olduğu gibi kaldıraç idesinin uyandırılmasına yol açar. Bir tür kaldıraç çizelgesi olarak düşünülebilecek bu kalıbın bir kopyası çıkartılır, sonra da bu kopya problemde adıgeçen tikel kaldıracın boyutları ve öteki yüklemleriyle donatılır. Söz konusu yüklemler problemin öteki tümcelerinden elde edilen bilgiden kaynaklanır kuşkusuz.

Bundan sonraki aşamadaysa, kaldıraca uygulanan güç gösterilir, öyle ki güç kalıbıyla kaldıraç kalıbını ve problemde verilen bütün öteki bilgileri de ilintilendirip, giderek problemin tümel bir kalıbı ortaya çıkartılır; bu kalıp bütün bu öğeleri birbiriyle ilintili bileşenlerin oluşturduğu tek bir çizelgede bir araya getirir. Böylece, bellekte depolanmış eskil kalıplar, problemin ortaya konulmasını anlamaya olanak veren bağlamın bir parçasını sağlarken, bütün bu bilgilerin problem kalıbından üst üste yığılıp birikmesiyle ek bir bağlam da elde edilmiş olur.

Edebi metinlere uygulanırken, eskil örneklerin okurun (ya da yazarın) daha önce sahip olduğu bilgiye denk düşmesi gerekir, oysa problem kalıbının metnin kendisinde bulunan bilgiden (yani, kişilerden ve örgelerden, içinde yer aldıkları sahnelerden ve buna benzer bir şeyden) gelişen yerel bağlama denk düşmesi gerekir. Hep birlikte ele alındıkları bağlamı işte bütün bu kalıplar oluştururlar; metnin anlamı da bu bağlam içinde yorumlanır.

Bağlamı Oluşturmak

Bir yazarın amaçlarını çözmeye çalışmayı istediğimizde, yazma eylemi sırasında uyandırılan ve varolan bağlamı bir şekilde belirlememiz gerekir. İlk başta, tüm dikkatimizi metnin kendisine yoğunlaştırabilir ve kendisinden önce gelenler yanında biraz daha az ölçüde de kendisinden sonra gelenlerden çıkartabiliriz yerel bağlamı. Kısa metin kesitlerinde bile bağlamın değişmeden sürüp gittiğini ileri süremeyiz kuşkusuz, ama kerteli bir değişim içinde bulunduğunu kabul edebiliriz, öyle ki bir tümce ya da bölümde yer alan bağlam öğeleri, hemen yakınlardaki öteki metin parçalarıyla ilintili olan bağlamın parçası olarak kalırlar. Dolayısıyla, Camus'den yaptığımız alıntıda, söz konusu lokalin, yani herhangi bir Hollanda kentindeki bir bar ile bar sahibinin, metnin hatırı sayılır bir kesiti boyunca bağlamın parçası olarak kalacaklarını ileri sürdüğümüzde yanlış yapmış olmayız. Bir yazarın bir bağlamdan başka bir bağlama kayma koşulları ve kayma yolları, söz konusu yazarın biçeminin önemli bir öğesini oluşturur.

Bağlam yaratmaya çalışırken kullanabileceğimiz ikinci bir yol da yapıtını kaleme alırken yazarın kafasında ne tür düşünce ve bilgiler yattığını belirlemektir. Bu noktada, yazarın yaşamöyküsünden malzeme toplayabileceğimiz gibi, kitabın kaleme alındığı kültür ve yazarın içinde bulunduğu kültürdeki tikel toplumsal katman ile yerine getirilen görev konusunda da bilgi toplayabiliriz. Yazarın neler okuduğunu ya da neler okumuş olabileceğini bulabiliriz.

Proust'u anlamak için, kurgusal özyaşamöyküsünü daha başka yaşamöyküsel malzemeyle tamamlamayı isteyebiliriz. Yüzyılın sonlarındaki Fransız toplumunu, Dreyfus davasını ve bu toplumda yarattığı etkileri, üst sınıf yahudi ailelerin konumunu anlamak isteyebiliriz. Fransız aristokrasisi ve yüksek burjuvazisi konusunda, Bourbon ve Empire soyluları arasındaki ilişkiler konusunda bilgi edinmeye çabalayabiliriz.

Daha başka pek çok bilgi yanında işte bu küçük küçük bilgi parçaları da belirli bir biçimde Proust'un belleğinde yer alan bağlamın önemli bileşenlerini oluşturmaktaydılar; Proust yazarken zaman zaman bu belleği uyandırmakta, bu bellek ona sözcüklerini oluşturmada yardımcı olmaktaydı. Romanlarındaki herhangi bir bölümün gerçek bağlamını belleğinin deposunun hangi bölümünün sağladığını ileri sürmekten çok, ulaşıp kullandığı bilginin tümünü göz önüne almak daha kolaydır büyük olasılıkla.

Sözünü ettiğimiz bağlam yaratma oyunu konusunda yapılan araştırmalar, yazılan kitaplar saymakla bitmeyecek kadar çok: Joyce'un Dublin'i, Shakespeare'in edebi kaynakları, Cervantes çağındaki şövalyeliği konu alan şiirler, on dokuzuncu yüzyıl Rusyası'ndaki feodal mülkiyetin toplumsal yapısı... Öte yandan, yazarların bağlamlarını saptamak için başvurduğumuz işlemler, okurların bağlamlarını oluşturmak, dolayısıyla aynı metnin nasıl olup da farklı farklı çağlarda ve ülkelerde farklı biçimde okunabildiğini ileri sürmemize de olanak verir. İşte, Tienanmen Meydanı'na dikilen Özgürlük Anıtı'na (Çinli öğrenciler, Çinli köylüler, çeşitli uluslardan yabancılar tarafından) verilebilen çeşitli an-

lamları ya da *The Dream of the Red Chamber*'da (Kızıl Odanın Rüyası) gözlerimizin önünden geçen aile içi entrikalara verilebilen çeşitli anlamları işte ancak bu yoldan anlayabiliriz.

Sözdizimi

Anlamlar arasındaki kimi tür bağıntılar ile bu anlamları bildiren sözcük ve tümceler arasındaki bağıntılar son derece sıkça karşımıza çıkar dilde. İşte bu nedenle de, söz konusu bağıntıları göstermek için tanımlanmış belirli göstergelere sahip olmak gerekir. Bu belirli göstergelerse dilin sözdizimini oluşturur.

Dolayısıyla, her dilde eşleşmiş şeylerin (A R B) şeklinde gösterilebilecek bağıntılarından söz edebiliriz; bu eşleşmede A ve B şeylerin isimleri, R ise aralarındaki bağıntıdır. Böylece anlamsal değerleri az olsa da iki terim arasındaki belirli türden bir bağıntıyı haber veren (ya da Japoncada olduğu gibi adın sonrasına gelen) adıllar gibi parçacıklar çıkar ortaya. Her dil, göstermek istediği en sıradan durumları belirtmek için böylesi belirli değerlere sahiptir; bu saymaca değerler dilden dile değişse bile, farklı dillerde sözdizimsel saymaca değerlere sahip şey türlerinin hatırı sayılır ölçüde örtüştüğü de gözlemlenmektedir (örneğin, etmenler, edilgenler, zaman belirten ilişkiler, araçlar, sayılar, belirleyiciler gibi).

Dolayısıyla sözdizimi anlamı bulmak için kullandığımız araçlardan biri olup çıkar, ne var ki anlamın kendisi anlambilimin konusudur, sözdizimi de (yazar, okur ya da eleştirmen açısından) anlamın dışavurumunu çok daha çabuklaştıran, etkili, haber verici bir düzenekten öteye geçmez.

Birer Anlam Olarak Ele Alınan İmgeler

Okuyarak ya da daha başka yoldan uyandırılan anlamların pek çoğu (en başta da nesneler, olaylar ve sahnelere ilişkin anlamlar olmak üzere) zihinsel imgeler halini alır. Bir metnin anlattığı ya da belleğimizde uyandırdığı şeyi, bunlar nadiren gözümüzün önünde geçen sahneler kadar canlı ya da özgül olsa da, "görür" gibi oluruz.

Wallace Stevens'ın "Thirteen Ways of Looking at a Blackbird" (Karabakal Kuşuna Bakmanın Onüç Yolu) adlı yapıtının ilk dizeleri şöyle der:

Karlarla kaplı dağlar arasında
Kıpırdayan tek şey
Karabakalın gözüydü yalnızca.

Yüksek dallara tünemiş karabakalı, sıradağlarla çerçevelenmiş keskin, delici gözünü kafamda canlandırmadan bu dizeleri okumak (en azından, benim için) olanaksız. Okuduğumuz sözcükleri şifrelememizi ya da belleğimizden çekip aldığımız anıları şifrelememizi birer zihinsel imge olarak yaşamamız, böyle bir sahne karşısında gözümüzün ağtabakasına düşen ışık parçalarının şifrelenmesini birer zihinsel imge olarak yaşamamızdan hiç de daha şaşırtıcı değildir.

Her iki durumda da, zihinsel imge sözcükler ya da ışık değil, yorumlanmak üzere kendini zihnin gözüne sunan ilk baştaki uyarının sembolik şifrelenmesidir.

Günümüz bilişsel biliminde zihinsel imgelere getirilen en sıradan açıklama (belki de burada benim de kabul edeceğim görüş), ister belleğimizden ister duyumlarımızdan kaynaklanmış olsun, bu tür imgelerin, algılanarak belleğe kaydedilmiş sahnelerin imgelerini göstermek ya da tasarımlamak için kullanılan aynı nöron donanımının bir bölümüne başvurduğu, dolayısıyla bunları öznel açıdan yaşadığımız yolla neredeyse tıpatıp aynı olduğudur (Kosslyn, 1980). Hem yaşanan güncel sahneler hem de anımsanan sahneler zihnin gözüyle görülmektedir.

Bu varsayıma göre, yazılan ya da okunan bir paragrafın anlamını gözümüzde canlandırarak ya da bellekten herhangi bilgileri çekip alarak oluşturduğumuz zihinsel bir imge, gözlerimiz tarafından kayda geçirilen resimle tıpatıp aynı süreç uyarınca oluşturulur ve aynı beyin dokusunda depolanır. Kişinin sözcük ya da anıları zihinsel bir imgeye çevirmesi, fotonların ağtabakaya çarpmasının gene aynı biçimde zihinsel imgelere çevrilmesinden ne daha çok ne de daha az gizemlidir.

Duygular ve Anlamlar

Şimdiye kadar tartıştığımız anlamlar heyecana yer vermeyen anlamlardır: Sıcak bilişten çok soğuk bilişten yapılmadırlar. Tıpkı düşünceleri aktarmada olduğu gibi duyguları aktarmada da güçsüz kalır sözcükler. Konuşmaya biraz heyecan katmanın zamanıdır artık (belki de zamanı geldi de geçti bile). Heyecanın kesin bir tanımını yapmamız gerekmemekte; kapsamlı bir heyecan deneyimi yaşamış olmamız yeterlidir. Özellikle de, sözcükleri okur ya da dinlerken heyecan deneyimi yaşamış olmamız yeterlidir.

Daha önce ele aldığımız uyandırma düzeneği, düşünceleri çekip çıkartmak kadar heyecan yaratmayı da sağlar. Belleğimizden çekip çıkardığımız anılardan kimileri, mutluluk ya da mutsuzlukla, acıma ya da imrenmeyle, sevgi ya da nefretle, korku ya da özlemle dolu olabilir. Anımsama bizim açımızdan yalnızca olguları, olay ve düşünceleri değil, ama bunlara bağlı duyguları da kaplar. Hem Aristoteles hem de Eflatun heyecanların uyandırılmasını estetik deneyimin odak noktası kabul eder.

Nörofizyoloji dilinde, bir anıyı akla getirmek, özerk sinir sistemini, tıpkı bir deneyimin uyarması gibi uyardığında heyecana kapılınır. Tıpkı görsel sahnelerin zihnin gözünde yeniden sergilenmesi gibi, heyecanlar da "zihnin yüreğinde" yeniden yaşanabilirler; "zihnin yüreği" de daha önce söylediğimiz gibi, gene aynı özerk sinir sisteminde yer almaktadır.

"Anlam" düşüncesini bilişin soğuk bileşeniyle sınırlamak için geçerli bir neden yok elimizde. Heyecanın ortaya çıkma yolu göz önüne alındığında, bir metnin coşkusal anlamından söz etmek yanlış olmaz. Burada anlam konusunda, anlamların bellekte örgütlenme biçimleri ve uyandırılma yolları konusunda

söylediklerimiz coşkusal anlamlara da tıpatıp uygulanabilir.

Saltık müzik bize coşkuyu uyandırmanın en iyi yolunun, mutluluk ya da mutsuzluktan söz etmek değil de, mutluluk ya da mutsuzluk duyguları yaratan uyarılar sunmak olduğunu anımsatır. "Mutlu" müzikte neyin mutlu ya da "mutsuz" müzikte neyin mutsuz olduğu (ya da neyin mutluluk ya da mutsuzluk yarattığı) hâlâ aydınlanmamış bir noktadır. Müziğin nasıl olup da coşkular yarattığına ilişkin bir kurama belki de en benzer yaklaşım, Hindemith ve arkadaşları tarafından önerilen gerilimi bir arttırıo bir azaltan çevrimdi.

Müzikte olduğu gibi edebiyat alanında da, coşku genelde "mutlu" ya da "mutsuz" gibi sözcükler kullanarak değil de, mutlu ya da mutsuzlukla karşılık vereceğimiz durumlar yaratarak uyandırılır. Böyle bir şeyi gerçekleştirmeye yarayan temel yollardan kimileri son derece açıktır zaten. Öyle bir kişilik yarat ya da kişiliğin davranışlarını öyle bir betimle ki, okurlar kadın ya da erkek söz konusu kişiyle kendileri arasında yakınlık kursunlar; yarattığın kişiliği hem kendilerini yaşayanlarda hem de gözlemleyenlerde çeşitli coşkular doğuracak türden olaylarla karşı karşıya getir. Bunu ustaca başarabildinse, işte bu durumda okurun gerçek yaşamda bunlara denk düşen olaylara karşılık verdiği gibi davranmasını da bekleyebilirsin.

Daha önce verdiğim örnekler coşkular ile anlamın daha başka boyutlarının nasıl iç içe girdiğini çok açık biçimde göstermektedir. Stendhal, Camus ve Wallace Stevens'tan yaptığım kısa alıntılarda, çeşitli sahneler betimlenmekte, ama bütün bu betimlemelerde, daha ilk tümceden başlayarak, belirli bir psikolojik hava uyandırılmaktadır: Alp Dağları'nda yaşanan bir askeri zaferin verdiği keyif, ucuz bir barın önceden sezilen kasveti, uçsuz bucaksız bir görünümün yalnızlığı.

Tartışmanın bundan sonra geliştireceğim bölümünde, coşkuyu da tıpkı düşünce gibi eksiksizce kucaklayabilecek türden bir bilişle ilgileneceğiz.

Yazarın Verdiği Anlamlar

Daha önce "anlam"ın taşıdığı anlamlar konusundaki o son derece genel açıklamayla birlikte, bir yazarın verdiği anlamlar ile söz konusu kadın ya da erkek yazarın kaleme aldığı sözcükler arasındaki bağıntıyı ele almaya hazırlanmış bulunmaktayız. Bir yazarın "şimşeklerin çaktığı fırtına" yazmasından önce, bu sözcüğü bellekte uyandıracak bir şeyin olmuş olması gerekir. Kendi durumumda, biraz ara verip penceremden dışarı baktım, kapkara gökyüzünü görünce de "şimşeklerin çaktığı fırtına" diye düşündüm. Doğruyu söylemek gerekirse, şimdilerde şimşeklerin çakacağı bir fırtınanın yaklaşmakta olduğuna inanmıyorum, çünkü mevsimi değil, ama aklımda böyle bir fırtınanın anısı canlanmış durumda. Bu durumda, doğrusu yüzeysel hatta rastlantısal diyebileceğimiz bir anlam çıkar ortaya. "Pek fazla bir anlam ifade etmiyor" diyebiliriz neredeyse.

Ya da kendimizi Freud'çu yaklaşımlara bırakıp "kapkara bir gökyüzüne baktığında neden aklına şimşeklerin çaktığı bir fırtına geliyor ki?" diye de sora-

biliriz kendimize. Böyle bir soruyu yanıtlamak iyice güç hatta olanaksızsa da, haksız da değiliz doğrusu. Kafamın içini tıkabasa doldurmuş olan, arapsaçına dönmüş bütün bu anlamların nasıl olup da oraya geldikleri, nasıl olup da şimdi sahip oldukları şu tikel örgütlenmeyi oluşturdukları da aynı ölçüde haklı, yerinde bir sorudur. Benim yaşamöykümün, yaşamımın ya da şu cılkı çıkmış sözcükle söylersek, "kimliğimin" sorusudur bu.

Yazarın Verdiği Anlamları Bulup Çıkartmak

Daha zengin bir anlam, her şeyden yalıtılıp ele alınmış "şimşeklerin çaktığı fırtına" deyişinden çok daha karmaşık olsa bile çok daha kolay anlaşılabilir. Bir önceki tümcede, "anlam" sözcüğünü kullandım. Bu sözcükle neydi ki kast ettiğim? Amacımın ne olduğunu bulmak için, "şimşeklerin çaktığı fırtına" deyişini düşünürkenki gibi çalışıp çabalamanız gerekmez. Sayfalardır anlam konusunda bir şeyler yazdığıma göre, bu terimin bir bakıma açık seçik tanımını da vermiş bulunmaktayım. Yapılacak doğru tahmin, bu paragrafta verdiğim anlamın bu sözcüğe ilişkin daha önce verdiğim tanıma uymasıdır. Bu tahmin etme işlemini, belki de yazarların bir terimi açık seçik tanımladıkları bağlamlarda verdikleri anlamları belirlemek için başvuracağımız güvenilir yorumlarda da kullanabiliriz. Bir yazarın belirli bir terimi tanımlayıp sonra da bu terimi verdiği tanıma uygun düşmeyen biçimde kullandığında doğal olarak karşı çıkabiliriz.

Yazarların verdikleri anlamlar, demek oluyor ki, kendi sözcüklerini oluştururken akıllarına nelerin geldiğini bulmak yoluyla ortaya konabilir. Belirli zaman aralıklarında terimlere anlam tutarlığı kazandırarak, bağlama başvurup anlam belirsizliklerini, iki anlamlılıkları daraltabiliriz. Ne var ki, tutarlılık ölçütünü daha ötelere taşıyamayız. Tüm ölümlüler gibi yazarlar da tutarsız davranabilirler. Herhangi bir kullanım söz konusu olduğunda bir terimin gücül anlamının ancak pek küçük bir parçası uyandırılabildiği için, yazar farkında olsa da olmasa da, böyle bir niyeti olsa da olmasa da farklı farklı durumlarda farklı farklı parçalar uyandırılabilir. Dahası, yazdığı (hatta tam da az önce yazdığı) şeyleri okuyan yazarın aklında uyanan anlamların, kaleme aldığı satırları uyandırmış anlamlarla aynı olması gerekmez.

Bu madalyonun öteki yüzündeyse, kimi sözcükleri kaleme alır ya da söylerkenki bağlamı koruduğumuz sürece, bizim sözlerimizden başkalarının çıkartabileceği farklı anlamları (başka başka bağlamlardan türeyen) da tanımak güçleşecektir bizler için. Kaleme aldığımız metinleri yeniden gözden geçirmeden ya da yayıma hazırlamadan önce etkisizce, soğukça büyüyüp serpilmelerine izin vermemiz işte bunun için gereklidir. Soğuk metin düzenleme sırasında aynı metinden, son derece değişik bir bağlam, yani apayrı bir anlam uyandırılabilir. Nasıl olup da yanlış anlaşılabileceğimizi de görmüş olduk böylece.

İki Anlamlılık

Yazarın amacının çoğu zaman ya da her zaman tümüyle tutarlı davranmak olduğunu varsaymak gerekmez. Belli belirsiz tutarsızlığın siyasal konuş-

macının en ince erdemlerinden biri olduğu kabul edilegelmiştir. (Tutarsız olmak öyle zor bir şey değil, ama ülkenin her yanını saran basın-yayın araçları hesaba katıldığında, sürdürülmesi epeyce zorlaşıyor doğrusu). Söz oyunları yapmak da tutarsızlığın rastlantıdan çok belirli bir amaçtan kaynaklandığını anımsatan bir özelliktir.

"İki anlamlı" demek "tutarsız" demekten daha az aşağılayıcı gibi bir hava uyandırmakta, öyleyse iki anlamlı, anlamı belirsiz diyelim biz de. Büyük olasılıkla "bilimsel" diye geçen edebiyat karşısında "edebi" diye nitelediğimiz yazı türünde, yazarın tüm çabasının amacı iki anlamlılığı ortadan kaldırmaktan çok, daha fazla iki anlamlılık yaratmak olabilir. Joyce'un yazıları kadar Joyce sonrası yazılarda da son derece açıkça görülen bir özelliktir bu, ne var ki modern bir özellik olduğunu sanmamalıyız bunun. Konuyu tüketeceğimi sanmıyorum ama, şimdi de sanat açısından önem taşıyan çeşitli türden iki anlamlılık örnekleri vereceğim.

Romanlarda "iki boyutlu" ya da "düz" kişilere karşı çıkarız. Böylesi kişilikler iyiden iyiye basittirler, ama daha da kötüsü ne yapacakları önceden kestirilebilir. Önemli bir romanda (sözgelimi, *The Remembrance of Things Past*) (Geçmiş Olanın Hatırlanması) tıpkı gerçek yaşamdaki gibi kişilerin kimi yanlarının parıldadığını görürüz. Zaman akıp geçtikçe, kişiler de değişir, hem kendi içlerinde değişirler hem de peşpeşe parıldayan yanlar sayesinde hep yeni yeni yüzleri ortaya çıkar kişilerin. Kitabın en son sayfasına geldiğimizde bile, romanda karşılaştığımız kişileri gerçekten tanımış mıyızdır acaba? *The Past Recaptured*'daki (Yakalanmış Geçmiş) Baron Charlus'ün Balbec'te ilk kendini gösterdiği zamanda neler yapacağını kestirebilir miyiz? Peki, ya gerçek Charlus kim?

Dostlarımızı, eşlerimizi biliyor muyuz ki? İçinde doğup büyüdüğümüz kenti ve toplumu biliyor muyuz ki? Bizi şaşırtacak hiçbir yanları yok mu? İşte, edebiyatdan beklediğimiz de yaşamın bu temel ve hayran olunası özelliğini, yani iki anlamlılığını yansıtmaktan başka bir şey değil. İşte, yazarın zanaatkârca örüp işlediği, çeşit çeşit anlam yaratmaya çabalamasına yönelik çabasının da nedeni bu zaten.

Edebiyat alanında olduğu kadar müzik ve resim alanında da önde gelen bir özelliktir iki anlamlılık. Bununla ilgili olarak müzik alanında verilecek en sıradan örnek, önemi azalmış yedinci akorttur; sahip olduğu dört anarmonik eşdeğer sayesinde on ikilik bir anahtarı olanaklı kıldığı gibi, bestecinin hiçbir uyarıda bulunmaksızın birinden ötekine kaymasına da olanak verir. Ne var ki, müzik alanındaki kalıpların çok çeşitli biçimde yorumlanması bu basit uygulamanın çok ötelerine kadar uzanır; özellikle de, Beethoven ve Stravinsky gibi bestecilerde karşımıza çıkan bir özelliktir.

İki anlamlılık resim alanındaysa, Escher ile kübistlerin inceden inceye hesaplanmış hilelerinden soyut dışavurumculuğun belirsizliği diyebileceğimiz noktaya varıncaya dek son derece çeşitli biçimlere bürünebilir. Hiçbir iki anlamlılığa yer vermeyen, yalnızca tek bir yoruma izin veren bir tablo parçası alışılageldiği üzere boş ve cansız gelir bizlere.

Dikkat edilmesi gereken nokta, iki anlamlılığın işlevinin anlamın ardında yatan sanatsal yanı ortadan kaldırmak değil de, tek bir yorumun sanat yapıtının tüm anlamını tüketmediğini söyleyip anlamını daha da zenginleştirmek olduğudur. Ne var ki, bu tür bir iki anlamlılığın "anlam çıkarmayı okura bıraktığını" söylemek doğru değildir. Tam tersine, okurun çok sayıda anlam arasından bir şeyler çekip çıkarabileceği biçimde yazmak da yazarın görevidir. İşte, bu çeşitli anlamların dokunun tümünden çıkartılıp yaratılması gerekmez; daha ilerde bulup çıkartılmaları için sanat yapıtının içinde gizlenmiş olmaları gerekir. Kesin olan şey, yazarın okurun ek anlamlar bulup çıkartmasına (ya da bulunup çıkartılması amaçlanan anlamları elinden kaçırmasına) engel olamayacağıdır; ne var ki, okurun kendi anılarına dayanıp tümüyle kişisel dokular uyandırmasına yarayacak Rorschach lekeleri yaratmaktan öte bir şey yapmadıklarını söyleyen yazarlar da yok değildir.

Bunun tam karşı ucundaysa, daha önceden varolan bellek yapılarını iyiden iyiye basit biçimde anımsatan görsel ya da edebi sanatı yadsıma eğilimine gireriz. İşte, Norman Rockwell'in de dilediği etkileri uyandırmak için kendisini izleyenlerin kafalarında güvenilir biçimde depolanmış, sonra da son derece edebi ve apaçık ipuçları aracılığıyla yeniden farkına vardırılan bellek yapılarına ("Annem ve elmalı tart") dayanmasının nedeni de budur.

"Yüksek kültür"ün sanatı düzgün biçimde eğitilmiş anılarda (kendisine uygun düşen Kutsal Kitap'ların yoğun biçimde etkisinde kalmış anılarda) depolanmış görece gizli yapıların çok daha ince işlenmiş çağrışım ve duygu uyandırma kesitlerinde (daha bir züppece) yeniden uyandırılma yoluyla halk kültüründen ayırır kendini. New Yorker karikatürleri basit ama son derece uygun bir örnektir buna. New York'ta yaşanan sahnelerin kendine özgü yanlarına aşina kişiler anlayabilir bir tek bunları.

Tasarımsal Olan ve Tasarımsal Olmayan Edebiyat

Kendi dışında bir şeyler anlattığında, tasarımsal denen sanattan, yok eğer kendi dışında bir şeyler anlatmıyorsa bu durumda tasarımsal olmayan sanattan söz edilir. Çok yakınlara gelinceye dek, tasarım dışında kalan tüm sanatın tasarımsal olduğuna inanılırdı. Sanatın doğaya öykündüğü varsayılırdı. Müzik bu kuralın dışında kalan en önemli alandı; şarkı ve opera dışında kalan tüm klasik müzik yığınını kapsayan saltık müzikteki biricik "anlam"ın, besteci tarafından oralara yerleştirilmiş, sonra da dinleyicinin farkına vardığı bir dizi tonal ilişki olduğu varsayılır. Müziğin anlamı müzikal doku, ritmik, tonal ve armonik dokuydu. Coşku uyandırırdı kuşkusuz, ama müzikal olmayan hiçbir şeye de göndermede bulunmazdı.

Dışardaki şeylere gönderme yapmayan ve içsel bağıntıları kendi anlamları olarak vurgulayan "saltık" edebiyat ya da "saltık" resimle içinde bulunduğumuz yüzyılda karşı karşıya gelebilmiştik ancak. Bu konuda edebiyat alanında örnek vermek, hatta örneğe benzer birşeyler bulmak bile son derece güçtür doğrusu. *The Waste Land* (Harcanmış Topraklar) ya da *Finnegan's Wake* (Finne-

gan'in Uyanışı) tasarımsal olmayan edebiyat ürünlerine örnek olarak verilebilirse de, Bach'ın bir füg ya da Mozart'ın bir sonatı kadar kesin anlamda söz edemeyiz tasarımsal olmayan yapıtlardan.[3] Karanlık ve çoklukla parça parça anlamlar verildiği için bu türden örnekleri nitelemek amacıyla "gizem dolu" demek "tasarımsal olmayan" deyişinden çok daha uygun düşmektedir. Sessel bağıntılara özellikle önem veren şiir sanatının, düzyazıya oranla çok daha apaçık tasarımsal olmayan bir bileşeni vardır.

"Anlam" sözcüğünü olay örgülerinin tasarımsal olmayan bileşenlerini kucaklayabilecek kadar geniş biçimde kullanıp kullanmamak terimler düzeyinde yapılan bir seçimdir. Terimler düzeyindeki sorun bir yana bırakıldığında, ister müzik, resim ya da edebiyat olsun hiçbir sanat yapıtında böylesi dokular bulmada pek öyle özel bir güçlük yaşanmaz. Resim ve edebiyat alanında asıl güçlük yaratan yan, tasarımsal bileşenden çok tasarımsal olmayan bileşendir zaten.

Rönesans'ta yapılmış bir *Venüs ile Adonis* tablosu neyi temsil eder? Venüs ile Adonis'in dünyada hiç yaşamamış mitolojik kişiler olduğunu kabul ederiz. Peki, ama bir ressam nasıl gösterebilir ki bu kişileri? Tabloda gördüklerimizden biri son derece güzel bir kadın, ötekiyse yakışıklı bir adam olarak tanımlanabilecek iki kişidir yalnızca. Birbirlerine göre aldıkları konumlara bakıldığında, bundan belirli nedenler, umutlar, beklentiler ve niyetler de çıkartılabilir (ya da kişilerin yerleşimlerinin tutarlılığı resmettikleri varsayılan söylemdeki belirli nedenlere, umutlara, beklenti ve niyetlere dayanarak değerlendirilebilir de). Peki, ama bu kişiler ne göstermek istiyorlar ki? Olsa olsa poz veren modelleri ya da en azından kendi cinslerinin örneği bir erkekle bir kadını göstermekteler.

Bu türden "tasarımsal" bir resimde gösterilen şey herhangi gerçek bir sahne ya da olay değil de, şimdi görülebilen bileşenlerin bir araya getirilerek oluşturulduğu varsayımsal bir sahnedir öyleyse. Tasarımsal bir resim, kimyasal beceriklilik sayesinde yapay yoldan yeniden üretilmiş (sözgelimi, naylon ya da aspirin gibi) bir moleküle benzer. Doğada ona benzer hiçbir şey yoktur, ama onu oluşturan atomların her biri de, tıpkı onları bir araya getirip bağlayan kimyasal güçler gibi yeterince gerçektir.

Kuşkusuz, bu ölçüler temelinde ele alındığında, Kandinsky'nin bir resminin mikroskopta görülebilecek bir görüntüyü gösterdiği ileri sürülebilir. Tasarımsal olanla olmayan arasındaki tek fark tane büyüklüğünde yatmakta yalnız. Taneler, mikroskopta gördüklerimize benzer gibi, küçükse (Kandinsky ya da Pollock'taki gibi yani) buna tasarımsal olmayan deriz. Yok, eğer taneler daha büyükse ("Venüz ile Adonis"te olduğu gibi yani), olası bir görünüme yerleştirilmiş insan bedenleri söz konusu olduğunda tasarımsal olduğunu söyleriz bunun. Aynı şekilde, Joyce ya da Proust'ta da küçük öğeler gösterilir; Dickens ya da Flaubert'deyse çok daha büyük öğeler gösterilmiştir, ne var ki bu öğeler, bir tek kurgusal öğelere denk düşen uydurulmuş dokular çerçevesinde düzenlenmiştir.

"Tasarımsal" kavramı "olanaklı" kavramına çağrıda bulunur gibidir. Ger-

3 *The Waste Land*, bizler Eliot'ın hayatıyla olan bağlantısını öğrendikçe giderek daha tasarımsal hale geldi.

çek olmadıklarını bildiğimiz halde, gerçek olma olanağına sahip karşılıklı ilişki içinde bulunan gerçek şeyleri anlattığı ölçüde tasarımsal olduğu söylenebilir bir şeyin. Madame Bovary XIX. yy.'da küçük bir Fransız kentindeki toplumun ne olduğu ya da ne olabileceği, ya da bu tür bir toplumdaki kişilerin nasıl davrandıkları ya da nasıl davranmış olabilecekleri konusundaki inançlarımızın tekini bile sarsmamıştı.

Gene aynı biçimde, bir fizikçi de bir yıldızı gene bizim güneşimiz gibi, ama yarı kütleye sahip, ama bizim gezegenlerimizin güneşe olan uzaklıklarından farklı uzaklıklara yerleşmiş gezegenleri olan bir yıldızı betimleyebilir. Bu güneş sisteminin devinimleri, anlattığı nesneler gerçekte yok olsalar da, gösterilebilir. İşte, böyle bir betimleme tıpkı bir romanın tasarımsal olmasıyla aynı anlamda tasarımsal olacaktır.

Neyin olanaklı olduğu hangi doğa yasalarının gevşetilip hangilerinin sağlamlaştırıldığına bağılı olacaktır. Bu açıdan bakıldığında bilim kurgu çok özel bir türdür, çünkü başka hiçbir kurgu biçiminin yapamadığı kadar genişçene açar olanaklılığın (en azından fiziksel olanaklılığın) kapılarını. Bir roman inanılmayacak (ya da mümkün olamayacak) kadar korkunç kişileri betimlerse, bu romanı tasarımsal olarak mı kabul etmeliyiz? Bilim kurgu olarak mı kabul etmeliyiz yoksa? Kötü bir roman, hani şu kişileri mukavvadan kesilmiş romanlardan biri olarak mı görmeliyiz bunu? Tasarımsal edebiyatda, fiziksel ya da biyolojik doğanın koşullarının sınırlarından ve yasalarından çok, (bunun ne denli yetkinlikten uzak olduğunu kabul edersek edelim) insan doğasının yasaları üstünde durur gibiyiz daha çok.

Tasarımsal bir düzyazı kaleme alan yazar olanaklı bir dünya betimler, bizler de sözcüklerle belleğimizden betimlenene benzer bir dünya uyandırabildiğimiz ölçüde çeşitli anlamlar ele geçiririz. Belleğimizde çeşitli sahne ve anlatılar çerçevesinde bir araya getirilebilecek son derece çeşitli olanaklı öğeleri konu alacak kalıplar ya da yazımlar oluşturabildiğimiz için, yazarlar da kaleme aldıkları sözcüklerden okurların hangi olanaklı dünyaları, hangi anlamları çekip alacaklarını kestirebilmek için bu kalıpların doğasını öğrenmeye çalışmaktalar.

Metnin Anlamı

İki anlamlılık konusunda sürdürdüğüm tartışma, kimi çağdaş eleştiri kuramlarında ileri sürüldüğü gibi yazarın kast ettiği anlamla metnin anlamı arasında o kadar büyük bir ayrılık olmayabileceği düşüncesini uyandırmakta. Yazarın aktarmak istediği anlamlar yazar kadın ya da erkeğin aklında olanlarla nitelenebilir: Yazarın zihninin uyandırdıkları, metnini kaleme alırken gerçekleşenlerdir bunlar. Ne var ki birçok durumda, belki de çoklukla yazarlar okurlarında benzer etkiler uyandırmayı amaçlamaktalar; bu söylediğimiz yazarla okurun aynı kültürde yer aldıkları durumda özellikle doğrudur zaten. Amaçlarını başarıyla gerçekleştirdikleri ölçüde de, metnin taşıdığı anlamlar yazarın vermeyi amaçladığı anlamların aynısı olacaktır. Yazar ne denli zanaatkârsa (zanaatının ustalığına ne denli sahipse) yazarın vermek istediği anlamlarla okur

ya da eleştirmenlerin söz konusu metinde bulabildikleri anlamların da birbirine o denli yakın olacağını ileri sürebiliriz.

Yangına körükle gitmek buna denir zaten: Eleştirmenlerden söz ettim. "Metnin anlamı"nı "metnin X için taşıdığı anlam" dışında kabul edemem; X derken, herhangi birini ya da amaçlara sahip olabilecek bir bilgisayarı kast etmekteyim. Metnin anlamı "meslekten olmayan" okurlar açısından taşıdığı anlam değilse, ya bir eleştirmen için taşıdığı anlam ya da (iktisatçıların kullandığı "örnek nitelikli" deyişini devralalım bu noktada) dilsel topluluğun örnek nitelikli bir üyesi açısından taşıdığı anlam olmalıdır bu.

Anlamlar Yaratıcısı Olarak Eleştiri

Eleştirmenlerin yükümlülüklerinden biri de metinlerden çıkartılabilecek anlamları, yani yazarların amaçladıkları anlamlar yanında amaçlanmış olsa da olmasa da iki anlamlılıkla tutarlılık sunan anlamları da saptamaktır. Üstelik İncil, Shakespeare, Homeros ya da daha başka Büyük Metinler söz konusu olduğunda iki anlamlılıkların ardı arkası kesilmez, ki bu da öğretim üyeleri için dibi bir türlü bulunmaz bir hazinedir doğrusu.

Hafifçe alay yollu söyledim şu son tümceyi. Büyük Metinlerin bizim açımızdan taşıdıkları anlam kuşaklar boyunca onları eleştiregelen araştırmacılardan ayrılamaz; öyle ki, söz konusu anlamların bu metinler kaleme alındıklarında "gerçekten" olup olmadıklarını ortaya çıkartmak da giderek önemsizleşir. Tıpkı Miranda örneğinin Anayasa'nın Temel Haklar Belgesi'nde gerçekten olup olmadığı kadar önemsizdir bu da. Söz konusu Büyük Metinleri kabul eden bir kültür mirasını paylaşan (yani, belleğinde doğru kalıplara yer veren) kişi açısından bakıldığında, bu metinler geçmiş kadar geleceği de uyandırabilirler insanda: Homeros'un Joyce'u akla getirebileceği gibi Joyce da Homeros'u akla getirebilir.

Bilimsel çevreler "Shakespeare'in oyunlarını kim kaleme almıştı?" sorusuna yeni anlamlar yüklemekteler. Bundan böyle Shakespeare kendi yapıtını yorumlayanlar, alıntılar yapanlar, çalıp çırpanlar, kendisiyle karşılaştırılanlar, kendilerini ondan uzak tutanlarla birlikte paylaşmakta yazarlık ünvanını. Shakespeare'in bir yapıtını okuduğumuzda, işte bütün bu ortak-yazarların yaptığı tüm yorumlar ya da kimi yorumlar bu yapıtın anlamı olarak gelebilir akla, ya da "metnin anlamının parçası olarak" akla gelebilir desem daha iyi olur sanırım.

Özgürlükçü Eğitim ve Büyük Eserler

Burada kısa bir süre ara verip, özgürlükçü eğitim konusunda günümüzde söylenenlerle büyük ölçüde ilgili bir konuda kısa bir yorumda bulunmam gerekiyor. Geleneksel öğrenimin odak noktasında yatan kaynak kitapların çekirdeğini, yani Büyük Eserler'i savunanlar ile ırk-merkezciliğe karşı çıkanlar arasında günümüzde de sürmekte olan çatışmayı burada kullandığımız dile çevirmek hiç de güç değil doğrusu.

Büyük Eserler'i savunanlar, haklı olarak, bir tek bilgilendirilmiş bir zihnin derinlerde yatan satırları okuyabileceğini ve bundan son derece zengin anlamlar çikartabileceğini, hatta söz konusu kültürde metnin daha sonra yerine getirdiği görevler sonunda eklenmiş anlamları bir yana bırakırsak, yazarın kaleme aldığı metne yerleştirdiği anlamları bile çıkartabileceğini ileri sürerler. Irk merkezciliğe karşı çıkanlarsa gene haklı olarak, belleğinde başka kültürlerin bilgisini depolamış bir okur tarafından metinden yeni yeni anlamlar çıkartılabileceğini savunmaktalar; başka kültürlerin bilgisine sahip olmayan okur bulup uyandıramaz bu anlamları.

Her ikisi de doğru, yerinde olan bu gerekçeleri yan yana koyduğumuzda, ne yazık ki kaçınılmazcasına varacağımız sonuç, yaşamın ikilemler ve güç seçimlerle dolu olduğu olacaktır. Kaleme alınmış tüm metinleri okuyacak zamanımız olmadığı için, örnekleme yoluyla kimi kalıpları ele almakla yetineceğiz. Farklı farklı kalıplar da eski ve yeni Büyük Eserler'e farklı farklı önem verecektir.

Bizimkinden başka kültürleri anlamamıza hatta bunlara yakınlık beslememize yardımcı olacak metinleri seçmek yanında, kendi aramızda da ortak bir söylem yaratmamıza olanak verecek metinleri de seçmemiz gerekiyor. Belirli bir Büyük Eser'e uymak kesinlikle belirli bir ırk merkezciliğe götürür insanı; çok geniş kapsamlı ve çeşitli örnekler almaksa, ne derece derine inerse insin, metinlerden her birinin kendi bağlamı (yani kendi anlamı) büyük ölçüde dışarıda bırakılmak zorunda kalacağından, ortak söylemlere karşıdır.

Bu tartışmanın da yapısı, genişlik ve derinlik arasındaki o iyi bilinen tartışmanın yapısıyla tıpatıp aynıdır; bu tartışma da öteki tartışma gibi sonuçlanacaktır büyük olasılıkla. Ters çevrilmiş bir "T" harfi eğitim açısından son derece çekici bir biçimdir. Geniş bir tabana oturmuş olması sayesinde geniş kapsamlı bir eğitim sağlanmış olur, yukarı doğru yükselen doğru ise derinliği sağlamış olur (bizim durumumuzda, ortak söylem alanıdır bu). T harfinin hem tabanını hem de yukarı doğru yükselen gövdesini oluşturmak için örnekleme gerekir, ne var ki örneklerin kesin içeriğinin doğrusu burada pek de önemi bulunmamaktadır.

T harfinin geniş tabanı için antropolojiye ve belirli tür toplumbilimlere, tarihe ve dünya edebiyatına (ne yazık ki, büyük ölçüde çeviri olarak) başvurabiliriz. T harfimize derinlik kazandırmak için, denenmiş ve doğrulanmış "çağdaş dünyanın kuruluşu" çözümüne, batı uygarlığı tarihi ve/ya da birkaç raf "Büyük Eserler" dizisine bırakabiliriz kendimizi. Tarih kuşkusuz eski moda değil de büyük ölçüde toplumsal tarih türünden olmalıdır.

1930'ların Chicago Üniversitesi, İnsanlık ve Toplum Bilimleri programının işte böylesine hem geniş hem de derin bir boyut sunmasına özen göstermişti (eğitim felsefesi çoğunlukla felsefecilerin kendi edinmiş oldukları türden bir geçmiş zaman eğitimine özlem duymasına dönüşür). Böyle bir eğitimden geçen kişi, batı düşünce geleneğinde yer alan metinlere (yani hayatta karşılaşılan metinlerin pek çoğu) dayanıp bunların anlamlarını aydınlatacak zengin bir

bağlam oluşturabilirdi. Söz konusu bağlam çok çeşitli türden ve sınıftan geniş kapsamlı görüşlere yer vermekteydi. Ters çevrilmiş T harfinin tabanıysa, batı düşünce geleneğine ilişkin savların öteki kültürlerin elverişli konumda bulundukları bakış açılarından ele alınmasına olanak veriyordu.

Başka çözümlere de başvurulsa gene aynı sonuç çıkacaktı ortaya. Columbia'da büyük yapıtlar konusunda son derece geniş bir seçenek sunulmaktaydı; Wisconsin Üniversitesi'ndeyse Henry Adams'ın Mont-Saint-Michel and Chartres ve The Education of Henry Adams adlı yapıtlarına dayanarak kurulmuş deneysel Mickeljohn Fakültesi göze çarpmaktaydı. Kesin çözümün şu ya da bu olması önemli değildi. Önemli olan şey, herhangi bir metinden son derece zengin anlamlar çıkartabilmekti, kişinin yaşamının büyük bölümünü içinde geçireceği kültürle ilintili anlamlara özellikle önem verilmekteydi, ama bu kültürün öteki Büyük Eser'ler karşısında kaldığında dışardan nasıl göründüğüne de önem verilmekteydi.

Eğitime ilişkin bütün bu konuları uzun uzadıya ele almak için en az bu yazı kadar başka bir yazı daha kaleme almak gerekir ki böyle bir yazının hiç de yeri değil burası. Böyle bir konuya değinmemdeki amaç açıklamaya çalıştığım anlam kuramının bu türden sorunlarda da bizlere ne gibi yardımlarda bulunabileceğini göstermekti yalnızca. Bu kuram, örnek olarak seçilecek metinlere uygulanabilecek bir çerçeve sağlamaktadır.

Metnin Sahibi Kim?

Yorumlanması gereken, bir araya getirilmemiş, bir türlü bir bedene kavuşamamış (yazardan ya da tikel okurlardan bağımsız) bir metinle karşı karşıya olunduğu, metnin dilsel bir topluluğun, daha kesin olarak söylersek metnin yer aldığı eğitim bağlamını bilen topluluğun malı olduğu izlenimi belki de öğrenim kurumlarının edebiyatın sırtına birer asalak gibi yapışmış olmasından kaynaklanmaktadır. Metnin anlam açısından taşıdığı anlamın (geniş açıdan anlamın) olanca zenginliği işte ancak bu topluluk bağrında açığa çıkabilir.

Yıllar ve de yüzyıllar boyunca saklanıp korunmuş bir metnin mülkiyeti doğrusu iyiden iyiye tartışma konusu olup çıkar. Şimdi artık sorun bu metni kimin yorumladığı değil yalnızca; hangi tarihsel bağlamda, geçmişte mi yoksa günümüzde mi yorumlandığı da bir sorun artık. İncil'i (ya da Homeros'u ya da Chaucer'i) yazarının kültürünün ya da bizim kültürümüzün bağlamında ya da Ortaçağ Avrupası ya da XVI. yy. Çini'nde egemen düşünceler bağlamında okuyabiliriz.

Vermek istedikleri anlamların kapsamlarının bu türden genişletilmesi karşısında yazarların gururlanıp gururlanmayacakları bambaşka bir sorun. Ancak tahminde bulunabiliriz bu konuda. Benim tahminime göre, Stendhal hiç hoşlanmazdı[4], Joyce mest olur, Proust'sa şaşırır kalırdı. Kendini gerçekleri kâğıda döken biri olarak tasarlayan Tolstoy'sa iyice içerlerdi bu işe: Koruyup sürdürmek istediği anlam onun *kendi* anlamıydı; metinden hiçbir okurun farklı bir anlam çıkarmasını hoş karşılamazdı. Ne var ki, yazarların yerine anlamlar bu-

lup çıkartan eleştirmen oyunu oynamaya başlamış bulunmaktayım; en iyisi bu konuya hemen noktayı koymalı.

Özetle, "metnin anlamı"nın, "okur açısından taşıdığı anlam" ya da "yazarın verdiği anlam"dan şu ya da bu ölçüde ayrı düşmesi sonunda, edebiyat eleştirisi dediğimiz şu şatafatlı balta girmemiş orman serpilip büyümüş oldu. Çeşitli edebiyat okullarının tartışıp birbirine girmesine gerek yok doğrusu; bu okulların her biri de ayrı bir okuma sürecine başvurmakta, ellerindeki metinleri okumak için de farklı farklı bağlamlar kullanmaktalar. Nasıl etiketlenmiş olurlarsa olsunlar, ne denli ayrıcalıklı ya da öncelikli olurlarsa olsunlar bütün bu süreç ve bağlamların her biri de ilginç hatta değerli birer etkinliktir. Öğrencilerin bunların çoğunda ya da tümünde uygulama yapıp becerilerini geliştirmelerine yardımcı olmanın sayısız yararı vardır.

Okurlar İçin Anlam

Eleştirmenlerin de yazarların da birer okur olduğunu göstermek amacıyla çabalayıp durduğum için, okurlara ilişkin epey şey söylemiş oldum zaten. Başka okurlar birer eleştirmen olarak okuyabilir, yazarların aktarmak istedikleri anlamların peşine düşebilir, ikili anlamlardan yararlanabilir, Büyük Metinleri çevreleyen kültür zenginlikleri üstünde durabilirler, hatta kendi kendilerine yeni oyunlar da yaratabilirler. Joyce'un *Ulysses*'inde, Bunyan'ın *Pilgrim's Progress*'inde ve de *Federe Devlet Yazıları'nda* belirli sözcüklerin hangi sıklıkta kullanıldığını bile araştırmış okurlar bilirim, doğrusu yaptıkları işin yararsız olduğunu söylemeyiz kolay kolay.

Kayıtsız Okur

Kendini yazara teslim eden ve yazarın kaleme aldıklarından yalnızca ilginç anlamlar çıkartabilmeyi isteyen okura ilişkin (ya da bu okurdan yana) birkaç söz söylemek de doğru olur belki. Böyle bir okura "kayıtsız" ya da "kaçak" denir ama pek çok yazarın kafasındaki okurun tam da bu olduğu da varsayılabilir.

Dahası, aynı kültüre ait birçok okur ya da okurların çoğu gene bu kültüre ait bir yazarda hemen hemen aynı anlamları bulabilir. Eleştirinin (ve de yazarlığın) ilk yıllarında, daha bir masum olduğu yıllarda olağan bir durum olarak bile görülebilirdi bu: Bir yazar kendi zihninde uyanan anlamları kaydeder, bu anlamlar da daha sonra yazarın kaleme aldığı metni didikleyip duran okurların zihninde uyanırlar. Yazarlarla okurlar açısından nasıl da hoş, nasıl da basit bir dünya bu; ne var ki, yaşamlarını eleştirmenlikten kazananlar için nasıl da yoksullaştırıcı bir dünya değil mi?

Bundan biraz daha çetrefilli bir durumdaysa okur başka bir kültüre adım atmak ister: Kawabata'nın *Snow Country* (Kar Ülkesi) adlı yapıtının İngilizce çevirisini okuyan bir Amerikalı örnektir bu duruma. (Sevgilisi kendisine "iyi ka-

4 Stendhal'ın iddiası, kendi içinde yaşadığı değil bir gün geleceğinden emin olduğu başka bir kültür için yazıyor olduğuydu.

dın" ("yoi onna") diye seslendiğinde öfkelenip çılgına döner geyşanın teki. Peki, ama Japoncadaki "öfkelenme" Amerikancadaki "öfkelenme" ile aynı mı ki? "Yoi onna" da "iyi kadın" mı demek acaba?) Okur, söz konusu metnin, yalnızca içine Amerikan kültürünün temel savlarının sindiği anlamlar uyandırmasına izin verirse, bu durumda dalavere çevrildiği bile söylenebilir.

Böyle bir kaçışı ne ki acaba olanaklı kılan güç? Okurun işleri çözüp ince yorum farklarına girişmesine olanak verecek dayanak noktasını sağlayacak, kültürden kültüre değişmeden kalan, insana özgü saltık özellikler mi var acaba? Bir parça bile olsa, eğer bir anlam çıkartılabiliyorsa, metinden türetilebilecek böylesi değişmezlerin olması gerekir. Ama şimdi de çeviri kuramının alanına adım atmış oldum; bu konuda da daha fazla açılmamak en iyisi olacak.

Birçok Anlam Var, Ama İşlem Tek Bir Tane

Belirli bir metin okur, yazar ve eleştirmen için son derece farklı anlamlara denk düşse de, okur açısından ele alındığındaki anlam ile eleştirmen ya da yazar açısından ele alındığındaki anlam arasında temelde hiçbir fark bulunmamaktadır. "Fark yoktur" dediğimde "anlam"ın anlamına gönderme yapmaktayım. Bir betiğe şırınga ettiğimiz anlam ya da bir metinden türettiğimiz anlam, bu metnin kaleme alınması ya da okunması sonunda uyandırılan zihinsel sembol yapılarının tümünü kapsar; dış dünyada anlatılanların tümünü ya da bir bölümünü haritaya geçiren, kişilerin amaçlarını belirlemeye yönelik testler de gene bu kapsamda bulunmaktadır. Proust'un benim için betimlediği şu Balbec'teki Grand Hotel'in asansörünü gözümün önüne getirdiğimde, lobiden yükselen, inceden inceye süslenmiş, açık bir kafes gördüm (zihnimin gözünde, hafiften, belli belirsizcene), seçkin yolcuları yukardaki katlarına doğru gözle görülür biçimde yükseltmekteydi. Daha sonraki bir tarihte, Balbec'e (Cabourg) gittiğimde, gerçek asansörü de gördüm; gerçek asansörün gözümün ağtabakasındaki yarattüğü imgenin uyandırdığı resim, Proust'un sözcüklerinin bende uyandırdığı zihinsel görüntüye neredeyse tıpatıp oturmaktaydı. İşte o günün öğleden sonrasında, kumsalda oturup bir şeyler çiziktirdim, sözcüklerle yaptığım ve oteli konu alan bir taslaktı bu. Proust'un söyleyip de belleğimde kalanlardan mı yoksa gözümün önünde duran sahneden mi kaynaklandı bütün bunlar, doğrusu bunu söylemek son derece güç.

İki Kültür Arasındaki İletişim

Buraya kadar yazdığım sayfalarda, edebiyat eleştirisini bilişsel bilim açısından yorumladım, eleştiri çabasının anlamlardan kalkıp metinlerin ve de metinlerden kalkıp anlamların uyandırılması olarak nasıl yorumlanabileceğini gösterdim. Böyle bir yorumla donanmış olarak, Coleridge'in *Kubla Khan*'ında ya da Homeros destanlarının kolay anımsanmaya yönelik oyunlarında, ya da gezgin Yugoslav ozanlarının şarkılarındaki imgelemin kaynaklarını soruşturmaya başladığımızda nelerin söz konusu olduğunu da kolayca görebiliriz.

İnsanlık bilimcileri açısından bakıldığında, böyle bir çevirinin nasıl bir ya-

rarı olabilir ki? Eksiksiz bir dizin ya da döküm yapmaya girişmeksizin, bilgisayar simülasyonu da dahil olmak üzere, eleştiriyi bilişsel bilim dilinde düşünmenin yararlı olabileceği birkaç örnek vereceğim.

Vereceğim ilk örneğin edebiyat alanıyla en ufak bir ilgisi yok, ama sunduğu benzerlik açısından önemli. Şimdilerde Texas Üniversitesi'nde olan Gordon Novak'ın ISAAC adını verdiği bir bilgisayar programı yazdığını, bu programın herhangi bir fizik kitabındaki problemleri okuduğunu, problemde verilen bilgileri tasarımlayıp bilgisayarın belleğinde depoladığını söylemiştim daha önce. Bu tasarımlamalar o denli "resim nitelikli" ki, basit bir bilgisayar programı sayesinde ISAAC bilgisayar ekranında resmini çizebiliyor bunların. Böyle bir resim çizdikten sonra da, ISAAC işe karışan tüm fizik güçlerini betimleyen denklemler kullanarak bu iç tasarımlamaları yeniden yorumlayabildiği gibi söz konusu denklemleri de çözebilmekte.

Görüldüğü gibi, dilden zihinsel imgelere çeviri yapabildiği gibi zihinsel resimlerden de hem gerçek (gözle görülebilir) resimlere hem de matematiksel denklemlere çeviriler yapabilen bir bilgisayar programıyla karşı karşıya bulunmaktayız. ISAAC'in yaptığı şeyleri anlayıp anlamadığına ilişkin türden felsefi konuları bir kenara bırakalım şimdilik (bence ne yaptığını anlıyor, John Searle ise anlamadığı kanısında, ama anlasa da anlamasa da önemi yok aslında). ISAAC'in açıkça yaptığı tek şey, doğal dil, resim dili ve biçimsel sembolik tasarımlamalar arasında çeşitli anlamları birbirine çevirirken neler olup bittiğine ilişkin elle tutulur bir düşünce sunmuş olmasıdır. Sözgelimi, işlemi gerçekleştirebilmek için neler bilmesi (belleğinde neleri depolamış olması) gerektiğini söyler ve bunu yapmak için hangi işlemin kullanılacağına da örnek verir.

Bu tür çeviriler, edebi yapıtların pek çoğu açısından (en azından dil ile resimler arasındaki çeviri açısından) son derece önemli olduğu için, ISAAC'in sağladığı bilgiler hem değerli hem de yararlı bizler için. Bunun asıl önemli yanı işleri bir bilgisayarın yapması değil kuşkusuz, bilgisayarın sergilediği çalışma sayesinde işin ne olduğunu çok daha iyi anlamaktayız.

Şimdi de, edebi dile bir adım daha yaklaşmama izin verin. Dilbilimin işi tümcelerle (ya da başka her şeyden yalıtılmış sözcüklerle) başlar, sonra da giderek sırasıyla paragrafları, bölümleri hatta bir öykünün tümünü ele alır. "Öykü dilbilgileri" (öykü yapılarının ortaya çıkartılması ve bu yapılar sayesinde öykülerin anlaşılmasını sağlayan işlemler) oluşturmak hem dilbilimcilerin (örneğin, Gümlich and Raible, 1977) hem bilişsel psikolojicilerin (örneğin, Mandler, 1978) hem de bu iki bilim dalı arasındaki araştırmacıların (örneğin, de Beaugrande, 1980) ilgisini çekmişti. Sözgelimi *Little Red Riding Hood* (Kırmızı Başlıklı Kız) ayarında karmaşıklıktaki öyküleri çözümleme konusunda çok önemli başarılar elde edilmişti. Öykü dilbilgileri plan, nedenler ve kişiler gibi bileşenlerin nasıl taşındığı konusunda bilgi vermekte bizlere.

Bu paragraflarda aktardığım çalışma (önce edebiyat alanından bu alanın psikolojik temellerine doğru yayılan sonra da bilişsel bilimden gerisin geriye edebiyat alanına yönelen bu çalışma) zamanla adıgeçen bu iki kültür arasında

geniş ve sıkça kullanılan bir köprü yaratabilecek türden soruşturmalara ilk örneği oluşturmaktadır.

Anlam ve Eleştiri

"Anlam"ın anlamında pek öyle fazla gizli bir şey yok doğrusu. Anlamların insanların kafalarında yer aldığını ve de bu kafaların içinde de nöronlardan oluşan karmaşık ağların bulunduğunu kabul edersek, anlamları da bu ağların içerdiği sembolik yapılara yerleştirebiliriz. Nöronlar da semboller de birer doku yalnızca. Birbirlerine göndermede bulundukları (birbirlerini gösterdikleri) için, ama daha da önemlisi içlerinden kimileri (daha önce betimlediğim türden algısal testler yoluyla) kafanın dışındaki şeyleri, bağıntıları ve olayları gösterebildikleri için dokuların da anlamı vardır.

Doğal dillerde metin üretmek amacıyla anlamların nasıl kullanıldığı yanında metinlerin dikkatlice incelenmesinin nasıl olup da çeşitli anlamlar uyandırdığı konusunda da yardımcı olacağı kanısındayım edebiyat eleştirisi kuramının. Bu açıdan ele alındığında, eleştiri (emperyalistçe bir yaklaşımla) bilişsel bilimin bir dalı olarak kabul edilebilir. Eleştirinin nasıl sürdürülebileceği ve de tarihte nasıl sürdürüldüğüne ilişkin kaba bir taslak oluşturmaya çalıştım. Eleştirinin bilişsel bilimle çok daha sıkı bir bağ kurması sayesinde yeni yeni yollar açılacağına kuşkum yok; şimdiye dek izlenen yollar kadar değerli ve göz alıcı olacak bunlar da.

Buyurucu olmaktan çok betimleyici biçimde söz etmeyi yeğledim eleştiriden ve anlamlardan. Bu alanlara yabancı biri, eleştirmenler ve eleştiri kuramcıları arasında ara vermeksizin sürüp giden iç savaşları gördüğünde, neden sakin sakin oturamadıklarına bir türlü aklı ermemekte. Her Okul belirli bir anlam uyandırma yolu, dolayısıyla tikel bir anlamlama yolu betimler, sonra da bunun biricik doğru yol olduğunu ileri sürer. Biricik doğru yolun bu olduğu, bunun da bütün ötekileri dışladığını ileri sürmekten vazgeçildiğinde, ki birgün bunun gerçekleşeceğine kuşku yok zaten, yeniden barış içinde bir arada yaşanır olacaktır. Şurası kesin ki, bugünkü patırtılı kavga kadar eğlence de olmayacak artık o gün.

Bu yazıda, gerçek bilginin aktarılmasının olsa olsa yazarın amaçlarından biri olmakla birlikte çoklukla en önemli amacının olmadığı bir tür olan edebiyat alanından söz ettim büyük ölçüde. Sergileyip olanı ortaya koyma niteliğine sahip düzyazı da edebiyatın alanına giriyor kuşkusuz; o alanda tüm dikkatimizi gerçeğe uygunluğa, açık seçikliğe, iki anlama yer vermemeye ve basitliğe (belki de tam da bu sırayla) vermemiz gerekir. Olup biteni ortaya koyma niteliğine sahip düzyazının, kendine özgü niteliklerle rekabet etmesi gerekse de, edebi nitelikleri hiç olmasın demiyoruz. Bilim alanındaki Büyük Metinler'den kimileri hem açıklama yönünden hem de edebi açıdan azımsanmayacak niteliklere sahip bulunmaktalar.

Bu yazıyı kaleme alırken, olup biteni sergileyecek bir düzyazı oluşturmaktı niyetim. En başta gelen amacım da açık seçik bir anlam kuramı oluşturmak ve

bu kuramı edebiyat eleştirisine uygulamaktı. Bunu yaparken de teknik bir anlatıma düşmekten kaçınmaya çalıştım; öyle ki açık seçik olamadımsa, okura bu konuları ele alıp işlediğim daha teknik yazılarımdan birkaçını okumasını salık veririm; şimdilik karanlıkta kalmış yanlara da ışık tutmuş oluruz böylece. The Science of the Artificial (1981) adlı kitabımın 3. ve 4. Bölümleri ile kısa bir süre önce yayımlanan The Information Processing Explanation of Gestalt Phenomena (1986) adlı yazımı özellikle önereyim bu açıdan.

Konunun dışındaki biri olarak benim buradaki konumum, başka bir eleştiri okulu öneren birinin konumu olarak kabul edilebilir. Oluşturduğum kuram, Profesör Stephen Greenblatt tarafından seslim (rezonans, yani bilgi) ile hayranlık konusunda önerilen ikiliği kullandığında, sarsılmazcana seslimden yana çıkar. Anlamları ortaya çıkartan bağlamları bulup çıkardım; anlamların nasıl da hayran olunası bir şeyler uyandırdığını ortaya sermedim.

Ne var ki bilimsel çözümlemeler de hiçbir zaman fazla uzağa düşmezler mucizelerden. Mekanik alanında önde gelen Hollandalı bilim adamı Simon Stevinius, "Wonder en is gheen wonder - harikulade, ama gene de kavranılamaz değil" sözünü düstur etmişti kendine. Kar tanesi hiçbir şey yitirmedi hayran olunası yanından, tasarımının matematiksel kökenlerini keşfetmemizden sonra belki daha da hayranlık uyandırıcı olup çıktı, kimbilir. Temellerinde yatan bilişsel süreçleri ortaya koyduğumuz halde anlamlar da hayran olunası yanlarından hiçbir şey yitirmediler. Bilim şimdi de görünüşteki hayran olunası yanlara, açıklama konusunda hayran olunası yanlar eklemekte. Önce hayran oluştan seslime, sonra da ilkinden de daha derin bir hayranlığa sürüklemekte bizleri.

Yazının başında, bu konuyu seçmemin başlıca nedenini açıklamıştım: İki kültür arasında atılacak köprü için uygun bir yer gibiydi. Kurduğum yapı çürük ya da estetikten yoksunsa, başka başka kişilerin gelip bunu parça parça sökerken bir yandan da yerine daha iyisini koyacaklarını ümit ediyorum.

Tıpkı fen bilimleri alanında olduğu gibi insanlık bilimleri alanında da mesleki yeterliğe sahip olmak, belirli bir konuda uzmanlaşmış çok büyük bir bilgi yığınının varlığını gerektirir. Tek tük birkaç ayrı alanın içeriğini derinlemesine denetlemekten öteye geçmeyi beklememek gerekir zaten. Herhangi bir şeyden anlam çekip çıkartmak için içimizden herkesin kullandığı zihinsel işlemleri ortaklaşa anlayabilmeye yönelik çalışmaktan başka umudumuz olamaz. İlgilendiğimiz alanlar birbirinden ne denli ayrı ve kopuk olursa olsun, aynı hammaddeyle biçimlenip, aynı temel sembolik süreçleri kullanan zihinlerimizin paylaşabileceğimiz pek çok ortak yanı olmalı.

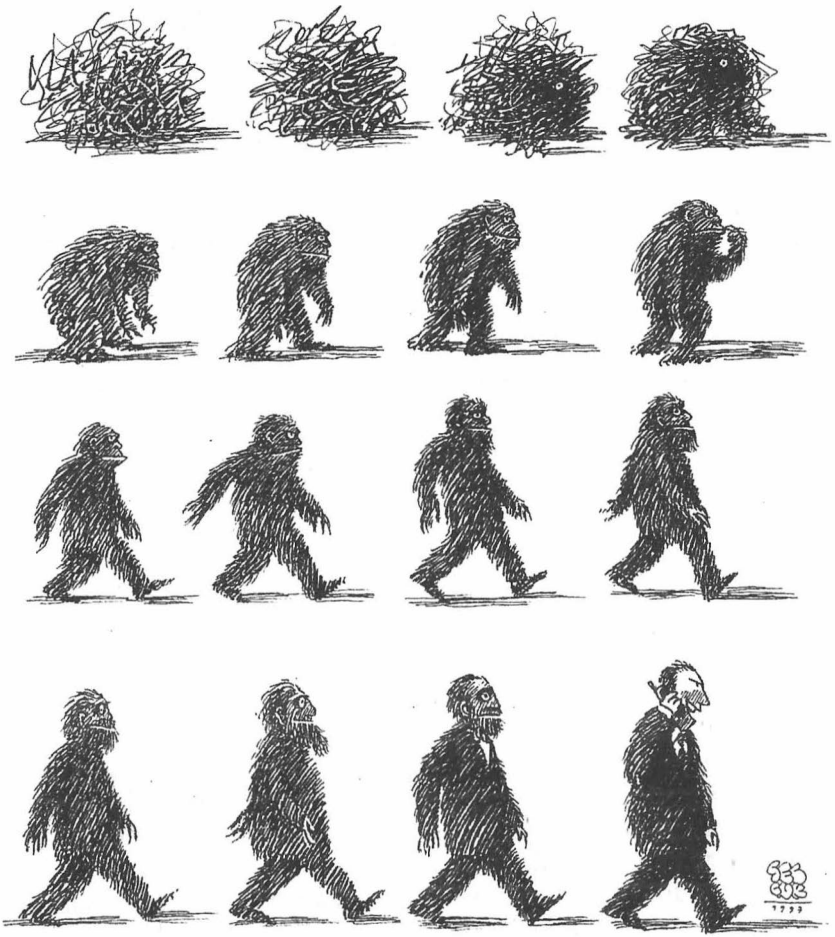
Fen bilimleri alanında çalışan bilim adamları ile insanlık bilimcilerinin tek ortak alanları şu küçücük yer bile olsa, son derece önemli bir alandır bu. Orada insan olmanın ortak deneyimlerini paylaşabilirler. Yaşamlarını içinde sürdürdükleri devlet ve topluma (ki bunun sınırları da dünyanın tümünü kapsayabilecek kadar geniş tutulabilir) besledikleri ilgiyi paylaşabilirler. İçinde dolaşıp durdukları ve zihinlerinin kişisel, mesleki ve sivil, iç ve dış alanlarla uğraşırken kullandıkları işlemleri paylaşabilirler ki, bunlar çeşitli metinlerden ve dünya-

dan çeşitli anlamlar çıkarmalarına ve anlamlarla oynamalarına olanak veren işlemlerden başka bir şey değildir.

TEŞEKKÜRLER

Bu yazının temelinde 1990 yılında California Üniversitesi'nde (Berkeley) Hitchcock Lectures programında verdiğim bir konuşma yatmaktadır; yazı pek çok kez gözden geçirilip değiştirilmiştir. Aralarında David Carrier, John R. Hayes, Alan Kennedy, Erwin Steinberg ve Garry Waller'ın da bulunduğu pek çok meslektaşım yazının ilk taslaklarını okuyup kapsamlı ve aydınlatıcı yorumlarda bulundular. Alışıldık günahlardan arınma töreni başladığına göre kendilerine en içten teşekkürlerimi sunar ve ürünün son biçiminin tüm sorumluluğunu omuzladığımı bildiririm. Öte yandan, bu yazının gösterdiği doğrultularda öncülük etmiş kişilerden aldığım aydınlatıcı bilgilere de teşekkür ederim. Başkalarını unutma tehlikesini göze alsam da, özellikle Robert de Beaugrande, Walter Kintsch ve Roger Schank'ı anmak isterim.

Çeviren: Alp Tümertekin

Bir Metni Farklı Dikişlerinden Sökmek

Varol Akman

Büyük edebiyat dediğimiz, olabilecek en yüksek derecede anlamla yüklenmiş dilden ibarettir.
Ezra Pound

Edebiyat eleştirisi, uygar akla özgü faaliyetlerdendir.
T. S. Eliot

Asla sanatçıya güvenmeyin. Hikâyeye güvenin. Zaten eleştirmenin işlevi de hikâyeyi, onu yaratmış olan sanatçının elinden kurtarmaktır.
D. H. Lawrence

imon'ın "Edebiyat Eleştirisi: Bilişsel Bir Yaklaşım" başlıklı yazısını üç-dört kez okudum ve her okuyuşta da, önceden bir şekilde atlamış olduğum yeni bir cevher buldum. Görüş gücü, derinlik ve zenginlik

dolu bir makale olduğu çok açık bunun ve şu okumakta olduğunuz kısa yorum yazısında herhalde bu makalenin hakkını verebilmiş olmayacağım. Simon'ın tezini sunuşundaki tazelikten ve büyük edebiyatçılara (Camus, Proust, Stendhal) dair derinlik dolu örneklerinden özellikle etkilendiğimi ifade etmek zorundayım; bu örnekler yazıdaki bilişsel teze cuk oturduğu gibi ona büyük bir hayatiyet de kazandırmış.

Yine de bazı çekincelerim var. Önce, daha ziyade üsluba ilişkin bir itiraz: Yazı insanın dikkatini biraz dağıtıyor. Simon'ın yazısını, ifade sanatının en sağlam yapılı ve derli toplu örnekleri arasında düşünmek kolay değil. Yazıda çok fazla tekrar olduğu gibi, bir bütün olarak ana temaya pek katkı sağlamayan kimi malumatfuruşluklar da var. Özellikle "Süreçlere Dair Kanıt" ve "Liberal Eğitim ve Kutsal Metinler" başlıklı iki bölümü fazlalık addederek ayıklama arzusundayım.[1]

Daha önemlisi, genel olarak "Edebiyat ve Biliş" şeklinde sınıflandırılabilecek olan diğer öncü çalışmaları Simon'ın yeterince dikkate almamış olması bende hayal kırıklığı yarattı. Evet, Simon (her ne kadar bir dipnotta da olsa) Hobbs'un aynı başlıklı (1990) çığır açan çalışmasını övgülerini belirterek zikretmiş. Ancak yine onun kadar konuyla ilgili olan ve benim şimdi "gün ışığına çıkarma" arzusunda olduğum başka önemli çalışmalardan –inanılır gibi değil ama– hiç mi hiç habersiz *görünüyor*.

Searle'in (1979), edebiyat eserinde yazarın kurmaca bir dünyayı, sözgelimi roman dünyasını nasıl yarattığına dair müthiş gözlemleri vardır. Kurmaca eser ile kurmaca söylem arasında ayrım yapan Searle, "Hemen hemen her önemli edebiyat eseri bir 'mesaj' ya da 'mesajlar' iletir ve bunlar metin *içinde* yer almayıp metin *aracılığıyla* iletilirler," demiştir. Searle ayrıca şu soruyu sorar: "[B]üyük ölçüde yapmacık konuşmalarla dolu sahneler içeren metinlere niye bu kadar önem verir ve onlar için niye bu kadar çaba harcarız?" Bunun cevabının ise düşgücünün insan hayatında oynadığı kritik rolde bulunabileceğini belirtir (s. 74).

Tsur (1992), bilişsel bilimin sağladığı araçlardan yararlanarak yapılan edebiyat incelemesi için "Bilişsel Şiir" gibi genel bir terim ortaya atar. Bilişsel şiir, bilişsel bilimin edebiyatta dil ile biçime sağlayabileceği katkıları keşfetmeye yönelmiştir. Edebi metinler ile onlarda algılanan etkiler arasındaki ilişkiyi sistemli biçimde açıklamaya yönelik bilişsel kuramlar sunar. Tsur'un kitabının içindekiler bölümüne ("Şiirsel Yapı ve Algılanan Nitelikler", "Şiir Sanatı ve Değişik Bilinç Durumları", "Eleştirmenin Zihinsel Sözlüğü" vb.) şöyle bir göz atmak bile –en azından bana– göstermektedir ki, bu kitap Simon'a hem paha biçilmez bir motivasyon hem de her şeyden önemlisi, kendisininkiyle ilişkili temalardan oluşmuş bir altın madeni sağlayacaktır.

Simon'ın atladığı bir çalışma da –ki işte bunu affetmek daha zor bence– Barwise'ın (1989) "Anlam ve İçerik" başlıklı esaslı tezidir. Umberto Eco'nun ri-

1 Pound'dan bir alıntı (1951, s. 38) yapacak olursak, "modern sanat galerileri resmin 'iyi asılması'na büyük önem verir, yani önemli tabloları iyi görülebilecekleri ve insanın gözünün yanılmayacağı yerlere, yahut da ayakların, geniş bir mekânda başyapıt arayıp durarak yorulmuş olmayacağı yerlere koyarlar..."

cası üzerine kaleme alınan bu metin, edebiyat kuramcılarının yorumla ilgili olarak incelemekte oldukları çeşitli meselelere "durum semantiği"nin (Barwise ve Perry, 1983) birleştirici çerçevesi dahilinde açıklık getirmeye yönelik bir girişimdir. Barwise'ın doğru bir şekilde öne sürdüğü gibi edebiyat eleştirisinde ana hedef, bir edebiyat eserinin anlamını çözümlemek ve okurun ya da yazarın edebiyat eseriyle ilişkisini incelemektir. Zaten her türlü eleştiri söyleminin şu üçlüden en az birini içerdiği düşünülebilir: Yazar, edebiyat eseri ve okur. Eleştirmen, yaratma sürecinin kökeninin yazarın niyetlerine ya da kastına uzandığı kabulünden yola çıkarak yazarın yarattığı şeyi yakalamaya çalışır. Barwise, başlangıçtaki kasıt ile sonuçta "kastolunan" şeyin çakışmayabileceğini belirtmektedir. Yazarın yaratma sürecinde yapmaya çalıştıkları, bir niyete bağlıdır, yani maksatlıdır. Oysa eser bir kez ortaya koyulduktan sonra gerçek bir şey vardır elimizde, dolayısıyla da eleştirmene düşen, eserin uyandırmayı amaçladığı etkiden, eseri bir bütün halinde düzenleyen ilkelerden, eserin ortaya attığı anlamdan vb. söz etmektir.

Barwise, anlam ile içerik arasındaki ilişkiyi çok hoş bir soyut denklemle gösterir – Hobbs (1990) biraz farklı bir şekilde tekrarlamıştır bu denklemi. Şahsen ben, Barwise'ın bu özlü formülasyonunu Simon'ın yazısındaki onca lafa yeğlerim:

$$Te\ (T, o) = Ö$$

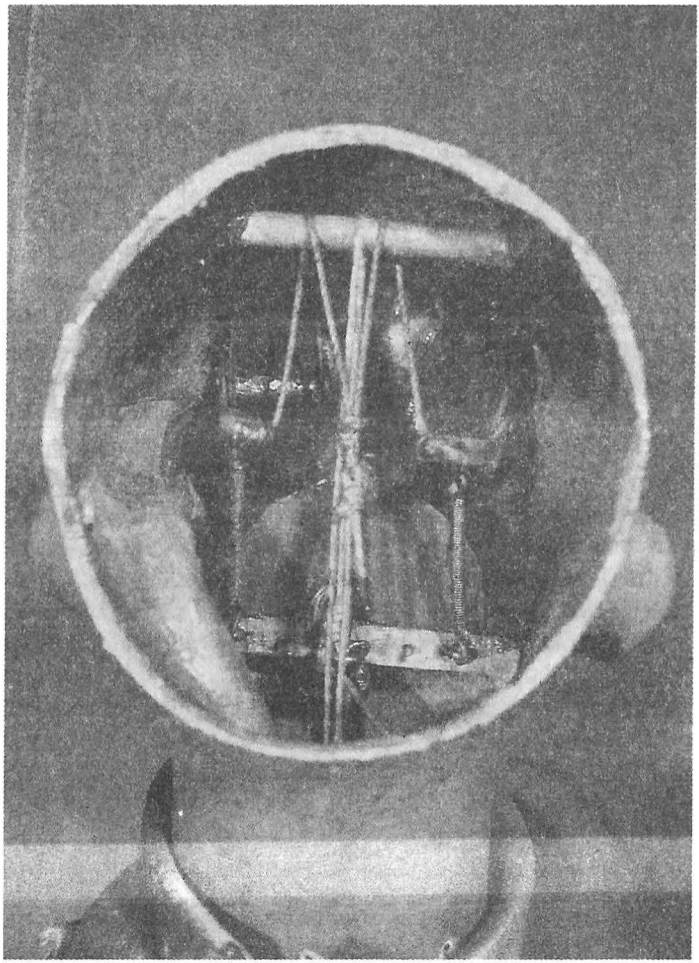
Burada *Te*, dilin teamüllerini, *o* konuşmacı ile dinleyicinin (siz bunu yazar ile okurun diye okuyun) paylaştığı ortamı, *Ö* de konuşmacının iletmek istediği, öneri düzeyindeki içeriği belirtir. Konuşmacının görevi, bu temel denklemi karşılayarak tatmin sağlayan bir ifade (T) bulmaktır. Dinleyiciye düşen görev ise *Te*, *o* ve *T* verili olduğu halde *Ö*'yü belirlemektir. Denklemdeki dört parametrenin dördü de konuşmacının hizmetindedir. Denklemi karşıladığı sürece bunlarla istediği gibi oynayabilir. (Açıktır ki tutup *Te* ile deneylere girişecek olursa anlaşılma şansı azalacaktır – buna uyan bir örnek *Finnegans Wake* olurdu.) Yani *T* edebi metnini okuyan kişinin önündeki denklem üç bilinmeyenlidir: *Te*, *o* ve *Ö*. Çoğunlukla bunun tek bir çözümü yoktur. O halde edebi bir metni yorumlarken yapılması gereken, bilinmeyenler hakkındaki mevcut bilgileri (sözgelimi biyografik malzeme, metnin yazıldığı ortamı oluşturan kültüre ilişkin bilgi vb.) kullanarak bu bilinmeyenlerin olası değerlerinin oluşturduğu yelpazeyi belirlemektir.

Barwise'ın yaklaşımındaki zerafete bir örnek olarak Craig Raine'in (1979) şu ünlü şiirini ele alalım: *A Martian Sends a Postcard Home* (Gurbetteki Marslı'dan Kartpostal), aşağıdaki dizelerle başlar:[2]

2 Telif hakkına ilişkin sorunlar nedeniyle bu şiirin tamamını alıntılamaktan çekindim. Oysa daha uzun bir alıntı yapabilseydim, okurun sonraki paragrafları daha iyi değerlendirmesine yardımı dokunurdu.

Çakçaka bol kanatlı bir mekanik kuştur
bazılarının tüyleri hazine değerinde pek hoştur–
gözü eritirler bakınca,
hem de acı duymaz vücut haykırınca.
Hiç görmedim uçuşlarını ama
gelip konuverirler insanın eline kimileyin.

Bu şiiri yorumlamak için ne çok mürekkep harcanmıştır. Raine'in kitabının arka kapağından alınmış ortodoks yorumları örnek verebiliriz: "Eşi görülmedik masumiyette [bir] göz, yeryüzüne ilişkin tuhaf ve çok hoş bir yorum getirirken, bir yandan da acı dolu insan deneyimine neredeyse kazara bir bakış atıyor" ve "(Raine) görselliğin yeniden kazanılması gibi muazzam bir işe soyunarak hayat boyu bakıp durduğumuz şeyleri ilk kez görmeye zorluyor bizi" Morrison ile Motion da (1982, s. 18) "şiirde, bize aşina olan dünya, bu dünya karşısında büyülenmiş bir uzaylının gözüyle anlatılır" demişlerdir. Sonra da şöyle devam ederler:

Lambert, *Nargile İçen Paşa* (baş ayrıntısı), Andre Soriano'nun *Monte Carlo'nun Mekanik Bebekleri* (The Mechanical Dolls of Monte Carlo) adlı kitabından, New York: Rizzoli, 1985.

Eğer bir şiirde, belli bir olayın ya da deneyim alanının çevresine çizgi çekilmişse, bu çizginin içinde kalan gözlemler birbirlerini arayıp bulur ve ilişki kurarlar. Her ne kadar bu tip bağlantılar ve ilişkiler büyük bir sanatsal ustalıkla düzenlenmişse de, Marslılar'a özgü yaratıcılığın onları hisleri ifade etmekten alıkoy-

duğunu düşünmek yanlış olur: Onların bakma biçimi aynı zamanda bir hissetme biçimidir.

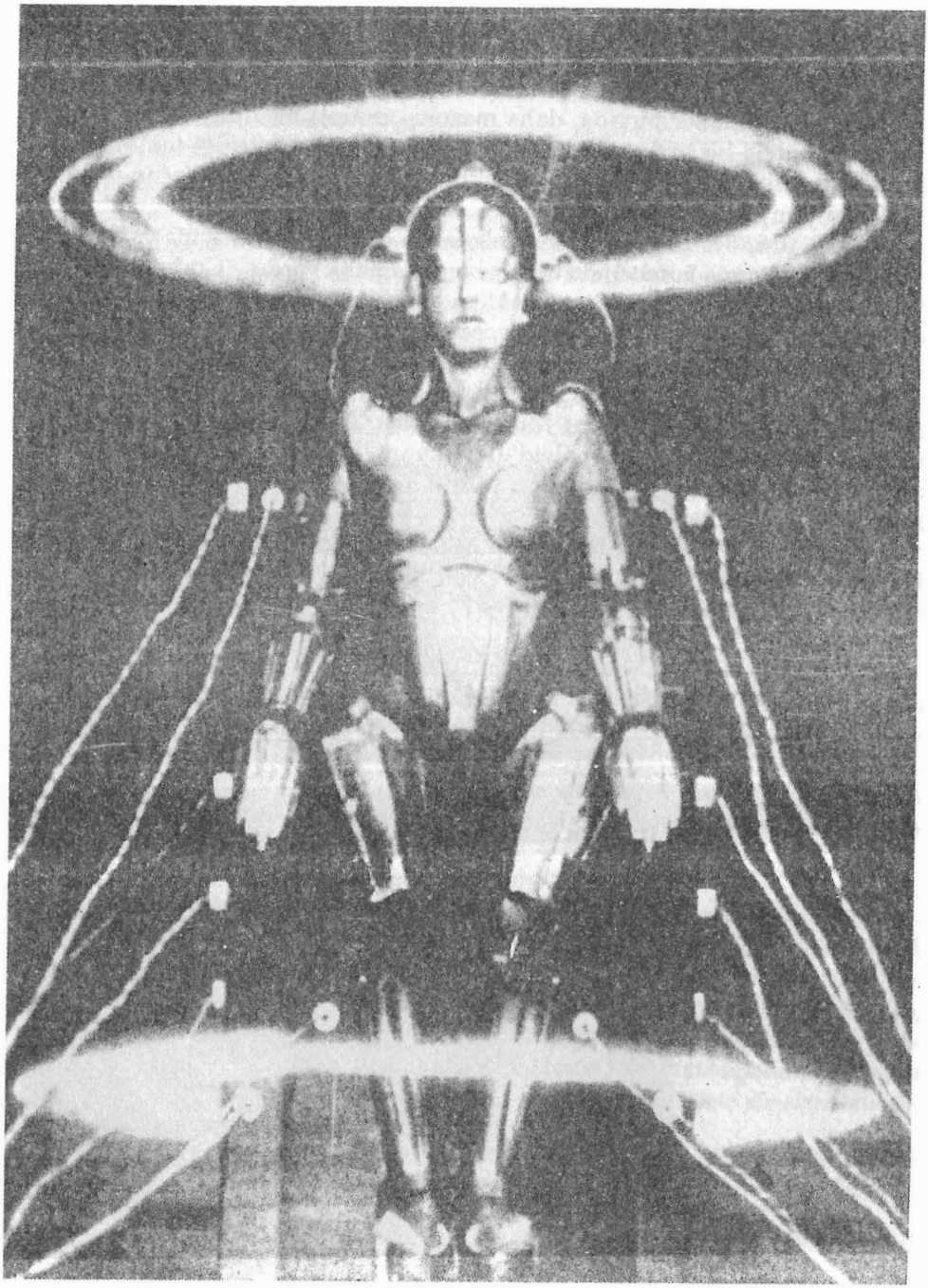
Bazı eleştirmenler burada, daha masum, arınmış bir dünyada yaşamaya duyulan şiddetli bir arzunun izlerini yakalar. Şair, gözlemlediği toplumun tamamen dışındadır ve bir sürgün konumundan şeyleri "okur". Olağan biçimde algılanan dünya, radikal metafor ve teşbih kullanımıyla tahrifata uğratılır. Ortaya konan üründe, dünya hakkında algılanan görüşün altını oyma ya da onda değişiklikler yapma konusunda büyük bir tedirginlik vardır. "Gurbetteki Marslı'dan Kartpostal"da, hayatlarımızdaki en harcıâlem unsurların, yeryüzünü ziyaret eden bir uzaylıya nasıl görüneceği tahayyül edilir. Gündelik nesneler, sanki dünyaya ilk kez gelen bir uzaylının gözüyle görülüyormuş gibi alışılmadık, çoğu zaman da şaşırtıcı biçimlerde tasvir edilir. Şair, el değmemiş biri tavrıyla yazmaya çalışmıştır şiirini. Mesela *Marslılar Okulu* denen (ki bir başka etkili mensubu da Christopher Reid'dir) akımın, çocukları bu kadar sık konu edinmesinin, çocukların her şeye bir hayret ve masumiyet duygusuyla yaklaşmasına dayandığı belirtilmiştir.

Son olarak da şu aşağıdaki pasaj –aslında tamamen farklı bir görüşü açıklamak için kaleme alınmıştır– bu şiire yine aynı ölçüde güzel başka bir yorum sağlayabilecektir rahatlıkla (Barwise ve Perry, s. 11):

Bizimkinden tümüyle farklı algılama yetenekleri, ihtiyaçları ve yetileri olan bir Marslı hafta sonunda yeryüzünü ziyarete geldi diyelim. Bu Marslı da bizimle aynı gerçeklik içinde bulunacaktır, ancak biz insanların yaptığı şeyleri nasıl ve niye yaptıklarını anlamakta epey zorlanabilir. Tabii bu sıkıntıyı yaşaması için önce bizi fark etmesi gerekir. Aslında bu Marslı, gerçekliği tamamen farklı dikişlerinden tutup çekerek de sökebilir pekâlâ, bizim asla farkına varmayacağımız dikişlerden, ve aynısı, onun karşısında bizler için de geçerlidir.

Barwise'ın denkleminin her iki yorumu da açıklayıp doğrulamaya yarayabileceğini bilmek içimizi rahatlatıyor. Sonuç olarak elimizde, yorumlardan oluşmuş zengin bir derleme var. Simon'ın da şunları yazarken tam olarak böyle düşündüğünü zannediyorum: "Belki de 'bilimsel' yazının tersine, 'edebiyat' dediğimiz yazı türünde yazarın çabalarının yöneldiği başlıca hedef, belirsizliği ortadan kaldırmaktan çok belirsizliği yaratmaktır."

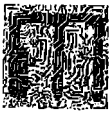
Çeviren: Özden Arıkan

Metropolis filminden, 1926, Yönetmen: Fritz Lang.

İMPARATORLUK MAKİNELERİ/ KUTLAMA MAKİNELERİ: FEN BİLİMLERİ VE BEŞERİ BİLİMLERDE BELLEK İMPARATORLUĞU

Kathleen Biddick

akalesini Fen Bilimleri ve Beşeri bilimler arasında bir iletişim olarak gören Herbert Simon, böylelikle bunların beliren bitişik tarihlerinin, özellikle de sayısal makinelerin bitişik tarihlerinin yazılması için bir

1 Getirebileceği çeşitli güçlüklere rağmen kullandığım "beliren tarihler" terimi Homi Bhabha'nın çalışmalarından kaynaklanmaktadır: "Modernite aracılığıyla sağlanan sömürgecilik sonrası geçiş geriye dönük bir tür tepki yaratır: İzdüşüm olarak geçmiş" (Bhabha, 1992: 52); ayrıca bkz. Sara Suleri: "Her ikisi de (sömürgeleştiren ve sömürgeleştirilen) travmatik değişimin kurbanı olarak görülebiliyorsa, o zaman travma terimi yeniden formüle edilmelidir ki, travmanın kıyametten anlatıya kayışını karşılayabilsin" (Suleri, 1992: 5) ve Paul Gilroy: "Afrika diasporasının tarihi ile dışavurumcu kültürünün, ırksal kölecilik pratiğinin ya da Avrupa'nın imparatorluk fetihlerine ilişkin anlatıların, modern ve postmodern hakkındaki bütün basit dönemselleştirmeleri köklü bir değişimle baştan düşünmeyi gerektirebileceği, moderniteyi savunanların da eleştirenlerin de hiç umurunda değil anlaşılan" (Gilroy, 1993: 42).

alan yaratmaktadır.[1] Sınırlar bir kez açılınca başlayan trafik, iki kültür arasında berrak ve güvenli bir ayrım bulunup bulunmadığını tartışma konusu haline getirmekte, üstelik Simon'ın kendiyle son derece "barışık" bir şekilde kucak açması ve misyonerlik konumunu üstlenmesiyle oynamaktadır.

Benim cevabımın durduğu yer ise bu aradaki geçitin kapladığı alandır. Simon'ı ve okurları, makalenin iki ucunu birleştiren "köprü"den ayrılıp altından geçen sularda yelken açmaya çağırıyorum. von Neumann bilgisayar mimarisinin, tartışmalar yaratsa da savaş sonrası dönemden 1980'lere kadar hâkim olan ve hüküm süren bilgisayar mimarisinin geliştirilmesinde rol oynamış yerleri ve dönemleri ziyaret edelim hep birlikte. Simon'ın bellek modeli, "anlama 'anlam' atfedilmesi"ne ilişkin argümanları açısından büyük önem taşır ve 1950'lerde, Soykırım sonrası, Hiroşima sonrası, sömürgecilik sonrası günlerde geliştirilmiş olan mimariyi temsil eder.[2] Tasarımının ardındaki imparatorluk tarihleri içinde kodlanıp mühürlenmiş olan bu bilgisayar mimarisi, bu sayede, üretimi sırasında "beliren tarihler"i anlatırken ihtiyaç duyulacak son derece mahrem bir hatırlama ve yas tutma sürecinin önünü kesmiştir. Böylesine yaslı bir yolculuğa çıkmaya değer, çünkü başka bilgisayar mimarilerine, başka belleklere, başka tekno-kültürlere dönük olasılıkların çoğalmasına yardımcı olabilir bu. Donna Haraway, bu bilgiye ilişkin düşünü coşkuyla anlatmıştır:

Aynı zamanda bu bakış açılarından bir perspektif yakalamak zorundayız, asla önceden bilinemeyecek olan ve çok olağandışı bir şeyler vaat eden bir perspektiftir bu - yani düzenlenişinde, hâkimiyet eksenlerinin daha az belirleyici olduğu dünyalar kurma kudreti içeren bilgidir. Sınırları belirlenmemiş olan kategori böylesi bir bakış açısıyla gerçekten göz önünden uzaklaştırılabilir - gözden kaybolma eyleminin tekrarından çok farklı bir şeydir bu da. (Haraway, 1991: 192).

Sömürgecilik ile emperyalizmin potasında von Neumann mimarisinin "icadı"nda fen bilimleri ile insanlık bilimleri işbirliği etmişti. Uzun zamandır oluşum halinde bulunan bir süreçti bu. Bu mimariyi oluşturmak üzere derlenip bir araya getirilen paslı parçalara birbirinden çok ayrı yerlerde rastlayabiliriz: On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Londra'da düzenlenen tıbbi toplantılarda; *Imperial Gazeteer of India* (İmparatorluk Hindistanı Coğrafya Dizini) için dağıtılan Hindistan sayım raporlarında (1881); Lévi-Strauss'un 1950'lerde Ecole Pratique des Hautes Etudes'de verdiği antropoloji derslerinde ve 1980'lerde yazılmış siberuzay gezi kitaplarında. Bu yerlere doğru yelken açarken ardımızda bıraktığımız köpükler, bir anlam geçidi yaratma çabasıyla (Simon'ın makalesinde kilit bir mecaz oluşturan) anlam "uyandırma" sularını bulandıracaktır.

1881'de bütün bu gelişmelerin göbeğine düştüğümüzde, Londra'daki Ye-

2 von Neumann bilgisayar mimarisinde bellek işlemden ayrılır ve on dokuzuncu yüzyılın yerelleşmiş beyin işleyişi nosyonuna göre kurulur: X işareti, bellek, konuşma bölgesini belirtir vb. Bilgisayarda bellek üzerine klasik bir tartışma için bkz. von Neumann, 1958, özellikle s. 36-37; ayrıca bkz. Smith, 1989: 277-303; uyaranlarla eşleşecek değişmez bellek saklama alanları bulunan ilk bilgisayarlara (Simon'ın da makalesinde kullandığı model budur) ilişkin eleştirel bir tartışma için bkz. Rosenfeld, 1992.

dinci Uluslararası Tıp Kongresi'nde buluveririz kendimizi. Bir grup uzman, bir çantanın içindeki parçalanmış köpek kafası ve beyinleri kısmen alınmış iki maymunun paralitik hareketleri üzerine mütalaalarda bulunmaktadır. Bu bulgulardan hareketle beyinde çeşitli işlevlerin yerlerinin ayrı ayrı saptanabileceği sonucuna varırlar; mesela belleğin, konuşmanın, görsel işlevlerin vb. bulunduğu bölgeler X işaretiyle gösterilebilir. Beynin ülkesi imparatorluğun toprak taleplerine *resmen* açılmıştır artık ve parsayı toplamak için bilim adamları kendi aralarında çekişmektedir. Yine aynı sıralarda (1881) Britanyalılar Hindistan'da heterojen bir şekilde bir dizi "harita çıkarma" çalışması (bu ülkeye ilişkin jeoloji, meteoroloji, botanik, zooloji, etnoloji çalışmaları, kastların, dillerin ve nüfusun incelenmesi - Hindistan İmparatorluğu nüfusuna ilişkin eşzamanlı ilk sayım çalışması 1881'de yapılmıştı) yürütüyordu; bunun yanında İmparatorluk Hindistanı'nın "resmi" haritaları dokuz cilt halinde derlenip İngiltere'de *Imperial Gazeteer of India* adı altında yayımlandı. Biri beynin yapısı, diğeri sömürge dönemi Hindistan'ı için yapılan bu iki coğrafi çalışmayı, insanlık bilimleri ile fen bilimlerinin birlikte yapılandırdığı iki problematik çaba olarak birleştirmek istiyorum. İmparatorluk topraklarının haritasını çıkarma, bunları düzenleme ve bir arada tutma arzusu beynin "doğal" yüzeyi ile Hindistan'ın "antropolojik" yüzeyinde göstermişti kendini.

"Doğal" olduğu kabul edilen bu yüzeyler üzerinde şimdiki zamandan ayrılmış bir geçmiş olarak "tarih"in inşası mümkündü (Simon'ın ters "T"si (20) geliyor akla). Belleğe ilişkin nosyonlar bu bölünüm etrafında düzenlenip normalleştirilebilirdi. "Ulusal" bellek, geçmişin uzun dönemli belleğine ve şimdiki zamanın "uyaranlar"ına ayrılmıştı –bunlardan birincisine Simon, "insanın kendi etrafında örüp kitaplarda ve uzun dönemli bellekte sakladığı bilgi kozası" diyor (Simon, 1981: 127). Uzun dönemli tarihe "erişme" işi tarihçilere düşüyordu. Bir yandan da nöroloji disiplini içinde çeşitli dallar, kültürel ve tarihsel içerimlerini de gözeterek "belleği" kendi biyolojik (doğal) alanı içinde normalleştirmeye koyulmuştu. Bu projede tarihçi ile nöroloğu birbirinden ayırmak güçtür.[3] Tarihin de nörolojinin de dergiler -1879'da *Britain*, 1886'da da *English Historical Review*– aracılığıyla kurumsallaşması şaşırtıcı değildir.

Hızla başka sulara geçebilmek, yani doğa ile kültür, tarih ile antropoloji, geçmiş ile bugün, uzun dönemli bellek ile kısa dönemli bellek arasındaki bölünümleri gerçekleştirebilmek için 1940'larla 50'lerin sonlarındaki bazı değişiklikleri -Britanya'nın Rac'ını* "kaybetmesi" ve Cezayir'in Fransa'ya karşı mücadelesi (1954-1962)- beklemek gerekecekti. İkincil önermenin "uyuşmaz" olduğu fantezisi, başka bir kütükte "uyuşmaz" diye tercüme ediliyordu. Dünyayı uygar olan ve olmayan diye ikiye ayırmak, siyasi kaygılar taşıyan beşeri bilimcilere göre doğru bir şey değildi artık. Bir zamanlar antropolojinin "tarihsiz halklar" diye damgalayarak sürgün ettiği toplumlar "tarihi olan toplumlar"ın sınır-

3 Buradaki yorumlarımı tarih yazıcılığı eleştirileri üzerine kapsamlı bir literatüre dayandırıyorum; özellikle bkz. Dirks (1990), de Certeau (1988) ve Spivak (1991).

* Sanskrit dilinde "hükümranlık, hâkimiyet"-çn..

larını öyle zorluyordu ki, onların kurduğu tarihi red ya da inkâr etme imkânı kalmamıştı. Ünlü antropolog Claude Lévi-Strauss, Ecole Pratique des Hautes Etudes'de verdiği "Religions des peuples non-civilisés" (Uygar olmayan halkların dinleri) dersinin adını 1954'te, zamanın ruhuna uygun olarak "Religions comparées des peuples sans écritures" (Yazısız halkların karşılaştırmalı dinleri) diye değiştirmişti.[4] Lévi-Strauss, çetrefilli bir nostalji yoluyla antropoloji ile kültür, doğa ile kültür, uygarlık ile gelenek ve uzun dönemli bellek ile kısa dönemli bellek arasındaki işbölümünü, bu bölünmeleri konuşma ve yazıda yeniden şekillendirerek muhafaza etti.

Lévi-Strauss bunları yeniden şekillendirmekle uğraşadursun, von Neumann da bilgisayarlar geliştirmeye ve bilgisayarlar hakkında yazmaya vermişti kendini. Lévi-Strauss'un *The Savage Mind*'i (*Yaban Düşünce*, 1962) von Neumann'ın *The Computer and the Brain*'ini (*Bilgisayar ve Beyin*, 1958), von Neumann'ın kitabı da Lévi-Strauss'unkini yazabilirdi (bu arada Yapay Zekâ üzerine ilk konferansın 1956'da toplandığını da hatırlatalım). Lévi-Strauss'a göre sözlü olan, zamanın dışındadır ("yaban düşüncenin ayırt edici özelliği zamanın dışında oluşudur," Lévi-Strauss, 1966: 263), dolayısıyla da uzamsaldır, yeri saptanabilir, tıpkı kısa dönemli bellek gibidir; oysa yazılı olan arşivdir, uzun dönemli bellektir, "olayın cisimleşmiş özüdür" (Lévi-Strauss, 1966: 242), ama o da yine uzamsaldır ve yeri saptanabilir. Zaten Lévi-Strauss, *Yaban Düşünce*'yi Bilişim Kuramı (metin boyunca büyük harflerle yazılmıştır) üzerine bir tartışmayla sona erdirir:

Ancak düşüncede bu iki akışın [yaban düşünce ile Bilişim Kuramı] buluşması mukadderdi – en azından kuramsal olarak ve perspektifte kesin bir değişim gerçekleşmemesi koşuluyla (Lévi-Strauss, 1966: 269).

1950'lerde Lévi-Strauss ile von Neumann, bu kaderin tecellisi için çalışıyorlardı.

İmparatorluk makinesi ve kurduğu bellek imparatorluğu öyle derinlere kök salmıştır ki, siberuzayda, özellikle de William Gibson'ın gezi kitaplarında (Gibson, 1984; Gibson, 1987; Gibson, 1989) hükmedecek yeni topraklar bulduğunu görebiliriz. Gibson'ın iddiasına göre,

En temel düzeyde, kitaplarımdaki bilgisayarlar insan belleğine ilişkin birer metafordan ibarettir; belleğin nasılları ve niçinleriyle, bizim kim ve ne olduğumuzu tanımlama biçimiyle, belleğin ne kadar kolay değiştirilip yeniden düzenlenebilir oluşuyla ilgileniyorum ben.[5]

Bu yakınlardaki bir çalışmamda, on dokuzuncu yüzyılda bellekle ilgili ola-

4 Buradaki yorumlarım şu metinlere dayanmaktadır: Lévi-Strauss (1966), Brotherston (1985), Derrida (1976) ve Jacobs (1993).

5 Gibson'la yapılmış bir söyleşiden, McCaffery (1991). Gibson'ın üçlemesinde kullandığı bellek modellerinin ayrıntılı tartışması ve siberuzayda yeniden hatırlama üzerine eleştirel bir araştırma için bkz. Biddick (1993).

rak ortaya atılan işlevsel yerellik nosyonlarının bu gezi kitaplarını nasıl şekillendirdiğini ve bunlarda belleğin bir kez daha bir dehşet alanı olarak, gelişen tarihleri yeniden hatırlama, yazma ve okuma olanaklarının önünü kesen bir alan olarak işlev gördüğünü ortaya koymaya çalışmıştım.

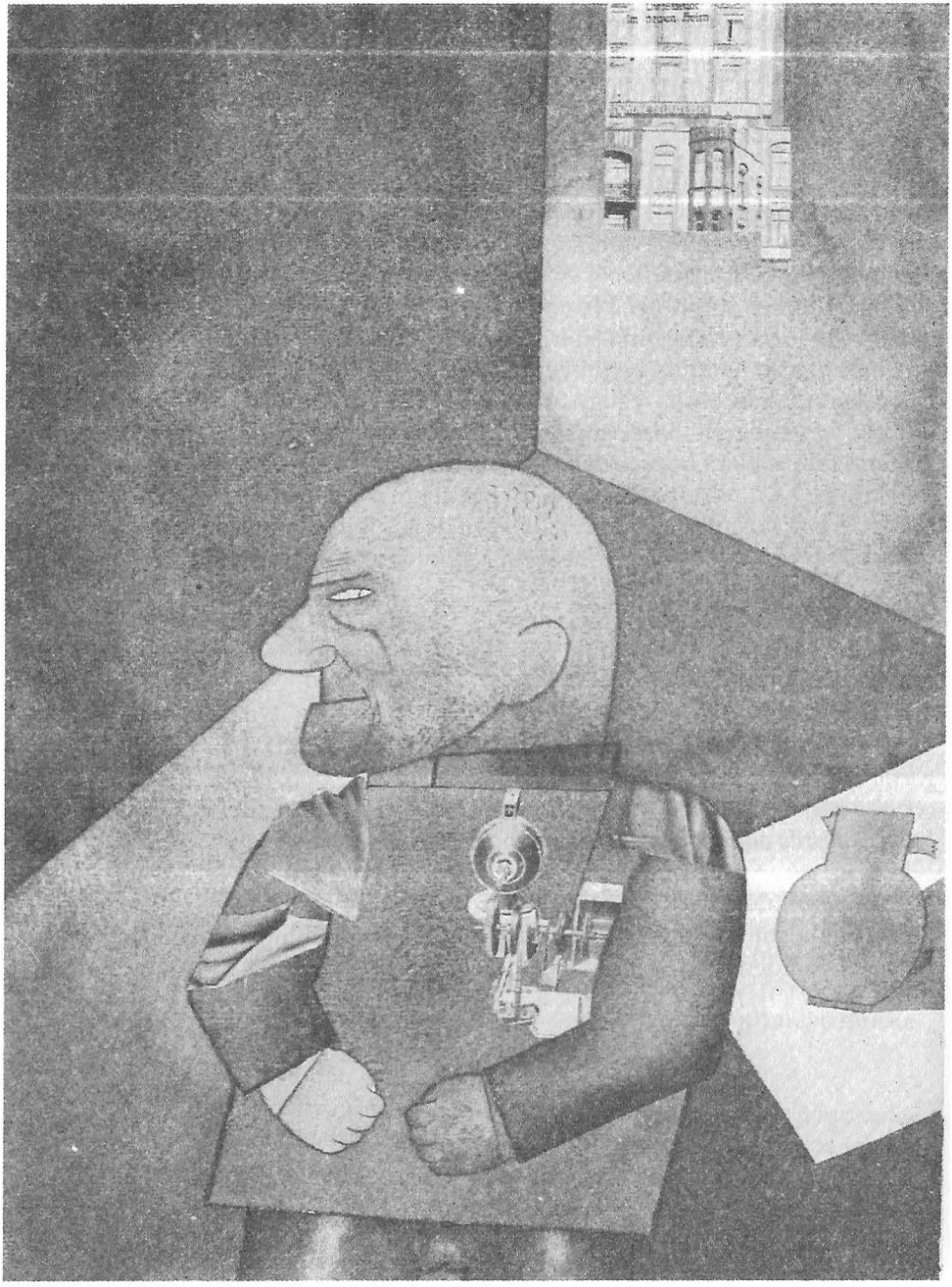
O halde şu soru geçerliliğini korumaktadır: Beşeri bilimler ile fen bilimleri ne diye bu imparatorluk makinelerine ve bellek imparatorluklarına böyle büyük yatırımlar yapmayı sürdürür? Nasıl olur da şu rüyaya böyle büyük bir özlem duyulur: "İnsan bilgisini kapsayan bütün süreç bir kapalı sistem niteliğine bürünür" (Lévi-Strauss, 1966: 269) - von Neumann'ın unutulmuşluk mimarilerine nasıl özlem duyulur? Birbirine rakip başka bilgisayar mimarileri de *vardı* (1960'larla 1980'ler arasında sinir ağlarının ölümü ve yeniden doğuşu konusunda beliren tarih anlatılmayı beklemektedir) ve bellek ile yeniden hatırlama üzerine düşünmenin başka yolları *vardı*. Belki de tam bu noktadan yola çıkmalıydık biz ve yenilgiyle başarısızlığın topraklarına, 1960'larla 70'lerde üretim dışı bırakılan topraklara buralardan yelken açmalıydık. Ancak bu imparatorluk makinelerinin bazı paslı parçalarına dikkat çekmek ve geçtiğimiz yüzyıl boyunca bellek imparatorluğuna muhafızlık etmede fen bilimleri ile insanlık bilimlerin nasıl kaygı dolu ve inkâr edilmiş bir yakınlık içinde olduğunu düşünmek, bir tarihçi olarak önemli göründü bana.

Artık *içeride* yolculuğun vakti geldi. Beşeri bilimler ile fen bilimleri bu rotada yelken açarken *Beloved*'dan (Sevgili) alınma şu sözleri yol boyunca akılda tutmakta fayda var:

Hortlak -sarsılmalar, haykırışlar, kırıp dökmeler arasında falan- kendi mekânında göründükçe Ella saygı duyardı ona. Ama ete kemiğe bürünüp de onun dünyasına geçecek olsa işler değişirdi. İki dünya arasında biraz iletişime itirazı yoktu Ella'nın, ama bu kadarı da istila oluyordu artık. (Morrison, 1988: 257).

Fen bilimleri ile insanlık bilimleri birbirine bağlayan köprü bu yıldönümünde yıkılsın ve yıldönümü kutlaması için inşa edilmiş makineler kendi sınırlarını yeniden hatırlasın.

Çeviren: Özden Arıkan

George Grosz, *Mühendisin Kalbi*, 1920, suluboya, yapıştırılmış kartpostal ve foto gravür, Museum of Modern Art, New York.

Simon'ın Basit Çözümleri

Hubert L. Dreyfus

imon şu iki iddiayla ortaya çıkıyor:

1- Bilişsel bilimin insan zihninin işleyişini artık çözmüş bulunduğu;
2- Bu konudaki birikimin, edebiyat eleştirisine ve genel olarak insanlık bilimlerine katkıda bulunmaya aday olduğu.

Her iki iddia da bana son derece şüpheli görünüyor.

Bilişsel bilimden söz ederken benim bilişselcilik demeyi tercih ettiğim şeyi, yani zihinsel işleyişin Newell ve Simon'ın fiziksel sembol sistemi hipotezi temelinde çözümlenişini anlayacaksak, her şeyden önce, son otuz yıl içinde gerçekleştirilen araştırmaların bilişsel bilimin inandırıcılığına gölge düşüren bir eğilim sergilediğini hatırlatmak gerekiyor (Dreyfus, 1992). Fiziksel sembol sistemi hipotezine göre, sembollerin fiziksel karşılıklarını depolayıp işleyebilmek, ister Bilgisayar olsun isterse beyin, herhangi bir fiziksel aygıtın anlam üretebilmesi için yeterlidir.

> *Bir bilgisayar sembollerle şu temel işlemleri gerçekleştirebilir: Sembolleri belleğe almak, bunları sembol yapıları halinde bir araya getirmek, söz konusu yapıları zaman içinde saklamak, silmek, motor süreçler yardımıyla dışarıya aktarmak, ...sembol çiftlerini karşılaştırarak özdeş olup olmadıklarını saptamak ve "dallanmak" (bu gibi testlerin sonuçları uyarınca davranmak)* (7).

Söz konusu edilen süreçler bilgisayarlarda ya da beyinlerimizde düşünce üretimine olanak veren yegane süreçler olmadığından, bu hipotez, sınanabilir bir hipotezdir. Sinir ağları ve bunların simülasyonları da kalıpsal yapıları (ki Simon'ın tanımına göre bunlar sembol olarak adlandırılabilir) manipüle etme yeteneğine sahiptir, ancak bu süreç, *münferit* semboller üzerinde işlem yapılmasını içermez. Sinir ağlarında kalıplar süreklilik arzeden unsurlardan (sinir sistemi etkinlikleri) meydana gelir ve özdeşlik karşılaştırmasına kesinlikle başvurulmadığı gibi, süreksiz dallanmaya benzer herhangi bir işlem de uygulanmaz. Ayrıca bu ağlarda saklanan şey sinir sistemi etkinliklerinin oluşturduğu yapılar değil, yapı *üretme* yeteneği olan kütlelerdir. Ağ etkinleşmeleri sürekli bir değişime tabidir ve bu değişim, doğrusal olmayan, belki kaotik denebilecek bir dinamikle tanımlanır. Bilişselciliğin, gerek öğrenme ve kalıpsal algılama süreçleriyle, gerekse sağduyusal bilgi ve ilişkilendirmeyle başa çıkmaktaki yetersizliği, bugün pek çok bilişsel bilimciyi, sinir ağı simülasyonlarını GOFAI'den[1] daha umut verici bir araştırma programı olarak görmeye itmiş bulunuyor.

Ne tuhaftır ki, bilişsel bilimde bilişselcilikten sinir ağı simülasyonlarına doğru gerçekleşen paradigmatik kayma, Simon'da müdafi bir yorumda bulunma ihtiyacı bile doğurmamış görünüyor. Anlaşılan o ki, karşı yöndeki bütün açık beyanlarına rağmen, fiziksel sembol sistemi hipotezi Simon için ampirik bir kuram olmaktan çıkmış ve bir totoloji halini almış durumda. Bu kuşkuya ilk kez 13. sayfada, Simon'ın imgeler üzerindeki çalışmalara değindiği bölümde kapılıyoruz: Simon burada, imgelerin işlenişinden, *sembolik* işleme sürecinin bir örneği olarak söz ediyor ve diyor ki, "zihinsel imgeyi oluşturan ne sözcüklerdir ne de ışık; imge, ilk uyarıcının sembolik olarak kodlanmasıyla elde edilir " (13). Oysa bilişsel bilimciler arasında giderek ağırlık kazanmakta olan görüşe göre, imgelerin insan zihninde işlenme süreci, sembollerin teker teker manipülasyonuyla hiç ilgisi olmayan bir çeşit analog süreçtir (Block, 1990).

Simon'a göre herhangi bir düzenli nöron kümesi bir kalıp ve dolayısıyla bir sembol sayılabilmekte, dahası, bu kalıbın dallanma ya da karşılaştırmaya başvurulmaksızın sürekli dönüştürülüyor olması da bu süreci hala GOFAI olarak nitelemek açısından bir sakınca oluşturmamaktadır. Ancak, fiziksel sembol sistemi hipotezinin ileri sürdüğü şey beynimizde dünyaya ait başka kalıplara ve özelliklere işaret eden kalıplar bulunduğu ve bu kalıpların kendilerini değişime uğratan süreçlerden geçmek suretiyle düşünce ürettiğinden ibaretse eğer, bu hipotez bütünüyle anlamsızdır.

Daha önce de belirttiğim gibi, GOFAI'nin itibar kaybetmesinin nedenlerinden biri ilişkisellik sorununun üstesinden gelmeyi başaramaması olmuştur. Simon'ın satranç programları konusundaki sözleri bu başarısızlığı ele verir niteliktedir:

1 Simon'ın savunduğu sembol işleme yaklaşımından her söz ettiğimde uzun açıklamalarda bulunmaktan kaçınmak için, bilişsel bilim alanına John Haugeland tarafından kazandırılan ve artık teknik bir terim haline gelen GOFAI (Good Old Fashioned AI)* kısaltmasını kullandım.

* Yapay Zekâ araştırmalarında anadamar, geleneksel yaklaşım anlamında kullanılır. (ç.n.).

bilgisayar programlarının şu anki şampiyonu bir sonraki hamleye geçmeden önce oyunun belki elli milyon, belki daha fazla olası dallanışını önceden görebilir. Büyük satranç ustaları arasında bu sayı nadiren yüzü geçer (buna karşılık insanlar tarafından dikkate alınan olasılıklar hemen her zaman amaca uygun olanlardır) (8).

Simon aynı değinme çerçevesinde, GOFAI'nin bugüne kadar bu yeteneği geliştirmeyi başaramadığını da örtük olarak kabul etmektedir.

Bu sorun, genel ilişkisellik sorununun tezahürlerinden yalnızca biridir. Aynı sorun, Simon'ın anlamı ele alış biçiminde de kendini gösterir. Simon'a göre "köpek" sözcüğünün "potansiyel anlamı", sözde, insanın bu sözcükle ilişkilendirdiği her türlü bilginin toplamıdır.

K-Ö-P-E-K dizilimi altında indekslenmiş tüm bilgiler (ve aynı zamanda, bu sözcüğün akla getirebileceği bütün diğer kalemler - kedi, memeli, kurt, ev hayvanı vb.), "köpek" sözcüğünün potansiyel anlamını oluşturur.

Bu durumda eğer köpek sözcüğü ses benzerliğinden ötürü aklıma kötek sözcüğünü getirirse, bu sözcük de köpeğin potansiyel anlamları arasındaki yerini alacak demektir.

Simon böylece, "köpek" sözcüğünün anlamını, bir insanın o güne kadar köpeklerle ilişkilendirmiş olduğu her şeye eşitlemektedir. "Bellekte saklanan bütün bu parçalar ve diğerleri, 'köpek' sözcüğünün anlamına dahildir" (9). Bu yaklaşımla belki, "köpek" sözcüğünün anlamını köpeğin benim için taşıdığı anlam çerçevesinde yakalamak mümkün olabilir - ne var ki burada, insanın bilgisi dahilindeki her şeyin son hesapta köpeğin potansiyel anlamı içine çekileceği sorunu göz ardı edilmektedir. Her halükarda o denli geniş bir anlam kavramıdır ki bu, bir sözcüğün anlamından söz ederken normal koşullarda kast ettiğimiz şeyle hemen hemen hiç ilgisi yoktur.

Simon, "köpek" sözcüğünün "gerçek" anlamını kararlaştırmak üzere bağlamı devreye sokar:

belirli bir okuyucunun belirli bir bağlamda bu sözcüğü görmesiyle bu devasa toplamın içinden zihninde canlı duruma geçen minik alt kümenin, o an ve o bağlam için sözcüğün gerçek anlamını oluşturduğu söylenebilir (9).

Gelgelelim, neyin bağlam olarak değerlendirildiği de yine ilişkisellik tayiniyle ilgili sorunun bir başka versiyonunu oluşturuyor. Simon'ın açıklamasına göre:

bağlamı, metni çevreleyen öğelere ilişkin hafızanın yanı sıra, yakın geçmişte etkin durumda bulunmuş diğer ilişkili hafıza öğelerini de içerir. (5) (İtalikler benim).

Bu tanım bizi iki olasılıkla karşı karşıya bırakıyor: Ya yakın geçmişte bellekte etkin durumda bulunmuş bütün bilgilerin ilişkiselliğini onaylayacağız ve dolayısıyla her türlü çağrışımın ("susadım" gibi mesela) her türlü bağlamın parçası sayılabileceğini kabul edeceğiz, ya da ilişkiselliğin tümüyle bağımsız olarak tayin edildiğini varsayacağız ki, bu durumda Simon'dan yeni bir bağlam tanımı talep etme hakkımız doğuyor.

Ne var ki, Simon'ın elinde bağlam karşılığı olarak önerebileceği daha iyi bir tanım bulunduğu şüpheli görünüyor ve bize sunduğu tanıma göre, bir ilişkiler ağı içindeki arayışımızı keyfi olarak sınırladığımızda zihnimizde canlanan her türlü bilgi, bağlamı oluşturuyor.

> *Verili herhangi bir anda belleğin sınırlı bir içeriği vardır. Bellekte o an yer alan öğelerden bazıları, geçici bir süre için kısa dönem belleğe taşındıkları ya da (kısa süre önce kullanılmış olmaları veya kısa süre önce erişilmiş bir şeyle çağrışımlı olmaları itibariyle) daha yüksek bir uyarı veya etkinleşme düzeyinde bulundukları için daha kolay erişilebilir durumda olabilirler. Anlam, belleğin erişim sağlanan parçalarının içeriğine bağlı olarak biçimlenir; bağlamı oluşturan da işte bu içeriktir* (10).

Bu açıklama insanı bir kez daha, bağlamı belirleyen şeyin sadece kısa süre önce gerçekleşmiş olan çağrışımlar değil, *ilişkisellik* taşıyan çağrışımlar olduğunu hatırlatmaya zorluyor.

Simon, bağlamı çağrışımlar üzerinden tanımlama önerisini desteklemek üzere, "bir fizik problemine ilişkin (İngilizce) bir metni okuma süreci içinde bağlamın aşama aşama ortaya çıkışını kanıtlayan" (11) bir programdan söz ediyor. Fizik problemleri gibi ilişkisellik ve bağlamın önceden kararlaştırılmış ve diğer her türlü çağrışımın saf dışı bırakılmış olduğu yapay vakalarda, "bağlam kavramı bütünüyle işlevsel kılınabilir" (11) elbette. Ama bu, fizik metinleri ile her türlü olgunun potansiyel olarak ilişkisellik taşıdığı insanlık bilimi metinlerinin birbirinden ne kadar uzakta durduğu dışında hiçbir şeyin kanıtı değildir. Ayrıca hiç kanıtlamadığı bir şey varsa, o da, bağlam kavramını değişen çağrışımlar üzerine kurma girişiminin "ilkesel olarak hiçbir bir sakınca içermediği" iddiasıdır. (11). Bu örnekten mutlaka bir sonuç çıkarmak gerekiyorsa, olsa olsa bunun tam tersinden söz edilebilir.

İnsanların anlamı ve ilişkiselliği nasıl kararlaştırdığını kimse bilmese de, aşağı yukarı kesin olan bir şey var: Neyin ilişkisel olduğu, dolayısıyla kullandığımız terim ve metinlerin anlamı içine dahil edilebilecek şeylerin neler olduğu, insanların neyi önemli saydığına bağlı olarak belirlenmektedir. Neyin önemli olduğunu belirleyen ise, kısmen bedenlerimiz, kısmen günlük hayata ilişkin sağduyusal bilgimiz, kısmen de toplumsallaşmamıza aracı olan kültürdür. İnsanlık bilimi bu sonuncusu üzerinde odaklanır. İnsanlık tarihi, kahramanlardan azizlere ve nihayet otonom öznelere varıncaya kadar insanların esas itibariyle

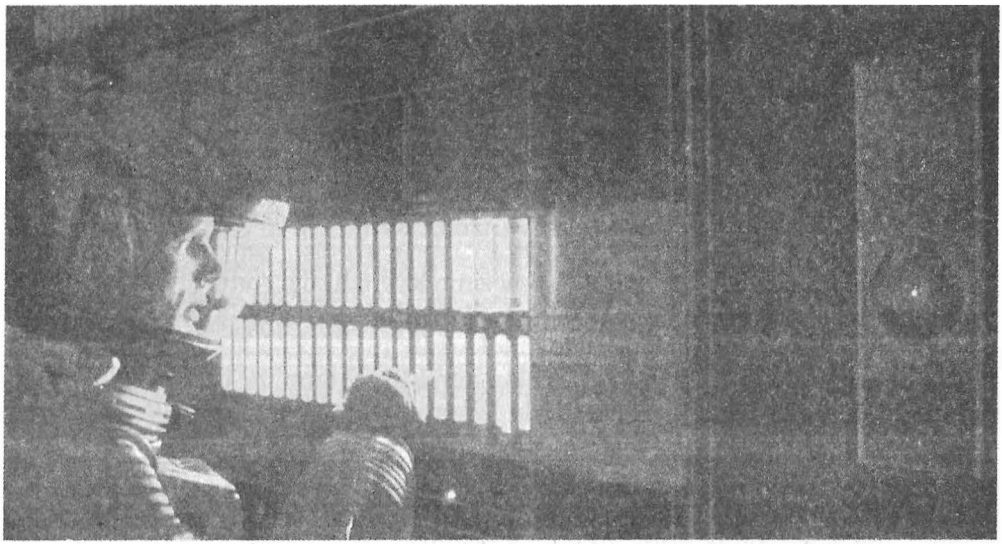
nasıl varlıklar olduğuna ilişkin pek çok hikâye anlatır bize. Öze dönük her kültürel irdeleme, neyin önemli olduğunu saptamaya ve içinde bulunulan dönem için anlamı ve ilişkiselliği sabitlemeye hizmet eder.

İnsanların önem verdikleri şeylerin nasıl ve neden böyle değiştiği, insanlık bilimlerinin asli meselesidir. Simon'ın, kendimize dönük değişen yorumlarımıza ve bu yorumları durmaksızın yeniden yorumlamakta oluşumuza hak ettiği önemi verdiği söylenemez. İnsanın ne olduğu sorusunu 'bilgi işleme aygıtları' biçiminde cevaplayıp kenara koymuş ve bir metinle ilişkili olan her şeyin metnin anlamı olarak kabul edilebileceğini söyleyerek ilişkisellik sorununu da hileli biçimde savuşturmuş olması, Simon'ın, genel olarak insanlık bilimlerinde ve özel olarak edebiyat eleştirisinde, metnin zihinde uyandırdığı çağrışımlar ağını olabildiğince genişletme çabasından başka bir şey göremediğini gösteriyor.

Aynı şeyi, Simon'ın, insanlık bilimleri dallarını birbirinden ayıran ilkesel ihtilaflara yaklaşımında da gözlemlemek mümkün. Simon, kendi mekanik anlam teorisiyle hiç bağdaşmayan birtakım akla yakın önerilerde bulunduktan sonra, önemli olanın, "her metinden *zengin* anlamlar çıkarmalarını sağlayacak bilgiyi edinme fırsatını" öğrencilere vermek olduğunu savunuyor (20) (İtalik benim). "Zengin" sözcüğü eğer içinde bulunduğumuz kültürde insanların kaygılarıyla ilişkili olmak anlamını taşıyorsa, tam da Simon'ın reddettiği şeyin başka bir biçimde ifade edilişidir bu. Yok eğer Simon'ın anlam teorisi "bu gibi konuları anlamamıza yardımcı olmayı" (21) amaçlıyorsa, "zengin" sözcüğüyle mümkün olan en geniş çağrışımlar kümesinin kast edildiği sonucunu çıkarmak zorundayız. Meseleye böyle bakacaksak, *Sleeper*'daki şair gibi İngilizcede Tanrı sözcüğünün köpeğin tersten okunuşuna karşılık düştüğünü keşfetmek, Kutsal Kitabın anlamını zenginleştirecek olsa gerektir. Simon'ın, bunun "düşündürücü bir nokta" olduğu konusunda Woody Allen'la hemfikir olması beklenir.

İlke savaşlarına girişen tarafların Simon'da bunu "iş olsun" (24) diye yaptıkları izlenimini uyandırmış olmalarında şaşılacak bir yan yok. Aslında hepsinden beklenen, ortak görevlerinin çağrışımları çoğaltmak ve metinlerini bu ölçüye göre seçmek olduğunu anlamaları. İnsanın ne olduğunu ve dolayısıyla hangi çağrışımların insanlar için önemli ve ilişkisel olduğunu araştırıyor olabilecekleri, Simon'ın mekanistik felsefesine sığacak bir olasılık değil.

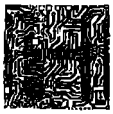
Çeviren: Elif Özsayar

2001: Uzay Yolu Macerası filminden bir sahne, 1968, Yönetmen: Stanley Kubrick, MGM Pictures.

Bilişsel Laf-ü Güzaf

Robert Pogue Harrison

erbert Simon'ın makalesinde belli bir noktada, ki bir bütün olarak ben bu makaleyi, edebiyatın, bilişsel bilim açısından anlamlı olan kategorilere çevrilebilir olduğu konusunda bir -tanıtlama değil- beyan kabul ediyorum, işte tam yirmi bir alt bölüme ayrılmış olan bu makalede belli bir noktada, ki o yirmi bir alt bölümün her birinde insan ürünü olarak edebiyata ve onun yorumlanmasına ayrı bir tematik perspektiften bakılmıştı, neyse işte bu makalede belli bir noktada, daha kesin olarak da "Anlam Olarak İmgeler" başlıklı alt bölümde, ki ben burayı en azından sayfa hesabına göre makalenin *merkezi* sayıyorum, işte o noktada Simon, Wallace Stevens'ın "Thirteen Ways of Looking at a Blackbird" (Bir Karabakal Kuşuna Bakmanın On Üç Biçimi) adlı şiirinin ilk kıtasını alıntılamış. Makaleyi okurken işte tam da bu noktada tatsız bir duygu çöktü üstüme, Simon ile benim aramda edebiyat konusunda sahici bir diyaloğun olabilirliği konusunda umutsuzluğa benzer bir şeye eşitleniyordu bu duygu. Stevens'ın dizelerinde bir şey, çok olmadık, çok muammalı bir şey, edebiyatın gücünü iade ederek önceden yerleşmiş kavramlarımızı lüzumsuzlaştıran bir şey çarpıverdi beni, bilişsel bilimcinin klostrofobik laboratuvarında ansızın esiveren taze Alp havası gibi bir şey. Şu dizeleri bir de ben alıntılayayım:

Karla kaplı yirmi dağda
Tek kımıldayan şey
Karatavuğun gözüydü.

Simon'ın makalesi bağlamında bu dizeler, onun aşağıdaki tezini örneklemek üzere alıntılanmıştı:

(Zihinsel) İmgeler, ister duyumlardan kaynaklanıyor olsunlar ister anılardan, algısal yolla kaydedilmiş görünümlerin imgelerini gösterme ya da temsil etme sürecinde kullanılan nöron donanımının aynısından yararlanırlar. (13)

Bu tez şöyle sonuçlandırılıyor:

Bellekten bazı bilgileri geri alarak ya da sözlü ve yazılı bir paragrafın anlamını görselleştirerek zihinde oluşturulan resim de, gözle kaydedilen resmin saklandığı beyin dokusunda saklanır ve yine aynı zihinsel süreçlerden geçerek işlem görür. (13)

Vallahi benim nöron donanımı ve beyin dokusu hakkında söyleyebileceklerim, Simon'ın edebiyat hakkında söyleyebilecekleri kadar bile değil. Diğer yandan, Stevens'ın şiirinin bu kıtasını okuduğumda çok net bir şekilde görüyorum ki, burada söz konusu olan, sözcüklerle oluşturulmuş zihinsel bir imgenin çok ötesinde. Bu dizelerin ve bana kalırsa edebi metinlerdeki bütün o iyi seçilmiş sözcüklerin ortaya getirdiği soru şu: Bunları nasıl okuyoruz? Hiç de öyle şeyler söylemedikleri halde neler söylemiş oluyorlar bize ve bu ketumluk niye? Anlamlarını, anlamlarının *kaynağını* o harikulade görüngüler yüzeyinin dokusunda bir güzel sakladıkları halde nasıl oluyor da mükemmel bir şekilde anlam iletebiliyorlar? Neden ve tabii, nasıl? Bir başka deyişle Stevens, "Bir Karabakal Kuşuna Bakmanın On Üç Biçimi" başlıklı bir şiire neden karabakal kuşunun gözü gibi bir imgeyle başlar? Burada bakma edimini gerçekleştiren kimdir? Dünya kimin gözüne böyle görünmektedir? Bu görünümü yaratan koşullar nelerdir ve bizim bu dünyadaki varlığımız o bakışı nasıl mümkün kılar ya da ona nasıl aracı olur? Benim sorduğum soru şu: Edebiyatın söylemediği halde söylemiş oldukları, görüngüler dünyasının nüfuz edilmezliğini, anlaşılmazlığını olduğu kadar bizim bu dünya içindeki varlığımızın idrak edilmezliğini de bir şekilde kendi metni içinde muhafaza ediyor mudur? Dünyaya erişimimizin nihayet kavramsallaştırmanın sınırları ötesinde ya da olsa olsa anlaşılabilirliğin kıyılarında -zaten kavramsallaştırma da, dünyaya ilişkin kendi kavrayışını korumak için sürdürdüğü ama hep yenilgiyle sonuçlanan mücadelesini bu kıyılarda yürütmektedir- gerçekleştiğini dikkate alınca, bilişsel bilimin ne açıklama getirebileceği ne de teslim edebileceği bir idrak edilmezliktir bu.

"Bir Karabakal Kuşuna Bakmanın On Üç Yolu"nu uzun zamandır okumamıştım, ama Stevens'a yeterince aşina olduğum için bunun, gözlemleyen özne ile gözlemlediği dünya arasındaki ilişkiye dair bir şiir olabileceğinden kuşku-

landım - şiirlerine bir bütün olarak bakıldığında Stevens'ın ("temsil etmek" ya da "tasvir etmek" ya da "görüntülemek"le yetinmeyip) hakkını vermeye çalıştığı bir ilişkidir bu, adeta Stevens'ın şiiri, bu ilişkinin özü olmaktan öte bir şey değildir. Neyse, sonuçta Simon'ın makalesini okumayı bırakıp Stevens'ın kitabını bulmak için raflarımı karıştırdım. Şiirin ikinci kıtasını okurken, şiire nasıl yaklaşacağımı, bu şiirin içinde yolumu nasıl bulacağımı bilmediğimi daha da açık bir biçimde anladım:

Üç zihinliydim ben,
Bir ağaç gibi tıpkı
Üstünde üç karabakal olan.

Tek başına ele alındığında ilk kıtanın, şiirsel bir "imgecilik" örneği olarak (yanlış) okunabileceğini kabul ediyorum, ama ikinci kıtayı da okuyunca böyle olması mümkün değil. Üstünde üç tane karabakal olan bir ağaç benzetmesiyle "üç zihinli" olmak ne anlama gelebilir? Galiba bilişsel bilim çalışmalarının anlamayı üstlendiği zihin değil bu, daha ziyade, kendi çoğalması içinde kavrayışın aşkın (transandantal) birliğine meydan okuyan ve artık bilişin değişmez kategorileri aracılığıyla dünyayla ilişkiyi reddeden bir zihin. Üçüncü kıtaya geçelim:

Karabakal hazan rüzgârlarında savruldu.
Pandomimin ufak bir parçasıydı bu.

Bu noktada, Simon'ın akıl yürütmelerini tamamen unuttuğumu fark edip hayretler içinde kalıyorum ve şiirden anlam çıkarma çabasına veriyorum kendimi. Bir sonraki kıta, şiirde sayılarla yapılan oyunu (13 bakma biçimi, 20 dağ, tek bir göz, 3 zihin) deşifre etme çabasıyla dalgasını geçiyor sanki:

Bir erkek ve bir kadın
Birdir.
Bir erkek ve bir kadın ve bir karabakal
Birdir.

Tuhaf bir kutsal üçleme, şu ana dek, ille de üçte kalması gerekmeyen bir diziyi akla getirmişti. Kısacası (ne de olsa kısa bir cevap yazmam istenmişti) insan merak ediyor, türler, bireyler ve yarım yamalak perspektiflerden oluşan bütün o çoğulluğu içinde bizzat dünya (en az) üç zihinli olan "ben"e men edilen o aşkın kavrayış birliğinin ta kendisi mi yoksa? Bir sonraki kıta, bu spekülasyonu doğrulamak şöyle dursun ona yardımcı bile olmuyor pek:

Hangisini yeğlemeli bilmiyorum,
Bükünlerin güzelliğini mi
Yoksa kinayelerin güzelliğini mi
Karabakalın ıslığını mı
Yoksa hemen sonrasını mı.

Söylenişi itibariyle "bilmiyorum" ibaresi, şiirin, okuyucusunu düşürmeyi amaçladığı durumu adlandırıyor, sanki bir şey bilmenin ne anlama geldiği hakkında kafamızda bulunan her türlü kavramı altüst etmek istercesine. Hele şiirin sekizinci kıtasında,

Soylu vurgular biliyorum
Ve vazıh, kaçınılmaz ritimler;
Ama bir şey daha var ki bildiğim,
Karabakal da karışmış
Bildiklerimin içine

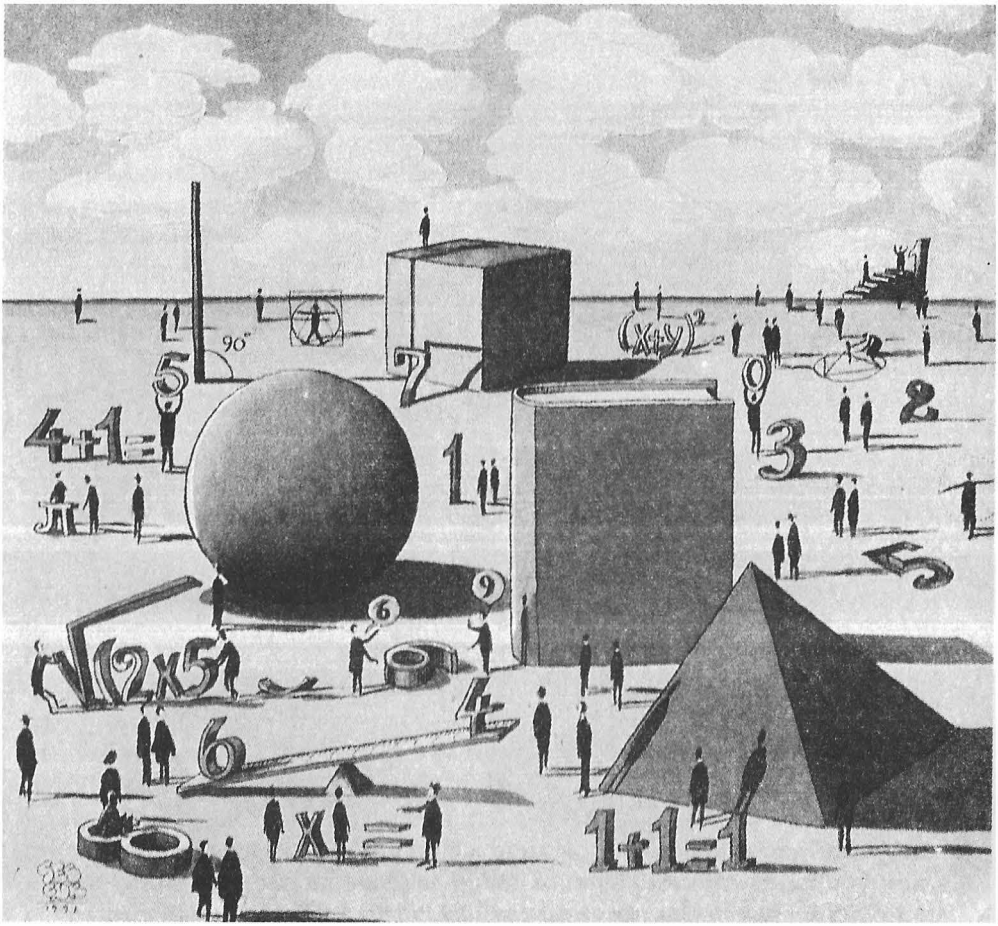
dizelerini okuyunca, ne bildiğim ya da ne bildiğimi sandığım ya da bilme sürecinin kendisi hakkında ne bildiğimi varsaydığım sorusu, sadece olağan algılama ve kavrama alışkanlıklarımıza yönelik bir soru olarak değil, bu ikincisini bir biliş nesnesine indirgeyen (ya da bir analoji yapacak olursak, edebiyatta anlam çoğulluğunu, makalesinin sonlarına doğru Simon'ın yaptığı gibi yazarın yazarlığına indirgeyen) her türden zihin kuramı hakkında da bir soru olarak bütün canlılığıyla beliriyor.

Stevens'ın şiirinin hakkını vermeye çalışmanın yeri burası değil, zaten başlı başına bu şiir de, hepimizin taşıdığı yükümlülüğün hakkını vermeye dönük bir çaba: Kendi deneyimimizi, kendi sonluluğumuzu, etrafımızın biz olmayan şeylerle çevrili oluşunu anlamlandırma yükümlülüğü bu ve kesin, nihai anlamdan yoksun olan, anlamın düzeninin ("muğlak" olmakla da kalmayıp) tehlikeli bir istikrarsızlık gösterdiği bir bağlamda bunu anlamlandırmaktan men edilmiş durumdayız. Benim burada varmak istediğim nokta, edebi okumanın nihai olarak imkânsız olması değil, edebi metnin okunur oluşunu belirleyen koşulların, her bir durumda söz konusu metin tarafından tanımlandığıdır ve edebiyatın bilişsel kategorilere çevrilebilirliği üzerine ne kadar düşünce üretilirse üretilsin, bu koşulların ne olduğunu anlamaya bir adım daha yaklaşmış olmayacağımızdır. Son tahlilde ancak metin yapabilir bunu ve metin de ancak, onun kendine özgü benzersiz bölgesine girersek, tıpkı bir ormandaymışız gibi yolumuzu kaybetmiş olduğumuzu, yolumuzu kendi başımıza bulmak zorunda olduğumuzu, üstelik bununla da kalmayıp elimizde hiçbir yöntem bulunmaksızın kendi yolumuzu bulmanın sanatını, becerisini, duygusunu öğrenmek zorunda olduğumuzu kavrarsak yapacaktır bunu. İşte buna yorumlama diyoruz. Daha doğduğumuz anda başlayan bir faaliyet bu ve edebiyatın bütün temel boyutlarıyla yoğunlaştırdığı, alegorikleştirdiği, istikrarsızlaştırdığı ve hayati kıldığı bir faaliyet. İşte bu da, Simon'ın (edebiyata yirmi bir tematik perspektiften bakan) makalesinde, "Bir Karabakal Kuşuna Bakmanın On Üç Biçimi"ni anlamlandırmama yardımcı olacak hiçbir şey bulamadığımı söylememin bir başka yolu.

Çeviren: Özden Arıkan

Buradaki küpleri sayın. Emin misiniz? Sayfayı ters çevirip tekrar sayın.

Yanıt: Beyininizin perspektif ögögelemeleri yorumlamasına bağlı olarak, 6 ya da 7 küp.

90°
4+1=
1
3
2
5
9
6
4
6
X
1+1=1

Anlamın Bedenselleşmesi

N. Katherine Hayles

ilişsel bilim ile edebiyat eleştirisi arasında diyalog sağlama çabasından ötürü Herbert Simon'ı tebrik ediyorum. Şahsen benim de zaman zaman giriştiğim bir çabadır bu. Ayrıca Simon'ın anlam tanımının edebiyat bağlamında anlamlı olduğunu belirtmek isterim. Ama bu anlam tanımını göz önünde bulundurduğumuzda, bilgisayarların anlam yaratmakla kalmayıp anlamı anlayabileceklerinin de ima edilmiş olması beni iskillendiriyor doğrusu.

Simon'ın makalesinde beyan edilen amaç, işlevsel terimlerle anlaşılan şekliyle kesin bir anlam tanımını edebiyat eleştirisine uygulanabilir kılmak. Beyan edilen amaç bu, ama bence bizler de bu anlamdan hareketle Simon'ın, bilgisayarlarda insan zekâsının benzetimini (simülasyon) yapan kendi programını geliştirmeye yönelik bir anlam tanımı sunduğunu çıkarsama hakkına sahibiz. Diyor ki Simon, "Anlamlar insanların (belki de insanların ve bilgisayarların, tartışmalı bir konu) meramlarından kaynaklanır." Bilgisayarlar anlam yaratabiliyorsa, o halde (parantez içindeki açıklamanın düşündürdüğü gibi) bilgisayarların kavramsal çağrışım yeteneği var demektir. Bilgisayar bir hedefe ulaşacak şekilde programlandığında, o hedefe yönelik bir meramı mı vardır yani? Diyelim ki bu önermenin doğruluğunu teslim etmeye yanaştık. Hemen arkasından bir başka sorun çıkıyor ortaya, zira meram anlamın bir parçasıdır; anlamın diğer (ve

belki daha büyük) parçası da anlayıştan kaynaklanır. Şansa bağlı olaylar, anlamın üretilmesinde hiçbir meram söz konusu olmasa bile gözlemci açısından anlam taşıyan bitişme durumları doğurabilir. Ama bir insan adına, anlayıştan yoksun bir anlam, anlam değildir çünkü ancak anlayış söz konusu olduğu vakit şunu demek mümkündür: "Aa evet, bunun ne demek olduğunu anlıyorum."

Bir bilgisayarı, anlamın kavranmasıyla ilişkilendirdiğim "Hah, işte" deneyimini yaşarken düşünmekte zorluk çekiyorum. Bilgisayarın belleğindeki doğru çağrışım ağının etkinleşmesi, "Hah, işte" durumu için gerekli ve yeterli bir koşul olur mu? Yoksa Marvin Minsky'nin öne sürdüğü gibi (Minsky, 1986), gerçekleştirilmesi yine mümkün olan ek bir koşul mu gereklidir - yani bir bütün olarak sistemin durumunu algılama işlevini yüklenmiş bir altsistem? Bilgisayara böyle bir alt sistem yüklenmiş olduğunu düşünün; bu programa "özfarkındalık" adını verebiliriz. "Özfarkındalık" çok sayıda ağın etkin duruma geçtiğini fark ettiğinde "Ben (biz?) önemli bir şeyi anladım/anladık" diyebilecek midir? Simon'ın ortaya attığı argümanlardan yola çıkarak onun önermesine yöneltilen üç itirazı tartışacağım. Arkasından Simon'ın anlam tanımının, yapay Zekâ tartışmalarında oynayabileceği rolden bağımsız olarak edebiyat eleştirisi açısından ne gibi bir değer taşıdığını kısaca ele alacağım.

Simon, anlamın bilişten olduğu kadar duygusal deneyimlerden de kaynaklandığı şeklindeki gözleminde haklıdır. Duygular ya da coşkular, beynin alt kısmı ile endokrin sistemi arasındaki karmaşık geri-bildirim zincirine dayanırlar. En yalın ifadesiyle, duygularımız vardır çünkü bedenlerimiz vardır. Bedenselleşmiş olan bu deneyimlerin uyandırılması, anlam yaratan ağlar içinde örülmüştür. En soyut kavram bile duygusal bir ton içerebilir; matematikçilerin, zarafet dolu tanıtlamalar karşısında gösterdiği duygusal tepkilere ilişkin tanıklıklarını düşünün bir. Bedenselleşme deneyiminden yoksun olan bilgisayar ise haliyle farklı türde ağlar oluşturacaktır. Daha özele indirerek ifade edecek olursak, anlamın yaratılmasında duyguların üstlendiği derin rolden yoksun olacaktır. Bilgisayara uygun düşen yöntemlerle duygusal tonlanmaların benzetimini gerçekleştirmek mümkündür belki. Bu konuda kışkırtıcı bir argüman ortaya atan Valentino Braitenberg, varsayımsal bir dizi basit makine (kendi "araçları") geliştirerek bunların, gözlemcilerin muhtemelen duygusal nitelikler -korkudan saldırganlığa, değerlerden diğerkâmlığa kadar- atfedeceği davranışlar sergileyebileceğini ortaya koyuyor (Braitenberg, 1984). Bu düşünce deneylerinin durumu ne olursa olsun, Simon'ın konu edindiği "tümüyle bedenselleşmiş anlam" tam olarak budur işte -- her noktasında bedenselleşmiş deneyimin örülü olduğu anlam.

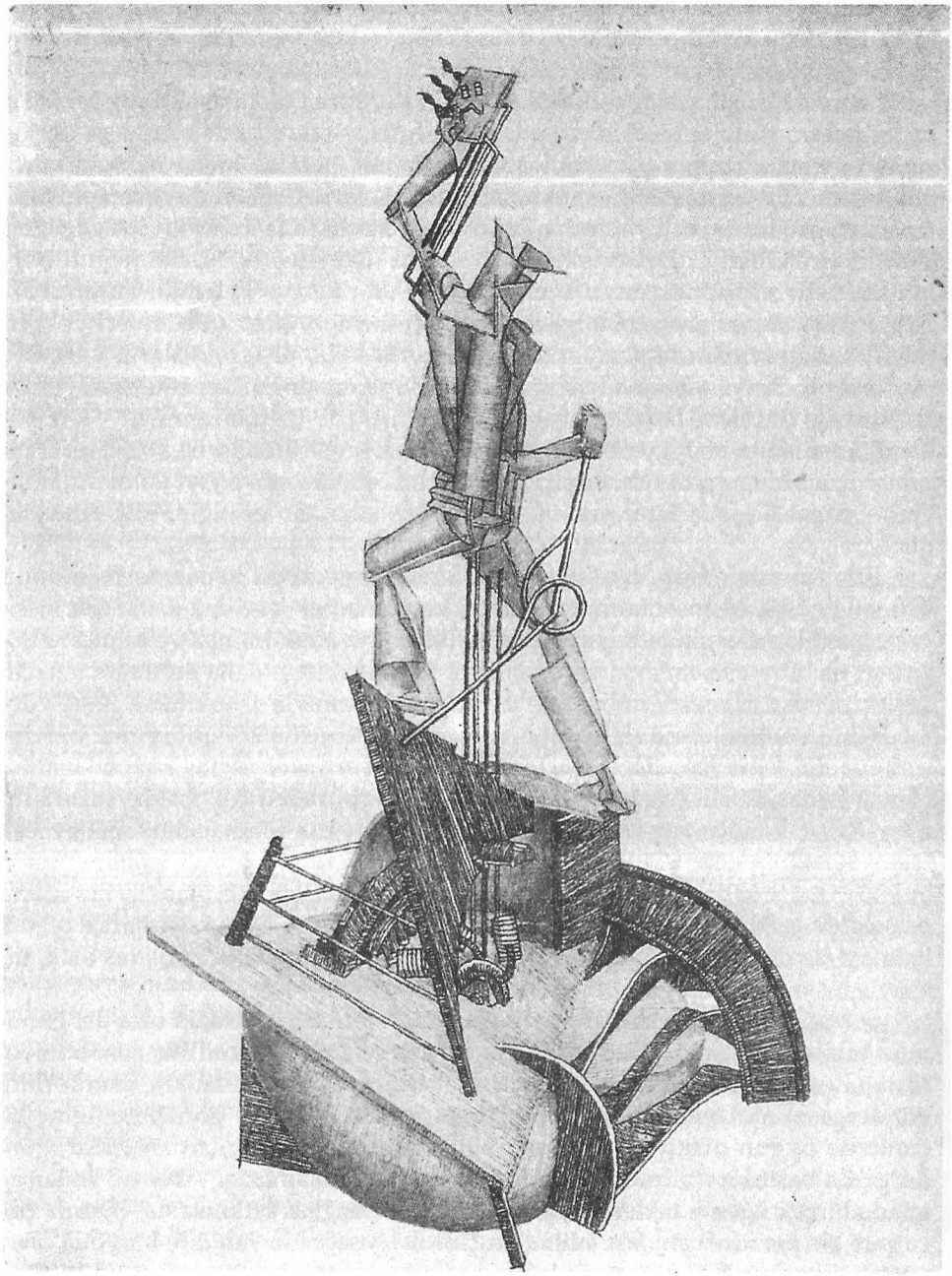
Bedenselleşme, anlamları belirleyen bağlamları oluşturmada da önemli rol oynar. Simon'ın da belirttiği gibi anlam, bağlama bağlıdır, çünkü bir ağ içindeki olası çağrışımlardan (anlam ilişkilendirmelerinden) hangilerinin belli bir duruma uygun düşeceğini belirleyen, bağlamdır. Bağlam belirlenmesine ilişkin kurallar ortaya koymanın son derece karmaşık bir iş olduğu görülmüştür; en

* Bu cümle hem "Polis gelince John kabı bulaşık makinesine koydu", hem de "Polis gelince John mariyuanayı bulaşık makinesine sakladı" şeklinde anlaşılabilir. (E.N.)

ileri bilgisayarlar bile "Polis geldiğinde John, kabı bulaşık makinesine koymuştu,"* türünden bir cümlenin nasıl okunması gerektiği konusunda zorlanır. Buradaki problem, iyi biçimlendirilmiş sözleri açıklamaya yeterli bir dilbilgisi formüle etmede karşılaşılandan farklı değildir. Kuramsal olarak yaklaştığımızda o kadar zor bir problemdir ki bu, en ileri kuramcılar bile çözemezler; oysa üç yaşında bir çocuk çıkıp hiç zorlukla karşılaşmadan -hem de hiçbir belirgin kural bulunmaksızın- aynı alanda at oynatabilir. İnsanların bağlam duygusu oluşturmasını sağlayan önemli yollardan birinin bedenselleşmiş deneyimden geçtiğini belirtirken Hubert L. Dreyfus haklıdır elbette (Dreyfus, 1979). Biz uygun bağlamları biliriz çünkü dünya üzerinde hareket eder ve eylemde bulunuruz. Dreyfus'un iddiasına göre bilgisayarlar düşünemez, çünkü bedenleri yoktur. Peki ya bedeni olan bilgisayarlar? Rodney Brooks, programcıların yarattığı merkezi bir dünya temsilinden bilgi edinmek yerine doğrudan etkileşim yoluyla dünyayı öğrenen hareketli robotlar geliştirmede uzmanlaşmıştır. "Dünya, kendi kendisinin en iyi temsilidir," sözünü pek sever Brooks; bu sözle, tıpkı insanlar için olduğu gibi robotlar için de anlamı öğrenmenin en iyi yolunun, dünyada bedenselleşmiş birer yaratık olarak var olmaktan geçtiğini ima etmektedir.

Bilgisayarın "Hah, işte" dediğini hayal etmede bu kadar zorlanmamın üçüncü nedeni ise insanların, bir anlamı kavramadan önce ona ilişkin bir hissiyat yaşantılamalarından kaynaklanıyor. Nasıl meramın bilinçli ve bilinçaltı boyutları olabiliyorsa, anlamanın da bilinçli farkındalıktan daha derinlere uzanan tınıları vardır. Hissettiğimiz ama henüz tam anlamıyla zihnimizde ifade edemediğimiz anlamlara doğru el yordamıyla ilerlemek sık yaşadığımız bir durumdur. Bu fenomen edebiyatta öyle temel bir yere sahiptir ki, Joseph Conrad, Henry James, Stanislaw Lem gibi büyük (ve birbirinden çok farklı) yazarların metinlerine konu olmuştur. Çağrışım ağlarına uygun fenomenleri açıklayacak bir mekanizma ortaya atılabilir. Örneğin bu duyguya yol açan, anlamın ifade bulamayacağı kadar dolambaçlı bir yoldan ağa yaklaşılması olabilir. Bir anlam ne şekilde açıklanırsa açıklansın henüz sezgisel düzeyde kavranamamış olarak kalması ise daha hiçbir bilgisayar benzetiminde karşılığını bulamamış olan, tümüyle insani bir deneyimdir.

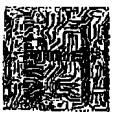
Sonuç olarak gelecekte böyle makineler yapılması mümkün olsa da, günümüz bilgisayarlarının "Hah, işte" aşamasına gelebileceklerini hiç zannetmiyorum. Günümüzün edebiyat eleştirisine gelince, Simon'ın anlam tanımı dilin göndergesel olmayan doğasına ilişkin yapısalcılık-sonrası görüşlere ilginç biçimlerde uygun düşüyor. Çağrışım ağları aracılığıyla kurulan anlamlar, gönderge ile basit bir "bire bir" mütekabiliyet içinde olamazlar - her ne kadar ağ içinde birçok öğenin bedenselleşmiş deneyimle bağları bulunsa da. Burada çok çarpıcı bir paradokstan söz edilebilir: Göndergesel olmayan dile bu yolla onay verme çabasının fen bilimlerinden gelmiş olması gerekirdi, ne de olsa göndergesellikten yana tercihlerini ortaya koymuş bulunmaktadırlar. Ama bu da başka bir meseledir ve tabii başka bir çağrışımlı anlamlar ağını gerektirir.

Iosif Chaikov, *Elektriklendirici* (bir heykel denemesi), 1921, suluboya, Hint mürekkebi ve kurşun kalemle kâğıt üzerine, State Tret'iakov Galerisi, Moskova.

Okur Yanıtı Zaten Bilişsel Eleştiridir

Norman N. Holland

erbert Simon, edebiyat eleştirmenlerinin okuma ve anlama ile ilgili kuramlarının bilişsel bilim sayesinde ilerleyebileceğini öne sürüyor. Bence bu kuramlar iki soruya cevap arar: Aynı metin üzerinde ayrı kişiler tarafından yapılan okumalar niye birbirinden bu kadar farklı olur? Bunlar niye bu kadar birbirinin aynı olur? Edebiyat kuramcıları ise üç ayrı açıklama -daha doğrusu model- sunarak buna karşılık verirler.

Ben bunlardan birine "metin-etkin" adını vereceğim. Yani yanıtı metin belirler. Metnin kişiye hâkim olması, konunun yerini söylemin alması, metnin kendi anlamını altüst etmesi vb. üzerine sarf edilen o kadar post-modern lafın ardında bu model vardır. Kendi kendini "kuram" ilan eden avant-garde yaklaşım bu görüşü benimser.

İkinci modele ise "okur-etkin" diyorum. Okurlar, edilgin bir metnin tamamını şemalar aracılığıyla keşfe girişerek anlamı yaratır, daha doğrusu bütün bir deneyimi kendileri kurarlar. Bu şemalar ise harflerin şekli, sözcüklerin biçimi, sözcüklerin anlamı, sözdizimi, dilbilgisi gibi yaygın biçimde paylaşılan basit kodlardan tutun da karakter, olay örgüsü, edebi tür, temalar ya da değerler hak-

kındaki karmaşık, bireysel düşüncelere kadar çeşit çeşittir. Bu hipotezlerden sağlanan geri-bildirim metin deneyimine ve yorumuna eşitlenir. Bu görüşe öncülük edenlerin çoğu Amerikalıdır: David Bleich, Stanley Fish, Elizabeth Flynn, Louise Rosenblatt ve ben. Edebiyat bölümlerinde çok az akademisyen tarafından açıkça benimsenmiş olsa da, bu görüş, öğretimi önemli ölçüde etkilemiştir.

Üçüncü model de doğal olarak bir uzlaşmayı temsil etmektedir. Ben buna "çift taraflı etkin" diyorum. Yanıtın bir kısmı metinden kaynaklanır, geriye kalanı da okurdan. Bu görüşü Alman "okur-yanıtı" okulu *Rezeptionsaesthetik* sistemleştirmiştir. Gerçi bana kalırsa başka ülkelerde de edebiyat eleştirmenlerinin çoğu okuma ediminin böyle gerçekleştiğini söyleyecektir.

Peki hangisi doğru? Bence metin-etkin görüşünün yanlış olduğu açık. Bu model, sadece yanıttaki benzerlikleri odağına yerleştirdiği için çeşitlilikleri açıklayamamaktadır. Metnin sayfadan çıkıp da insan zihnine nasıl yerleştiğine dair hiçbir psikolojik açıklama da getirmez.

Bence okur-etkin görüşünün doğru olduğu açık. Bilişsel bilimden alınma sağlam geri-bildirim modelleri kullanan bu yaklaşım, okumadaki benzerlikleri de farklılıkları da açıklamaktadır. Benzerlikler, aynı metne birbirine benzer hipotezler uygulanmasından kaynaklanır ve bunlar da cinsiyete, sınıfa, eğitime, ırka, yaşa ya da "yorumcular camiası"na göre oluşturulmuş hipotezlerdir. Farklılıkların nedeni ise bireysel inançlar, fikirler, değerler, nevrozlar, kısacası bireyin kimliğinden kaynaklanan farklı hipotezlerdir. Geri-bildirimi yönlendiren kimliktir, yani okumadaki benzerlikler ile farklılıklar arasında kurulacak bağıntı A ve B'den (=A-değil) ibaret değildir; A, B'yi yönlendirir.

Madem okur-etkin doğru, metin-etkin yanlış, o zaman çift taraflı etkin de yanılıyor demektir. Bu görüş yarı yarıya metin-etkindir, demek ki yarı yarıya yanlıştır, demek ki büsbütün yanlıştır.

Öyleyse Herbert Simon'in konumu nedir? Simon'a göre "metnin anlamı", onu üreten ya da okuyan kişiden bağımsız olarak ele alındığında şaşmaz bir şekilde anlamsızdır. Anlam, insanın kafasındadır, kitapta değil. Kendisinin meleklerin safında yer aldığı kesin; cinsi okur-yanıtı tipi eleştirmen, türü Amerikalı.

Ancak yer yer kulağa metin-etkin gibi gelen cümleler var: "Sözcükler, duygu uyandırmada da düşünce uyandırmada olduğu kadar kudretlidir." Simon'ı doğru okuyabilmek için, kilit terimleri alışılmışın dışında anlamlarda kullandığı yolunda bizzat yaptığı ikazı akıldan çıkarmamak gerekiyor. "Uyandırmak" şu anlama gelmektedir: "Okur metindeki sözcüklere dikkat kesildiğinde, kendi belleğinde depolanmış olan belli simge... yapılarının farkına varır." "Uyandırma"ya konu bile olsa metin, etkin değildir. Ve "anlam"ın anlamı şudur: "Bir metne yüklediğimiz veya ondan türettiğimiz anlam, metnin üretilişi ya da okunuşu sırasında beynin içinde uyandırılmış olan bütün o yapılardan oluşur." Simon, eleştirmenlerimizin kullandığı kilit terimlerden olan "metnin anlamı"nın boş olduğunu söylemiş, böylelikle de giriştiğimiz çabada büyük karışıklıklara yol açmıştır.

Diğer cümlelerde, bilişsel dilbilimcilerin dil ile ilişkili olarak kullandığı ta-

birle "içerici metafor" yer almaktadır. Yazar, metne "bir şey koyar" (bu genellikle "anlam"dır). Okur ise bunu metinden "çıkaracak"tır. Dolayısıyla "Büyük Metinler... bilginler için tükenmez bir hazine[dir]." "Sanat eserinde, keşfedilmeyi bekleyen çok sayıda anlam... saklı[dır]."

Simon'ın makalesinin editörü ben olsaydım, gayet incelikli bir şekilde metin-etkin olan bu içerici metaforların yerine okur edimleri koyardım. "Anlam" sözcüğünü tamamen atıp okur etkinliğini ön plana çıkarmak için "yorumlama" gibi bir söz kullanırdım. Buna uygun olarak "bağlam" da "çağrışımlar" yapılsa daha iyi olurdu. "Uyandırma"ya gelince, metni etkin bir fiilin nesnesi haline getiren cümleleri tümüyle baştan yazar, böylece okuru nesne yapardım.

Kullanılan tabirler bir yana, eleştiri ve kuram alanlarında kalem oynatan meslektaşlarımın, Herbert Simon'ın bilişsel bilimle ilgili önerisini kabul etmelerini diliyorum. Oysa o, kabul edecekleri konusunda şüpheli ve bunun nedenini de merak ediyor. Algılama, anımsama, bilme ve okuma konusunda böylesine engin psikolojik araştırmalara sırtını dayamış bir görüşü kabul etmeye niye yanaşmaz ki bu kuramcılar?

İnsanlık bilimleri alanında çalışanların çoğunun okuldayken İngilizceleri iyi, matematikleri kötü imiş. Bunlar fenden korkarlar. Başka bir disiplinden yardım isteyecek oldular mı deneysel psikoloji yerine felsefeyi tercih ederler. İnsanlık bilimcilerinin belirsizliğe tahammülü, fen dallarında çalışanlarınkinden daha yüksektir. Haddizatında, kesin cevaplarla sınırlanmış olmaktansa kesinlikten mahrum kalmayı yeğleyeceğini söyleyen meslektaşlarımı bilirim.

Son olarak da, zannedersem biz eleştirmenler, çalışma hayatlarımızın büyük bölümünü fanteziyle –romanla, şiirle, sinemayla– uğraşarak geçiriyoruz. Bir psikanalistin düşüncede omnipotans, yani kadir-i mutlaklık ya da sihirli düşünce diyeceği şey yüzünden meslek hayatlarımızda acı çekiyoruz. Bir şeyin öyle olduğunu söylüyoruz diye öyle oluvereceğine inanma eğilimindeyiz. Eee, romanla şiirde de öyle oluyor ya. Galiba biz de, tıpkı incelediğimiz yazarlar gibi, ağzımızdan çıkan sözlerde bir keramet olduğuna inanma ihtiyacındayız. Sözler iş görebiliyor. Kerametin sözlerimizden değil okurlarımızdan menkul olduğunu kabullenmek narsisizmimize dokunuyor.

O halde birçok eleştirmen ve kuramcı Herbert Simon'ın önerisini kabul etmeyecek, ama bunların bir çeyrek kadarı da onu bağırlarına basacaktır. Amerikalı okur-yanıtı eleştirmenleri onun görüşlerine çok sıcak bakmaktadır.

Bu okur-yanıtı eleştirmenine gelince, ben zaten o zevke nail oldum. *The I*'da (Ben) ve Eugene Kintgen'le birlikte yazdığımız bir makalede (Holland, 1985: 112, 138-39, 142; Holland ve Kingten, 1984; Holland, 1988) Simon'dan yararlanmıştım. Kingten, şiir okumakta olan bir öğrenciyi "gözlemlerken" karşılaştıkları kriptaritmetik bilmeceleri çözmeye çalışan insanların düşüncesini Simon'ın tekniklerini uygulayarak "gözlemledi". Öğrencinin seçtiği tekniklerin onun "kimliği"ni dışa vurduğunu gösterdim. Bütün bunlar da Simon'ın edebiyat alanındaki serüveninde ortaya attığı fikirlere tamı tamına uyuyor. Buyrun bakalım!

Çeviren: Özden Arıkan

Aleksandr Rodchenko, *Dziga Verton: Cine Eye* filminin posteri, 1920, litografi, Museum of Modern Art, New York.

Yeni Eleştirinin Eski Dogmalarını Gömmek

Paul Johnston

debiyat eleştirisi üzerine hayranlık verici tartışmalara girenleri de dahil olmak üzere şiirseverler, Profesör Simon'ın "eleştiri, bilişsel bilimin bir dalı olarak görülebilir" savı karşısında ne dehşete düşmeli ne de paniğe kapılmalı. Bu türden umutlar en az Aristoteles'in *Poetika*'sı kadar eskiye dayanır. Daha yakın dönemlerde ise 20. yüzyıl başlarında edebiyat eleştirmeni I. A. Richards benimsemişti böyle bir yaklaşımı. (Zaten Profesör Simon da, söyleşisinin başlığını Richards ile dilbilimci C. K. Ogden'ın ortak çalışmasından almış olabilir pekâlâ: *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism* [Anlamın Anlamı: Düşünce ve Sembolizm Bilimi Üzerinde Dilin Etkisine Dair Bir İnceleme]) Profesör Simon gibi Richards da, bilim ile sanattan oluşan iki ayrı kültürü bir araya getirmeye çalışıyordu. Simon gibi Richards da, zihnin nörolojik mekanizmalarını anlayarak şiir sanatına dair bir anlayışa erme arzusundaydı. Edebiyat eleştirisinde çeşitli okullar arasındaki çekişmeden kopan yaygara Richards'ın da iflahını kesmişti ve o da bilişsel bir söz dağarcığı ortaya atarak bu gürültüyü susturmak istiyordu. Üstelik Richards'ın yaklaşımına –şiir denen şeyin nihayetin-

de böyle bir mekanik yaklaşıma gelemeyecek kadar incelikli, insani olduğu görüşüne-- ilk itirazın Simon'a karşı da yöneltileceğinden kuşku yok, ama neyse ki Simon'ın edebiyata bilişsel yaklaşım çağrısına vereceğimiz cevap bundan ibaret değil. Her ne kadar Profesör Simon'ın bir çıkmaz sokakta maceraya girişmiş olduğu düşünülebilirse de, bir yandan geleceğin düşüncesine açılan birçok faydalı yol sunuyor.

Son yirmi yılda eleştirmenlerin neleri konu edindiklerini düşününce (esas olarak şiirin *değeri* ile ilgilenmiş bulunan Richards'ın tersine) Profesör Simon'ın, düşüncelerini dilin göndergeselliği üzerinde odaklaması şaşırtıcı değil. Profesör Simon'ın geliştirdiği bilişsel söz dağarcığı –niyet/meram, bağlam, tanıma, uyandırma, şema– son zamanlarda edebiyat eleştirisinde dilin göndergeselliğini saran sis bulutlarının dağıtılması yönünde önemli katkılar sağlamaktadır. Profesör Simon'ın kullandığı söz dağarcığı, sözgelimi tanıma ve uyandır[ıl]ma açısından hem niyet/meram hem bağlamın taşıdığı önemi göstermekle, en çok Wimsatt ve Beardsley'yle ilişkilendirilmiş Yeni Eleştiri dogmalarının gömülmesine yardımcı olabilir. Bu dogmalarda gerek ("niyette/kasıtta yanılgı"dan men edilen) yazar gerek ("duygulanımda yanılgı"dan men edilen) okur, şiirde anlam üzerine düşünme sürecinden dışlanmıştır. Haddizatında Profesör Simon'ın bağlam, tanıma ve uyandır[ıl]mayı bilişsel düzeyde vurgulaması, edebiyatta sadece Okur-Yanıtı ve Yeni Tarihsel yaklaşımlara değil, biyografik eleştiri ve edebi deneme gibi modası geçmiş yaklaşımlara da önemli bir kuramsal destek sağlar. Daha bilimsel bir düzeyde de Simon'ın, Stendhal'in *Parma Manastırı*'nın başındaki ve sonundaki bağlamın nitelik farklılıklarını ortaya koyması (romanın başında bağlamı oluşturan, okurun dünyaya ilişkin bilgisiyken, sonunda doğrudan romandaki sözcüklerdir), Vygotsky'nin *Ölü Canlar*'a ilişkin gözlemini tazeler. Vygotsky'ye göre Gogol'ün eserinin taşıdığı ad, hikâyenin başında başka, sonunda başka bir anlam içerir ve bu değişime yol açan da, bir bütün olarak alındığında hikâye içindeki sözcüklerdir (Vygotsky, 1062: 147-148). Profesör Simon'ın, kafamızın içinde bir metin olarak dünya anlayışı, ancak başka şiirler hakkında şiir yazılabileceği konusunda ısrar eden Harold Blooms'un hem imdadına yetişmekte hem de onun görüşünü çürütmektedir (Bloom, 1975: 70). Farklı kültürel ortamların, hem yazma hem okuma edimlerine bağlam sağlayan farklı zihinsel şemalar ürettiği yolunda Simon tarafından dile getirilen gözlem, çeşitli "merkezcilikler" konusunda tartışmayı etkisi altına alan ideolojik hiddeti büyük ölçüde giderirken, bir yandan da bizzat tartışmanın önemini işaret ediyor. ISAAC'ın, sözcükleri sözel olmayan resimli temsillere çevirmedeki başarısını anlatmakla Profesör Simon, belki daha zaruri bir ihtiyaca cevap vererek (mesela) "ağaç" sözcüğünün, dünyada ağaç diye adlandırılan her bir şeyle bağlantısı üzerine yapısalcılık sonrası (post-strüktüralist)/yapıbozumcu (dekonstrüktif) feryat figâna bir son veriyor.

Ne var ki ben, bunları göstermek için ISAAC programının yapay zekâsına ihtiyaç olduğuna inanmıyorum. (Mesela, dilin göndergeselliğine dair tartışmalara Derrida'nın *De la grammatologie*'sinden (Yazıbilim Üzerine) ya da Saussu-

re'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'inden değil, bir yemek kitabından ya da telefon rehberinden başlanması gerektiğini savunmuşumdur hep - böylece sözlü talimatlara bakarak gerçek pastalar yapabilir, gerçek insanların telefonunu çaldırabiliriz.) Bilgisayarda tecessüm etmiş yapay zihinlerin -YZ, yani yapay zekânın– sözcüklerin nasıl olup da duygu *uyandırdıkları* konusunda bize pek bir şey öğretebileceğine de inanmıyorum. Şiir dilinin biçimsel özellikleri aracılığıyla bu duyguların, nasıl olup da insanlığın devamı açısından elzem olan metinlere dönüştüğü konusunda ise söyleyecekleri daha da azdır. Yine de öyle bir gün gelir ki, özel olarak buna programlanmış olmadığı halde bir bilgisayar, kendi içsel ihtiyaçlarına karşılık vermek üzere şiir üretebilir; ama aksi yöndeki programlama çabalarına rağmen (her ne kadar şiir, belki başkaları tarafından dikkate alınmıyor veya reddediliyorsa da, bilgisayar camiasından kimileri büyük bir gayretle onun peşine düşmüş bulunmaktadır) o gün henüz çok uzaklarda görünüyor. Oysa bilişsel bilim sadece YZ ile makinelerine dayanmaz - hatta öncelikle bile onlara dayanmaz; hâlâ bu dünyada dolaşarak şiir *üreten*, böylelikle de insan zihninin işleyişi konusunda içgörü sağlamaya hazır bir beş milyar kadar sıcak makine var daha. Nöroloji, fizyoloji, evrimci biyoloji, Freud'çu olmayan psikoloji, dilbilim, antropoloji, arkeoloji, karşılaştırmalı zooloji - bütün bu bilişsel alanların, insanın şiir ve sanat ve müzik kapasitesi (ve ihtiyacı) konusunda bize söyleyeceği o kadar çok şey var ki. Edebiyat eleştirisine bilişsel bir yaklaşım geliştirilmesi -ki Aristoteles'in, I. A. Richards'ın, bir de Herbert Simon'ın projesidir- daha emekleme çağında. Şimdiye dek bu işleri yapabilmek için de yapay zihinlerin (onları tahayyul etmek ve yapımlarına ilişkin deneylere girişmek her zaman eğlenceli ve öğretici olmuşsa da).

Çeviren: Özden Arıkan

KARE KARALAMACA©

Japonya'dan Amerika ve Avrupa'ya yayılan, mantığı ve sanatı kaynaştıran yepyeni bir bulmaca türü.

KARE KARALAMACA© son otuz yıldan bu yana en heyecan verici yeni oyun türü olup çıktı. Japonya ve Amerika'da büyük başarı kazanan, mantığı ve sanatı kaynaştıran bu yepyeni bulmaca türü, Türkiye'de ilk olarak Nevzat Erkmen tarafından Türk oyunseverlere sunuldu.

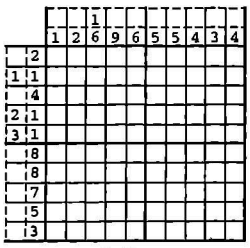
Nasıl Oynayacaksınız?

Her bir sıranın solundaki ve her bir sütunun tepesindeki sayılar, sırasıyla, o doğrultuda kaç siyah kare kümesi bulunduğunu ve her kümede yan yana (yani, bitişik olarak) kaç siyah kare yer aldığını gösterir. Örneğin, 4 5 9 2, bize, içinde yan yana 4, 5, 9 ve 2 siyah kare bulunan dört küme olacağını gösterir. Bu sayıların ayrı ayrı verilmiş olmaları da bize, bu kümelerin arasında en azından bir boş kare olduğunu belirtir. (Elbet sıra ve sütunların baş ve sonlarında da boş kareler bulunabilir.)

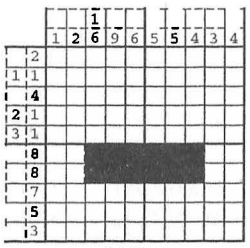
Marifet, siyah karelerin arasına kaç boş kare gelmesi gerektiğinin hesaplanmasındadır. Burada bir başlangıç ipucu gösterelim: Bir sırada sadece bir sayı mevcut ise ve o sayı o doğrultudaki kare sayısının yarısından daha büyük ise, bir ya da daha çok sayıdaki merkez karelerini karalayabiliriz. Örneğin, aşağıda verilen 10 kare genişliğindeki örnekte (Şekil 1), altıncı ve yedinci sıraların her birinde 8 sayısı bulunuyor. Yan yana sekiz kara kareyi nasıl yerleştirirsek yerleştirelim, ortadaki altı karenin karalanması gerekir (Şekil 2).

Birden çok sayı içeren sıra ve sütunlarda da benzer bir mantık yürütülebilir. Örnekte, üçüncü sütunda 1 ve 6 sayılarını görüyoruz. Tek kara kare ile onu izleyen boş kare, 6'nın üzerinde en azından iki kareyi işgal edecektir. Nasıl yerleştirilirse yerleştirilsin, sütunun beşinciden sekizinciye kadarki kareleri kara olacaktır (Şekil 3).

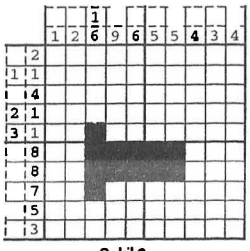
Şekil 4'te tamamlanmış resim görülmektedir. Şimdi de oyunu oynamaya başlayabilirsiniz. Bu sırada kendiniz de daha başka çözüm yöntemleri keşfedeceksiniz.

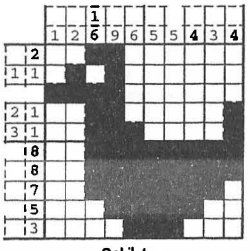
Şekil 1

Şekil 2

Şekil 3

Şekil 4

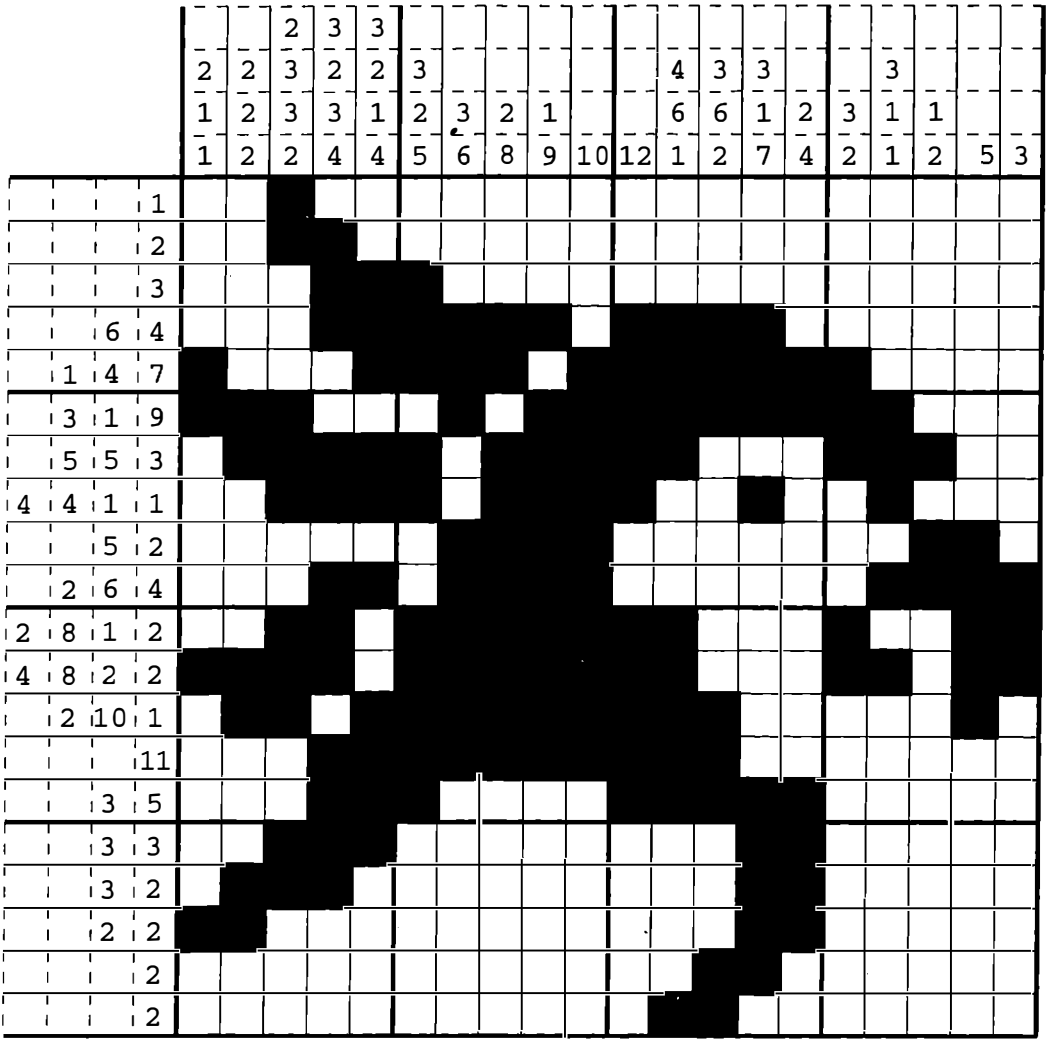
KARE KARALAMACA
SORU

					2	3	3																	
				2	2	3	2	2	3							4	3	3			3			
				1	2	3	3	1	2	3	2	1				6	6	1	2	3	1	1		
				1	2	2	4	4	5	6	8	9	10	12	1	2	7	4	2	1	2	5	3	
			1																					
			2																					
			3																					
		6	4																					
	1	4	7																					
	3	1	9																					
	5	5	3																					
4	4	1	1																					
		5	2																					
	2	6	4																					
2	8	1	2																					
4	8	2	2																					
	2	10	1																					
			11																					
		3	5																					
		3	3																					
		3	2																					
		2	2																					
			2																					
			2																					

Yanıtı arka sayfadadır.

KARE KARALAMACA

YANIT

Ortaya Doğru Birkaç Adım

Janet H. Murray

erbert Simon'ın edebiyat eleştirisi için önerdiği kuramsal temel hem karmaşıklıktan uzak, hem de -bir Yapay Zekâ araştırmacısı için- şaşırtıcı derecede alçakgönüllü. Simon, sosyal bilimcilerin uyuşmazlık adı altında küçümsedikleri şeyin insanlık bilimcisi tarafından belirsizlik olarak kabul ve itibar gördüğünün farkında. Metinlere içkin olan çetrefillikleri ortaya koymak için hatırı sayılır bir çaba harcıyor.

Simon, insan beyninde anlamın nasıl oluştuğunu araştırmaya yönelik ortak bir cephe oluşturmak üzere, iki ayrı disiplini, bilişsel bilimle ebebiyat eleştirisini bir araya getirmeyi öneriyor. Simon'un önerisi, metinlerin yapısıyla zihinsel yapılarımızın birbiriyle benzerlik gösterdiği varsayımına dayanmakta. Chomsky'ci dilbilimin bildik varsayımlarından birisi bu; ancak, orada olduğu gibi burada da, bu benzerliğin semantik sistemlerdeki işleyişini kavramak, sentaktik sistemlerde olduğu kadar kolay değil. İnsanoğlunun yarattığı metinler içinde semantik açıdan belki en karmaşık yapıda olanının edebi metinler olduğu düşünülürse, Simon, ya gülünç derecede indirgeyici ya da nefes kesecek kadar kahramanca bir teşebbüse imzasını koyuyor. Her halükarda, son derece ciddiyetle ele alınmış ve edebiyat eleştirisi söylemine anlamlı bir katkı olarak görülmeyi hak eden bir teşebbüs sayılmalı bu; özellikle de, insanlık durumuna

ilişkin derin bir kaygı sergilemekten bu durumu dikkate almaya pek fırsat bulamayan, gerici, ironik ve kendinden menkul bir kurnazlığın bu söylemi son zamanlarda sık sık ele geçirmiş olması nedeniyle. Kendi adıma, bir Viktoryen dönem uzmanı olarak, Simon'ın tavrındaki dürüstlüğü etkileyici buluyorum.

Bununla birlikte, insanlık bilimcileri, zihinselleştirme kavramına "kesinlik" getirmek isteyen, anlamın "çıkarsanmasından" söz eden ve belirsizlik yaratmayı yazarlığın "temel hedeflerinden" biri olarak konumlayan bir meslektaşlarına sıcak bakmayabilirler. Silikon yongalardan ibaret sistemlerle etten kemikten olanlar arasındaki ayrımları belirsizleştiren bu mekanistik model, niceliklendirilebilir ve adlandırabilir etkilere değil, dağınık ve esrarlı tutkulara ilgi duyan insanlık bilimcisi için esas itibariyle iticidir. Böyle de olsa, aydınlanmanın evlatları, Darwin ve Freud'un mirasçıları olarak insanlık bilimcileri, rasyonalist cepheden gelen iddialara açık olmak ve savunmacı duruşlara kendilerini kaptırmamak zorundalar. Asıl yapmamız gereken şey, Simon'un edebi faaliyete ilişkin modelinin karşısına şu iki anahtar soruyu çıkarmak: Bu model edebi süreci tanımlamakta ne derece başarılı? Simon'ın içgörülerini faydalı hale getirmek için ne yapabiliriz?

Simon'ın modeli ne derece başarılı? Önerdiği yapılar kabul edilebilir görünseler de, metne özgü yapılanmalardan daha alt bir örgütlenme düzeyinde işlerlik gösterir gibiler. Kendisi belki katılmayacaktır, ama bana öyle geliyor ki Simon zihinsel işleme sürecinin mikro düzeyini tanımlamakta, oysa edebiyat eleştirisinin amacı bu süreci makro düzeyde tanımlamaktır.

Simon'ın "anlam", "zihinselleşme" ve "bağlam" için önerdiği ikna edici tanımlamaların hepsi de, bir sözcük ya da metin aracılığıyla "etkinleşen" bir dizi çağrışımdan ibaret bir model üzerine kurulmuş durumda. Birbiriyle örtüşen çok sayıda çağrışıma, durmaksızın değişen uyarı kalıplarına ilişkin kavramsallaştırma, sıradan deneyimle tutarlı görünmesinin yanı sıra, eskiden "salınım" tabir edilen, bugünlerde ise genellikle sanat eserinin "belirlenimsizliği" olarak adlandırılan şey üzerinde düşünmek için de işe yarar bir çıkış noktası oluşturuyor. Ne var ki Simon'ın çözümlemesi, en alt düzey işleyişe ilişkin bir resim çizmenin ötesine geçmiyor. Kendisinden alıntılarsak, "nöronlar ya da semboller birer kalıptan (örüntüden) başka bir şey değildir." Pekâlâ, fakat tam olarak ne gibi kalıplardır bunlar ve nasıl yaratılır, nasıl değişikliğe uğrarlar? Burada önemli olan kalıplandırma sürecinin kendisi olduğu göre, uyarı modelinin yalınkatlığı, anlamın ortaya çıkışını incelememiz açısından yeterince faydalı bir araç sunamıyor bize.

Edebiyat eleştirisi işe diğer uçtan başlar. Retoriksel olandan kültürel olana kadar, zengin bir temsiller düzleminden yararlanarak makro düzeydeki yapıları tanımlar. Metafor ve benzetim gibi dilsel figürleri, tür ve alt türler gibi daha kapsamlı biçimsel yapıları tanımlayabilir, daha da ileri giderek, ideolojiye, psikolojiye, hatta yoğun "değerler" dünyasına ait karmaşık, iç içe geçmiş kültürel yapıları ayıklayabilir. Kısacası, eleştirel düzlemin kalıplar açısından olağanüstü zenginlikte olduğunu zaten biliyoruz; eksik olan, bu kalıpların -metinlerde de-

ğil- zihinlerde nasıl bir yer tuttuğuna ilişkin, üzerinde anlaşmaya varılmış bir kavramsallaştırma biçimi.

Bu iki bakış açısı arasında ortak noktalar var mıdır? Simon'ın ilgi çekici bir yaklaşımla ileri sürdüğü gibi, resim sanatının temsili biçimiyle temsili olmayan biçimini birbirinden ayıran şeye, yani çözünürlüğe ilişkin bir farklılık mıdır söz konusu olan? Etkinleşen nöronları, gerektiği gibi bakabildiğimizde sonenin ya da Oedipus kompleksinin ya da babaerkil imgelemin kalıplarını oluşturan, noktacı tekniğe özgü birer nokta olarak görebilir miyiz? Eğer böyleyse, bunu bilmenin bize sağladığı nedir, ve bu ikisi arasında yatan ilgi çekici bölgeye ulaşmak için ne yapabiliriz?

Bu soru, yararlılık meselesini gündeme getiriyor. Bana öyle geliyor ki, bilişsel modelin en çok umut vaat eden yanı, edebiyat eleştirmenlerini sonuç yerine süreç çerçevesinde düşünmeye davet etmesidir. Mikro düzeyde inandırıcı bir bilişsel model kurabilmenin bize sağlayacağı büyük kazanç, bir ihtimal, kültürel ve biçimsel kalıplara ait öğelerin nasıl bir araya geldiğini ve bu kalıpların sanatçı ya da sanat eseri tarafından nasıl değiştirildiğini anlamaya yarayacak bir modele kavuşmamız olacaktır. Jane Eyre'i bugün bizler için değerli kılan, ait olduğu toplumda anlamın (Simon'ın tabiriyle) "çıkarsanmasını" ya da (güncel eleştirel dile başvurulursa) "inşa edilmesini" sağlayan kültürel kodları yeniden düzenlemiş olmasıdır. Bir başyapıt sayılması, (başka şeylerin yanı sıra) kadınların hayatına ilişkin muhayyileyi sarsıcı biçimde dönüştürdüğü ve Jane Eyre yazılana kadar, gerekli kalıpların yokluğu nedeniyle toplum tarafından ifade edilmeleri ve olumlanmaları mümkün olmayan arzu ve algıları ön plana çıkardığı içindir. Bir yazarın, toplumun göreneksel çağrışım kalıplarının ötesine geçebilen anlamlar yaratmasını sağlayan süreç nedir? Alt düzey gestalt biçimlenmelerine yol açan bilişsel işleme süreçlerini anlamak, daha üst düzeylerde gelişen yaratıcılık süreçlerini çözmekte kullanabileceğimiz yöntemsel bir model sunabilir mi bize?

Bir nöronlar kümesinin etkin duruma gelmesi gibi bir kavramdan yola çıkarak, bu nöronların nasıl olup da kalıplar halinde örgütlendiğini kavrama şansımız var mıdır? Bunu yapmak edebiyat eleştirisini daha ileriye götürebilecek midir? Bu noktada ben, ortaya doğru birkaç adım atmayı öneriyorum. Bilişsel bilimciler bir kez de, zihnin anlam üretme modelini basit edebi yapılar -mesela, fıkralar- üzerine kurmayı denesinler. Simon makalesinde kelime oyunlarından söz ediyor. Bu neden bir başlangıç noktası olmasın? Bilişsel bilimciler, kelime oyununun üretimi ve doğasına ilişkin, bir Turing testi gibi çalışan, üretilen kelime oyununun "sahici hissi uyandırmasını" ve sokaktaki sıradan insanlık bilimcisine zorlama gelmemesini sağlayacak bir model kuramazlar mı? Öte taraftan edebiyat eleştirmenlerini de, yaratma ve okuma süreçlerini irdelemeye çağırıyorum. Kanımca, başarılı yaratma eylemlerinde, benliğin kendi içindeki, bireyle toplum arasındaki ve ortaya çıkmakta olan sanatçıyla miras alınmış görenekler arasındaki çelişkiler iç içe geçmiş küreler gibi sıralanırlar; sanatçının bu kürelerden herhangi birinde yeni bir gestalt oluşturmaya yönelik çabaları,

diğer ikisine ait güçlerin de yeniden düzenlenmesine neden olur. Bu işleyişe psikolojik, politik ya da estetik çerçeveden bakmakla ilgilenmeyenler için onu katışıksız bilişsel bir süreç haline getirecek bir model kurmamız mümkün olabilir mi?

Öte yandan, böyle bir girişimi içtenlikle desteklemekle birlikte, (Simon'ın imalı terimiyle) bilişsel bilimin emperyalizmine kuşkuyla bakmayı sürdüreceğimi belirtmem gerek. Aslında, aynı davetin parçası olarak, hocalık deneyimime (etkileşimli kurgu üzerine verdiğim bir derste, Colby'nin insan psikolojisine özgü süreçleri bilgisayarda modellemek için yaptığı ilk çalışmalara) dayanan karşı emperyalist bir öneride bulunmak istiyorum. Bu deneyler, bilişsel araştırmanın ufukları ve sınırları hakkında fikir sahibi olmak için iyi birer ölçüttür. Colby'nin bilgisayar tabanlı benlikleri -paranoyak adam ve babasına karşı baskılanmış bir nefret taşıyan kadın-, insana özgü psikodinamiklerin ikna edici modelleri olamayacak kadar kuru ve tahmin edilebilir kişiliklerdir. Yine de, nasıl her "yavan" karakter kendi mecrası içinde inandırıcı görünmeyi başarırsa, birer edebi karakter olarak bunlar da mizahi bir hoşluk ve inandırıcılık taşırlar. Böyle olmakla (bana göre), bir bilimsel inceleme biçimi olarak başarılı olamasalar da, bir kurgu türü olarak başarılıdırlar. Edebiyat eleştirmenleri, bilişsel bilimin bütününe aynı ışık altında bakabilirler: İnsan benliğinin, hoş ve büyük ölçüde takdire değer, ancak George Eliot veya Tolstoy'un yanında sönükleşen, eksik tahayyül edilmiş ve formüllere dökülmüş bir görüntüsü olarak.

Bir insanlık bilimcisi olarak, insana özgü bilişsel mekanizmaların bedenlerimizden ve yaşantılarımızdan koparılmaması gerektiği yönünde temel bir inancım var; duygusal hayatımızın karmaşık ve zengin dokusunun niceliksel ya da mekanistik modellere taşınabileceği kanısında değilim. Buna rağmen, edebiyat eleştirmenlerinin kendi kavramlarına "kesinlik" kazandırmanın onları indirgemeksizin ne ölçüde mümkün olduğunu görmeleri ve bilişsel bilimcilerin, geliştirdikleri son derece güçlü temsil biçimlerini sınamaları açısından iyi bir yol olduğu için, Simon'ın işbirliği önerisini olumlu karşılıyorum.

Çeviren: Elif Özsayar

Aşkla Ne İlgisi Var Bunun?

Adriano Palma

erbert Simon, ebebiyat eleştirisinin muhtelif "okullarına" karşı gayet tarafsız bir tavır içinde görünüyor. Bu bakımdan amacına ulaştığı da söylenebilir belki (ama yalnız aklıselimden ibaret cümleler kurarak yapmıyor bunu; öyle yapsaydı başarılı olamazdı). Gelgelelim Simon, felsefe konusunda tarafsız değil. Aşağıda, Simon'ın iddialarının tartışmalı karakterini ortaya koyan hiç değilse birkaç yaklaşıma yer vermek istiyorum.

1. Anlamın Dışsalcı Yapılanışı

Çağdaş dil felsefesinin büyük bölümünde, "anlamın kafamızın içinde olmadığı" doğrultusunda iyi kötü bir fikir birliği oluşmuş bulunuyor. Dışsalcı görüşler, Hilary Putnam ve diğerlerinin öncü nitelikteki makalelerinden beri dolaşıma katılmış durumda. Bu görüşleri kabaca şöyle özetleyebiliriz: Bir sembolün anlamı, sadece düşünen-anlamlandıran varlığın kendi içinde olup bitenler temelinde belirlenemez; eğer böyle olsaydı, ikiz-dünya tabir edilen sezgi testlerine malzeme olan sezgileri nereye koyacağımızı bilemezdik. Yer darlığı nedeniyle bu konu üzerinde uzun uzadıya durmak istemiyorum, ancak Herbert Simon'ın görüşü tartışmasız diğer uçta yer alıyor. İster teker teker sözcüklere (Putnam "su" örneğini kullanmıştı) isterse bir metnin bütününe ait anlam, o metnin birisi ya da bir şey için taşıdığı anlam her ne ise odur, ve bu düşünen

varlık, yapısına içkin olan algısal yetenekler yardımıyla anlamı geri getirebilir. Herbert Simon'ın "fiziksel sembol sistemi hipotezi", kısmen ortodoks sayılabilecek bu bakış açısıyla taban tabana çelişiyor: Anlamın oluşması için gereken tek koşul, "sembolleri belleğe alma, bunları sembol yapıları halinde bir araya getirme, söz konusu yapıları zaman içinde saklama, silme, motor süreçler yardımıyla dışarıya aktarma, sembol çiftlerini karşılaştırarak özdeş olup olmadıklarını saptama ve dallanma" yeteneklerine sahip olmaktır. Bu sayılanların insanlarda bulunmayan yetenekler olması bir yana, Herbert Simon'ın da açıkça belirttiği gibi bunlar, bilgisayarlarda hali hazırda mevcut durumdadır. Ve benim görüşüme göre, bilgisayarların, dışsalcı anlam üretme aygıtları olmakla uzaktan yakından ilgisi yoktur.

2. Sorun Ampirik mi, Değil mi?

Herbert Simon'a göre fiziksel sembol sistemi ampirik bir hipotez niteliğindedir. Ancak, bunun da genel kabullere uygun olmadığını belirtmek gerek. Muhalif görüşün en açık seçik örneğini alıntılamak gerekirse, Searle, bu hipotezin tutarsızlığını *a priori* kanıtlamak için izleyen "formal" argümana başvurur. Önerme 1: Bilgisayar programları biçimseldir (sentaktik); önerme 2: İnsan beyninin içeriği zihinseldir (semantik); önerme 3: Sentaks kendi başına semantik oluşumuna temel teşkil etmediği gibi, bunun için yeterli de değildir. Sonuç: Programlar semantik oluşumuna temel teşkil etmediği gibi, bunun için yeterli de değildir. Bu durum, Searle ve Simon'dan yalnızca birinin haklı olmasını gerektiriyor (bilgisayarların düşündüğü ve anlamlara varabildiği ya gerçekten ampirik bir hipotezdir, ya da bu hipotez yanlıştır ve yanlışlığı son derece temel bir kavramsal yanılgıya dayandığından *a priori* niteliktedir). Kişisel olarak ben, gerek Searle gerekse Simon'ın görüşlerinin altında yatan örtük önermelere açıklık getirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Özellikle Simon'ın kullandığı önermelerin pek çoğu özel bir konum çerçevesinde geliştirilmiştir (birinci şahıs konumu, beynimizin sadece bir sentaks aygıtı olmadığı bilgisini bize sağlayan yegane konumdur); Herbert Simon'ın bu konudaki düşüncelerinin altında yer alan örtük yapılar hakkında daha fazla bilgi edinmek son derece ilgi çekici olurdu.

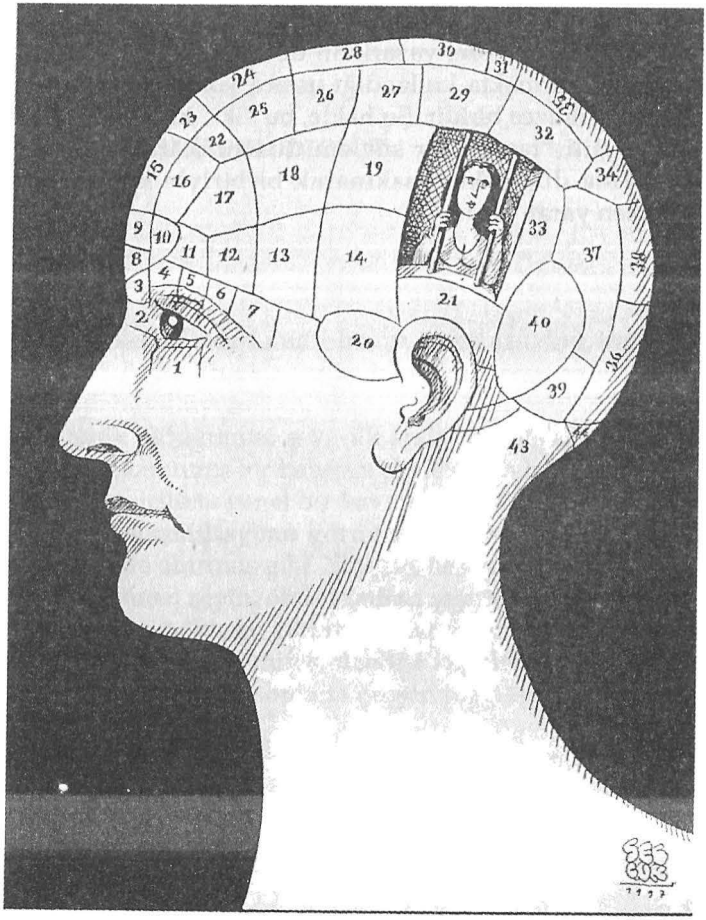
3. Bütünselcilik-Karşıtı Görüş ve Edebi Anlamlar

Herbert Simon'ın görüşlerinde önemli bir yer tutan -ve yine, en azından bu satırların yazarına göre yaygın düşüncenin uzağına düşen- bir nokta, anlamın, tek tek sözcüklerle (hatta sözcüklerden de küçük birimlerle) ilintili olduğudur. 'Bağlamı olabildiğince genişletmedikçe anlamın yakalanamayacağı" yolundaki bütünselci dogma, edebiyat eleştirisinde yaygın ve dogmatik bir desteğe sahiptir. Bu süreci sonuna kadar götürmeye kalkarsak bağlamı evrenin bütünü olarak ifade etmemiz gerekecek ve bir metnin anlamını bu bütünün içinden ayırmamız imkânsızlaşacaktır. Edebi bir metinden çıkarılabilecek anlamları çoğaltma düşüncesinin, "köpek" sözcüğünün zaten başlı başına bir anlam taşıması

nedeniyle doğrudan tutarsızlığa mahkûm edilemeyeceği yolundaki argümanın Simon'ın yaklaşımının son derece yenilikçi bir yanını oluşturduğu görüşündeyim. Buradaki anahtar fikir, bir romanda ya da şiirde kullanılan sözcüklerin alabildiğine harcıalem olmasının, o roman ya da şiirin anlam uyandırma gücünü küçümsemizi ya da yok saymamızı gerektirmediğidir.

4. Aşkla Ne İlgisi Var Bunun?

En ilgi çekici bulduğum, fakat neticede yeterince tatminkâr olmadığı kanısına vardığım yaklaşım, Simon'ın bazı "sanatsal ifade biçimlerinin" temsili karakterleri üzerindeki yorumları oldu. "Temsili" kendi dışında kalanı gösteren demektir, "temsili olmayan" ise "içsel" bir semantikten yoksun olan şeydir. Bu ölçüyü kullanırsak müzik (ama opera veya şarkı değil) temsili nitelik taşımaz. Müziği "anlamamızı" sağlayan mekanizmalar gerçekten de son derece karmaşıktır, ancak, bir adım daha atıp (geniş anlamıyla) sentaktik yapılarda da anlamlar keşfetmekten neden geri durduğumuzu sormaktan kaçınamayacağım. Bence müzik doğrudan sentaksı üzerinden anlam uyandırır ve yapılması gereken şey, sentaks üzerine derinlemesine kafa yormanın, anlamsız metinlerin ilişiğindeki anlamları ortaya çıkarmak açısından bize neler sağlayacağını anlamaya çalışmaktır.

5. Metnin Sahibinin Kim Olduğu Sorusu Önemsizdir

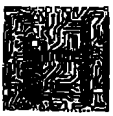
Simon, edebi eleştiri dünyasına esnek yöntemlerle yaklaşma eğiliminde: Yazıyı yazan kişi için böyle olmadığına göre, yazarın niyetlerinin konu dışı olduğunu ispatlamaya çalışmanın alemi

yoktur. Okuyucu çoğu zaman, niyet edilenden daha fazla ve daha farklı anlamlar bulmayı becerecektir. Asıl önemli olan, anlamlı yapıların zenginliğinin ortak mülkiyet oluşudur: Havaalanında okunan ucuz bir romandan Cummings'in incelmiş atmosferine kadar her şeye yer vardır burada. Ayrıca, çeşitli eleştirel okullar arasındaki anlaşmazlıkların pek çoğunun, akademi mensuplarının - yine akademi dünyasındaki statülerini güçlendirmek amacıyla- yayınlayacak yeni eğilimler ve yaklaşımlar yaratma ihtiyacından kaynaklandığı iddiasına da katılmamak mümkün değil. Son hesapta, anlamı meramlara ya da yazanların ve okuyanların meramlarına bağlayan bir bağ varsa eğer, bu bağ ne kadar cılız olursa olsun, metinlerin anlam içerdiğini, kimilerinin bizi ikna etmeye çalıştığı gibi serbest gösterenlerden ibaret olmadığını düşünebiliriz. Bu satırların yazarına göre, edebiyat eleştirisi ile bilişsel bir yaklaşım arasındaki işbirliğinin güçlenmesi, edebiyatın (ve belki genel olarak sanatın) imtiyazlı bir konuma sahip olmadığını daha açık seçik görmemize ister istemez yardım edecektir. Haddizatında edebiyat, her yerde karşımıza çıkan, zihnimizde anlamlar oluşturan her şeyin özüdür. Bilişsel bir retorik kuramının inşası, bu sorunun ele alınması açısından önemli bir adım olacaktır. Edebi metinlerin zihinselleştirme gücü büyük ölçüde, yazarların dolaysız ifade biçimlerine başvurmaksızın anlam uyandırmakta kullandığı ustaca yöntemlere dayalıdır ve muğlaklık, bunlardan yalnızca biridir. Şu halde, bu "iki" kültürün, daha yakın zamana öncesine kadar dili "faşist" bir söylem düzeni olarak gören emperyalist görüşlerin tuzağına düşmekten sakınarak birbiriyle konuşmaya başlamasında muhtemelen yarar vardır.

Çeviren: Elif Özsayar

Sap ve Saman Meselesi

Brian Cantwell Smith

er şeyi kapsayan metinlerin kaderi midir bu, ya da en azından, bunları savunma çabasının? Belki. Yine de, bu kadar yalın bir vakayla karşı karşıya kalmak insanı büyülüyor.

Bu makalede tanık olduğunuz şey, -ilk anda çok da akla yakın gelmeyen- özgül bir düşüncenin, tanınmış bir taraftarı eliyle geçici bir varsayım olmaktan çıkarılıp mutlak belirleyicilikte genel bir kavrama dönüştürülmesi- o kadar genel ki gerçekten, özgül formülasyonu görünmezliğe karışıp gidiyor, sanki bir daha hiç sözü edilmese de olurmuş gibi. Yine de, her zamanki gibi, bir taraftan bu kadar genelleyici görünen şeyin, öbür taraftan şaşırtıcı ölçüde kudretsiz, kendini ayakta tutmaktan aciz olduğu gibi ironik bir durum çıkıyor karşımıza. Aslında işin özü şu: Genelleyici bir mitos, üzerine kurulduğu iddialardan daha derin ve hakiki, ama aynı zamanla onlarla çelişen sezgiler yardımıyla yerli yerinde tutuluyor.

Buna rağmen kazanılmış hiçbir şey yok denemez, çünkü bugün kazanç hanesine yazamadığımız şey neticede işimize yarayacaktır: Hakiki sezgiler, başka bir güne imzalarını atmak üzere hep ayakta kalırlar.

Genel

Simon işe, radikal ölçüde içselci bir anlam teorisini bağrına basarak başlıyor. Bildirilen görüş akıl yürütmeye ya da tartışmaya dayanmıyor, otorite marifetiyle beyan olunuyor: "Anlamın" bilişsel bilimde bu doğrultuda kullanıldığını öğreniyoruz. Ancak, bu görüşün işaret ettiği şeyden kuşku duymamıza olanak verecek bir hareket alanı mevcut değil. Simon, gerektiğinde açık ve güçlü ifadeler kullanabiliyor. Anlam şöyle açıklanıyor: "Okuyucunun belleğinde yer alan semboller ve sembol yapıları", "kafatasına ait sembol yapıları", "beyin denilen nöronlar kümesinde cereyan eden" bir süreç. Bu somut ve içselci duruşun yayılma alanı son derece geniş üstelik, "bağlam", "meram" ve benzerlerinden oluşan bir terimler potpurisi de yine aynı yaklaşımla açıklanıyor.

İlgi çekici noktalar açıklıkla ifade edilmiş olanlar değil ama; yalınkat, hatta bir parça yavan olduğu söylenebilir bunların. Asıl merak uyandırıcı olanlar, Simon'ın açık *olmadığı* yerler - "anlam", "bağlam" ve "duygu" gibi sözcüklerin, altı çizilmeksizin kullanıldığı bölümler. "Duyguların, okunan bir metnin yol açtığı anlamlar sayesinde harekete geçtiği" gibi, "Bağlamdan yararlanarak belirsizliği daraltabileceğimiz" gibi, veya, "Tiananmen Meydanı'ndaki Özgürlük Heykeli'ne Çinli öğrenciler, Çinli köylüler ve çeşitli milletlerden insanlar tarafından yüklenen çeşitli anlamları" kavramanın önem taşıdığı gibi iddialarla bu anlarda karşılaşıyoruz.

Doğru mu bu iddialar? *Kimin dilini kullanmakta olduğumuza göre değişir bu.* "Anlam", "bağlam", "harekete geçirme" vb. sözcüklere yönelik düz bir okuma çerçevesinde gayet makul kabul edilebilirler. Buna karşılık, içselci bir okumayla değerlendirildiklerinde, en azından benim bakış açımla, abesin sınırlarına dayanmışlardır ve hemen hemen kesinlikle yanlıştırlar. Simon'ın stratejisi kendini böylece ele verir. Simon, göndergesiz dile başvurmakla, metinde daha önce açık olarak söylenmiş şeylerin (anlam=sinirsel kalıplandırma gibi), okuyucunun sonraki değerlendirmelerine de hükmedecek kadar güçlü olacağını varsaymaktadır. Burada basit ve anlaşılabilir bir amaç söz konusudur: Simon sarih olmayı istemekte ve metnin, gücünü bu sarihlikten alacağını varsaymaktadır. Ancak ben, bunun gerçekten sağlanmış olduğundan kuşkuluyum. Daha da önemlisi, metnin inandırıcılığının, alttan alta, okuyucunun içselci dili benimsemeyi *başaramamasına* dayandığı yolunda şüphelerim var. Başka bir deyişle, benim düşünceme göre, metnin gücü, bu haliyle, hayati ve paradoksal bir bulanıklığa dayanmaktadır.

Bu belirsizliği daha anlaşılır kılmak için şöyle bir yol izleyebiliriz: ""İçselçi-anlam", Simon'ın taraf olduğu radikal içselci, somut anlam kavramını, "gerçek-anlam" ise, benim *ehlileştirilmemiş anlam* tabir edeceğim şeyi ifade ediyor olsun. Bu ikincisinden kasıt, anlamın gerçekte olduğu şey her ne ise odur, birine ne demek istediğini öylesine soruverdiğimizde ya da diyelim bir mektubun anlamını çözemediğimizde zihnimizde canlanan şeylerdir. Simon, görebildiğim kadarıyla, "İçselçi-anlam" = "gerçek-anlam" iddiasını ileri sürüyor (dilin altı çizilmemiş kullanımı da buna dayanıyor); bunun yanı sıra, metnin geri kalan bölü-

münde, "İçselçi-anlam"a gönderide bulunduğunu varsayarak hareket ediyor. Oysa, yazarların gerçekte cebelleştiği "gerçek-anlam"dır, edebiyatın inşa edici düzenlerinin altında "gerçek-anlam" yatar, ve ifade ettiği varsayılan şey ne olursa olsun, eleştirmenlerin ve edebiyat kuramcılarının ilgilendiği de "gerçek-anlam"dan başkası değildir.

Yeniden konuya dönelim şimdi. Simon'ın cümlelerinden pek çoğunun hazmı son derece kolay. Bazıları, aşikardan da öte, harcıalem görünüyor; "duyguların, genellikle, 'üzüntü' ya da 'mutluluk' gibi sözcüklerin kullanımı aracılığıyla değil, bizde üzüntü ya da mutluluğa yol açan durumlar yaratılmasıyla hayatiyet kazandığı" gibi. Ne var ki, Simon'ın cümleleri ancak, onlara "gerçek-anlam" çerçevesinde, doğal bir okuma yönelttiğimizde kolay hazmediliyorlar. Halbuki Simon bunu amaçlamıyor, veya en azından (bu konuya az sonra gene değineceğim) Simon, böyle bir niyetle hareket ettiğini *düşünmüyor*. "Bağlam"dan söz ederken, "bütünüyle işlevsel kılınabilecek" bir şeye gönderide bulunmayı amaçlıyor, on yedinci yüzyıl Almanyası'nda hükmü geçen duruma değil; anlam uyandırmaktan söz ettiğinde "mekanizmalar aracılığıyla işleme konabilecek, kesinliği su götürmez süreçleri" kast ederek yapıyor bunu; "durumlar" terimini kullandığında (yukarıda yaptığı gibi), kahramanın kendisini Paris'te veya diyelim Montreal'de bulması gibi gerçek hayata ait durumlara değil, zihne özgü içsel düzenlemelere atıfta bulunuyor.

İnsana parmak ısırtan bir hile bu. Makalenin ilerleyen bölümlerinde, iki okuma arasındaki (gerçek ve içsel) ayrımlar tedricen gözden kayboluyor. Metnin orta ve son bölümlerinde -"Anlamın yaratıcısı olarak eleştiri", "Özgür eğitim", "Metnin sahibi kim?"- bu meşakkatli görev başarıyla tamamlanıyor: Metinden kopuk olarak bu bölümlerle karşıya karşıya kalan naif bir okuyucu, metnin içselci bir okumaya dönük olarak yazıldığını aklından bile geçirmeyecektir.

Retoriksel olarak durum bundan ibaret görünüyor. Metin, içsel-gerçek ayrımının altını çizmeyerek, dolayısıyla her iki alanda birden işlerlik göstererek, sezgiyi zekice kendine mal ediyor. Okuyucunun, üzerinde düşünülmemiş, örtük ve sezgisel tepkisi, doğal okumayla mutabık kalmak oluyor. Ancak metin, okuyucuda kasıtsızca ortaya çıkan katılımın içselci duruşa destek verdiğini farz ederek, bu mutabakata sahip çıkmaya çalışıyor - durum gerçekte hiç böyle olmasa da.

Özel

Dahası, gözünüzü genel hatlardan ayrıntılara çevirdiğinizde mesele daha da karmaşıklaşıyor, hem de giderek ironikleşen biçimlerde. Bu doğrultuda, Simon'ın bu iki düzeye ilişkin niyetlerini ele alalım.[1] Daha önce belirtildiği gibi Simon, hiç kuşkusuz, metnin başından sonuna kadar "İçselçi-anlam"ı kast ettiğini düşünüyor. Bunu kendisine sorsaydık, mutlaka böyle söylerdi (söyleyecektir?). Ama bu neyi kanıtlar? Çok da bir şeyi kanıtlamaz. Nasıl ki politikada

1 Bu paragrafta "meram" terimini niyet edilen şey anlamında kullanıyorum; bu belalı sözcüğe aşağıda bir kez daha değindim.

suçlu kişilerin niyetleri (özellikle açık niyetleri) eylemlerinin ahlaki içerimlerini tümüyle içine almazsa, yazarların niyetleri de (özellikle açık niyetleri), pek çok eleştirmenin söylediği gibi, yarattıkları metinde yatan anlamı bire bir karşılamak zorunda değildir. Yani, ironik de olsa, Simon'ın "anlam"dan neyi kast ettiğini *düşündüğü* son hesapta önemli olmayabilir. Simon'ın metninin yüzeysel haklılığı, dolayısıyla potansiyel gücü, dolayısıyla iletmeyi başardığı özgün içgörüler, dolayısıyla kelimelere yüklenen entelektüel ağırlık, dolayısıyla bunları yazan kişi olarak Simon'ın omuzlarına binen sorumluluk - bunların hiçbiri Simon'ın açık niyetleri tarafından örtülmüyor. Bu niyetler metnin içerimlerini örtebilirdi elbette, *eğer* Simon'ın anlama ilişkin görüşleri doğru olsaydı. Ancak, Simon'ın görüşünü savunan metni anlayabilmek için önce bu görüşü kabul etmemiz beklenemez; kısır döngüye girmemiz demek olurdu bu.

Bu iddianın Simon'ın kendi kavrayışıyla da ilintili olduğuna dikkat çekmek isterim. Yani, söylediğim şey sadece, okuyucuların, tam da kendilerine sunulan çıkarımı baltalar biçimde Simon'ı kısmen doğalcı bir bakış açısından yorumlayacakları ("anlam"dan "gerçek-anlam"ın kast edildiğini düşünecekleri) değil. Aynı zamanda, bilinçli niyetlerine rağmen, doğal bakış açısının Simon'ın kendisini de kısmen teşvik etmekte olabileceğini ileri sürüyorum. Bir psikolog hakkında psikolojik bir iddia ileri sürmeyi göze alarak söylemeliyim ki, Simon'un iddialarındaki yüzeysel çekiciliğin, kendi sadakati açısından da kısmen baştan çıkarıcı bir rol oynamamış olmasına çok şaşardım.

Bu hile yirmi beş sayfa boyunca nasıl sürdürülmüştür? Neticede iki kavram birbiriyle uyuşmuyorsa, ki ben buradakilerin uyuşmadığı fikrindeyim, aradaki bağdaşmazlığın giriş veya özet niteliğinde metinlerde dağılmadan taşınabileceğini, ancak ayrıntıların baskısı karşısında çözüleceğini düşünebilirsiniz.[2] Belki de gerçekten böyle olacaktır. Ne var ki, hayret uyandırıcı bir şekilde, bu metin bize ayrıntı sunmamaktadır. Bu durum, Simon'ın kendi itirazları göz önüne alındığında, özellikle ilgi çekicidir. Simon, kavramsal kesinlik üzerinde ısrarla durmakta ve örneğin, "anlam, bağlam, zihinselleşme, tanıma ve imge gibi bildik terimlerin, çağdaş bilişsel araştırmalar sayesinde önceki çalışmalarda bulunmayan ve edebiyat eleştirisi ve kuramı tarafından hâlâ yakalanamamış olan bir berraklığa eriştiği" gibi iddialar ileri sürmektedir. Her şeyden önce, Yapay Zekâ araştırmalarının bugüne kadar bize öğrettiği üzere, kesinlik hatasızlık demek değildir.[3] Bununla birlikte, kesinlik peşinde olduğumuzu varsaysak (ve bu yorumdaki kötü niyetli tınıyı bir kenara bıraksak) bile, ayrıntı noksanlığının hileyi sürdürebilmek için gerekmiş olabileceğinden, başka bir deyişle bunun, Simon'ın metnindeki rastlantısal değil, hayati bir eksiklik olup olmadığından şüphelenmemek güçtür.

2 Nesne yönelimli dillerde de makinedeki-nesne ile temsil-edilen-nesne arasındaki belirsizliğin neden olduğu benzer bir karışıklık söz konusudur.

3 Programlar kesin olmak zorundadır; aksi halde çalışmazlar. Ancak, bilgisayara yüklenmiş kodlar aracılığıyla akla uygun entelektüel iddialar elde etmeyi denemiş olan herkesin bildiği gibi, kesinlik tek başına ne açıklık ne de doğruluk anlamına gelir.

Yer kısıtlaması ancak tek bir örnek üzerinde durmama izin veriyor.[4] Simon, kafamızın içindeki sembollerin *birer anlam olduğunu* düşünürken, daha makul (ve tarihte daha fazla rağbet görmüş) bir düşünce biçiminin, kafamızın içindeki sembollerin, eğer gerçekten kafamızda böyle şeyler mevcutsa, *anlam taşıdığını* ileri sürer.[5] Bu görüşe meyilli olanlara göre (geriye kalan herkes?), anlam sorunu, içsel semboller *için* ortaya çıkan bir sorundur, tıpkı dil için de olduğu gibi; yoksa bu sorun söz konusu semboller *tarafından* yanıtlanmaz. Dilin düşünceden türediğini kabul ederseniz içsellik meselesi öncelik kazanır; tersine, düşüncenin dile bağımlı olduğuna inanırsanız, ikincil duruma düşer. Her iki durumda da, içsellik sorunu, sembollerin veya maksat içeren durumların nasıl anlam taşıdığına ve ilettiğine, bunların nasıl imlediği ya da temsil ettiğine, yahut da bunları maksatlı kılan şeyin ne olduğuna ilişkin genel bir tartışmanın bir tezahürüdür. İçsel ve dışsal semboller bulunduğunu ve bunların birbiriyle ilişkili olduğunu bilmek iyi hoş olsa da, zaten yeterince aşikar bir gerçektir bu ve ne yazık ki, içselliğe ilişkin temel bilmeceleri cevaplamaya yetmez.

Kaldı ki, *birer anlam olarak* semboller ile (Simon'ın görüşü) sembollerin *bir anlam taşıması* (benim görüşüm) arasındaki ayrım, kullanma ve değinme arasındaki klasik ayrımın ta kendisidir. Bu ayrımı yapmayı başaramamak -bir adı adlandırılan şeyin yerine kullanmak- geleneksel olarak kullanma/değinme *yanılgısı* olarak adlandırılır. Anlam$_{gerçek}$ ile "İçselçi-anlam" arasındaki ayrımın kendi üzerine gönderme yapan tuhaf doğası nedeniyle, söz konusu yanılgı burada tekrar tekrar (ve alabildiğine karmaşık biçimlerde) önem kazanmaktadır. Fakat meselenin özü yeterince açıktır: Retoriksel hilenin inandırıcılığı, anlama araç olan şeyle anlamın kendisinin birbirine karıştırılmasından ileri gelen semantik bir bulanıklığa dayandırılmıştır.

Üstelik, hileyi ayakta tutmak -ve Simon'ın metninin yüzeysel haklılığını güvenceye almak- için bu kavramsal bulanıklığa gereksinme duyulduğu konusunda haklıysam eğer, kullanma/değinme hatalarının makaleyi baştan başa kaplamış olması beklenir. *Nitekim, kaplamıştır da.* Bu yüzdendir ki;

4 Hiç değilse değinmem gereken ikinci bir örnek var: "Niyet" sözcüğü. Bu sözcüğe açıklık kazandırmak için üçlü bir ayrıma gidilmesi gerektiğini düşünüyorum: (i) intension (s ile); mantık ya da dil felsefesinden gelen bu terim, kabaca, bir terim ya da ifadenin, kapalı bir bağlamda, yer aldığı cümlenin hakikat-değerine katkısı anlamına gelir (genellikle olası-dünyalar'a ait özellik ve fonksiyonlar yardımıyla modellenir, veya belki bağlamları anlamlar uzamının üzerine bindirerek) (ii) intention (t ile); Brentano'nun (veya en azından Chisholm'un) özgün yaklaşımı uyarınca, esas olarak, semantik, anlam içeren, göndergesel ya da "yöneltilmiş" olanla ilgilidir, (iii) bir de benim "intendion (d ile)" dediğim üçüncü bir terim var ki, bir insanın bir şeye niyetlendiğini belirtmekte kullanılan bildik İngilizce fiildir bu (intend). Sözcüğün bu üç anlamı besbelli birbiriyle ilişkilidir: Niyet içeren bir durumu birincisini kullanarak tanımlıyorsak o durum ikincisinin koşullarını da sağlamak zorundadır; ayrıca, bir şey yapmaya niyetlenmek (intending), sözcüğün birinci anlamıyla bir tür niyet eylemidir, dolayısıyla ikinci anlamı da kapsar. Ancak ilişkili olmak özdeşlik demek değildir. Bence, sözgelimi, bir metnin yazarı tarafından niyet edilen anlamı taşıyıp taşımadığı yolundaki edebi sorun, bu üç anlamdan üçüncüsüyle ilgilidir (intendion - d ile). Simon'ın açıkça sözünü ettiği "büyük ölçüde felsefi" sorun ise ancak ikincisiyle ilgili olabilir; her ne kadar Simon, en azından yazılış itibariyle, ikincisiyle birincisi arasında kararsızca gidip gelse de (buna karşılık bazen, mesela Anayasa'yı tartışırken, açıkça üçüncü anlamı kast ederek sözcüğü "intension" biçiminde kullanmaktadır). Bir anlam teorisini savunmaya çalışan birinin bu kadar temel bir ayrım konusunda böyle fütursuz davranmasını pek güven uyandırıcı bulmuyorum.

5 Bu görüş kafamızda semboller bulunduğu varsayımına dayanıyor elbette - başlıbaşına yeterince çekişmeli olan bu görüşü otomatik olarak desteklemediğimi belirtmem gerek.

• "sembol yapılarının...bilincin parçası haline gelmesinden"ndan söz edilir, bu sembol yapılarının temsil ettiği dinozorların bilincinde olmaktan değil;

• sembollerin "başka örüntülere işaret eden ...birer örüntü" olduğu söylenir, dışsal unsurlara değil - kaldı ki, özellikle edebiyatta, sembolle işaret edilen şey kurmacadan ibaret olacağından, sembolün *işaret ettiği* bir şey belki de hiç yoktur;

• "sembollerin sinirsel örüntülerle *temsil edilebileceği*" belirtilir (vurgu benim), oysa yaygın görüş, sembollerin sinirsel örüntüler *olduğu* doğrultusundadır;

• "bir bilgisayar programının ...doğal bilimcilerin teorilerini ifade etmekte kullandıkları diferansiyel eşitlikler sisteminin biçimsel bir özdeşi olduğu" söylenir ki bu, teoriye, modele ve konuya ilişkin bir kafa karışıklığının işaretidir;

• "bilgisayar simülasyonunun, nörofizyolojistler için altın değerinde bir kaynak oluşturduğu" açıklanır, halbuki Searle'den bu yana herkesin gayet iyi bildiği gibi, *kendi içinde* simülasyon (örneğin, meteorologların elinde), simüle edilen fenomenin hesaplamaya ilişkin doğası hakkında hiçbir şey söylemez; ve

• "anlamlar arasındaki ilişkilerin yanı sıra, anlamlara işaret eden kelime ve cümleler arasında bunlara karşılık düşen ilişkileri de bulup çıkarmamız gerektiği" ileri sürülür ki, "işaret etmek" terimi normal olarak, bir cümleyle o cümlenin anlamı arasındaki ilişki için değil, daha ziyade bir cümleyle somut gerçeklik (diyelim, öğle yemeği) arasındaki ilişki için kullanılır.

Bu ve buna benzer pasajların, *Simon'ın savunduğu görüşü temel sağduyusal gözlemlerden ayıran semantik farklılığı sistematik olarak bulanıklaştırıyor olmasındaki* apaçık acayipliği göz ardı etmek mümkün değildir. Buradaki belirsizliğin, ilk okumanın insana düşündürdüğü gibi sadece entelektüel bir özensizlikten ibaret olmayıp, ikinci okumada anlaşıldığı üzere, maksatlı değilse bile yapısal bir gerekliliğe işaret ettiği kuşkusu kendini ister istemez dayatmaktadır. Özetle, *bir metin olarak* Simon'ın makalesi, açıklığa kavuşturulmaya kolay kolay göğüs gerebilecek türden değildir.

Söylenecek daha pek çok şey var, ama bu boşluklar başka yorumcular tarafından nasıl olsa doldurulacaktır. Kafamızda tam olarak teşekkül etmiş anlamlar var mıdır? Bundan kuşkuluyum, en azından Simon'ın düşündüğü anlamıyla. Bu, bilişsel bilimle edebiyat eleştirisi arasında hiçbir ortak nokta bulunmadığı anlamına mı geliyor? *Hayır*. Sembolizm, yorumlama, kültürel bağımlılık gibi konularda her iki topluluğun *temelde* benzer sorunlarla karşı karşıya olduğu düşüncesine ben de Simon kadar inanıyorum. Ancak, bu iki topluluk arasındaki ortaklık bağının, taraflardan herhangi birinin diğerine sunabileceği incilere sahip olması (veya, kendi adıma yalnız bilişsel bilim tarafını tanıdığıma göre, daha mütevazı konuşmak gerekirse, bizim eleştirmenlere sunacak incilere sahip olmamız) sayesinde gelişebileceğinden bu kadar emin değilim. İki tarafın da aynı sorunlar nedeniyle tökezlediği -ve tabii burnunu sürttüğü- konusunda hemfikir olmanın bir amaç birliğine yol açacağı konusunda ise daha bile kuşku-

luyum. Simon'ın, "'anlam'ın aslında öyle esrarlı bir mesele olmadığı" doğrultusundaki iddiasını, kaleme aldığı makalenin bu iddiayı desteklemekten tamamen aciz olmasının yanı sıra, inanılmaz bir yanılgı olarak değerlendiriyorum. Ayrıca, böyle bir ortaklık kurmanın Simon'ın düşündüğünden çok daha zor olacağı fikrindeyim, çünkü metafiziksel bodrum katının tamamen elden geçirilmesini gerektirecektir bu, üçüncü katta kavram değiştokuşu yapmayı değil. Fakat amacım böyle bir teklifte bulunmak değil. Aslında bu konudaki düşüncem son derece basit: Şimdilik sadece, her iki dalın yekdiğerinin alanında at koşturduğu ironik gerçeğini kavramak ve bu bilgi doğrultusunda kendi alanlarımıza birbirimizin merceğiyle bakmaya çalışmak, bu iki dala ait temel iddiaları vakitsiz bir birleşmeye zorlamaktan daha aydınlatıcı olacaktır.

Çeviren: Elif Özsayar

Louis Marcoussis, *Dükkân*, 1920, suluboya ve pastel boya, The Museum of Modern Art, New York.

Kendi Kendini Kandıran İmparator: Edebiyat, Bilişsel Bilim ve Simon'ın Mutlak Bilgisi

Stefano Velotti

debiyat eleştirisi kuramı, doğal dillerde metin üretmek üzere anlam kullanma ve metin okumalarının anlam uyandırma biçimlerini ele alır. Bu şekilde bakıldığında eleştiri (emperyalist anlamda) bilişsel bilimin bir dalından ibaret sayılabilir (24).

Hiç kuşku yok ki bu görüşe göre, bilişssel bilim dalları arasına doğrudan edebiyatı da katmamız gerekiyor. Simon'ın bu makalede portresini çizdiği bilişsel bilim imparatorluğunun toprakları öyle uçsuz bucaksız ki, burada bütün eyaletlerine tek tek göz atmanın imkânı yok.

Edebiyat ve edebiyat eleştirisine "tarafsız" bir gözle baktığı iddia edilen bu görüşten doğacak kimi tuhaf sonuçlara dikkat çekmek isterim. Bilişsel bilimin emperyalist tutumunun, bu bilimi naif bir metafiziğe (veya kendisinden başka her şeyi açıklıyormuş gibi görünen, denetimden çıkmış bir kurama) dönüştürme riski içerdiğini öne süreceğim. Bu açıdan bana öyle geliyor ki bilişsel bilim, dünyayı fethetmenin yolunun onu bir haritaya indirgemekten geçtiğini zanne-

derek kendi kendini kandıran bir imparatora benziyor sanki.

Haklı olarak Simon, romanların, mesela bir nevi "Rorschach mürekkep lekesi" (16) gibi, okuru her türden kişisel çağrışımı yansıtmaya davet ettiği anlayışını reddetmek istiyor. Makalesinden çıkarabildiğim kadarıyla Simon, bunun yerine bir define avı imgesini tercih ederdi:

Yazara düşen görev, okurun didikleye didikleye çoğul anlamlar bulmasını sağlayacak bir şekilde yazmaktır. Bu anlamların hepsi aynı kumaştan olmayacak, keşfedilmek üzere sanat eseri içinde saklanmış durumda bulunacaklardır (16).

Define nerede bulunacak? Okurun "önceden mevcut bellek yapıları" içinde, ancak okur da "önceden mevcut bellek yapılarını *çok basite kaçan bir şekilde* uyandıracak görsel ya da edebi sanatı reddedecek" (16) (italikler bana ait). Define avının çapraşık olması ve çok vakit alması gerek ki tadı çıksın. Zihnimizde önceden mevcut farklı anlam bileşimlerini uyandıracak birini ya da bir şeyi bulalım diye okuruz. Anlaşılan edebiyatın alışılmadık olanla ya da bilinmeyenle hiç alakası yoktur. Edebiyat, her zaman geçerli tek bir cevabı olacak sorular ortaya atmaz ya da ifade etmez. Bir şeyi okurken anlamamız koşuluyla, anladığımız şey, zaten bildiğimiz şeydir. Platon'un *anamnesis* kuramında olduğu gibi, unutuvermişizdir işte onu. Dolayısıyla, eğer bir sözcüğü önceden bilmiyorsak, ansiklopedimizi güncelleştirmediğimiz sürece onu anlayamayacağız demektir. Özetle, Simon sadece iki seçenek sunmaktadır bize: Rorschach testi olarak edebiyat ve define avı olarak edebiyat. "Popüler kültür"ün sanatı *kolay* bir define avına benzer; ama giderek sıkıcı hale geldiğinden yazarın (yani defineyi saklayan kişinin), define avcısı için işleri zorlaştırması gerekir (işte bu da "yüksek kültürün sanatı"dır, 17).

Ancak her ne kadar kendi çizdiği tabloda edebiyat bir define avına benzese de, ironik bir şekilde ve istemeden Simon, yazısına son verirken bir Rorschach testi olarak edebiyat tablosu çizmiş. Her okur, metinde gizlenmiş anlamları (kendi belleğinde depolanmış) kendi ansiklopedisine göre yorumlayacak olursa, her okurun kitaba ilişkin kendi kişisel yorumu olacaktır. Ancak benzer ansiklopedilere sahip kimseler bir metne ilişkin ortak izlenimler edinebilir. Başvurulacak başka hiçbir deneyim yoktur. Ya doğru anlamlar vardır elinizde ya da yoktur. Güzellik, onu gözlemleyenin belleğinde yer alır. İşte Simon'ın önermelerinden çıkan sonuç bu, tabii eğer "çeviri kuramı"nı hesaba katacak kadar âlicenap değilseniz, ama maalesef Simon, makalesinde bu kuramı "daha ileri düzeyde keşfetmeye girişememiş" Çeviri kuramı, sadece bir Amerikalının bir Japon romanını doğru dürüst anlaması için değil, tamı tamına yazarla aynı ansiklopediyi paylaşmayan bütün okurlar için de gereklidir. Simon, birtakım değişmez değerler, "bir kültürden diğerine değişmeyen insani mutlaklıklar" bulunduğuna temin ediyor bizi. Bu mutlaklıkları (evrensel) anlamlardan oluşmuş özel bir küme olarak mı anlamalı acaba? Bu durumda yapabileceğimiz tek şey, bir kez daha, önceden zaten bildiğimiz evrensel kavramını anlamak (çevirmek) olacaktır.

Ancak Simon'ın yazısı çeviriye ilişkin bir sorun daha çıkartıyor ortaya. Bir yandan,

> *Yazarların, başarılı oldukları ölçüde, metinlerinin taşıdığı anlamlar, yazarın kast ettiği anlamlarla aynı olacaktır. Hatta yazar ne kadar ustaysa (bu zanaate ne kadar vâkıfsa), yazarın anlamları ile eleştirmenlerin ya da okurların metinde bulacağı anlamlar arasındaki mütekabiliyetin o kadar güçlü olacağını öne sürebiliriz.* (19)

Öte yandan, "Büyük Metinler –Kitab-ı Mukaddes, Shakespeare, Homeros ve diğerleri– ile ilgili belirsizliklerin sonu yoktur, bunlar bilginler için tükenmez bir hazinedir" (19). Ayrı ayrı ele alınca bile her iki kanaat de sorgulanabilir. İkisini birlikte ele aldığımızda ise iki abeslik çıkıyor karşımıza: Ya "Shakespeare pek usta değildi" diyeceğiz ya da –Simon'ın da tercihi olduğu üzere– "Kitab-ı Mukaddes'i (ya da Homeros'u ya da Chaucer'ı) Ortaçağ Avrupası'nın ya da 16. yüzyıl Çinli'nin düşünceleri bağlamında okuyabiliriz" (21) demek durumundayız. Simon'ın bizleri, belli bir konuma yerleşmiş varlıklar değil de, bedeninden ayrı düşmüş ruhlar olarak gördüğü aşikâr. Simon, 16. yüzyılda Chaucer okuyan bir Çinli olmaya çalışsa bile, 16. yüzyılda yaşayan bir Çinli olamayacak, 16. yüzyılda Chaucer okuyan bir Çinli gibi davranmaya çalışan Simon olarak kalacaktır. İmparator, bugünkü dünyayı haritasını çıkararak fethetme çabasıyla da yetinmiyor, bütün bir tarihi kolonileştirmeye kalkıyor. İronik bir kasıtla ortaya atılmış olmayan bu son sözler, burada geliştirme arzusunda olduğum temel görüşe bir giriş niteliğindedir.

Nasıl ki Simon, 16. yüzyılda yaşayan bir Çinli'ymiş gibi davransa bile 20. yüzyılda yaşayan bir bilim adamı olduğu gerçeğini aşamazsa, bilişsel bilim de mutlak bilgi imiş gibi davransa bile bir kuramlar kümesi olduğu gerçeğinin ötesine geçemez. Metafizik değil de bilim şeklinde algılandığı müddetçe her bilim, ilke olarak tamamlanmamış addedilmek durumundadır. Zaten bizzat bir bilimin yapılanışı, o bilimin nesnesi olarak kabul edilemeyecek olan önkabullere dayanır. Zira bilimsel yolla deneyimlerimize dair bir kuram geliştirmek için, her şeyden önce anlamlı bir deneyim bulunmalıdır elimizde (kendimizi anlamlı bir deneyime gömülmüş hissetmemiz gerekir). Yine de bir insan deneyimine gömülmüşlük duygusu (ki kesinleşmiş bir anlam değil bir algı, bir farkındalık, bir histir bu), bizatihi kendi varoluş koşulu olduğu için bir kuramın nesnesine indirgenemez. Somut bir örneği ele alalım: Simon, anlama işlevsel bir tanım getirmek istiyor. Kesinleşmiş amaçlar açısından, istediğimiz her şeye işlevsel tanımlar getirmek meşru bir iş olabilir – bu tanımı oluşturmamızı sağlayanın, her şeyden önce anlam yoksunluğuna ilişkin kendi deneyimimiz olduğunu unutmamamız kaydıyla. Şu ya da bu özgül amaçla her zaman tekil, kesinleşmiş anlamlar tanımlayabilirim. Ama bunları tanımlayabilmek için, söylediklerimin anlamdan yoksun oluşuna ("kavram" deyip durduğum şeye) bel bağlamak zorundayım. O halde "anlam"ı (anlamlılığı ya da kavramı) genel olarak (işlevsel) bir tanıma indirgemek mümkün değil, çünkü her ne hakkında olursa olsun bir

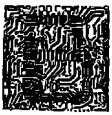
tanım yapabilmek için, tanımlamak istediğimiz şeyi kullanmak zorundayız. Bir başka deyişle bu tanım, dolambaçlı olacaktır. Bir kuramın kesinlikli nesneleri içinse aynısı geçerli değildir, burada ilke olarak daima doyurucu bir tanım sağlanabilir. Dolambaçlılık, ancak kuram emperyalist bir tutum benimseyip de kendi olabilirlik koşulu üzerinde hükümranlık tasladı mı gözle görülür hale gelir. Bu durumda teori, beyhude bir metafiziğe dönüşmektedir.

Bütün bunların edebiyatla (ya da 18. yüzyıldan itibaren genel olarak "sanat" denen şeyle) ne ilgisi var? Çok şemasal bir ifadeyle söyleyecek olursak, edebi metinler birer anlam hazinesi olarak görülemez. Edebiyatı edebiyat yapan, *genel anlamlılığa* (kavram, algı, farkındalık, duygu) dair insan deneyimini –ki anlama dair kuramları mümkün kılan da budur– *kesinleşmiş* anlamlar *aracılığıyla* sergilemesi ya da bu deneyimin ortaya çıkmasını sağlamasıdır. Bir metnin bütün belirli anlamları, (Simon'ın terminolojisini tekrar edecek olursak) bütün imge anlamları ya da duygu anlamları, aynı zamanda da belirli bir anlamda *kendiliğinden* söylenemeyip olsa olsa hissedilebilecek, algılanabilecek, sorgulanabilecek olan o durumun araçları, daha doğrusu *suretleri*dir. Simon'ın açtırmayı istediği "yüzlerce çiçek"te edebiyata böylesi bir bakışı yakalamak mümkün olmuyor..

Çeviren: Özden Arıkan

KUR(MACA) VE KUR(GULAMACA)

Helga Wild

irinin çıkıp da insanlık bilimleri ile fen bilimleri arasındaki ayrılığı gidermeye yönelik arzusunu açıklaması şüphesiz iyi bir şeydir. Dahası, bu süreçte, karmaşık kavramların açıklanması ve inatçı problemlerin çözümünün kolaylaştırılması da iyi bir şeydir. Herbert Simon, tüm bunları edebi çalışmalar için yapmayı teklif ediyor. Edebiyata dönük bu tarz bir yaklaşım naif gibi görünse de, Simon gibi insanların geçmişte ve günümüzde, kamuoyu oluştururken oynadıkları büyük rol göz önünde bulundurularak önerileri ciddiyetle incelenmelidir.

Yazma ve okumaya muazzam ölçüde kafa yorulduğu gibi çok yalın kavramlarla söze giren Simon, edebiyat alanındaki sorunların tümünün bir bilis teorisiyle açıklanabileceğini iddia ediyor. Simon'in teorisine göre bilis,, halihazırda bilgisayarlarda olup bitenlere benzer, fakat bu sefer beyinde yaşanan, bir sembol manipülasyonudur. Somut olarak anlama uygulandığında -ki Simon anlamı temel kavram olarak ele alır- açıklaması aslen şöyledir: Anlam sadece, metnin okuyucu ve yazarda uyandırdığı çağrışımlardır. Yazar için bu zihinsel çağrışımlar yazmadan önce, okuyucu için ise sonra oluşmasına karşın, aynı (beyin) mekanizması ikisinin de temelini oluşturur. Sonuçta anlam, basit olarak edebiyat üretirken veya tüketirken akılda olanlardır. Kurnaz yazar, okuyucu-

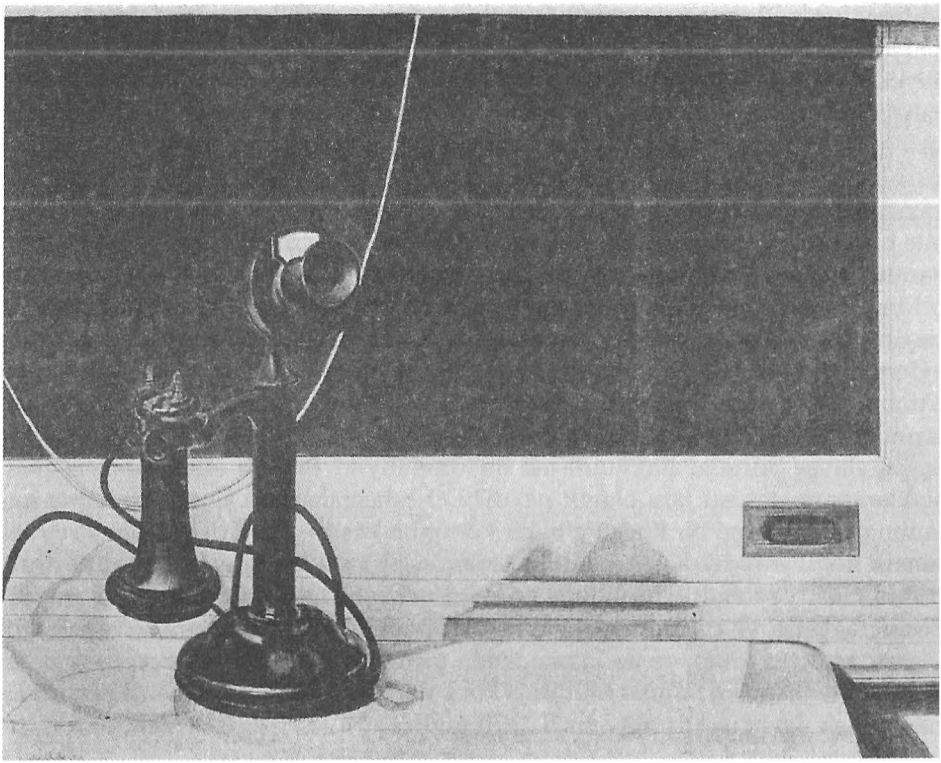
sunun çağrışımlarını, kendisinin, yani yazarın, anlamını yakalamaya mecbur ediyor. Okur, yazarın anlamının kendi sansürlenmemiş aklını işgal etmesine izin verir ve bundan da zevk alır. Simon'a göre, en azından edebiyat eleştirmenlerinin karmaşık nesnelerde kendilerini göstermelerine kadar durum böyleydi: Yazar ve okur ortak çağrışımlar vasıtasıyla öylesine bütünleşmişlerdi ki, eleştirmenin yıkıcı etkisi ayak basacak bir yer bulamadığı gibi kendisine de barınacak bir yer yoktu.

Öncelikle, bu tip bir açıklamanın edebi çalışmalar için -ya da çalışmalara- gerçekten ne yapacağına bir göz atalım. Bu açıklama, "o yalnızca ...dır" tipine girer. Bir babanın, çocuğunun kar veya yıldırım gibi garip ve korkutucu şeylerle ilgili sorularına verdiği cevaplarla aynı düzeydedir: "Yıldırım yalnızca ...dır" vs. Bunu izleyen açıklama, fenomeni birtakım başkalarıyla beraber sınıflandırır, tümü elektrik yükleri veya kimyasal durum değişimi prensiplerinin ortak temeline indirgenebilir. Bu, daha önce esrarengiz olanı esrarından sıyırma (yıldırım veya anlamın anlamı) ve fenomenin daha kesin ve belki de daha basit bir şekilde tasvir edilebilmesi avantajına sahiptir.

Fakat, böylesi bir açıklama zorunlu olarak indirgemeci olacaktır, yani fenomenin (=merak) arkasından gider ve nasıl bir temel ilke grubuna dayandığını açığa vurur (yani nasıl hiç de hayret verici olmadığını gösterir). En iyi ihtimalle, merak, fenomenden ayrılarak temelde yatan fiziksel nedene kayar. Bu şekilde görüldüğünde, anlam aslında, tıpkı ısının temelde yer alan madde hareketine bağımlı olması gibi, beyine bağlıdır: Yeni hiçbir şey eklemeden ortaya çıkan bir fenomen. Bu nedenle, bir kere temel anlaşıldığında, ortaya çıkan fenomenlerin tamamını biliriz: Anlam beyinden çıkar; okur ve yazar, bilgi alışveriş ağında iki düğümden daha fazla değildir. Nörofizyoloğun umut verici notu uygulamaya konulduğu anda, potansiyel olarak basit bir algoritmaya sarılmış bu bilgi alışveriş ağı, bir bütün olarak determinist bir şekilde işler. Bu, insanlık bilimleriyle doğal bilimler arasındaki ayrılığı gidermekten ziyade düşmanca bir işgaldir.

Akla gelen ilk soru, bu düzeyde bir anlamanın bizle veya edebiyatla bir ilgisi olup olmayacağıdır, fakat potansiyel olarak birinciden daha tehlikeli olan bir ikinci soru, bu düzeyde bir cevap sağlamaya çalışmanın fenomenin kendisini anlama yönündeki herhangi bir olasılığı tümüyle yok edip edemeyeceğidir.

Çocuğuna cevap veren baba gibi Simon'ın da ilk ve öncelikli olarak yapmaya çalıştığı, edebi metinleri dolduran çokanlamlılıklar ve anlamların anlamları karşısındaki korkularımızı yatıştırmaktır. Simon, edebiyattaki belirsizliklerden -çelişkiler demek istemiyor- kurtulmak arzusunda. Açıklamasının kabul gördüğü anda "anlamın anlamı"nın kaybolacağını vaat ediyor. Farz edelim ki kayboldular; fakat kayboluşlarının sebebi, daha iyi ve açık terimlerle ifade edilebilmeleri değil, tersine, Simon'ın teorisinin, üzerinde edebi bir teorinin kurulabileceği bir temel sunamamasıdır. Kendisi teorisinin edebi teorideki ayrımları giderebilme becerisinin üzerinde durur -"pek çok anlam, bir tek yöntem"- ve edebi teorinin yararına çalıştığına inanır. Bu kavramsal ayrımları ortaya çıkaran etmenler -edebiyatın rolü, dilin işlevi, öznenin metnin içi ve dışındaki sta-

Charles Sheeler, *Oto-portre*, 1923, kâğıt üzerine kurşunkalem ve guvaş, Museum of Modern Art, New York.

tüsü- bu kavramların hepsinin temelde aynı olduğunu göstererek cevaplanamaz.

Bu problemlere boş veren, aynı zamanda dille ve dilin içinde asırlarca süren mücadeleyle kazanılmış anlayışlardan da vazgeçmiş olur. Simon'ın niyetlerden -ya da gerilimden- bahsedişine rağmen, dili ve anlamı tanımlayışı ne kasıtlı somutlaştırılmış özneyle bağdaşır, ne de dilin sosyal, politik ve kültürel işlevlerinin hakkını verebilir. Fakat bundan daha önemli olarak, kurgu alanında ilk karşılaşılanın ne olduğunu gizler, ama bu sadece ona mahsus değildir. Şöyle ki, anlam ne saf ima olarak ne de yazarın niyetleriyle belirlenmiş gibi anlaşılabilir. Edebi çalışmaları kamusal kelime birlikleri koleksiyonu olmaktan çıkarıp önemli bir araştırma alanı haline getiren de işte budur: Çalışmada üçüncü bir gücün olduğu yönündeki anlayış, bir diğer deyişle, ne zihinsele ne de fiziksele indirgenen, ne tümüyle özel ne de tümüyle kamusal; ne tamamen saydam ne de tamamen opak olan bir dil ve onun doğasında bulunan performansa itici bileşen. Bu değerli anlayışın yapay bir berraklık hatırına örtbas edilmek istenmesi pek de mümkün değildir.

Üstelik, bilimin ilgilendiği olaylar, kurgusal olaylarda olduğu gibi kayıt

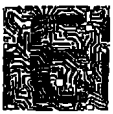
edilmek ve yollarını yazı aracılığıyla bulmak zorundadırlar. İkisinin yazılmış halleri arasındaki fark, kurgu ve gerçek arasındaki farka benzetilebilir; ama tabii ki, ikisi arasında keskin bir ayrım yapmak daha zordur. Birisi kurgudan bahsederken, gerçekte yaşayan insanlarla benzerliği inkâr eden edebi çalışmalara gönderme yapmıyordur. Öte yandan, çoğunlukla tarihi kaynaklar üzerine kurulmuş olan yazılar bile (bir deneyin sonucu olan başka ne var ki?) yine de yazıdırlar, yani kişisel tarzlar ve zevklerle lekelenmiştirler ve Herbert Simon bile buna katılacaktır. Bir konuya sadık kalabilmek için en iyi çaba bile yazarın yaratıcı çalışması ve daha önceden olmayan fikirleri, çıkarımları olmadan gerçekleşemez. Buna ek olarak, insan kültürü ve toplumunun en gıpta edilen başarıları, en önemli işlevleri tarihi olayların kesin yorumlarını vermek ya da eğlendirici hikâyeler anlatmak değil de, sosyal edimleri çerçevelemek olan Kitab-ı Mukaddes, Vedalar, Anayasa vs. gibi temel anlatım ve kanun kitaplarındaki gibi kurgu formunda ortaya çıkar.

Öyleyse bilimler hakkında ne düşünmeliyiz? Bizden önce sahip olunan açıklamanın statüsü tam olarak neydi? Dil çalışmalarına bağımlı, anlamın anlamına ve herhangi bir kurgu gibi bir konunun kasıtlı olabilirliğine karşı savunmasız değil miydi? Kısaca, edebi teorinin bilişsel bilimlerin temelini oluşturabilmesi ve kendi işleyiş prensiplerini yerleştirmesi mümkün değil miydi? Sonuçta, bilgi ve bilimin başarıları, bize tasvir, vaka incelemesi veya tarih olarak, makale, kitap, ya da kısaca metin formunda ulaşır. Bu gerçeğin ortadan kaybolmamasını ve onunla üretilmiş kurguların içinde unutulmasını garanti altına almak edebi eleştirinin amacı değil midir?

Çeviren: Ulaş Bayraktar-Bediz Yılmaz

YORUMLARA YANIT

Herbert A. Simon

EDEBİYAT ELEŞTİRİSİ: BİLİŞSEL BİR YAKLAŞIM

Edebiyat eleştirisini konu alan yazımda söylediğim gibi, anlam bir uyarı tarafından uyandırılan şeydir. İşi başından aşkın tam 12 kişinin yaklaşık 25000 sözcüklük yorumda bulunmasına neden olduğuna bakılırsa yazımın son derece anlamlı olması gerekir. Ne var ki, "anlamlı" olmak, söz konusu okurların bu yazımda söylediğim her şeyin doğru olduğunu kabul etmiş olmaları demek değildir. İnsanlar genelde iyileştirmek, bir şeyler eklemek, düzeltmek ya da yakınmak istedikler şeyler konusunda yorumda bulunurlar. Şimdi yaşadığımız durum da bu kuralın dışına çıkmıyor doğrusu. Öyleyse, önerilen düzeltmeler ve eklemeler konusunda yorumda bulunmak gibi zor bir görevle karşı karşıyayım.

Yer darlığından dolayı, yorumda bulunanlara ayrı ayrı yanıt getirmeyip, yapacağım uyarıları birkaç ana başlık altında toplayacağım; bu başlıklar şöyle sıralanabilir: Anlamın tanımı, anlamın bilişsel olmayan yanları, insan düşüncesini anlama aracı olarak bilgisayar simülasyonu, somut örneğin insan anlayışındaki yeri, konumlandırılmış edim ve edebi-kültürel eleştiri (EKE), ve daha başka birkaç konuyla ilgili kısa yorumlar. Getirdikleri yorumlara ayrı ayrı yanıt vermez ya da yorumlarımın bir bölümünü tikel bir konuyla ilgili olarak yorumda bulunanlara yöneltirsem gücenilmeyeceğini ya da yorumlarından yararlanmadığımın düşünülmeyeceğini umut ederim. Sözü uzatmamak için, yo-

rumlara yazarın soyadını vererek göndermede bulunacağım. "Daha önceden bildiğimiz üzere" biçimindeki önermelere (örneğin, Akman) yanıt getirmeyeceğim, çünkü bu türden önermeleri, bilişsel bilim ile edebiyat eleştirisinin söyleşebilmesini sağlayan kimi köprülerin zaten kurulmuş olduğunun sevindirici göstergesi olarak kabul etmekteyim.

Bu çalışmanın tümü de benim açımdan son derece değerli, öğretici bir deneyim oldu. Edebiyat eleştirisi çabasını üstlenmiş (ya da üstlenmemiş) kimi kişilerin bu eleştiriye ne gözle baktıklarından çok şey öğrendiğim gibi, kast ettiğim anlamın okurlar tarafından anlaşılmasını istiyorsam neyi daha değişik bir tümceyle dile getirmem gerektiğini de öğrendim; daha önceleri hiçbir aşinalığım olmayan değerli yazı ve araştırmalardan çok şey öğrenmekle kalmayıp, kimi konulara ilişkin görüşlerimi değiştirmiş bile bulunmaktayım. (Bu türden görüş alış-verişlerinin hatırı sayılır düşünce değişikliklerine ancak nadiren yol açtığı zaten bilinen bir şeydir.) Ne olursa olsun, yorumda bulunup görüşlerini bildirenlerin tümüne nazik ve düşünceli uyarıları için teşekkür ederim; kimi zaman gerçek bir tutkunun doğurduğu, kimi zaman da (özellikle, yapıçözücülük ve EKE'nin alaycı ve azarlayıp paylamacı tarzından kaynaklanan) rastlansal, edepsiz uyarıları da anlayışla karşılamaktayım.

Anlamın Tanımı

Yazımın odağında yatan sorun, herhangi bir metnin anlamını araştırmaktır. Edebiyat eleştirisinin de odağında yatan bir sorun bu, ama bu konudaki kaygılarım nedeniyle kimi yorumcular bu sorunun eleştirinin tümünü kapsadığımı düşünmüşler. Bu yüzden önerdikleri hem anlamlı hem de önemli başka başka başlıklar karşımızdaki görüntüyü daha da genişletme olanağı sağlamış oldu benim için. Bu konuları metnin güzel söylemeye ilişkin içeriği, bu söz sanatının yaratabileceği etki ve de anlamın *okur açısından* mı yoksa toplumsal ve çoğul *okurlar* açısından mı anlam taşıdığı biçimiyle ele alacağım. Anlamın ne olduğunu anlamanın, metnin gerçekleştirebileceği ya da gerçekleştiremeyeceği her tür işlevin, betimsel, estetik, retorik, ahlaki işlevlerin ön gerekliliği olduğu için, getirilen yorumlara vereceğim yanıtlarda da anlam, ve anlamı kuran ve çekip çıkartılmasını sağlayan psikolojik süreçler üstünde toplayacağım tüm dikkatimi.

Yazının başındayken, Holland'tan birkaç sözle özür dilemem ve kendisine bir şeyler açıklamam gerekmekte; Holland metinden anlamın nasıl çıkartılıp alındığını betimlerken okur-etkin bir konum benimsediğimde, ara sıra metni etkin etmen olarak ele aldığımı (tıpkı az önce "metnin gerçekleştirebileceği" dediğimdeki gibi) söyler. Bu türden bir tümceyi her kullandığımda şunu anlatmak istediğimi söylememe izin verin: "Okur, metni işlerken, belleğinden şöyle şöyle sembol yapıları çağırır" Şurası açık ki, işleme süreçleri metinde değil okurdadır.

Kimi yorumcular da, yaptığım anlam tanımını çok geniş ve belirsiz bulmuşlar. "Köpek" sözcüğünü andığımızda, bu sözcüğün uyandırdığı her şey onun anlamının bir parçası mı acaba? Bütün bu alanı kapsayacak bir terime ge-

rek duyduğumuz kesin; "anlam" terimi de dilimizde buna en yakın düşen eşdeğer galiba. Belirsiz mi bu? Anlam uyandırma süreçlerinin bilgisayar modellerini oluşturur ve bu modelleri davranışları önceden kestirmek için kullanırsak hiç de belirsiz değil doğrusu. Şurası kesin ki, günümüzde bilişsel psikoloji edebiyatında incelenebilecek modelleri, örneğin John Anderson'un ACT (1983) adlı modelini ya da Feigenbaum, Richman ve Simon'ın EPAM'ını (Feigenbaum ve Simon, 1984) betimlemeye girişmedim yazımda. Bu türden modellerde, tikel bir uyarı karşısında, belirli bir anda (başka başka zamanlar başka şeyler uyandırılabilir kuşkusuz) hangi bellek içeriklerinin uyandırıldığı konusunda hiçbir belirsiz nokta bulunmamaktadır. Karmaşık olduğu kesin, ama anlam dünyasında hep böyle yürür zaten işler; öte yandan, pek çok yorumcunun da gözlemlediği gibi, edebiyat da zaten bu tür bir giriftliğe bel bağlar.

Dreyfus "ilişkisellik" dediği bir sorunla ilgileniyor: Verili herhangi bir bağlamda uyandırılan her şey yorumlanmayla ilişkili mi acaba? Kuşkusuz değil. Sizin de aklınız benimki gibi işlerse, bir an bile ilişkisi olmayan şeylerden kurtaramaz kendini; zihni konu alan bir kuram çerçevesinde bunların uyandırılmadığını ileri sürmek de yanlış olur. Uyandırılan her şey, anlaşılıp yorumlanmak için tutulmadığı gibi kullanılmaz da. Bilinç uyanıklığının işlevlerinden biri de, elek işi görmek, böylece düşüncenin yolundan ayrılmasını engellemektir; zihnimizin bunu her zaman tam olarak yerine getirdiğini söylemek zor doğrusu.

İşte, bu nedenledir ki, "elma" sözcüğü mide bulantısı uyandırıyorsa, mide bulantısının "elma"nın anlamının bir parçası olması bana son derece yerinde gelmektedir.(Doğrusu, bir zamanlar birkaç tane fırında pişmiş elma yedikten sonra, yediğim için değil ama, yalnızca yedikten hemen sonra, rastlantı bu ya, ciddi biçimde rahatsızlandığımdan, bu rahatsızlık da birkaç yıl sürdüğünden, fırında elma midemi bulandırdığı için bunun son derece yerinde bir örnek olduğu kanısındayım.)

Bana karşı çıkanlar (hemen hemen tümü de felsefeci zaten) anlam sözcüğünün yerine başka bir sözcük, örneğin "uyandırılmış dizi" anlatımını koymak isterlerse, kabulümdür, ama önce fen ve insanlık bilimleri çevrelerini böyle bir kullanıma inandırmaları gerekir. Felsefenin, "anlam" sözcüğüyle görülecek ayrı, karmakarışık bir hesabı var zaten. "Anlam" sözcüğü biçimsel felsefede teknik bir terim olarak kullanılmaz genelde, kullanıldığında da son derece özgül biçimde adlandırmak ve kapsam ile içlem olarak iki ayrı türe bölmek için kullanılır bir tek. "Köpek" sözcüğünün kapsamı köpek olan tüm nesneler dizisidir; içlem ise herhangi bir şeyin "köpek" olup olmadığını belirlemek için kullandığımız (sınama işi gören) yüklemdir. Bu terimler biçimsel dilde, son derece kesinleştirilebilir: Gerçek yaşamda, melez kurt-köpeklerle ya da doğuştan gelen kusur ya da geçirdikleri bir kaza nedeniyle üç bacaklı köpeklerle karşılaştığımız da olur. Böylesi durumları ele alabilmesi için kişinin elinde kesinlikle belirli bağlamlar (uyandırılmış diziler) olması gerekir; örneğin, kişi şöyle diyebilmeli: "Bunun sakatlanmış bir köpek olduğunu açıkça görmekteyim".

[...]

"Anlam" ile "uyandırılmış dizi" deyişini eş tutmaya dayanan kullanımımın benimsendiğini varsayalım bir an için. Edebiyat eleştirisinin bildiklerine yeni bir şey mi eklemiş olduk? Akla getirme düzeneğiyle, bu düzeneğin insanlardaki işleyişinin (gerek laboratuvarda gerekse doğal ortamlarda) ampirik açıdan sınanmasıyla ve insanların dili nasıl çekip çevirdikleri konusundaki varsayımlarımızı sınayabileceğimiz bilgisayar programlarının kullanılmasıyla biraz daha kesinleştirmiş olduk işleri, o kadar. Yazımı yeniden ele almam gerekseydi, deneylerin ve bilgisayar simülasyonlarının bilişsel bilimin edebiyat eleştirisine yaptığı en önemli katkı olduğunu daha da çok vurgulardım, çünkü söz konusu deneyler ve bilgisayar simülasyonları sıradan kullanımları inanılmaz derecede ve kaçınılmazcana kesinlikten uzak terimlere kesinlik kazandırmışlardır. Yazım, günümüzdeki programların tanıtılmasının ve bu programların davranışlarını aynı işleri yapan kişilerin davranışlarıyla karşılaştırılmasının yerini tutacak (doyurucu olmaktan son derece uzak) bir çalışma olarak kabul edilebilir. Bilgisayar simülasyonuna ilişkin yorumları tartıştığımda bu konuyu yeniden ele alacağım.

Birçok yorumcu anlamı akılda bir şeyler uyandırma olarak, insan zihninin düşünceler içinde yitip gitmiş olmasına, dış dünyadan kopuk, dolayısıyla anlambilimsiz kalmasına yol açtığını söyleyerek tanımlamaktan korkmakta. Bu yorumcular, okurun dış uyarıları duyular yoluyla aldığını, bu uyarıları şifrelediklerini, sonra da bu şifrelenmiş uyarıların, (örneğin, EPAM'ın ayırıcı ağları sayesinde simüle edilmiş) tanıma süreçleri aracılığıyla, dış dünyadaki nesneyi bellekteki ilişkili bilgiye bağladığını unutmaktalar. Anlambilimsel bir anlam (yönelim) köpeklerle ilintilendirilmiştir, öyle ki bir köpek görüntüye girdiğinde, köpekleri başka şeylerden ayıran testler EPAM ağı aracılığıyla uygun düşen tanımayı sağlar ve köpeklere ilişkin ("köpek" sözcüğü de dahil olmak üzere) bilgiler uyandırır. Aynı şekilde, EPAM ağındaki bir yol aracılığıyla tanınan sözcük, yani "köpek" de, anlattığı şeyler yani köpekler için bilgi uyandırır.

Ayırıcı ağın içine yuvalanmış testler, sistemin yönelimlerini (bu kez doğru olarak çoğul kipinde kullanılması gerekir) tanımlar. EPAM gibi bir düzendeki bu ayırt edici ağlar, ayırt edilmesi gereken nesnelerden kalkarak deneyler yoluyla öğrenilir ya da "büyütülür". EPAM düzeni, duyarlı bir işlemci sayesinde uyarılardan daha önce çekip çıkartılmış özellikleri gösteren vektörleri girdi olarak kullanır, ama bunun yanında, şifrelemenin duygaçlar aracılığıyla elde edilen ham uyarılardan çıkartılıp elde edilmesi için bir sürü robotsu düzeneğin de kullanılması gerekir kuşkusuz.

Yorumda bulunanlardan ikisi (Palma ve Smith), az önce açıkladığım içlem/kapsam ayrımıyla ilgili yanlış bir anlayışa dayanarak beni, kurduğu sistemi dış dünyadaki anlam sahibi hiçbir şeyle ilintilendiremeyen, böyle bir hak ileri süremeyen bir "içselci" olarak nitelemekteler. İzlediğim strateji, Smith'e göre, "*göndergesiz (kesinleştirilmemiş) bir dilde yazmak*" nedeniyle kendi kendini ele vermiştir; Smith bu stratejiyi "akıl almaz bir kurnazlık" olarak niteler. Bir

önceki paragrafta "kurnazlığı" savuşturmuştum zaten, tıpkı sihirbazların yaptığı bütün öteki numaralar gibi bu kurnazlık da, doğa yasasının doğrudan doğruya uygulanmasından başka bir şey değildir.

Searle'in bir makinenin dil denilen şeyi anlayamayacağı yolundaki ünlü Çin Odası "kanıtı"nı devralan Palma tüm akılyürütmesini bu kanıta dayanıp sürdürür. Pek çok kez belirtildiği gibi, Searle'in Çin Odası kanıtı, bu odanın penceresi olmadığı için, dolayısıyla penceresiz bir oda sözcükleri, içerdikleri anlambilimsel "dışarsı" anlamıyla ilintilendiremeyeceği için geçerli olabilmektedir. Şimdiki odamızın pencereleri olduğu, böylece dışardan gelen uyarılara açık olduğu, dolayısıyla bütün bu uyarıları birbirinden ayırt eden, yani yönelimleri çekip çevirebilen (kişinin kendi kendine öğrendiği) bir tanıma ağına sahip olduğu için Searle'in kanıtı geçerli olamamaktadır.

Bu türden yorumda bulunanların düştükleri yanlıştan bir yere kadar benim de sorumlu olduğum kanısındayım. Yazımda kullandığım uyarı örneklerinden pek çoğu resimden ya da gerçek nesneler tarafından üretilmiş uyarılardan çok sözcüklerdi (özellikle de şey adlarıydı). Son zamanlarda yaptığım çalışmalardan pek çoğu, anlamların çizelgeler ve daha başka resimsel gösterim düzenleriyle ilintilendirilmesi konusunu ele aldığı için, ağırlıklı biçimde sözlü kullanıma dayalı örnekler vermek pek anlamlı değil benim açımdan, ne var ki edebiyat alanını, dolayısıyla metinleri ele aldığım için, akla gelen örnekler doğallıkla sözlü örnekler olmuştu hep. Sözcüklerin gerçek dünyada adlandırdıkları şeylere nasıl bağlandıklarını gösterdiğimi sanıyorum. Soyut ve kuramsal terimlerin (bilimsel kuramların kullandığı ve gözlemlenebilemeyen şeyleri belirten terimlerin) daha inceden inceye ele alınıp işlenmesi gerekir ki, burada böyle bir şeye girişemem doğrusu. Bu sorun başka başka yerlerde, örneğin bilimsel keşifler konusunu incelediğimiz çalışmamızda, ele alınmıştı. (Langley ve diğerleri, 1987).

[...]

Anlamın Bilişsel Olmayan Yanları

Yazıma yorum yazanlar arasında yer alan birçok insanlık bilimci, bağlam çerçevesinde anlam uyandırmanın anlama gereğinden geniş bir kapsam vermek olduğunu bir an bile düşünmeksizin, benim anlam tanımımı çok dar bulmuş. Palma benim anlamın "tek bir sözcüğe ilişkin" olduğunu söylediğimi ileri sürüyor. Verdiğim "köpek" örneğini, nasıldır bilmem, bir tek sözlük birimlerin anlamı olduğu yolunda yorumlamış. Oysa yazım yeniden okunursa bunun benim görüşüm olmadığı da anlaşılmış olur. Sözgelimi, Stendhal, Camus, Stevens ve daha başka yazarlardan yaptığım alıntılar, buna karşı çıkan son derece önemli örneklerdir; bağlamın ayrılmazcasına anlama içkin olduğunu vurgulamam da aynı derecede önemli bir karşı örnektir zaten.

[...]

Harrison Wallace Stevens'ın "Thirteen ways to look at a blackbird" (Karabakal kuşuna bakmanın on üç yolu) isimli şiirinden bir dizeyi alıntılayıp, bunu

görsel düşgücünün özgüllüğünü belirtmede kullandığım halde söz konusu şiiri kapsamlı biçimde yorumlamamış olmamdan hoşnut olmamış; ne var ki, Harrison'un söz konusu şiiri yeniden okuduğunda kendisinde uyanan zengin duygu ve düşünce selini gayet ince biçimde örnekleyen yorumuna karşı değilim. Ama, kendi yorumuyla benimkinin apayrı şeyler olduğu yolundaki yargısına hiçbir şekilde katılmamaktayım. Kendisi tarafından kaleme alınan düzyazı ise ("bir bilişsel bilimcinin klostrofobik laboratuvarında ansızın esiveren taze Alp havası") son derece anlamlı ve oldukça da Byron'sıdır. Stevens'a getirdiği yorumla açıkça tutarlılık sunan bir şeyse, Harrison açısından okumanın, benim yazımda betimlediğim bağlama duyarlı yorumlama sürecine son derece benzemesidir. İşin en önemli yanıysa, verdiği yanıtın bir uzmanın ne denli zengin bir bağlama sahip olabildiğini, daha özgül bir biçimde söylersek, uzman bir okurun ozanın kendi yapıtı üstündeki mülkiyet hakkına nasıl göz dikebildiğini göstermesidir. Yoksa Harrison kendisinde uyanan düşüncelerin yalnızca Stevens'ın niyetlediği şeyleri yansıttığını mı sanıyor?

[...]

Yazıma getirilen yorumlarda, metinlerde gereğinden çok nesnel olmanın, metinlerin duyumsal ve estetik içeriğini azaltacağı yolunda uyarılar da bulunmaktadır. Az önce verdiğim örnekler, böyle bir görüşün, kişi edebiyat olayına girdiğinde gerçekleşen süreçler ile kişi bu olayı çözümler ve anlamaya çalışırken gerçekleşen süreçlerin birbirine karışmasından ortaya çıktığını açıklayabilmiştir belki de. Olaya katılmak bu süreçlerin her ikisinin harika yanlarını da ortadan kaldırmayacağı için, belirli bir anda bu süreçlerden hangisini yaşadığımızı açıkça bilmemiz gerekir.

Herhangi bir edebiyat eleştirisi kuramı (benim yazımın konusu da buydu zaten) eleştiri süreci yanında, genel anlamda yazma ve okuma süreçleri konusunda da gerçeğe uygun önermelerde bulunmaya çalışır. Bu türden önermelerin geçerliliği ampirik bir olgudur, apaçıklığın sıraya konmasıyla sağlanabilir. Bu açıdan bakıldığında, yorumcular benim bilimin değerlerine saygılı olduğumu söylediklerinde haklıydılar. Aynı değerler insanlık bilimcilerin çalışmalarında da odak noktasında bulunur, buysa insanlık bilimciler yaratım ya da değerlendirme süreçlerini, psikolojik ve toplumsal süreçleri anlamaya çalıştıklarında özellikle doğrudur. Bu değerler ne insanlık bilimcilerin ne de fen bilimcilerin akıllarından da yüreklerinden de atamaz başka değerleri.

Sembol Sistemleri ve Bilgisayar Simülasyonu

Yazımda okurlardan edebiyatla ilişkili psikolojik deneyleri ele almalarını istemiştim. Buna ek olarak, insan düşüncesinin bilgisayar yoluyla gerçekleştirilen simülasyonlarının önemli olabileceğini hesaba katmalarını da istemiştim. Kimi yorumcular bu konuya gereğince inanmışa benzemiyor. Yazımda ileri sürdüğüm görüş, insanlarda son derece derinlere kök salmış inanışlara (sözgelimi, makinelerin düşünemediği yolundaki inanç gibi) karşı çıktığı için ve de

daha önce gördüğümüz gibi, "kendi başına" apaçık öncüllerle başlayan kısa kanıtlamalar yerine uzun kanıtlamalarda bulunduğunda retorik daha az inandırıcı olduğu için, yalnızca bir ölçüde başarılı olmam nedeniyle şaşırmamıştım.

"Makineler" (bilgisayarlar) düşünmeyi simüle edebilir mi?

Günümüzde geniş kitleler arasında, bilgisayar her şeyin özünde yatan makine olarak kabul edilmekte. Bilgisayarın halk kitlelerinin düşüncesinde yatan imgesi öylesine derinlere kök salmıştır ki Biddick şöyle başlayan bir bölüm kaleme alabilmiş:

Hem fen bilimleri hem de insanlık bilimleri, sömürgecilik ve emperyalizmin potasında von Neumann mimarlığını "icat etmek" için işbirliği yapmışlardı. Çok uzun sürmüştü. XIX. yy. sonlarında Londra'da yapılan tıp toplantıları, Imperial Gazetteer of India'*da yayımlanan Hindistan sayım raporları gibi birbirine hiç benzemeyen alanlarda paslı parçalarıyla karşılaşabiliriz bu yapının...*

Böylesine önemli bir sözcük kesitinin gerçeğe uygun olup olmadığının nasıl sınanabileceğini kestirmeye çalışmayacağım doğrusu, bunun yerine çok daha basit bir bağlamla ilgileneceğim. Sıradan İngilizcede, makine gibi olmak "yinelenen eylemde bulunmak ya da kalıplaşmış bir tekdüzelik sunan ürünler çıkartmaktır." "Yöntemli, yorulmak bilmez ya da duygusuz olduğu için makineye benzeyen bir kişi ya da örgütlenme"yi de makine olarak tanımlayan Webster sözlüğüm böyle der işte. Ya bilgisayarlar insan davranışına (yöntemli, yorulmak bilmez ve duygusal azınlığın davranışları dışındaki davranışlara) öykünen zavallı makinelerdir ya da sözlükte verilen tanım bilgisayarları tam anlamıyla tanımlayamamaktadır. Bilgisayarlar tarafından insan düşüncesinin simülasyonunun oluşturulması başta olmak üzere, bilgisayarların AI uygulamalarıyla aşina olan herhangi biri, böylesi bağlamlarda bilgisayarların "yinelenen eylemde bulunmadıklarını ya da kalıplaşmış bir tekdüzelik sunan ürünler çıkartmadıklarını" bilir. İşte, bilgisayar tarafından yaratılan örnekler konusundaki savunmam da kanıtlanmış olan bu olguya dayanmaktadır.

Elimde "düşünce" gibi böylesine kullanışlı bir sözcük olduğu için, gene aynı yönelim testlerini kullanarak bu terimi bilgisayarlara da uygulamanın yerinde olacağına inandım. Böyle bir şeyin yerinde olmasının nedeni, bir insan düşünürken insanda neler olup bittiğine ilişkin sınanabilir bir kuram sağlamasıdır. Yazımda da vurguladığım gibi, bunun için bilgisayarın bir sorunu ya da sorunları çözüme kavuşturması yeterli değildir. Söz konusu kanıt bana bilgisayarın düşünme süreçleriyle insanın düşünme süreçlerinin çeşitli aşamalarını ve hilelerini karşılaştırma olanağı verdiği ölçüde, bilgisayarın da insanla aynı biçimde davranması, çözüm ararken aynı tür yolları kullanması gerekir. Böyle bir şey olmadığında, benim düşünme tanımıma uymaz. Aynı anda çok geniş kapsamlı denklemler çözen ("rakamları yiyip yutan") bir bilgisayar bu anlamda düşünmemektedir.

Bu yolu benimsemeyenler olabilir, bunun yerine başka bir terim kullanmayı yeğliyorlarsa, kalkıp da tartışma çıkartmam zaten. Hangi sözcüğü kullanır-

sak kullanalım, insan davranışlarını (yalnızca sonuçlara değil, bu sonuçlara açılan yolları da) simüle bilgisayar programları yazabildiğimiz ölçüde, bu programlar insanların (yani bizlerin) düşünürken kullandığı süreçlerin sembolik betimlemelerini sağlarlar. Aşina olduğum bütün öteki bilimlerde, böylesi betimlemeler gerçeklere belirli bir yere kadar uygun düştüğünde başarılı birer kuram olarak kabul edilir. Gerçeklere uyup uymadıkları, ne ölçüde uyduklarınaysa soyut tartışmalar değil, gözlem ve deneyler sonunda karar verilir.

Kanıtlar ne diyor bize?

Yazımda, günümüzde EPAM (Feigenbaum ve Simon, 1984), Genel Problem Çözücü (Newell ve Simon, 1952), ISAAC, (Novak, 1977), UNDERSTAND (Hayes ve Simon, 1974), ACT (Anderson, 1983), Soar (Newell, 1990) ve daha başka bir sürü programda somutlaşan insan düşüncesi kuramlarını destekleyen ucu bucağı belli olmayan kanıt yığınından birkaç tanesini çekip almakla yetinmiştim. (Bunlar, düşünce süreçlerinin farklı farklı ama örtüşen yanlarını ele alıp işledikleri için, birbirine rakip değil, birbirlerini tamamlayan kuramlardır.) Yaptığım bu göndermelere, daha başka pek çok örnek yanında, *Models of Thought* (Düşüncenin Modelleri) başlığı altında iki ciltte toplanmış olan deneysel ve kuramsal yazılarımı da ekleyebilirim. Yazdıklarımı kuşkuyla karşılayanların yaptıkları uyarılarda buna ya da daha başka bir kanıta yalnızca çok küçük oranda göndermelerde bulunulduğunu gözlemlemiş bulunmaktayım.

Akman, yazımda, "genel izleğe pek az katkısı" olduğuna inandığı kanıta ilişkin bazı yorumlara yer vermiş olmam nedeniyle (hafifçe) azarlamakta beni. Buna karşılık, bense, yorumcuların ortaya koyduğu biçimiyle benim konumumla olan anlaşmazlıkların pek çoğunun gerçek sorunları işe kattığına inanmaktayım; bu tür sorunlarsa, bir tek kanıt yarattıklarında gereğince konabilir ortaya. Bundan sonraki birkaç paragraftaysa, eleştirmenlerin el altında bulunan son derece zengin kanıtları hesaba katmaksızın bu türden sonuçlara varma yolundaki çok daha önemli girişimlerinden birkaç tanesini yorumlayacağım.

Sözgelimi, bilgisayarların neler yapamayacaklarını söyleye söyleye kendine baştan aşağı bir meslek yaşamı oluşturmuş olan Dreyfus (ne buradaki yorumunda ne de daha başka yerlerde) iddialarını psikolojik kanıtların en ufak bir çözümlemesine bile dayandırmayıp, bu konuya ilişkin "egemen görüş" olduğuna inandığı şeyi saptamakla yetinir. Bana "son otuz yıl boyunca yapılan araştırmaların Bilişsel Bilimin haksız olduğunu göstermeye yöneldiğini düşünme eğilimine kapılabilirdi" dedikten sonra, bunu "kanıtlamak" için de bu konuyla ilgili olarak en son çıkan kitabından alıntılar yapar; ne var ki, adıgeçen kitap, psikolojik alanda sözü edilen ampirik kanıtın sistemli biçimde ele alınması olmayıp, soyut bir tartışmadan bir adım daha ileri gidememektedir. Giriştiği son derece tipik retorik manevralardan birinde, "[Bilişsel Bilimin] saygınlığını yitirmesinin nedenlerinden birini" açıklar, ama ilk başta böyle bir şeyin gerçek olup olmadığını kanıtlaması gerekirken bu yolda en ufak bir çabada bile bulunmaz; kaldı ki ileri sürdüğü bu yargı, günümüzde psikolojiyle ilgili olarak

yayımlanan mesleki kitap ve yazılarda düşünceye ilişkin dizisel sembolik kuramların son derece yaygın biçimde kullanılması nedeniyle tam anlamıyla çürütülmektedir. Varolamayan bir görüngü için açıklama yapmak gerekmez ki.

Dreyfus gene buna benzer bir ustalıkla, "[Bilişsel Bilimin] büyük usta düzeyinde satranç oynama becerisinin simülasyonunu oluşturamadığını örtük biçimde kabul etmiş olmama" göndermede bulunur. Hangi "kabul etme"? MATER programının (Bayler ve Simon, 1966) 100 hamleyi nadiren aşan sayıda hamleleri araştırıp çok ileri mat etme düzenlenişleri bulduğundan, satranç ustası insanların kullandıkları dalları kanıtlanabilir biçimde incelediğinden, böylece usta satranççıların bu tür hamle düzenlenişlerini bulmak için kullandıkları mekanizmaları ortaya çıkardığından ve aydınlattığından söz etmez (belki de bilmiyordur, ama bilmesi gerekirdi). Dreyfus'un "çürütme çabası" biyologlar birçok proteinin bireşiminden sorumlu genlerin henüz saptanamadığını ve insanın gen yapısının büyük ölçüde hâlâ yorumlanmamış olduğunu "kabul ettikleri" için DNA'nın genetik bilimini pek de aydınlatmadığını söylemeye benziyor.

[...]

Simülasyon ve duyumsal süreç

Şimdi ele alacağımız soruysa bilgisayar simülasyonlarının, duygu, dürtüler ve estetik yargı konularında bilişin çok daha ötelerine geçip geçemeyeceğidir. Bilgisayar simülasyonları bunu yapamazlarsa, insanın biliş süreçlerini anlamak açısından sahip oldukları değer gene de yok edilmeyecektir. Ne var ki, biliş ile duyum arasındaki duvar sağlam olmadığı gibi, hem her iki yanda hem de kendi aralarındaki eylemlerde hangi simülasyon yollarının kullanılması gerektiği konusunda son derece yararlı bilgiler de edinilmiş bulunuyor. Açıkça görüldüğü üzere, duvarın duyumsal yanının keşfi bilişsel yanının keşfi kadar ilerlemiş değilse de son derece önemli kimi başarılar da elde etmiş bulunmakta. Bu başarılardan yalnızca iki tanesini anacağım.

Bundan yirmi yıl önce, psikiyatr Kenneth Colby (1975) paranoyak süreçlerin simülasyonunu yapmak amacıyla bir bilgisayar programı yazmıştı. Bu program pek o kadar kesin olmayan sözlü biçimiyle o günün psikiyatrisinde herkesçe bilinen bir paranoya kuramının somutlaşmasıydı. Bu kurama göre paranoya bellekte saklanan düşünceler ile özerk sinir sistemi arasındaki etkileşimi devindirmekteydi. Belirli bir özgül düşünce (söylenen bir söz ya da bir olay nedeniyle) uyandırıldığında, bellekte bu düşüncelere bağlı gönderiler, özerk sistemdeki sinirleri devindirir, bunların verdiği karşılık ise öznel açıdan herhangi bir heyecan (örneğin, korku ya da öfke) olarak yaşanır. Buna karşılık, coşkusal yanıt ise süregitmekte olan dikkati kesintiye uğratıp belleğin bu heyecana sıkı sıkıya bağlı bölümüne bağlar. Sözgelimi, "baba" sözcüğü, hastada bu terime daha önceden bağlanmış bulunan korkuyu uyandırır ve hastanın dikkatini kesintiye uğratıp (gerçeğe ya da düşgücüne dayanan) korkusuna doğru çevirir, hasta da mafyanın peşinde olduğu korkusuna kapılır. Dikkat edilmesi gereken

nokta, bu sistem içinde duyumun dikkat mekanizması aracılığıyla bilişe bağlı olmasıdır; temelde dizisel kimliğe sahip akıllı sistemlerin, dikkati belirli bir amaçtan, duyumsal açıdan, geçici olarak çok daha ivedilik kazanan başka bir amaca doğru nasıl kaydırabildikleri de açıklanmış olur. Colby'nin kendi yarattığı programa verdiği ad olan PARRY'nin mekanizmaları son derece basittir, hatta kimilerine göre ilkel bile sayılabilir. Murray bunlara "insanın psikolojik dinamiklerine ilişkin inandırıcı modeller olamayacak kadar yavan ve önceden kestirilebilir" demişti. Bununla birlikte, (bilgisayar klavyesi kullanarak) bir bilgisayar programı olan PARRY'yle mi yoksa gerçek paranoyak bir kişiyle mi görüştüklerini anlayamayan bir dizi meslekten psikiyatrı umutsuzluğa itmişti. Bu basit sistemin insan duyumunun tam anlamıyla gelişmiş bir örneği olduğu öne sürülemez, ne var ki, anlambilim açısından zengin bir bellekle tamamlanan basit mekanizmaların kimi temel heyecan görüngülerini hesaba katabildiği görüşünü tartışmaksızın destekler, böylece alışılageldiği üzere duyumlara yakıştırılan kimi giz bulutlarını da dağıtır. Bilgisayarların, güdü ve coşkuların simülasyonunu hiçbir zaman gerçekleştiremeyecekleri görüşünün yanlış olduğunu gösterir.

Vereceğim ikinci örnekse ressam Harold Cohen tarafından yazılıp, Pamela McCorduck'un *Aaron's Code* (1991) adlı kitabında betimlenen Aaron programıdır. Aaron yaşamının ilk günlerinde tasarımsal olmayan resimler çiziyordu ama artık bir görünüm içine yerleştirilmiş insan ve çiçek biçimleri de çizebilmekte. Resimlerden her biri özerk olarak yaratılmıştır; tümüyle kendi aygıtları özgür bırakıldığında Aaron, biçem açısından birbirine benzeseler bile, tümü de birbirinden ayrı, sonsuz sayıda resim yapabilir. Biçem değişiklikleriyse Cohen'in yaptığı müdahalenin sonucudur.

Bu programın resim yapma yönteminin (sizin ve benim için de olduğu gibi) kendi öğretmeninin yöntemi olduğunu artık kolayca görebilirsek de, Aaron'un estetik bileşene sahip olup olmadığı sorunu gene de ortaya konulamamış bulunmakta. Çünkü yaptığı her yeni resimde, Aaron'un sayfaya yerleştireceği çizgi ve fırça darbelerinin birbirini izleyişini, kendi aralarında düzenleniş-lerini seçmesi ve de resmin ne zaman tamamlandığını anlayıp o noktada artık bir şeyler çizmeyi kesmesi gerekir. (Karakalem resim yapmış ya da yağlıboya çalışmış herkes bunun son derece önemli ve anlamlı bir karar olduğunu bilir). Dahası, bu resimlerden birkaçına (birbirinin tıpatıp aynısı olmayan) baktığımızda, bu resimlerdeki insan biçimlerinin yalnızca kompozisyon açısından estetik anlamda hoşa gider olmakla kalmayıp, izleyiciyi resmedilen biçimlerin anlamlı bir toplumsal etkileşim içine yerleştirildiğine de inandıracak yoldan düzenlendiklerini benimseriz. Öyleyse, en azından bu boyutlar boyunca, Aaron'un bir sanatçının kendi yaptıklarını yönlendirecek estetik ölçütleri nasıl uyguladığının önemli yanlarını simüle ettiğini söylemek akla ters düşmek olmayacaktır. (Benim evim de dahil olmak üzere pek çok yerde duvarları süslediğine bakılırsa, Aaron'un yaptığı çizimlerin belirli bir estetik değeri olması gerekir.)

Aaron'un yaptığı çizimlerin estetik değerleri konusunda tarafsız bir tanık olmadığım için, World Academy of Arts and Sciences öğretim üyesi, koleksiyoncu ve küratör Eugene M. Schwartz'tan alıntı yapalım; *Aaron's Code* için şunları söylemişti:

Bu kitaba gelinceye kadar, bir tek bizim sanat yaratısında bulunabileceğimize inanmaktaydık. Oysa şimdi... Hemen yanıbaşımızda yeni tür bir sanatsal zekânın çalışıp durduğunu görmekteyiz. Böylece işin en sonunda yüz yüze kalacağımız şey de ortaya çıkmış oluyor: İnsan sanatçıların insanca kullanımı. Bu kitap tüm sanat dünyasında önce soğuk bir hava estirecek, hemen sonra da bir güç patlaması yaratacaktır. Geleceğin sanatı üstünde, fotoğraf makinesinin bulunmasına eşdeğer bir etkiye neden olacağı düşünülebilir.

Bu örneklerin şimdiye gelinceye dek bilgisayarların duyumlar ya da estetik konusunda hiçbir şey söyleyemeyecek olduklarına inanan zihinlerimize, duvarın sanıldığı kadar kalın ya da yüksek olduğu yolunda ufacık bir kuşku yerleştirdiği umuduyla bu iki örnekle yetineceğim. Bütün bu konularda olduğu gibi, bu konuda da karara varmak için oturup düşünmek değil, bu konularda (evet, şiire varıncaya dek) bilgisayar simülasyonunun nerelere varabileceğini belirleyecek deneyler gerekir. Bunu çok daha ötelere götürmek içinse, bilgisayar bilişine daha önce zaten eklenmiş olan öğrenmeyi duyumsal sisteme de katmak gerekir. Barselonalı genç Picasso'yu Mavi Dönem'in Picasso'suna, oradan da en son dönem Picasso'larına hangi süreçler dönüştürmüştü acaba?

Anlamak, "Hah işte!"ler ve sezgi

Hayles şöyle der: "Benim anlamı kavramaya bağladığım "hah işte!" deneyimine sahip bir bilgisayar düşlemekte zorlanıyorum". Anlamın tanımı konusunda olduğu gibi, bu konuda da, ilk başta "hah işte!" diyen insanları nasıl saptayacağımıza açıklık getirmemiz, sonra da bir bilgisayarda buna denk düşen edimin ne olduğunu aramamız gerektiğini ileri sürmekteyim. Biz insanlar için, "hah işte!" demek, tikel bir zaman noktasında bir sorunun çözümüne sahip değilken ya da çözüm bir yana sorunu bile anlayamamışken, ama bir an içinde (saniyenin birkaç yüz binde birinde mi?) bir çözüm bulabilmemiz ya da bu soruna nasıl yapıp edip bir çözüm bulabileceğimize ilişkin açık bir düşünceye ve de bunun neden başarılı olacağını bildiğimiz duygusuna sahip olmamız demektir.

İnsanların çıkarttığı "hah işte!" sesi psikoloji laboratuvarlarından doğrusu hiç eksik olmaz. En az üç ayrı türünü saptamıştım bu sesin. Bunun en basit örneği şudur: Bir sorun çözme göreviyle karşı karşıya bulunan kişi söz konusu sorunu, önceki bir deneyden bilinen, tanıdık bir türe ait olarak tanır ve daha önceden onunla ilintilendirilmiş pek çok şeyi de (bu bir çözüm ya da çözüme giden yol ya da bir çözüme götürebileceğine inanılan işlemci de olabilir) belleğinden çekip çıkartır. İşte, tam da bu anda çoklukla "hah işte!" der kişi.

En sıradan tanıma edimi de dahil olmak üzere, tüm tanıma edimlerinin (a.k.a. sezgi ve içgörü) ayırıcı özelliği, en bildik ipuçları karşısında yalnızca saniyenin kesirleri kadar sürmesi ve bu edimde bulunan kişilerin tanımaya neyin yol açtığını söyleyememeleridir. Sözgelimi, eski bir arkadaşımızı tanımamıza yol açan tikel ipuçlarının dökümünü yapamayız; arkadaşımızın görünüşünü ayrıntılı biçimde başka birine betimleyememizin nedeni de budur işte. Alışılagelmiş mesleki çalışmalardan pek çoğu (örneğin, tıbbi teşhis) uzman kişi tarafından büyük ölçüde tanıma edimleri sayesinde gerçekleştirilir, uzun uzadıya araştırmalarsa bu gibi durumlarda hiç de önemli bir yer tutmaz..

Gözlemlenen ikinci tür "hah işte!" ise planlamayla ilgidir. Sorun çözmeye çalışan kişi elindeki sorundan gereken ayrıntıları çekip soyutlar, sonra da soyutladığı planın uzamında çözüme götüren bir yol taslağı bulup yolu çizer, bir "hah işte!" çeker ve sorunun yer aldığı uzama geri dönüp elindeki planı yerleştirmeye çalışır. Newell'la ben *Human Problem Solving* (İnsanlarda Problem Çözme, 1972) adlı çalışmamızda aktarmıştık bu tür örnekleri. "Hah işte!" demekle kişi artık sorunu çözeceğinden emin olduğunu, kendisini çözüme ulaştıracak yolu gösteren, sorunun (soyutlanmış) yapısına ilişkin açık bir görüntüye sahip olduğunu anlatır. Şurası ilginç ki, soyutlama yaparken dikkate alınmayan öğeler özsel öğeler olabilecekleri için, plan başarılı olmuyor her zaman.

Üçüncü "hah işte!" türüyse, çözüme ulaşmak için, sorun çözecek kişiye sorunun işin başında sunulan tasarımlamasından köklü biçimde değişik bir tasarımlama bulmayı gerektirdiği son derece güç sorunlarda gözlemlenmişti. "Bozulmuş dama tahtası" işte bu tür klasik bir sorundur. Burada betimlemeye çalışmayacağım bu sorunu, Kaplan ve Simon'a (1990) gönderme yapmakla yetineceğim. Kişinin çözüme ulaşmak için gereken tasarımlamayı bulduğu ve en kısa ve hızlı çözüm yolunu nerdeyse hemen gördüğü durumlarda "hah işte!" denilir. Ancak birkaç kişi saatler boyunca çalışmadan ama yine de var olan ipuçlarından yararlanarak çözüme ulaşmayı becerebilir; "hah işte!"nin vurgusu da problemin zorluğu oranında güçlü olur.

Bütün bu "hah işte!"lerin ortak özellikleri ivedilik, buna eşlik eden şaşırma ve de yalnızca bir sorunu çözmenin değil, genelde çözüme ulaştıran yolun yapısının sonunda yaşanan haberdar olma duygusudur (yani, sorunun "anlaşılması"dır). Başka "hah işte!" türleri de olabilir, ama burada tanıttıklarımız büyük olasılıkla en sıkça yaşayıp gözlemlediklerimizdir. Bunların üçü de bilgisayar simülasyonuyla elde edilmişti: İlk örnek EPAM'la, ikincisi soyutlama ve planlama yetilerine sahip General Problem Solver türü bir programla, üçüncüsüyse Kaplan tarafından yazılmış (yayımlanmamış) bir program ve bazı bakımlardan da KEKADA adlı başka bir programla oluşturulmuştu; Kulkarni tarafından yazılmış olan KEKADA (Kulkarni ve Simon, 1988) bilim adamlarının deneylerde izledikleri stratejilerin simülasyonu için yazılmış bir programdır.

Profesör Hayles'ın ortaya koyduğu sorunların tümünü de "hah işte!" kavramı ve anlama yoluyla yanıtlayabildiğimi sanmasam da, bu sorunlara denk düşen görüngülerin psikoloji laboratuvarlarında incelenmesi ve gereken bilgi-

sayar programlardaki mekanizmaların modelinin yaratılması için gereken stratejiyi taslak olarak verdiğimi sanıyorum. Murray'in yeni bir gestalt'ı ya da sözcük oyunlarını anlamayı nasıl modelleştireceğimiz konusunda ortaya attığı sorular için de gene aynı stratejiyi önereceğim. "Bilişsel modelin en gelecek vaad edici yanının, edebiyat eleştirmenlerini ürün açısından değil de süreç açısından düşünmeye çağırması" olduğu yolundaki görüşüne tümüyle katılıyorum. Anlamın bedene bürünmesiyle ilgili görüşlerini bir sonraki bölümde ele alacağım.

Sonuç Olarak: Bilgisayarlar ve Zihinler

Genelde yazıma yakınlık duyan Johnston şu gözlemde bulunur: "Bilimsel araştırmaların ilerlemesi için Yapay Zekâ'nın gerçekleşmesini beklememiz gerekmez". Haklı, gerçekten de. Yaptığı gözleme yalnızca şunu ekleyeceğim: Yapay Zekâ bilimsel ilerleme için vazgeçilmez değilse de, ilerlemeye büyük yardımı olan bir unsurdur, bu bir; "Yapay Zekâ'nın gerçekleşmesini" beklememiz gerekmiyor, bu da iki, çünkü en son noktadaki beklentilerimize oranla ne denli yetersiz olursa olsun zaten yanıbaşımızda durmakta Yapay Zekâ, üstelik 1950'li yılların ortalarından beri de her geçen gün daha artan bir oranda düşünce üretmeyi sürdürüyor.

Beden ve zihin

Duyum konusuna sıkı sıkıya bağlı bir dizi yorumcu ise, insan zihninin bir bedene sahip olduğunu anımsatmakta (Murray). Hayles bilgisayarları "bedeni eksik" olarak betimliyor. Dreyfus ise metnin anlamının " insanların neyi önemli kabul ettiklerine bağlı olduğunu, buna yanıt olarak, anlamın da bedene sahip olmaya, bir ölçüde, bağlı olduğunu" ileri sürüyor.

İkinci önerme değil ama birincisiyle aynı görüşü paylaşmaktayım. Bilgisayar programlarında örneğin, duyguların beden olmadan tasarımlanamayacağı görüşü yanıtımın önceki bölümlerinde yadsınmıştı zaten. Dolayısıyla, beden ve anlam konusunda ek birkaç uyarıda bulunmakla sınırlayacağım kendimi; böylece, bir sonraki bölümde tartışacağım konumlandırılmış edimler konusuna da giriş yapmış olacağım.

Bilgisayarların düşünüp düşünemeyecekleri konusundan bağımsız olarak, şimdilik bu sorunla en ufak biçimde ilgilenmeksizin, yazımda gerçekleştirdiğim türden edebiyat eleştirisi ve biliş çözümlemesinin, kendi zararına, insanların birer bedene sahip oldukları gerçeğini unutup unutmadığını sorabiliriz. Böyle bir soru bir bakıma duyumların nasıl ele alınıp işlenmesi gerektiği sorusunu öne çıkartır yeniden. Ne var ki, kullandığım türden çözümlemenin, estetik duyarlılıkları, güdüleri ya da heyecanları en ufak biçimde bilmezlikten gelmediğini daha önce göstermiştim zaten. Bedenimiz olması gerçeği ise, yaşadığımız tikel duyumsal yanıtlara yol açar. Bedenimize ilişkin tasarımlama ise kendimize ilişkin sahip olduğumuz zihinsel modeller üstünde son derece önemli bir yer tutar; kendi fiziksel ve toplumsal çevremizle olan bağıntılarımız konusundaki bilgimizin parçası olarak gerçekleştiririz bu modelleri.

Okuma süreci içinde sembollerin uyandırılmasına ilişkin ileri sürdüğüm mekanizmaların, duyum ve duyumsal yanıtlar uyandırabileceklerini görmüştük; aynı şekilde, bu mekanizmaların, bizim ve bedenlerimizin, kendimizi içinde bulduğumuz durumlarla bağıntılı olarak, bedenlerimizin kendilerine ilişkin bilgileri de dahil olmak üzere, kendimize ilişkin imgemizi de uyandırdığını daha önce görmüştük. Okuduğumuz öykülerdeki kişilere yakınlık duyarız çoğu kez. İşte, buna dayanarak da, yazar kişilerden birini tikel bir duruma yerleştirdiğinde, bunun sonunda biz de aynı duruma yerleştirilsek, daha başka şeyler yanında, kapılacağımız kimi duyguları da uyandırdığını varsayabiliriz. Dahası, kafada canlandırma sayesinde yaşanılan durumu (yakınlık duyan benlik de dahil olmak üzere) içerden olduğu kadar "dışardan" da görmemiz sağlanmış olur.

Kendisine eşlik eden düşüncelerle birlikte tüm yaşamımızın önemli bir bölümü de, kendi bedenimizin korunması, bedenimizin zevklerinin, bedenimizin görünüşünün, bedenimizin rahatının, bedenimizin sahip olduğu güçlerin, bedenimizin özerkliğinin korunması üstünde toplar tüm dikkatini. İşte, bedenleşmiş olduğumuz içindir ki, (daha başka şeyler yanında) metne de beden terimleriyle karşılık veririz. Bedene sahip olma, yazıyı, anlamları sözcüklere taşıyan süreç, okumayı da sözcükleri anlamlara taşıyan sembolik süreç olarak çözümlemeye karşı değildir.

Konumlandırılmış Edim ve Edebi-Kültürel Kuram

Yazıma yorumda bulunanlardan pek çoğu günümüzde "edebi-kültürel eleştiri" ve "konumlandırılmış edim" olarak bilinen yaygın görüşlerden yanalar. "Bu iki görüşün tıpatıp birbirlerinin aynısı olmadığı kesinse de, örtüştükleri pek çok alan olduğu, rahatça yan yana getirilebilecekleri kesindir.

Konumlandırılmış edim

Konumlandırılmış edimin altında yatan düşünce, insan davranışının, kendisini çevreleyen toplumsal bağlam başta olmak üzere zengin fiziksel bağlam içine oturtulmadıkça tam olarak anlaşılamayacağıdır. Bu görüşe kimsenin karşı çıkacağını sanmıyorum. Ne var ki, "konumlandırılmış edim" deyişi günümüzde çoğu kez çok daha özgül ve tartışılabilir düşünceleri anlatmada kullanılır. Alonso Vera ile birlikte (Vera ve Simon, 1993) her biri çok değişik ölçüde vurgulanmışsa da, konumlandırılmış edimin benimsediği altı ayrı izlek saptamıştık. Bu yazı çerçevesinde peşinde olduğumuz amaç açısından baktığımızda, bu altı dizinin iki ana sav içinde birbirine sarıp sarmalandığı gözlenebilir; bu savlardan ilki, insanların eylemini sembolik süreçler terimleriyle çözümlemek yararsız ve/ya da olanaksızdır; ikincisiyse, insanların eyleminin yalnız kendi tümel bağlamlarında yararlı biçimde çözümlenebileceğidir.

[...]

Konumlandırılmış edimin en önemli yanı, bağlam içindeki her şeyle ısrarla ilgilenmesidir. Yazımı yorumlayan yazarlardan pek çoğunun söylediklerimi, insanların konumlandırılmış olmadıklarını ileri sürdüğüm biçiminde yorumla-

maları ise son derece şaşırtıcıdır. Bu yanlış kanıya bir örnek vermek gerekirse, Velotti'den söz edebiliriz; şöyle der Velotti: "Açık olan bir şey varsa, o da, Simon'ın biz insanların konumlandırılmış varlıklar değil de, bedensizleşmiş ruhlar olduğumuza inanmasıdır" Yazımda, "İncil'i (ya da Homeros'u ya da Chaucer'ı) Ortaçağ Avrupası ya da XVI. yy. Çini'nde yaygın olan görüşler doğrultusunda okuyabiliriz" dediğim için böyle tuhaf bir görüş ileri sürebiliyor Velotti. Bu tümcemi alıp (yer aldığı bağlam dışına taşıyıp) kendimizi tüm kültürel donanımımızdan ayırabileceğimiz ve başka bir kültüre tümüyle yerleştirebileceğimizi söylemişim gibi yorumlamakta.

Saçma olduğu kesin bunun. Ama bu işin bir de doğru olan yanı, daha doğrusu *niyetimin* ne olduğunu öğrenmek isteyen her okurun kolayca çıkartabileceği şey var ki, o da, başka bir kültürü öğrendiğimizde, bu kültürün bir üyesinin bir metinden nasıl anlam çıkardığını akıl yoluyla çıkartabildiğimizdir. Kendi bilim dallarının temelini oluşturduğu için, kültür tarihçileri bu düşünceyi yabancı bulmadıkları gibi, kuşkuyla da karşılamazlar. (Örneğin, bkz. Biddick'in yazısı). Tarihsel olayları gerçekleştikleri kültürün kendi bağlamında yorumlamamak bir tarihçinin işleyebileceği suçlardan biridir yalnızca.

Biri araştırma biri de eğitim konusunda olmak üzere yöntembilim açısından kimi sarsılmaz sonuçlar, edimlerin yerleri olduğu varsayımına dayanır çoklukla. Araştırma açısından varılan sonuç, basit ve denetlenmiş koşullarda yapılan laboratuvar deneylerinin büyük ölçüde değersiz olduğudur, çünkü bu koşullar en önemli şey olan bağlamdan çekip ayırmakta, soyutlamaktadır deneyleri. Eğitim açısından varılan sonuç ise, bilgiyi, kullanılacağı son derece önemli bağlamdan soyutladığı için, sıradan biçimiyle sınıfta verilen eğitimin değersiz olduğudur.

Daha ılımlı terimlerle öne sürüldüğünde tümü de önemli bu gözlemlerin. İlk gözlem şöylece dile getirilebilir yeniden: Laboratuvar bulgularını gerçek dünyadaki durumlara uygularken, laboratuvarda bulunmayan ya da değişmez kılınan sayısız değişkeni hesaba katmalıyız. Atmosfer gazlarından oluşan çeşitli karışımlarla deney tüplerinde yapılan deneylerin, atmosferin tüm karmaşık yanlarını, bunların hava ve iklim üstündeki etkilerini açığa vuracağını sanmak yanlış olur. Atmosferi inceleyen hiçbir bilim adamı da bunun böyle olduğunu düşünmez.

Aynı şekilde, ikinci gözlemin de yeniden dile getirilmesi gerekir: Öğrenilmiş şeylerin gerçek dünya durumlarında kullanılmasını istiyorsak, bizimle birlikteki öğrencilerin, öğretilen şeylerden hangilerinin gerçek dünya açısından anlamlı olduğunu, yararlı biçimde uygulanmaları için nasıl değiştirilmeleri ve uyarlanmaları gerektiğini görmelerine son derece dikkat etmeliyiz. Değişikliğe uğratılmış bu önermeleri kabul etmeyen araştırmacı da öğretmen de tanımadığımı söylesem yeridir. Ne laboratuvarların ne de sınıfların tam anlamıyla dünyanın yerini tutamayacağı konusunda olduğu gibi, *dünyanın da tam anlamıyla sınıf ve laboratuvarların* (italikler benim) yerini tutamayacağında da görüş birliğine varmış olmak gerekir.

Öte yandan, laboratuvarın (ya da sınıfların), özellikle de denekler ya da öğrenciler insan olduğu durumda, gerçek dünyadan ne denli yalıtık olduklarını abartmaktan sakınmak gerekir. Denek ya da öğrenci olarak her insan laboratuvar ya da sınıfa girdiğinde kendisiyle birlikte son derece iyi depolanmış bir bellek taşır; bu bellekse kişinin fiziksel ve toplumsal çevreyle sürdürdüğü kısa ya da uzun yaşam boyunca öğrendiği her şeyin bir ürünüdür. Laboratuvarıma gelen kişiler zaten İngilizce konuşur durumdadır, çoğunun anadilidir zaten İngilizce. Deneklerin ya da öğrencilerin dış belleklerini sıfırlamamız söz konusu olamayacağına göre, elimizde bağlam olmaksızın nasıl deney yapabilir ya da sınıflarda ders öğretebiliriz ki?

Şurası kesin ki, laboratuvar ve sınıflarda ortaya koyduğumuz uyarılar bağlam açısından son derece yavan olabilir, ama gerçekte, bütün bu malzemeleri deneklerin ya da öğrencilerin bellekleri tarafından uyandırılmış zengin bağlamlarla sarıp sarmalamak hiç de zor değildir. Bir zamanlar, er ve subaylardan oluşan yaklaşık otuz kişilik personele sahip, ABD Hava Kuvvetleri'ne bağlı bir Erken Uyarı İstasyonu'nun simülasyonunu gerçekleştirmeye yönelik geniş kapsamlı ve gelişmiş bir deney üstünde çalışan bir araştırma takımında yer almıştım. Kimliği belirlenmemiş uçakları saptamak amacıyla simüle edilmiş radar ekranınını yöneten havacının yaptığı bir yanlış değerlendirme nedeniyle, Seattle "bombalandığında", araştırmaya katılanlardan birkaçı ağlamaya başladı. Bombalamanın gerçek değil de yalnızca simülasyon olduğunu anımsamakta güçlük çekmişlerdi.

Bir sanat biçimi olarak tiyatronun birçok kültür çerçevesinde önemli kabul edilmesi, hem oyuncuların hem de izleyicilerin, dekorlar ile nispeten yavanca simüle edilmiş mekânları ciddiye almaya hazır olduklarına tanıklık eder, öyle ki izleyiciler de oyuncular da eksik olan öğeleri kendi belleklerini uyandırarak elde ederler. İnsanları kullanıp deney yapmanın gerçek güçlüğü, kendileriyle birlikte laboratuvara hangi inanç ve tutumları taşıdıklarını bilmememizden kaynaklanır. Öte yandan bir okul ortamında etkili biçimde eğitim yapmanın gerçek güçlükleri de, öğrencilerin genişltmeyi amaçladığımız bilgi temellerini bilmemizde yatıyor olabilir rahatlıkla. Deneyin bulgularını kullanmada ya da okulda öğrenilenleri uygulamada karşılaşılan güçlükler, öğrenme ya da sınamanın gerçekleştiği yapay çevrenin yalınlığından çok, deneklerle öğrencilerin bu ortama kendileriyle birlikte taşıdıkları (çoklukla yanlışlarla dolu) düşüncelerin zenginliğinden kaynaklanıyor olabilir.

"Yavan bağlam" konusunu tümüyle önemsiz göstermek istemiyorum ama, konumlandırılmış edim yandaşları tarafından ileri sürülen çok daha aşırı savları göğüslemek de önemli. Velotti'nin, "açıkça görüldüğü gibi, Simon bizim konumlandırılmış varlıklar değil de, bedensizleşmiş ruhlar olduğumuz düşüncesinde" dediğinde, bellek içeriklerinin toplumsal ve fiziksel dış dünyadaki kökenleri ve bağlam konusunda söylediğim her şeyi maalesef görmezlikten ya da anlamamazlıktan gelmeyi becerdiği görülüyor.

Edebiyat ve eleştiri kuramı

Yazımı yorumlayanlardan pek çoğu kendilerine başlangıç noktası olarak yapıçözücülüğü ve edebiyat ve eleştiri kuramı çerçevesinde yer alan daha başka yeni akımları almaktadır. Bu görüşleri benimseyenler tarafından getirilen öteki yorumlar kolayca sınıflandırılamayacak kadar, son derece çeşitli bir derleme oluşturuyor. Verdiğim bu yanıtın daha önceki bölümlerinde, bütün bu yorumları ortaya çıkan özgül alanlara, elimden geldiğince ayırdım ve tartıştım. Getirilen yorumların pek çoğunda gözlemlenen birkaç izleği belirtip, ayrıntılı biçimde ele almaktan kaçınacağım şimdilik.

İlk söylemek gereken şey, indirgemecilikten nefret edilmesi ve bu nefretin sık sık dışavurulmuş olmasıdır. (Örneğin, bkz. Wild). İnsanlık bilimlerinin geleneğinde bir yandan çözümleme bir yandan da bireşim arasında çekiştirilmesi yatar. Çözümlemeyi görece yeğleyen fen bilimlerinin, kendilerinden kopmasından sonra insanlık bilimleri giderek çözümlemeyi bir yana bırakıp tümellik ve her şeyin birlikteliğini daha çok vurgular hale geldiler. Benim yazımın çözümleme yolunu seçmiş olduğu açık. Kanıtlarımın doğruluğu ise, sistemlerin, hatta karmaşık sistemlerin dahi, bütünün parçalarla olan ilişkisini, sistem düzeyini, yani bu ilişkilerin dayandığı tümel görüngüyü gözden kaçırmaksızın ilkece çözümlenebileceğine dayanır. Çözümleme ve indirgemeciliği yeniden ileri sürmenin yeri değil burası; bu alandaki konumumu bildiriyorum yalnızca.

İkinci olarak söylenmesi gerekense, çoğu yorumun, en ılımlıdan en aşırı uca varıncaya dek, kültürel ve bilgikuramsal görecelik savına dayandığıdır. Daha önce belirttiğim gibi, kimi yorumcular, başka bilişsel bilimciler başka görüşleri savunuyor diye benim bilişsel bilim görüşüme saldırmakta. Bu doğru olsa bile, görüşümün yanlış olduğunu göstermez; ancak onaşmanın gerçekleşmesinden önce daha başka bir sürü kanıt toplanması gerektiğini gösterir. O zamana varıncaya dek, doğru olduğuna inandığım görüşlere dayanarak çalışmalarımı sürdürdüğüm için mazur görülmem gerekir.

Daha başka görececiler de bilişsel bilimin nesnelliğine ve benim bilişsel bilimi edebiyata egemen kılma yolundaki savlarıma karşı çıkarlar. Wild'ın bunu ortaya koyuş biçiminin özellikle hoşuma gittiğini söyleyebilirim: "Kısacası, bilişsel bilimin temelinde edebiyat kuramı yatıp, ona işleyişi için gereken ilkeleri sağlayamaz mı acaba?" Bu soruya benim vereceğim yanıt, sağlanması gereken işleyiş ilkeleri olgulardan oluştuğu için bunların ancak güçlü bir biçimde kanıtlanmış bir yöntembilime sahip bir bilim dalı tarafından sağlanabileceği yönündedir. Edebiyat kuramının ampirik yöntembilim açısından zayıf bir disipline sahip olduğunu ileri sürecek (bu da ayrıca başka bir yazının konusu olabilir) ve yazımı konu alan tüm yorumları bu teze kanıt olarak ileri süreceğim. Bu yorumlarda ampirik araştırma bulguları nadiren anılmış, ve bu türden sonuçların bulunabileceği yerlere nadiren gönderme yapılmıştı. Bilişsel psikoloji ise işte böyle bize gereken türde bir yöntembilime sahip bulunmakta; edebiyat kuramını ilgilendiren psikolojik süreçlerin anlaşılmasına yardımcı olabilmesi de bundandır zaten.

Başka görececilerse, genelde emperyalizmi, özeldeyse bilişsel emperyaliz-

mi, siyasal açıdan doğru bulmadıklarını söyleyerek aforoz ederler. Bunun en açık örneği Biddick galiba: "Simon'ın bellek modeli... 1950 yıllarının o Soykırım sonrası, Hiroshima sonrası, sömürge sonrası günlerinde yaratılmış mimariyi dile getirir" Bu son derece önemli tümceden sonra yer alan dipnot ise yanlış bir savda bulunur: "von Neumann'ın bilgisayar mimarisi belleği işlemlerden ayırır ve beyin işlevlerinin yerlerinin saptanmasına ilişkin XIX. yy.'da egemen olan görüşe uygun biçimde oluşturulmuştur." Bu ve buna benzer önermeleri tartışmaya bile başlamadan önce, düşler ülkesinden gerçekler dünyasına geri dönmemiz gerekir. Bunu yaptığımızdaysa, tartışılacak pek az şey kalmış olacaktır zaten.

[...]

Sonuç

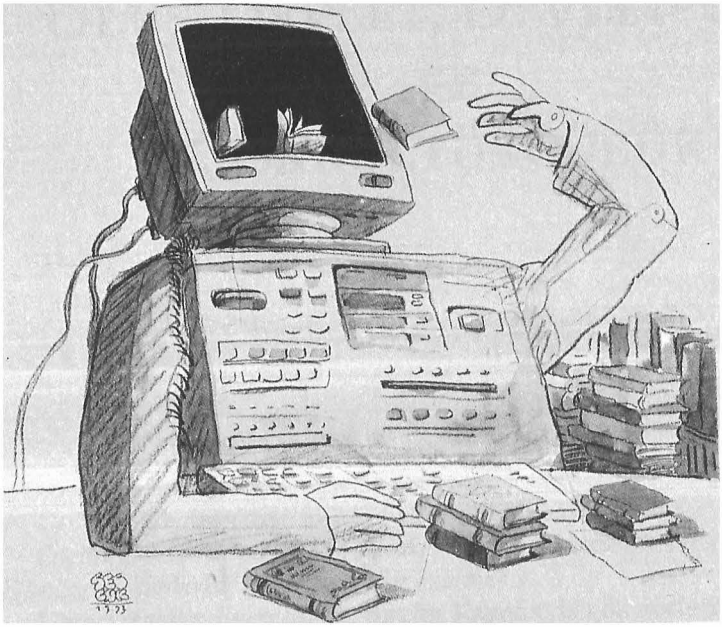
Bu yanıt, ilk yazıma yanıt olarak 12 tane ayrı ayrı önemli kişi tarafından kaleme alınmış yorumların bende uyandırdığı düşüncelerin son derece yoğunlaştırılmış özetidir. Yanıtımı özetlemeye çalışmak koskoca bir mikrofilm dizisinin mikrofilmini almaya benzeyecektir. Yazıma karşılık kaleme alınan her dört sayfa yoruma ortalama bir sayfa ayıran bir yazıysa öne sürülen düşüncelerin tümüne hakkını vermiş olamaz. Bu nedenle ben de, anlaşılan noktaların hiçbir yoruma açık yanının olmadığı yerlerde, başlıca anlaşmazlık noktalarına verdim tüm dikkatimi.

Yanıt yazımı, bölümlere verdiğim başlıklarda belirtilen geniş kapsamlı sonuçlar çevresinde düzenledim; böylece başka çözümlerin gözden kaçtığı (gerçekte, bu çözümlerin gözden kesinlikle kaçtığı) tehlikesine yol açmış oldum. Genelde, düşünceli ve sakin biçimde ortaya konulmuş eleştirileri yanıtlamak için, daha savaşçı biçimde davrananlara olduğundan çok daha çaba gösterdiğimi sanıyorum. Bu da, böylesi bir tartışma süresinde değiş-tokuş yapılan bilgi miktarının, atılan havai fişeklerin parlak ışığıyla ters orantılı olduğu yolundaki kökleşmiş inancı yansıtır zaten. Ne var ki, bu görece sakin yolda (tek tük mola da verip) ilerlerken, hesaba katılması gereken çözümleri atlamış olabilirim.

Bu alıştırmada yer almış tekimizin bile kalkıp da anlaşmazlıkların tümünün üstesinden geldiğimiz gibi bir yanılsamaya kapılmayacağını sanırım. Vereceğim yanıtın bir kitaba belki de kitaplarla kaplı bir rafa dönüşmemesi için, aynı çözümleri ya da benzerlerini çok daha kapsamlı biçimde tartışmış olduğum ve de görüşlerimi destekleyen somut kanıtlar getirmiş başka kitap ve yazılara göndermeye çalıştım okuru.

Son olarak, bilişsel psikoloji ile edebiyat kuramı arasındaki ilişkileri keşfetmeye yönelik bu çabada yanımda yer aldıkları için yazıma ilişkin yorumda bulunan herkese bir kez daha teşekkür ediyorum. Hem anlaşma hem de anlaşmazlık konusunda birbirimizden öğrendiklerimiz yanında, birbirimize ilişkin öğrendiklerimizin de söz konusu iki kültür arasındaki köprüden ileri geri geçmemizi kolaylaştıracağından kuşkum yok.

Çeviren : Alp Tümertekin

kayıtta

Ulus-Devlet, Devlet-Ulus ve Çokkültürcülük

Charles Taylor'la Görüşme*

Cogito: Quebec'de olanlar ve olacaklar hakkındaki görüşlerinize, olayları nasıl gördüğünüze ilişkin birkaç şey söyleyebilir misiniz?

Charles Taylor: Evet, tabii... Bugün Kanada'da çok zorlu bir geçiş noktasındayız. Çünkü, geleceğimiz çok belirsiz. Konuyu doğru bir çerçevede algılamamız gerekiyor. Kanada, esasen bir anlamda, çok uluslu bir ülke. Diğer bir deyişle, içerisinde, siyasi düzlemde ifade edilmese bile sosyolojik ve tarihsel anlamda güçlü bir ulusal aidiyet duygusuna sahip insanlar barındırıyor. Quebec halkı için böyle bir durum söz konusu. Burada, tarihsel olarak güçlü bir ulusal aidiyet hissi var ve Kanada, iki yüzyıldan fazla süredir, birden fazla ulusu tek bir devlet çatısı altında barındırmanın yolunu aramakta. Yazık ki Avrupalı yöneticilerimizden bize, tek bir hakim ulusun diğerlerini asimile ederek meydana getirdiği ulus-devlet modeli miras kalmıştır ki Fransa'dan ve bir ölçüde Ameri-

* Bu görüşme, 1996 yılında ülkemizi ziyaret eden Charles Taylor'ın Yapı Kredi Bankası tarafından düzenlenen konferansında yapılmıştır ve ilk kez yayımlanmaktadır.

ka'dan almış olduğumuz bu model, sanırım sizin Atatürk'ünüzün de modeli idi. Şimdi, Dünyanın başka yerlerinde ne kadar iyi işlerse işlesin, bu model Kanada'da işleyemezdi. Çünkü, farklılıklar orada hali hazırda mevcuttu. 1840'larda, bazıları Fransızları İngilizlerin içinde asimile etmekten söz ediyorlardı ve Bismarck'ın ünlü deyimiyle bu ancak 'kan ve demir'le yapılabilirdi, başka türlü yapılamazdı. Ne var ki, Fransızca konuşan halk, asimile olmayı istemiyordu. Dolayısıyla, çok uluslu bir devlet yapısı geliştirebilmek için yenilikler düşünmeye mecburduk ve bunu bir ölçüde de başardık. Ama sorunlarımız oldu. Çünkü, açık söylemek gerekirse, ulus-devlet modeli, insanlarımızın çoğunun içine işlemiş. Bu da Quebec'te Quebeclilerden bazılarını bağımsızlık yanlısı, egemen ulus yanlısı, ayrılıkçı yapıyor. Çünkü, onlara göre normal yaşamanın tek biçimi, bir ulus-devlet içinde yaşamaktır. Dolayısıyla da Fransızcanın ana dil olduğu, ayrı bir ulus-devlete sahip olmaları gerektiğini düşünüyorlar. Ülkenin başka bölgelerinde de bir ulusun çok sıkı birlik içerisinde olması, azınlıklara fazla yer verilmemesi gerektiğini düşünen insanlar var. Bu iki grup insan arasında, farklı ulusların kendileri olabileceği, açık, çeşitlilik içeren bir yapı geliştirmek çok zor.

Bu güçlerden hangisinin galip geleceği konusunda bir tahmin yürütemeyeceğim. Konu ile ilgili nihai bir karara varmak üzere olduğumuzu biliyorum. Şu an itici güç, iki ulus isteyenlerin elinde. Fakat, böyle bir çözüm yolu üzerinde pek çok problem var. İki muhtemel veliaht devletin (tek uluslu Kanada ve iki uluslu bir yeni yapı-çeviren) her biri içinde pek çok problem mevcut. Bölünme olduğu anda meydana çıkacak zorluklar var ve bu nedenle ben umutluyum; Kanada devletinin, yani iki halkın bir arada yaşadığı bir yapının, şiddetli taraftarıyım ve umudumu yitirmedim. Ancak, çok zor bir mücadele olacağı görülüyor. Batı Dünyasının tümünde, çok uluslu bir devletin normal bir şey olduğunu tasavvur etmede, muazzam güçlük çektiğimizi düşünüyorum. Diyeceğim şu ki; yirmi birinci yüzyılda, Dünyada dil bazında aşağı yukarı 2500 kadar milliyet varken, eğer her yerde mantar gibi türemiş devletçiklerden oluşan imkânsız bir Dünyadan sakınmak istiyorsak, çok uluslu devletler içinde yaşamayı öğrenmek zorundayız. Ben Kanadalı hemşerilerime; 'Burada çok büyük bir şansa sahibiz. Başka halklara nazaran avantajlı bir konumdayız. Bu konuda bir şeyler yaptık. Bunu sürdürelim' diyorum. Fakat, ulus-devlet modeline dönülmesinin çok daha normal, doğal ve rahat olacağını hisseden pek çok insan var. Bu insanlar kazandığı takdirde, ülke bölünecek. Durum kısaca böyle. Bu konudaki tepki ve düşüncelerinizi duymayı çok isterim.

Cogito: Acaba bize çokkültürlü olmakla hukukun, bir devlet bağlamında, bir devlet yapısı içinde çatıştığı noktaları ya da buluştuğu noktaları anlatabilir misiniz?

C. T.: Evet, bu kelime, 'çokkültürlülük', pek çok farklı durum için kullanılan bir kelime. Ben yine kendi ülkemden söz edeyim. Ülkemle ilgili problemler kafama musallat olmuş durumda. Bu nedenle bu konuda çok konuşma eğilimim var. Ülkemde çeşitliliğe ilişkin, birbirinden çok farklı, üç türde mesele gö-

rülür. Bunlardan biri, az önce bahsettiğim iki geniş dil grubu, İngilizce ve Fransızca konuşanlar arasındaki mesele. Ancak Kanada göçmen bir toplum ve bu da pek çok sayıda insanın bu ülkeye girerek, yerleştikleri bölgeye göre, sonunda ya İngilizceyi, ya da Fransızcayı benimsemeleri demek. Dolayısıyla bu grupların -Fransızca ve İngilizce konuşan grupların- her biri zaten kendi içerisinde bir çeşitlilik ve çeşitli kökenlerde pek çok insan barındırıyor. Bu yüzden çok büyük sorunlarımız oldu. Şöyle ki, İngilizce konuşanlar aslen İngiliz adalarından, Fransızca konuşanlar da Fransa'dan gelmekteydi ve sorgusuz sualsiz kabul etmiş oldukları belirli kültürel öğeler ve gelenekler vardı. Bugün, İngilizce konuşan Kanadalılarsa, buraya, bir kısmı Türkiye'den olmak üzere, Dünyanın her bir bölgesinden gelmekteler. Fransızca konuşanlar da öyle. Dolayısıyla, İngiliz-Kanadalı, ya da Fransız-Kanadalı olmanın ne anlama geldiğine ilişkin düşüncelerimizde bir değişim gerekiyor. Bu da bazıları için zor. Çünkü, atalarının uzun süre orada bulunmalarından dolayı, Kanadalı olmanın ne demek olduğu hakkında belirli bir fikre, bir imgeye bağlanmış durumdalar. Açıklık ve çeşitliliği kabul etme yolunda, yavaş bir şekilde devam eden bu pazarlık süreci, bir başka çok önemli 'çokkültürlülük' meselesi oluşturuyor.

Bunun dışında, Türkiye'de benzeri olduğunu sanmadığım, üçüncü bir mesele var: Yerli halklarla, Kuzey Amerikalı Kızılderililerle, Kuzey Amerikalı yerli halklarla ilgili mesele. Yerli halklar, uzun bir süre tam anlamıyla korkunç bir muameleye maruz kaldılar. Onların, basit bir biçimde asimile olacakları anlayışı hakimdi ve kendi yaşam biçimleri ve belirli topraklar üzerindeki hakları tamamen, ya da büyük ölçüde inkâr edildi. Ve bugün, bu mesele gündemde. Günümüz Kanadalıları, bu muamelenin adaletsizliğinin farkına varmış durumdalar. Ancak, bu farklı grupların Kanada toplumunda yer edinmelerini sağlayacak bir yol için tutum belirlenmesi, çözümü çok zor bir güçlük meydana getiriyor. Çok farklı durumda, çok çeşitli grup olması sorunu daha da zorlaştırmakta, ve bütün bu durumları kapsayabilecek tek bir formül bulmak da imkânsız.

Dilerseniz, çeşitlilik sorununun ülkemizde yüz yüze olduğumuz üç farklı boyutu bunlar diyelim. Bunlardan biri için düşünülen çözüm yolunu, ötekine uygulamaya kalkarsanız anlamsız olur. Demek istediğim, İngiliz ve Fransızlar arasındaki farklılıklar meselesini çözmenin yolu, iki dilli, iki farklı topluma yer açmaktır. Fakat bu, göçmen bir toplumun meselesini çözümlemenin yoludur. Çünkü, göçmenler kendi dillerini korumak istemezler. Göç ettikleri ülkenin dillerini öğrenmeye heveslidirler. Dolayısıyla, bu bir çözüm olmadığı gibi, yerli halklarla ilgili sorununa da bir çözüm getirmez. Ve dolayısıyla, olağanüstü bir durum söz konusu. Çok esnek bir düşünüş tarzına ihtiyacımız var. Katı formüllerden uzak durmamız gerekiyor. Bilirsiniz, siyasette katı formülleri -siyasete girmişliğim var, çok iş yaptım, pek başarılı olamadan parlamento seçimlerine katıldım- satmak kolaydır. Çünkü, insanlar basit çözümler görmek isterler ve güçlük de, sorunların genellikle gerçekte pek basit olmamalarından kaynaklanır. Karmaşık ve çeşitlilik arzeden anlayışları korumak için mücadele etmeniz gerekir.

Kanada örneğinin ötesine geçip Amerika'ya baktığınızda, orada, çokkültürcülük başlığı altında konuşulan bir dizi mesele var. Bunların bir bölümü eğitim sistemi ile ilgili. Bunlar, üniversite ve okullarda hangi edebiyat eserlerinin okutulacağı ile ilgili meseleler ki, bu da oldukça Amerika'ya özgü bir durum. Size neden bu durumun başka yerlerde görülmeyip, Amerika'ya özgü olduğunu açıklayabilirim. Fransa'ya, Almanya'ya gittiğinizde başka türde problemler görürsünüz. Yani, bir bakıma, çeşitlilik gerçekliği ile yüz yüze olduğumuz bir dünya söz konusu. Ancak bu gerçeklik, birbirinden son derece farklı biçimlerde karşımıza çıkıyor. Bu, size hepimizin kendi ülkelerimize dönüp, bütün öteki ülkeleri unutmamız gerektiğini düşündürebilir. Ancak, biçimlerde farklılık olsa dahi, başka bir durum hakkında bir şeyler öğrendiğinizde, hiç değilse kendi durumunuzun diğerleri ile karşılaştırıldığında, ne kadar tekil ve özgül olduğunu göstermesi açısından ilginç sezgiler kazanırsınız. Kaldı ki, sıklıkla bundan çok daha fazlasını elde edersiniz. Belirli olumlu fikirler, yöntemler, teknikler ve söylem tarzları öğrenirsiniz. Ben de, Dünyadaki bu olağanüstü etkileşim içerisinde, bu konuları yazdığım kitabın ilginç bir şekilde Türkçeye de çevrildiğini gördüm. Bu kitap, önce benimle başladı; bir Kanadalı konuşuyordu, birkaç Amerikalı -sadece birkaç oldukça *mainstream* Amerikalı- karşılık veriyordu. Ve sonra, ikinci baskısında, bir Alman, Jurgen Habermas katıldı; daha sonra -Afrikalı-Amerikalı, siyah Amerikalı diyecektim ama aslında Ganalı- Tony Apilla katıldı. Apilla şimdi Amerikan vatandaşı, ama köle asıllı siyah Amerikalılardan değil. Asanti ülkesinin aristokratlarından, Cambridge'de eğitim görmüş, yani tam olarak standart bir Afrikalı-Amerikalı değil. Ama bu konuda farklı bir görüş sunuyor. Benim bu kitapla ilgili bir rüyam ya da kabusum şu: Bu kitap Dünyayı dolaşabilir ve Türkiye'den biri, bir yazı yazabilir, sonra bunu tekrar İngilizceye çevirirız ve kitap daha da uzayarak, en sonunda şu kadar kalınlıkta bir şey olup çıkar. Ama bütün bu birbirinden son derece farklı ve çeşitli deneyimleri bir araya getirmenin ve aralarında etkileşim sağlamanın bir yoludur bu. Daha önce dediğim gibi, burada olmaktan duyduğum memnuniyetin sebeplerinden biri bu. Çünkü, sizin durumunuz hakkında bir şeyler öğrenebilmeyi ümit ediyorum. Sorunuza cevap verebildim mi, bilemiyorum. Belki çok konuştum ve sorunun da ötesine geçtim ama düşüncelerimin genel gidişi böyle.

Cogito: Elinizdeki büyüteçle baktığınız Kanada ve Quebec hadisesi, aslında bizim belki uzun yıllar sonra yaşayacağımız bir ortamın laboratuvarına dönmüş vaziyette. Şimdi, biz, aynı sorunun çok daha ilkel bir aşamasını yaşıyoruz. Ve soruna global yaklaşan insanların ortaya koyduğu çözümlere bakarak, sorunu kolaylıkla çözebileceğimiz konusunda ümitler taşıyoruz. Bu ümitlerimizin kaynağında, saygı gören bir kültürün ayrılık değil, bütünleşme sebebi olduğu konusunda, toplumun yavaş yavaş ısındığı bir görüş var. Fakat, Kanada'da yaşanan olay, bu konudaki ümitlerimizi çok fazla cesaretlendirmiyor gibime geliyor ve Türkiye'deki olayın kökeninde, kültürel hakların saygı görmesi, görmemesi meselesi olduğu kadar meselenin ekonomik boyutu da çok önemseniyor ve önemsenmesi gerektiğini düşünüyorum ben de. Şimdi, ekonomik sorun Türki-

ye'de çok çok daha çözümsüz bir aşamada olduğuna göre, merak ediyorum, Kanada'nın, ekonomik gelişmişliğe rağmen bütünlüğünü koruması zor görünüyor. Bizim önümüzdeki yıllarda neler göreceğimiz konusunda ne gibi tahminler yapabilirsiniz? Ve bize hangi hataları yapmama konusunda ne gibi tavsiyeleriniz olur?

C. T.: Keşke sorduğunuz sorulara cevap vermede yardımcı olabilsem. Çok zor, ama ilginç bir diyaloğumuz olabileceğini sanıyorum. Kanada'daki durumumuzu sizin sorunuz ışığında düşüneyim. Durumumuza ilişkin çok ilginç gerçek, Quebec Bağımsızlık Hareketi, her zamankinden daha güçlü olmasından dolayı, bir bölünmenin eşiğinde oluşumuzdur. Ancak, Fransızca konuşan Quebec'lilerin ekonomik yönden her zamankinden daha iyi durumda oldukları da doğru; İngilizce konuşan Kanadalılarla aynı seviyeye gelmiş durumdalar. Başka bir deyişle, bu problemin itici gücünü oluşturan tüm potansiyel ekonomik temel yok olmuş vaziyette. Otuz yıl önce, Fransızca konuşanlarla, İngilizce konuşanlar arasında esaslı bir gelir farkı mevcuttu. Bugun bu fark -Fransızca konuşanların belli kategorilerde elde ettikleri az bir avantaj dışında- tamamıyla kapanmıştır. Daha önce varolmayan, Fransızca konuşan oldukça büyük bir işveren sınıfı görmekteyiz. Alacağınız ölçüt ne olursa olsun, ekonomik farklılıkların, ekonomik eşitsizlik sorununun tamamıyla üstesinden gelinmiştir. Ancak ne var ki, kültürel problemin çok keskin bir şekilde devam ettiğini belirtmeliyim. Bu durumda, eğer deneyimlerimiz bize rehberlik edecek olursa, ki böyle olmayabilir, ekonomik sorunların çözümünün, kültürel farklılıklara da son vereceği umudu dev bir yanılsamadır. Ya da en azından, oturduğum yerden, ben bunun bir yanılsama olduğunu ve başka bir grup tarafından doğrudan ekonomik sömürüye maruz kalmadıkları sürece, esasen insanların yaşam mücadelesi verdikleri, ekonomik açıdan yol almaya çalıştıkları takdirde, bunun tersi bir durum göreceğimizi düşünmekten kendimi alamıyorum. Bu başka bir mesele. Ama ekonomik açıdan doğrudan bir sömürü söz konusu değilse, sıklıkla insanların zihinleri bu türde anlık meseleler üzerinde yoğunlaşır. Anlık meseleler, artan refahla beraber biraz durulunca, bu diğer sorular ön plana çıkar ve memnuniyetsizliğin ve çeşitli taleplerin odak noktasını oluştururlar. Bence, bütün Dünyayı kapsamakla beraber kendi deneyimime göre, burada Türklerle Kürtler arasında da mevcut olan dil farkı gibi çok önemli bazı kültürel farklar olduğu sürece, bu, insanların heveslerini, daha geniş ölçüde kültürel özerklik, kültürel gelişme -örneğin Kürtçede- ve akabinde bir tür federal sistem ve yetki dağıtımı gibi talepleri besleyen bir tohum yatağı olacaktır. Bana öyle geliyor ki, bu tür farklılıkların mevcut olduğu Dünyanın pek çok bölgesinde, bu, kaçınılmaz bir sonuç olmuştur. Sadece tümden asimilasyonun gerçekleştiği bölgeler, böyle bir şeyden sakınabilmişlerdir. Örneğin, Fransa'nın *bölgesel* dilinin konuşulduğu bölgelerini düşünebilirsiniz. Bu bölgelerdekiler dillerini kaybetmişlerdir ve artık Fransızca konuşup kendilerini tıpkı diğerleri gibi, Fransız olarak görürler. Fakat benim kendi sezgilerim, yirminci yüzyılın sonunda, azınlıklar üzerinde böyle bir asimilasyon politikası gütmenin imkânsız bir hale geldiğini söylüyor. İnsanlar böyle bir şeyin yapılamayacağı bir bilinç seviyesine gelmiş-

lerdir. Kendi deneyimime göre, kültürel özerklik konusuyla yüzleşilmeden, sadece ekonomik reformlarla yetinilmesi -ki bunun sonuçta başarılı olmayacağına inanıyorum- kültürel farklılık sorununa bir çözüm getirmeyecektir. Ama, konuşan benim kendi deneyimim. Çok güçlü bir deneyim. Çok doğrudan yaşadığım bir deneyim ve gösterdiğim ekonomik rakamlarla da çok şey diyor, ama her durum farklı.

Cogito: Biz de size ülkemiz hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz. Çünkü biz bu çeşitliliği ve çokkültürlülüğü yüzyıllardır yaşamaktayız. Ve esas olarak iki yanıt bulabildik: Birincisi, on üçüncü yüzyıla ait. Çokkültürcülük, Anadolu'da yaklaşık bin yıldır gördüğümüz bir şey. Türkler Anadolu'ya Orta Asya'dan gelmişlerdir. Ve geldiklerinde -o dönemde Bizans'ı ve Mezopotamya'yı düşünürsek-, çok çeşitli dinler, kabileler, diller buldular. Bu farklılıkların zenginliğini, bu ülkenin çeşitliliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Bu nedenle, herhangi bir ırkın üstünlüğüne dayanmayan bir devlet kurmaya çalıştılar. Osmanli İmparatorluğu bir Türk imparatorluğu olmamıştır. Türkler üstün değillerdi, bunun tam aksi söz konusuydu. Ve bu da bir çözümdü. Geçenlerde, 13. yüzyılın ahlak otoritesi Hacı Bektaş tarafından yazılmış bir kitap okudum. Kendisi çok önemli bir şahsiyetti. Durumu tasvir ederken folklorik bir yol seçmiş, aynı zamanda din öğesini kullanmıştır. Çünkü din ve dil, kültürün en önemli taşıyıcılarıydı. Tanrı'nın insanı topraktan yarattığını, ancak bir tek bölge toprağından yaratmadığını yazmış. Adem'in burnunu Şam'dan, sağ kolunu Hindistan'dan aldığını anlatıyor - o zaman üç kıtanın varlığından haberdardılar. Her yerden bahsediyor ve maalesef, İstanbul'dan taşaklarını yarattığını söylüyor. Neden bilmiyorum... Gerçekten demiş, öyle yazmış. Her neyse, Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bu düşünce hakim. Ancak yirminci yüzyılın başında başka bir çözüm yolu düşünmek zorundaydık. Bir nevi hastalık olan milliyetçilik sonrasında, 19. Yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Cumhuriyetin başlangıcında, bir ulus yaratmanın gerekliliğini kabul etmek zorunda kaldılar ve bu nedenle, siz, ulus-devlet'ten bahsettiniz; burada ise tam tersi söz konusuydu. Çünkü, biz devlet-ulus yarattık. Yani bugün, Birleşmiş Milletler'de Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sonucu oluşmuş 24 ayrı bağımsız ülke bulunduğu doğru. Bu bilince ulaşan son ulus Türkler. Sanıyorum, onları Kürtler takip etti. Bu sebeple, bu yüzyılın başında, bir kültürün, bir milletin üstünlüğüne dayanan bir devlet yarattık. Ama işlemedi, işlemiyor. Bence bundan ötürü, sizin burayı ziyaretiniz, kitaplarınız ve katkılarınız çok önemli. Çünkü, on üçüncü yüzyılda yaşadığımız çokkültürlülük deneyimini, bugün tekrar tecrübe etmeliyiz.

C.T.: Son derece ilginç. Söylediklerinizi çok ilginç; yani daha once Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir çokkültürlülük modeli olmuş olması ve de bunun ulus öncesi bir model oluşu. Bugün, o dönemin niteliğini, dönemin ruhsal zenginliğini yeniden yakalamaya çalışanların olması çok ilginç. Yeniçeriler arasında çok önemli olan Bektaşi Tarikatı, bugünkü İslamcıların ortaya koyduklari İslam anlayışından çok farklı - çok daha çesitlilik barındırıyor ve ruhsal olarak içe dönük bir yaklaşım. Eğer bu geleneklerin bazıları tamamen tarihe gömülmemişse ve bugün geri kazanılıyorlarsa, bu bizim için çok heyecan verici bir

şeydir. Acaba, bugün -bu dönemi dikkatlice incelemiş bir araştırmacı olarak konuşuyorsunuz elbette- o dönemin çeşitliliğinin bilinci, hatta Mevlevi ya da Bektaşiliğin bilinci Türkiye'de hâlâ canlı mı?

Cogito: Halk arasında yaygın bir kültür. Ama siyasi ve medya çevrelerinde öyle değil. İki küçük sorumuz var, Profesör Taylor. Birisi şu: Kültürel çeşitliliği, acaba, birey bazında gerçekleştiren demokrasiler, kendilerine düşen sorumluluğu yerine getirmiş sayılmazlar mı? Bir başka ifadeyle, kültürel çeşitliliği, ille kollektif kimlikleri tanıyarak korumak zorunlu mudur demokrasilerde? İkinci sorum şu: Kanada gibi belirli bir gelişme düzeyine ulaşmış bir ülkede, Quebec eyaleti hepimiz biliyoruz ki ayrılık istiyor ve son olayda çok küçük bir oy farkıyla bünye içinde kaldı. Eğer ekonomik gelişme bütünlüğü korumaya yetmiyor ise, eğer başka faktörler yine yetmiyor ise, örneğin, Quebec halkının kendi kültürel kimliğini koruma konusunda bir engelle karşılaştığını düşünmeden soruyorum. Varsa böyle bir şey, öğrenmek isterim. Quebec, kültürel kimliğini koruma konusunda engel olmadan ayrılık talep ediyor ise, etrafında düşmanı olmayan, bünyesini karıştıran faktörler ve devletler de yokken, bu tablo var ise, acaba, bu gerçek nasıl izah edilebilir? Bütünlüğü korumak için ne yapılabilir?

C.T.: Evet, başta iki ufak sorunuz olduğunu söylemiştiniz. Böyle dendiğinde, ben daima ürkerim. Kültürel kimliğin bütünüyle bireysel olduğu durumlar vardır ve bu, Kanada'nın göçmen boyutunda görülür: İnsanlar çeşit çeşit ülkelerden gelmektedir, Toronto gibi büyük bir şehirde yaşarlar, şu ya da bu kökenlidirler, bireysel düzlemde kendine özgü bir Kanadalı, Türk, Alman, vesaire kimliği taşımaktan tamamen memnundurlar. Bu da gayet iyi işler, mükemmel bir çözümdür. Bir Türk-Kanadalılar Derneği'ne bile gereksinim duymazlar, belki de duyarlar, ama kesinlikle yer, toprak talepleri yoktur. Bu da göçmenler için gayet iyi bir durumdur. Ne var ki, bireysel bir kimliğin yeterli olmadığı insanlar var ve bu onların nasıl tarihsel olarak belirli topraklar üzerinde yaşamış ve güçlü bir ulusal grup hissi geliştirmiş olmalarına bağlıdır. Bireysel bir kimlik 'benlik'lerini tatmin etmez. Kanada'da, Quebec'liler için böyle bir durum söz konusudur; yerli halklar için de. Yani pek çok yerli Avrupalılardan çok daha uzun bir süre, yüzyıllarca Kuzey Amerika topraklarında yaşamışlardır. O halde ilk sorunuza cevabım belirli bir kuralın olmadığıdır. Ortada kural oluşturabilecek bir durum yoktur, ancak birliktelik duyguları çok güçlü olan insanlar vardır ki onlara 'kendinizi birey olarak tanımlayın' diyerek işin içinden çıkamazsınız. Bu olmaz. Yani gerçekten sorunu çözecek ve işe yarayacak bir şeyden söz ediyorsak...

İkinci sorunuz çok daha zor bir soru. Ben kendi adıma bu soruya cevap vermenin çok zor olduğunu düşünüyorum ve bu soruyu soran ülke dışından insanlara bir yanıt vermek daha da zor. Çünkü, bir bakıma bu saf bir vaka. Ayrılmayı gerektirecek ekonomik bir motivasyon olmadığı kesin. Esasen, ayrılmak Quebec'de durumumuzu daha kötü yapar. Şimdi, tabii, ayrılma yanlısı arkadaşlar bana katılmıyorlar. Ama böyle olacağını gösteren çok şey var. Bana göre, kültürel varlığı devam ettirebilme *(survival)* için aynı şey söylenebilir. Sa-

nıyorum Kuzey Amerika'daki Fransızların kültürel varlığı, Fransızcanın taçlandırıldığı, yüzbinlerce İngilizce konuşan Kanadalının okullarda Fransızca öğrendiği ve bu ülkede yaşayabilmek için bu dilde yeterlik kazanmalarının gerektiği Kanada'nın yapısından faydalanmaktadır... Öyleyse, nedir mesele? Söylemek zor... Kendilerini bir halk olarak gören, fethedilmiş ve ilk zamanlarda ülkenin yapısında varlık gösterememiş bu insanların sahip olduğu, onlarca, hatta yüzlerce yıldır birikmekte olan, içten gelen çok güçlü hisler söz konusu. Bir bakıma, bugün Kanada'nın geçmişinde yaptığı bazı hataların bedelini ödüyoruz; geçmişte, Fransızca konuşan halka yer açacak gerçek bir cömertliğin olmayışının bedelini...

Ne yapılabilir? Ne yapılacaksa o döneme ait hafızası oldukça zayıflamış bir kuşağın yükselmekte olduğu bugün daha olası. Benim yaşımdaki insanlar, yaşadığımız aşağılayıcı muameleleri hâlâ anımsıyor; o zamanın eşitsizlikleri bu insanların hatırlarında. O nedenle, bunların çoğu, son derece sert ayrım yanlılarıdır. Çocuklarımın yaşındakiler içinse aynı şey söz konusu değildir. Hatta onlara eskiden, bundan kırk yıl önce durumun ne kadar kötü olduğunu söylediğinizde şaşırırlar, size zor inanırlar. Ve bu insanlar, bir bakıma, iki yöne de gidebilir. Onların hayal gücünü yakalayabilecek bir vizyon gerekmekte. Şu an, bağımsızlık yanlıları, onlara kendi bağımsız devletleriyle yapabileceklerini anlatan ütopik hayallerle dolu, yeni bir devletin cömert vizyonunu sunuyorlar.

Başka bir rüya daha var: İçinde gerçek bir çeşitliliği barındıran, farklılıklara açık bir toplumun rüyası. Benim rüyam. Bunu ortaya koyabilmeyi isterim. Çünkü bugün olacaklar, son kertede hangi rüyanın ya da vizyonun bu genç kuşağın hayal gücünü ateşleyeceğine çok bağlı. Gerçekten sonucu belirleyecek olan şey bu. Ve benim tarafımdaki insanlar, böyle bir vizyonu dile getirmekte pek başarılı değiller. Argümanlarını ekonomik maliyet gibi şeyler üzerinden kuruyorlar ve kağıtta tezleri güçlü görünebilir. Ama bu tezin kafaları ve gönülleri kazandığı söylenemez. Davamızı, çokkültürlü bir toplum içinde yaşama ilişkin bir vizyon üzerine kurmalıyız. O zaman göreceğiz. Beş yıl zarfında buraya geri dönebilirim ve kimin kazandığını görürüz. Şu anda tek cevap, bu meselenin üstesinden gelmenin tek yolu budur.

Çeviren: Nilgün Uygun

majüskül

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Gücünün Söylemi Olarak Türkçe Üzerine: Giriş Niteliğinde Geçici Notlar

(Bölüm I)*

Şerif Mardin

Giriş

Modern çağda, Osmanlı tarihi üzerine yazılar yazmanın güçlüklerinden biri, Osmanlıların çöküşüyle ilgili olarak ancak yakın zamanlarda sorgulanan bir yorumun kristalleşmiş olmasıdır. Ulaşılabilir olan tarih araştırmalarının çoğu, daha eski dönemlere ait tarih yazımının biraz darca olan sınırları içinde gidip

* Bu bildiri, daha geniş kapsamlı bir projenin bir parçasını oluşturuyor; bu projede XIX. yy.'da Osmanlı Türkçesinin "yerelleştirilmesi" araştırılıyor. Bu yazı, bu konuda ulaşılabilir durumda olan öğeleri bir araya toplayan bir bildiridir.

Burada Prof. Fahir İz'e teşekkürlerimi sunmak isterim. Bkz. onun *Türk Edebiyatında Nesir* adlı kitabı, İstanbul, 1964. Bu konuyu ilk kez gündeme getiren ve ayrıntılarıyla işleyen Prof. Fahir İz olmuştur.

gelip durmuştur. Ama bundan da önemli olan, Osmanlılar'ın çok zengin tarihini kapsayan bilgilerin yetersizliğidir. Osmanlı tarihini, Batı Avrupa tarihinin bir eklentisi gibi gören kavramsal engeller, sağlıklı çözümlemeye bir kez daha ket vurmaktadır: Böylesi topolojik yalınlaştırmaların en sık rastlanan örnekleri, Marksizm ve Wallersteincı bakış açılarıdır.

Osmanlılar, sınıflandırılamama hastalığına da yakalanmış gibidirler: Osmanlılar Sünnî Müslümanlardı, ama yüzeyin altında heteredoks akımlar dolaşıyordu; bu akımlar bazı bakımlardan Sünnî Ortodoksluk ölçüsünde kurumsallaşmıştı. Osmanlılar, Sünnî-Hanefî'ydiler - yani Ortodoks'tular; ama aynı zamanda Maturidî ve Mürcîî'ydiler de; bu son iki okul bir ölçüde dinde geniş görüşlülükten yanaydı. Osmanlılar, İslamlığın bayraktarlarıydı. Kur'an kutsal kitaplarıydı; Kur'an'ın dili olan Arapça, yani Allah'ın kelamı da Türk ilkokullarında öğretiliyor ama dinsel tören gereksinmeleri dışında hemen unutuluyordu. Aslında hem gündelik yaşamda, hem de devletin beyannamelerinde, bu arada popüler kültürde Türki-Orta Asya törenlerin yankılandığı kalıntılarda Türkçenin kullanılması nedeniyle İslamlık-öncesiyle gizil bir bağlantı hâlâ korunuyor ve sürdürülüyordu. Bunların hepsi, ne İslam'ın genel tarihiyle uyum içindedir, ne de Kadı Birgevî (ölümü 1573) gibi Osmanlıların taşralı köktendinci vaizlerince ya da İmparatorluk'un İslamcı temellerini vurgulayan "Sultanların aynaları"nın yazarları tarafından öne sürülen yorumlarla uyum içindedir. Osmanlı tarihi, aynı zamanda Dünya tarihinin hâlâ *Türkenfurcht* ve oryantal despotizm havasıyla çevrelenmiş olan Batı Avrupa'daki en iyi tarih çevrelerinde yaşamayı sürdüren bir yönüdür. Bu nedenle bu tarih, ta başından başlanarak anlatılması gereken ve derinlikli çözümlemelere pek izin vermeyen bir öyküdür. Bu öykü burada da böyle anlatılacaktır.

Temalar

Aşağıdaki yazıda, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. ile XX. yy.'lar arasında geçirdiği dönüşümde üç önemli çerçevenin altı çizilmeye çalışılacaktır. Bunlardan birincisi, Osmanlı tarih yazımında görece yakınlarda ortaya çıkan bir tema, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yy.'dan başlayarak karşı konamaz bir çöküş sürecine girmediğidir. O sıralarda İmparatorluk, kendi kurumsal ilkelerinin oluşturduğu çerçevenin içinde oldukça başarılı bir biçimde reformdan geçirilmiştir. Devlet-yönetim uygulamalarının bu yollarla başarılı bir biçimde, "muhafazakâr" bir yaklaşımla yeniden belirlenmesi, savaşların yürütülmesiyle ilgili yeni sorunların ortaya çıkması nedeniyle öne çıktı – Osmanlılar gibi askeri bir *mythomoteur*'ü[1] olan bir toplum için bu, merkezi önemde bir sorundu. Savaşların yürütülmesiyle ilgili sorunlar vergilendirmeyle ilgili bazı sorulara yol açıyordu; bu gibi sorunların çözülmesi yolunda girişilen ilk reformcu çabada (yaklaşık 1650-1700) Osmanlılar başlangıçta seçtikleri yolu şu anlamda sürdürdüler: Değişiklikleri, sistemin temellerini değiştirmeden gerçekleştireceklerdi.

1 *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Ait Kaynaklar*'da "Kitâb-ı Müstitâb", yay. Yaşar Yücel, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 2.

Burada önerilen ikinci fikir şudur: Osmanlı Devleti'nin güçlenmeye başlamasından hemen sonra (XV. yy.) merkezi yönetimle Osmanlı din kurumu arasında apaçık görülen bir fay hattı oluşmuştu; ayrıca, çelişik görünse de, bu fay hattı Osmanlı tutucu reformlarının ilk aşamasında tam bir çatlağa dönüştü.

Bu fay hattını ele veren belirti şuydu: Ulema sıradüzeninin başında bulunan Şeyhülislam, her ne kadar Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) zamanına gelindiğinde, (Saray'da verilen eğitim dışında) her türlü Osmanlı Müslüman eğitimini çoktan denetimi altına almış olsa da, asıl siyasal gücü ele geçirmesi ancak 1574'ten sonra oldu.[2] Bu tarihten önce Şeyhülislamın uğraştıkları, Osmanlıların, hızını XVII. yy.'a kadar sürdüren İslamlığı kabul etmelerinden önce gelen bir dizi siyasal uygulamaydı. Bu uygulamalar açısından can alıcı önemde olan şey, *kanun*'du – yasalaştırılmayı bekleyen bir dizi laik yönetsel ve akçasal kurallar ve özetler bütünü. İlkesel açıdan bakıldığında Müslüman çevreler için bu, biraz zor bir durum yaratıyordu – Osmanlı yönetiminin sırrı bu din adamları arasında "raison d'Etat" ile bir özdeşleşme oluşturmaktı. Bununla birlikte, zamanla dinsel yapı din adamları için özerk bir kimlik alanına dönüştü. Bütün çalkantılarına karşın, Osmanlı tarihinde izi sürülebilecek bir süreklilik öğesi varsa bu, iyi ve kötü zamanlarda içsel tutarlılığa sahip bir imparatorluk idealinin zihinlere iyice kazınmış olmasıydı. *Devlet*'in anlamı zamanla değişikliğe uğramış olabilir; ama devlet kendi kısır kişisel çıkarlarından çok devletin sürdürülmesine ilgi duyan bazı görevliler bulmuştu. Gianfranco Poggi şunu savunur: Avrupa'da, mutlakçı yönetimin yükselmesiyle "devlet, bir bakıma, toplumun geniş kesiminden kopup uzaklaşarak kendine özgü bir düzeye çekilmiştir"[3]; ama bu, Osmanlılar tarafından çok daha erken bir tarihte keşfedilmiş gibi görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ayırıcı özelliği, modern zamanlarda, kendi kendine hız veren bir "modernleşme" yoluna girmesini olanaklı kılmıştır; bu yola o zamanlarda da, o zamandan bu yana da, çoğunluğu İslam kültürünü benimsemiş olan başka toplumlarda başarıyla girilmiş değildir. Birbiriyle çok yakından bağıntılı iki sürecin, Türk kültürünün yeniden dönüp gelmesiyle devletin yeniden canlandırılmasının iç içe geçerek gerçekleşmesi, bu başarıyla bağıntılıymış gibi görünüyor.

1574 yılı, İmparatorluğun kurumsal anahatlarını pekiştirirken şeriatın gücünü de gittikçe arttırdığını simgeleyen bir yıl olmuştur. Şeriat, Osmanlı gündelik kültürünün bir yönünü nitelendirmeyi sürdürse de, XVIII. yy.'a gelindiğinde din kurumu, siyasal etkisini büyük ölçüde yitirmişti. Bu, fay hattında yeniden oluşan gerilimlerin bir parçasıydı. XVII. yy.'da, kaynakların merkezileşmiş bir devletin yerleşmesine yönlendirilmesi yolundaki muhafazakâr çaba, daha önceki zamanlarda devletle din kurumunun birbiriyle bağlantısının yerine, birbirinden giderek ayrılan iki birim koydu: *Devlet olarak* varlığını sürdürmeye çalışan bir devlet ve toplumsal-siyasal sistemin dış çeperlerine itilmiş bir

2 Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* III, II. Bölüm, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1982, ss. 449 ve Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*, çev. N. Itzkowitz ve Colin Imber, Londra, Weidenfeld and Nicholson, 1973, s. 172.

3 Gianfranco Poggi, s. 78.

dinsel kurum. Bu süreç çok uzun zaman aldı ve iki kola ayrılma durumu, ilk kez açık seçik olarak ancak XIX. yy.'da, Batı yönetim modeli örnek alınarak reformlara gidildikten sonra görülmeye başladı. Çelişik görünebilir: İnsan ilişkileri ve toplumsal davranışlar için bir ideal olarak İslam'ın rolü devam etse ve zamanla daha güçlü bir duruma gelse de, bu arada dinsel kurumun siyasal konumunu yeniden kazanma yolundaki çabaları giderek zayıflıyordu. Ama ancak XX. yy.'a gelindiğinde, devletle olan bağlantılarından kurtulduktan sonradır ki, Türk İslamı yeni bir kaynağı, yani idealini yüceltmek amacıyla yerli dil olarak Türkçenin kullanılmasını keşfetti – devlet bunu çok daha önce başarmıştı.

XVII. yy.'ın sonunda Osmanlı devlet adamları, başlangıçtaki Osmanlı siyasal formülünün yeniden düzenlenmesinin beklenen sonuçları vermediğini görünce –çok yavaş davranarak– Batı Avrupa ordularını model alan bir askeri kurum oluşturmaya (1730-1826), daha sonra da Avrupa'daki aydınlanmış despotluktan esinlenen bir yönetim oluşturmaya geçtiler.

Üçüncü önerim, devlet içinde gömülü kalan ve kanımca devletin oluşturucu bir öğesi olan "Türklük" öğesinin XIX. yy. boyunca yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Osmanlıcaya karşı "Türkçe"nin öne çıkması, bu dilin, "iktidarın söylemi" olma işlevinden geliyordu. Bu da, *devlet olarak* devlet ayrışımının zorunlu olarak getirdiği bir sonuçtu. Bu, *Türk Edebiyatı'nda Nesir* (İstanbul, 1964) adlı çığır açıcı kitabında Prof. Fahir İz'in ileri sürdüğü, bu nedenle de kendisine borçlu olduğum bir görüş. Öte yandan, Türkçenin yükselişi, çok iyi bilindiği gibi, modern Türk milliyetçiliğinin can alıcı bileşeniydi.

Başlangıçtaki Formül

Osmanlıların başlangıçtaki hükümet yönetimi formülüne yaptıkları başlıca katkı, eski dünyada ve Ortaçağ'da zaten çok iyi bilinen bir yönetim biçimini mükemmele yakın bir noktaya getirmeleri oldu. Bu yöntem, İslamlık tarafından Orta Asya'da yayıldığı sırada bu dini kabul eden Türk-Moğol grupları arasındaki toplumsal örgütlenmenin kendine özgü garip yönleri nedeniyle benimsenip kullanılmıştı. Bu yöntem, orduda ve hükümette "köle" kökenli kişileri çalıştırmaktı. Bu öncül örnek, şöyle anlatılmıştır:

Halifenin [Mu'tasım 833-842] kişisel askeri muhafızları –bunların arasında parayla satın alınmış köleler vardı– halifenin kişisel kölelerinin emri altına sokulmuyordu; bunlar daha çok toplumda itibarı olan özgür kişilerin emrindeydi. Bu tutum, Halife'ye Müslümanlar arasındaki hizip çatışmalarının dışında kalabilme olanağını, özellikle de Horasan birliklerinin egemenliğinden bağımsız kalmasını sağlıyordu (Horasan birlikleri, Halife'den çok yarı bağımsız Taîrid kumandanlarına sadıktılar). Bu köleler çoğunlukla Avrasya steplerinden getirilmiş Türklerdi...[4]

Osmanlılar bu kullanımı, tarımla uğraşan Hıristiyanların çocuklarını ala-

4 Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, Cilt I, *The Classical Age of Islam*, Chicago ve Londra, The University of Chicago Press, 1974, s. 482.

rak[5] ve bunları "Saray okulu"nda eğiterek sistemleştirdiler ve kurumlaştırdılar. Bu devşirmeler, bundan sonra din adamlığı, katiplik ya da askerlik gibi meslekler için hazırlıktan geçiriliyorlardı.[6] Amaç, bu gençlere "Sultan'a eksiksiz itaati ve sadakati"[7] öğretmek ve aşılamaktı.

"Bu erkek çocukların Yunanlı, Sırp, Bulgar, Arnavut ya da Rus kökenli olduklarına bakılmaksızın geçmişle olan bütün bağları koparılıyordu. Sarayda tam bir Müslüman ve Türk eğitiminden geçiriliyorlardı; öğretmenlerinin hepsi Müslüman Türklerdi. Her şeyden çok da bunlar, Osmanlı Sultanının köleleriydi; onun çevresinde imparatora yakışır bir grup oluşturuyorlardı ve her türlü konuda bütünüyle ona bağımlıydılar. Bu kişiler, Anadolu Türklerini ya da başka herhangi bir grubu kendileriyle eşit görmüyorlardı; hanedan için olduğu gibi, onlar için de Cihad en yüce ideal, bir tür bütünleştirici ideolojiydi."

Burada, bu betimlemeden pek açık olarak görülemeyecek iki noktayı belirtebiliriz. İlk olarak, bu *ideal* imparatorluğun ilk kurulduğu günlerden beri, uygulamalarda sık sık zedeleniyordu. "Özgür" Müslümanların resmi görevlere yükselmeleri için çeşitli yollar vardı. İkinci olarak, Hıristiyanların *devşirme* diye adlandırılan toplanmasına 1703 yılında son verilmiş olsa da, bu tarihe gelindiğinde Sultanın bu yolla toplanan hizmetkârlarının oluşturduğu sınıf, Osmanlı siyasal kurumlarına damgasını vurmuştu. Bu damganın bir kısmı, bir Osmanlı memurunun, egemenin (Sultanın ya da Vezir-i Azamın) iradesine bağımlı oluş biçiminde kendini gösteriyordu; dayanan bir kısmı da Balkanlar'ın – devşirme yapılan toprakların – İmparatorluk içinde kazandığı merkezi önemden geliyordu. Burası, Osmanlı mahkemelerinin, yasa ve düzen uygulayıcılarının en yoğun olarak bulunduğu bölgeydi.[8] Bu, aynı zamanda bir anlamda Avrupa siyasetinin sürekli etkisine açık bir kapı demekti. Daha sonra, XVIII. ve XIX. yy.'da Osmanlı reformcularının Yunanlılara, Ulahlara, Transilvanya'dan gelen Üniteryen mültecilere, kaçak Fransız ve İtalyan paralı askerlerine yaslanmaları için açık bir kapı oluşturuyordu. XVIII. yy.'a gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu bu gibi gayet incelikli yollarla, bu arada Habsburg İmparatorluğu'na karşı çıkmasında görüldüğü gibi çok daha açık nedenlerle bir *Avrupa* gücü durumuna gelmişti.

Osmanlı sisteminde, Saray'ın yukarıda betimlediğim köle "görevli"si, Metin Kunt'un çok iyi tanımladığı bir yönetim sistemine bağlıydı.[9]

"Osmanlıcada taşra yönetimi için kullanılan *dirlik* terimi çok şeyi ele veren bir anlam taşır. *Dirlik*, sözcük anlamında geçim demektir ve sistemin özünü dile getirir; sistemin özü de, devlete hizmet eden memurlara gelir sağlamasıdır. *Dirlik*, bir bölgede bir resmi görevliye ayrılan devlet gelirlerini gösterir. Bu gelirleri Sultandan ve onun kullarından toplama süreci içinde memur, ekilip biçi-

5 İnalcık, *The Ottoman Empire*, ss. 7-8.

6 a.g.y., s. 78.

7 a.g.y., s. 80.

8 Andreas Birken, *Die Provinces des Osmanisches Reiches*, B. L. Reichert Verlag, Wiesbaden, 1976, 2. ve 4. ek haritalar.

9 Metin Kunt, *The Sultan's Servants*, New York, Columbia University Press, 1983, s. 9.

len toprakları ve diğer ekonomik etkinlikleri denetliyordu; ayrıca, kendine ait bölgede kanun düzenini sağlıyordu. . . *Dirlik* sahiplerinin çoğu askerlerdi; devlete karşı birincil sorumlulukları, Sultan'ın seferlerine katılmaktı; ellerindeki *dirlik*'in gelirlerinden bu seferlerin masraflarına katkıda bulunuyorlardı."[10]

Dirlik, bu mevkiye getirilen subayların rütbelerine göre üç kategoride ortaya çıkıyordu. Bunların en küçüğü ve en önemli olan birimi oluşturan *timar*'dı. Her bölge, belli sayıda alt bölüme ayrılıyordu; bu bölümlerin başında da sulh hakimi ya da *kadı* bulunuyordu; bu kişi sivil, ticari ve suçla ilgili meselelere bakan dini bir görevliydi. Kadı, Sultanın emriyle tayin ediliyordu; kadının yaptığı iş, yukarıda vurgulanan fay hattını şu anlamda çok açık ve çok iyi bir biçimde yansıtıyordu: Kadı, iki ayrı hukuk kaynağından yararlanmak zorundaydı: Şeriat ya da İslamlığın yasal ilkeleri ve Kanûn, başka deyişle Sultanın belli bir bölgedeki uygulamalarla ilgili fermanlarından ve bütün İmparatorluk için çıkarılmış olan[11] genel yasalardan oluşan yönetime ait kurallar topluluğu. Bu iki alan arasında her zaman gizli, zamanın geçmesiyle de giderek kendini daha açık gösteren bir sürtüşme vardı; çünkü ilkesel olarak Ulema, İslam yasasının, otoritenin en önde gelen yasallaştırılma biçimi olduğu ama uygulamaların çoğu zaman bu yasanın yaptırımlarına ters düştüğü kanısındaydı. Kanûn, yönetimin özünü oluşturuyordu ve Ulema da kararlarını bu Kanûn'un anahatlarına uydurmaya çalışıyordu. Üstelik, devletin çıkarlarına ters düşecek şekilde davrandıklarından kuşkulanıldığında, Sultan din adamlarına karşı bağışlamaz ve acımasız bir tutum sergiliyordu.

Medrese denen İslam din okulunda eğitilmiş ve yüksek diplomalara sahip en seçkin Ulema, aylıklarını ödeyen devlete bağlıydılar. Bu yüksek mevkilerde bulunanların, yani hocaların, hakimlerin ve hukuk bilginlerinin hemen yanı başında, Sufî cemaatlerinin, vaizlerin, gezgin dervişlerin ve ele avuca sığmaz Medrese öğrencilerinin oluşturduğu çok geniş ama dağınık bir grup yaşıyordu. Sufî cemaatleri, merkez tarafından denetleniyor, ama dinsel vakıflardan gelen kendi kaynaklarıyla geçiniyorlardı: "Aşağı düzeydeki din adamları" parasal olarak çoğu zaman yerel cemaatler tarafından destekleniyorlardı. Üst düzeydeki Ulema, evlilikler yoluyla ve İslamlık bilgisinin kuşaklar arası akışı nedeniyle birbiriyle kenetlenirken, yoksul din damları halka daha yakındılar; çoğu zaman baskıcı bir vezir sayılan ya da halkına haksız davrandığı düşünülen bir Sultan karşısında, yönetime karşı çıkan akımlara ya katılıyor ya da öncülük ediyorlardı.

Saray "köleleri"nin, askeri timar sahiplerinin ve din kurumunun oluşturduğu bu üçlü formül, elbette Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal-siyasal düzenlemelerin aşırı yoğunlaştırılmış bir tablosudur. Bu formülün sırrı şurada yatıyordu: Bu sistem, kendi içinde, seferler için asker, bir vergilendirme düzeni, bir taşra yönetimi ve yasal yönetim sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun "çöküşü" bu sistemin içten dağılması sonucunda oldu.

10 a.g.y., s. 12.
11 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 71.

"Osmanlılar, 1526'da Mohaç'ta Macar ordusunu yendikten ve sonraki onyıllarda bu toprakları aşama aşama fethettikten sonra Habsburg İmparatorluğu'yla ve çok farklı bir Avrupa'yla karşı karşıya kaldılar. Rönesansla ve Reformasyonla bağlantılı görülen dinsel, toplumsal, siyasal, ekonomik, bilimsel ve teknolojik değişiklikler, daha iyi düzenlenmiş, daha güçlü devletlerin gelişerek ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştu: Bu devletler, yöneticilerinin başkanlığında ve merkezi hükümet altında çok daha büyük bir birlik içindeydiler ve bilimdeki ilerlemeleri askeri teknolojiye çok çabuk uygulayabiliyorlardı. Bunun getirdiği sonuç, XVI. yy'ın aşağı yukarı ortalarından başlayarak, Osmanlıların Orta Avrupa'da gösterdiği ilerlemenin neredeyse bütünüyle kesilmesi oldu."[12]

Silahlı süvarileri sağlayan timar sahiplerinden oluşan eski sistem, bu gelişmeler karşısında ayakta kalamadı. Bunun tersine, XVI. yy'ın ikinci yarısında, "Avrupa'nın en önde gelen ordusu"[13] olan yeniçeri birliklerinin dikkate değer ölçüde ve anarşik bir biçimde büyümesine tanık olundu. Yeniçeriler, tüfek kullanmaları nedeniyle, Batılı ordularla bir anlamda eşit durumdaydılar. Sipahiler, "İspanyol karesi" gibi manevralarla çalışan Batılı ateşli silahların karşısında zayıf duruma düştükçe yeniçerilerin sayıları arttı. Osmanlı piyadelerinin sayıca böyle artması hazinenin de yükünü artırdı. Devlet gelirleri, taşradaki sipahilere öncelikle dirlik sistemi yoluyla dağıtılıyordu; bu da yeni savaş masrafları için gerekli olan düzenlemelere nakit para sağlamaya yetmiyordu. Gelir toplama sisteminin yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Benimsenen strateji, timarı boşaltmak, toprağı vergiye bağlayacak bir çiftlik ya da saraya ve merkezi hükümet çalışanların destek sağlayacak bir araç haline getirmekti.[14] İmdi, resmi görevlilere sürekli bir düzenleme içinde belli sayıda devlet geliri sağlandı. Mülkiyet hakkıyla sahip olunmasa da bunlara *"ber-vech-i çiftlik"* adı verildi. Haklarını hâlâ ellerinde tutmakta olan timar sahipleri de özel vergiler ödemek zorunda kaldılar, yabancılaşıp uzaklaştılar, seferlere katılmaz oldular ve çok sayıda isyana karıştılar.

Öte yandan, dışarıdan bakan gözlemcilere yalnızca askeri bir oluşum olarak görünen yeniçeriler, başlangıçtaki formülde yapılan değişikliklerle dönüşüme uğradılar; etkisini Saray'da hissettirebilecek, siyasal güçlerini kısıtlama çabaları görüldüğünde ya da kendilerine yeni savaşma yöntemleri öğretilmek istendiğinde, bir çok isyana elebaşılık edebilecek bir siyasal varlık durumuna geldiler.[15]

XVII. yy'ın ortalarına gelindiğinde, merkezden atanan yeni valiler, Osmanlı yönetiminin dayanak noktası olmuştu. Bu valiler, artık çok geniş kaynakların denetimini ellerinde bulunduruyorlardı ve küçük bir orduya benzeyen kocaman maiyetleri vardı.[16] Bu maiyetler, gelir toplamada yardımcı elemanlar olarak resmi sıfatı bulunmayan yerel seçkinlere zamanla daha bağımlı bir duruma

12 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 78.
13 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 68.
14 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 80.
15 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 11.
16 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 93.

geldiler; bu da, XVIII. yy'da yeni bir grup ayanın kodamanın ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Gene de, bütün bunlar birarada göz önüne alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir reform gerçekleştirilmiş oluyordu.

Osmanlıların toplumsal-siyasal sisteminde sözü edilmesi gereken son bir öğe de zanaatçılar ve onların destekleyici örgütleri olan loncalardır. Ortaya çıktığı ilk dönemlerde, Osmanlı lonca sistemi yarı bağımsızdı. Burada örnek alınan model, Ortaçağ'daki İslam kurumu *fütüvvet*'ti:

"Sözcük anlamında 'delikanlılık' demek olan *'fütüvvet'*, dostça sadakat ve alicenaplıkla ilgili pek çok ideali ifade ediyordu. . Farsça'da buna denk düşen terim (*civanmertlik*) de, sözcüğün gerçek anlamıyla gençlik demekti. (Türkçe'de *fütüvvet* sahibi kişi için kullanılan terim *ahi*'ydi.) Fütüvvet terimine, erkekler kulübü anlamında ilk rastladığımız yerde bu terim üst sınıf örgütleri göstermek için kullanılmıştır... Yüksek Halifelik döneminin sonlarına gelindiğinde... bu terim daha çok aşağı kentsel sınıftan erkeklerin oluşturdukları kulüpler için kullanılır duruma gelmiştir... Bu kulüplerin hepsinde ortak olarak bulunan idealist bir hava vardı; üyelerin birbirlerine karşı koşulsuz sadakati vurgulanıyordu; bir tür gizli, özel tören uygulanıyordu."[17]

Osmanlı devleti büyüdükçe loncaların özerkliği kısıldı. Gene de, loncalar özerkliklerini bir ölçüde koruyabildiler.

"Zanaatkârların hükümete karşı direnmelerinin en etkin aracı, dükkânlarını kapatmaları ve üretimi durdurmalarıydı; bu, köylülerin toprakları terkedip gitmeleriyle eşdeğer bir şeydi. Bunun tipik bir örneği, 1651'de İstanbul'da zanaatkârların ayaklanması oldu. Hükümet, zanaatkârları, el konmuş bazı malları aşırı yüksek fiyatlar ödeyerek almaya zorladığında ve altının geçerli ederinin üçte biri oranında fiyat belirlediğinde, çok büyük bir esnaf kalabalığı vezir-i azamdan adalet talep etmek üzere Humayun'na başvurdu. Buradan, kuvvet zoruyla uzaklaştırıldılar; bu nedenle, ertesi gün dükkânlarını kapattılar ve alemlerinin altında toplandılar. Bir görgü tanığının anlattıklarına göre, 150.000 kadar insan toplanmıştı; çoğunun elinde silahlar vardı; sonunda Sultan'ı, vezir-i azamı azletmeye zorladılar. O sıralarda devleti dehşete gark eden yeniçeriler cuntasının iktidarına meydan okuyan ilk olay bu oldu."[18]

XVIII. yy'da görülen bir gelişme de loncaların yavaş yavaş gücünü yitirmesi oldu; bu da devletin konumu güçlendirdi. Bu, Osmanlı'nın "çöküşü"nün ve bu çöküşün yol açtığı ilk "muhafazakar" yerel çözümlerin verilebilecek en kısa özetidir. Başlangıçtaki formülün geçerliliğini yitirmesine koşut olarak enflasyonist baskılar, ayaklanmalar, isyanlar, köylülerin köylerden şehirlere kaçmaları, yasanın ve düzenin zayıflayıp parçalanması, Saray'da yozlaşma, rüşvet ve adam kayırmalar görüldü.[19]

Osmanlıları, timar sistemini iyileştirerek, orduya etkinliğini yeniden ka-

17 Hodgson, *The Venture of Islam*, Cilt I, s. 126.

18 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 161.

19 Stanford Shaw ve Ezel Karan Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt I, Cambridge, Cambridge University Press, 1976/1988, ss. 169-215

zandırarak eski yönetim formülünün tutarlılığını geri getirme yolundaki çabaların son aşamaları, Vezir-i Azam Fazıl Mustafa Paşa'nın (1689) dönemine rastladı. Ama Fazıl Mustafa Paşa da, halefleri de, Avusturya'yla Rus Deli Petro'nun (1609-1725) birlikte giriştikleri bir saldırıya karşı koyacak güçte değildiler. Bu *gerçek* çöküş, Karlofça Antlaşması'yla (1699) sonuçlandı; bu da Osmanlıları kesinlikle savunma konumuna itti. Bu çok önemli değişikliklerin ortasında, üç yapısal özellik kendini gösterdi: Bunlardan biri, içinden birkaç vezir-i azam çıkarmış olan Köprülü ailesinin gücü ele geçirmeye başlamasıydı [gücün, askeri becerileri olan görevlilerden siyasal becerileri olan görevlilere geçtiğini gösteren bir belirtidir bu].[20] İkincisi, kentsel olsun, kırsal olsun *Müslüman olmayan halklar* sorunlarına giderek daha büyük bir dikkatle yaklaşılmasıydı. Üçüncüsü de bir dizi sofu vaiz olan *Kadızâdeler*[21] tarafından öne çıkarılan dinsel uyanış hareketiydi. Kadızâde hareketi, merkezî otoriteye karşı girişilen halk isyanı hareketinin paradigmatik biçimi olarak özel önem taşır.

XVII. yy'da Şeriat, devlet işlerinde görece önemli bir yer edindi; ama yüzyılın sonuna gelindiğinde, yüksek Ulema arasında yarı-soylular sınıfı yaratan bir toplumsal kayma nedeniyle zayıfladı. Buna ortodoksluğun gevşemesi ve hoşgörünün ortaya çıkması da eşlik etmiş gibi görünüyor; bunlar da kendini mistik spekülatif düşünceye yatkınlık ve bu arada mistik tarikatların gücünün artması şeklinde gösterdi. Öyle anlaşılıyor ki bu mistik tarikatların tekkeleri, kendilerine Ulemadan sürekli üyeler edinmişlerdi; bu merkezler artık, biraz Avrupa Rönesansını anımsatan çevrelere benzer bağımsız çevrelerde çalışmaya başladı. Bu tekkeler, halka daha yakın olan ve tasavvufun yükselişini tümtanrıcılığın sihirli bahçesine kaçış olarak gören alçak gönüllü ya da taşralı Ulema tarafından kızgınlıkla karşılanıyor ve hem heterodoks hem de soylu denerek eleştiriliyordu.

Popülizmle birlikte ortodoksluk, Kadızâde hareketinde özellikle belirgin olarak görülür. Bu hareketin önderi olan Kadızâde'nin Sarayda belli bir etkisi olsa da, onun yerine geçen Üstüvanî, halinden memnun olmayan yeniçerileri, dilencileri ve din öğrencilerini çevresinde toplamayı başardı. Bu kalabalığın yöneldiği iki hedef, devlet görevlerinin parayla satılması ve İslamlığın uygulanmasında hoşgörülü; özgürleştirici tutumları temsil eden Sufî tarikatlardı. Kadızâdeciler, Birgi kasabasından bir vaiz olan Birgevî Mehmet Efendinin (ölümü 1579) taşrada kendi çevresinde yaydığı sofu görüşleri destekliyordu. Taşradan gelen başka bir vaiz olan Balıkesirli Mehmet Efendi (1582-1635) de kendi fikirlerini Osmanlı başkentinde yaymaya girişti. Bu kişi, Osmanlıların Sultan I. Ahmet'in ölümünden sonra gelen "çalkantılı dönemi"nde öne çıktı. Yasanın ve düzenin yıkılmasının sonucunda İslam inancının kaybedildiğini açıklıyordu. Mehmet Efendi, Sultan IV. Murad'da (1609-1640, saltanatı 1623-1640) kendine bir müttefik buldu; IV. Murad'ın tütün içenlere karşı giriştiği kampanyalarda ona katıldı; ama İstanbul'da halinden memnun olmayan insanlara yaslanma

20 [1](1637-91) *EI* [2] V 261-262.

21 Bkz. Shaw ve Shaw, *History of Modern Empire* I, ss 206-207.

konusunda da dikkatli davranıyordu; böylelikle kendine sarayın hem içinde hem de dışında güvenli bir konum sağladı. Sufî tekkelerini inançsızlık merkezleri olarak hedef alıp onlara saldırmaya, üyelerini rahatsız etmeye başladı. Kadızâde hareketinin önderleri, sonunda Vezir-i Azam Köprülü Mehmet Paşa (ölümü 1661)[22] tarafından sürgüne gönderildi; Köprülü Mehmed Paşa, merkezin egemenliğini sert politikalar izleyerek yeniden kurmayı başardı (1656). Bu devlet olarak devleti – "muzafakar" reformlar aracılığıyla– yerine oturtmak için girişilen çabalarda son derece önemli bir adımdı. Bununla birlikte, bu defa da devlet politikasında yeni bir öğe ortaya çıktı; başka deyişle, din kurumuna devlette hiç yer verilmeyecekti. Bana öyle görünüyor ki bu sistem bir eşik oluşturuyor; bu eşikle devleti oluşturan başlıca özellikler – din kurumuyla ilişkileri açısından– öncesine göre daha da büyük bir özerklikle ortaya çıkmaya başladı.

Sofuların etkisi, II. Mustafa'nın (1664-1705, saltanatı 1695-1703) iktidarı boyunca da devam etti. Sultanın hocası Vanî Efendi, Kadızâde'nin izleyicilerinden biriydi. Vanî Efendinin damadı Feyzullah Efendi, Sultan tarafından Şeyhülislâm olarak atandı – bundan sonra Feyzullah etkisini o kadar arttırdı, öylesine girift entrikalara karıştı ki sonunda bütün İstanbul halkını kendine düşman etti. Zanaatkârlar, öfkeli vatandaşlar, paralarını alamamış olan yeniçeriler birleşerek bir halk ordusu oluşturdular; silahlanarak, olup bitenlerden habersiz Edirne'de dinlenmekte olan Sultana başkaldırdılar. İsyancı güçler Feyzullah'ı öldürdüler ve Sultanı tahtından indirdiler (1709).[23]

Kadızâde hareketi, tek başına bir olay değildi. Popülist vaizleri olan İslam kültüründe sık sık görülen ve çalkantılı zamanlarda ekonomik güçler içinde çırpınmakta olan halkı, yöneticinin çevresinde toplanarak ve iktidarı ellerinde tutanlara karşı isyan ettirmeleri biçiminde kendini gösteren bir örüntüyü izlemişti. Ama Osmanlılara özgü bağlamda bu hareket modern zamanlarda merkezi önemde bir toplum sorunu durumuna gelecek bu sorunun çerçevesini çizmiş oldu. Bu da, devletin toplumu denetlerken giderek daha çok tekelci bir tutum edinmesiydi; oysa din kurumu da, kendi başına, bir İslam toplumunda Şeriatın merkezi önemde olduğu yolundaki görüşünü desteklemek için halk güçlerini seferber etme çabası içindeydi; başka deyişle, devletle din birbirinden kopup ayrılıyordu. Kadızâde, herkesi kendine düşman eden açgözlülüğü nedeniyle başarısız oldu; ama, devlet XVIII. yy'ın sonundan başlayarak kendini Batılı bir çizgide yeniden düzenlemeye daha büyük bir dikkatle eğilirken, din protestoların daha açık bir odağı durumuna geldi.

Sufî tekkelerinin etkisi, hiçbir zaman popülist ortodoksluğun karşısına çıkacak kadar güçlü olmadı. Bu etki, "merkezci" İslam'dan herhangi bir biçimde sapmadığını göstererek kendini yasal kılmaya çalışmasıyla engellendi. Ama bu "tasavvuf" çevrelerinde toplanan kişiler, kökenleri itibariyle belirsiz ve döngüsel olan bir söylem kullanarak daha da dezavantajlı bir konuma düşüyorlardı. Sonunda, Kadızâde hareketiyle birlikte bu sorun, siyasal denetimi ele geçirme

22 *EI* 2 V 256-263.

23 Bkz. Shaw ve Shaw, *History of Modern Empire* I, ss 127-128.

yarışına dönüştü. Ortodoks din görevlileri, İslamlığa karşı diyerek tekkelere saldırdılar ve bu yantutuculuklarıyla siyasal merkezde denetimi ele geçirmeye çalıştılar. Devletin ve karşı-devletin parametreleri, bu yeni ortamda yeniden belirginleşti.

Bu karşıtlık XIX. ve XX. yy'larda kültür çevrelerinde "devletçilik" savunucularının Türkiye'nin kültürüyle ilgili olarak başlattıkları bir tartışma ile yeniden gündeme gelecektir; bu tartışmada "devletçiler" kültürün Türk kültürü olduğunu, buna karşılık dini liderler de İslam kültürü olduğunu savunuyorlardı. Bu, gerçekten de bir "icat" sayılabilirdi, çünkü din görevlilerinin gündelik yaşamda kullandıkları dil her zaman Türkçe olagelmiştir.

Devlet ve Konuşma Dili

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar İslam kimliklerine sıkı sıkıya sarıldılarsa da, peygamber yoluyla iletilenlerin dili olan Arapça, Osmanlıların seçkin resmi görevlilerinin resmi olmayan iletişimde kullandıkları dil değildi. Osmanlı resmi görevlileri öbür görevlilerle Türkçe konuşuyorlardı (örneğin, Şeyhülislamlar'dan biri Sultan III. Selim hakkında, "'Şevketlû Efendimiz tebdilde silah ile gezermiş ve hem tüfenk atarmış. Şevketlü efendimizin yüce himmeti cümlemize lazımdır,' söylesen de ol sevdadan fariğ olsun," diyordu. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, Kısım II, s. 499); resmi belgeler de Türkçe yazılıyordu. Arapçanın – ve daha yaygın olarak da Farsçanın – kullanımı, şaşaalı yazınsal yapıtlara ve bir avuç pek değerli yazıneriyle sınırlıydı. Devletle dinsel yapılanma arasında, daha önce anlattığım fay hattının, kurumsal rekabet ve sürtüşme alanlarında olduğu kadar, karmaşık bir biçimde Türkçe devlet *söylemine* yansıdığına inanıyorum. "Türkçe" söylem derken, Osmanlı "resmi belgeleri"nin, Farsçadan ve Arapçadan etkilenen, gene de, eski Türki halk dilinden izler taşıdığı söylenebilecek Osmanlı "resmi dili"ni kastediyorum. Bu söylem, Osmanlıların o eski Orta Asya-Türk kültürünü korumalarını sağlayan bir temelle de destekleniyordu: Osmanlı toplumunda Sultanlığın patrimonyal bürokrasisi, Orta Asya'dan kalma siyasal mirasın kurallarına dayanıyordu. Bütün bunlar, daha önce de belirttiğim gibi, çoğu zaman dinin dayattığı kurallara, Şeriat'a ters düşüyordu.[24] Bir takım uzlaşmalara gidilse de, devletin uygulamaları temelde genelde Türki dilinde yürütülüyordu. Türki dilinin, XIX.yy.'ın sonunda ve XX. yy. da, yeni bir "hayali" ulusal topluluğun dili olarak görece kolay yükselişini açıklayabilecek biricik neden budur.

Boşnakların, Hırvatların, Arnavutların din değiştirmek ve devletin en yüksek kademelerine getirilmek üzere toplanışı, Osmanlıların yüksek kademeli memuriyetlerini önce büyük ölçüde "Balkanlar'dan gelen insanlar"la, XVIII. yy. ve daha sonralarıysa Anadolululular ve Gürcülerle doldurdu. Nereden gelirlerse gelsinler, resmi görevliler İmparatorlukla ilgili işlerde Osmanlıydı, İmparatorluğun siyasal söylemini kullanma konusundaysa Türk-Müslümandı. Devletin dümenini nasıl kullanacaklarına ilişkin gündelik kavramlarla uğraşırken Türki

24 "Kan-un" *EI*[2] IV, 560.

dilini seçiyorlardı. 164 başvezirden yalnızca birinin Arapça konuştuğunu gösteren rapor bu görüşü desteklemektedir.[25] Türk-Arap arayüzüne bir içgörüm, XVIII. yy.'da Suriye'ye atanan Osmanlı görevlilerinin, kendilerini yerel dil ve kullanımlardan haberdar kılmak için *kâtip al Arabî* adını verdikleri bir yerli kâtibe bağımlı olmalarından sağlanabilir. Bu Türki kalıntı, özerk devlet ideolojisini bir ideoloji olarak güçlendirdi ve XIX. yy.'ın sonlarında "Türki"liğin devletle görece kolay kaynaşmasını sağladı.

"Türki"lik etiketinin ilk çeşitlemesi, soylarını prestijli bir Türk-Moğol hanedanına bağlama peşinde koşan Osmanlı sultanlarının şecereye ilişkin stratejileriydi. Daha sonra buna, Osmanlıların Müslüman olmayan toplulukları bir araya toplamak konusunda gösterdikleri özel başarılardan oluşan karşıt bir tema ve yeni yeni oluşmakta olan Sultanlık'ın resmi görevlilerinin, içlerinden çıkıp geldikleri, ama –imparatorluk kuran kişiler olarak- dizginleyip evcilleştirmek zorunda oldukları Türki-göçebe gruplara karşı duydukları kuşku eklendi. Bu kimliği ve (rastlantı eseri, üstü kapalı olarak "yöneten grup"u gösteren) "osmanlı" sözcüğünün anlamını yeniden yakalamanın en iyi yolu, Osmanlıların kendileriyle "kafir" Şii İranlılar ve bedevi Araplar arasına koydukları mesafeyi, bu arada her ikisinin de yazınsal becerilerini kullanarak nasıl bir sofistikasyon imajı çizdiklerini ve günlük kültürlerine nasıl derinden derine İslam kültürü öğelerini soktuklarını anımsamak olacaktır. Bununla birlikte, Türki temalar, bu arada devlet "söylemi", önce günlük dilin, sonra milliyetçiliğin kullanımı için yeniden yaşama döndürülmek üzere Osmanlı geri planında kalmıştır. Bu, üzerinde daha fazla inceleme yapılmasını gerektiren bir konudur.

İngilizceden çevirenler: Yurdanur Salman - Deniz Hakyemez

25 Pakalınlı, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, III, 88.

majüskül

İPEKYOLU MEDENİYETİNİN İKİ SÜTUNU: İRAN VE TÜRKİYE

İlber Ortaylı

Amin Maalouf ünlü romanı *Les Jardins de Lumière*'de bence ipekyolunu pek veciz tarif ediyor: İndüs ağzındaki Deb Hind kıtasının en önemli limanıdır: "Söylemek gerekir ki, kent, Doğu'nun unutamadığı yeryüzünün adil kralı ve evine dilenci keşişleri misafir etmekten gurur duyan büyük hükümdar Kanişka'nın mirasçıları olan Kuşhanlıların hayırhah egemenliğinde uzun süre yaşamıştı. Kuşhan prensleri her halde ve şartta adildiler ve her inancı himaye etmekte atalarını izlemişlerdi. Paralarının üzerinde yirmi sekiz inancın (dinin) sembolü vardı. Yabancı tüccar pazarının etrafında Aziz Thomas kilisesi, Poseidon, Anahita, Vişnu tapınakları, Allat ve Yamm ibadetgâhları, İskender zamanında yapıldığı söylenen bir sinagog ve Taksila yolu üzerinde Budist manastır ve stupaları vardı."[1]

İpekyolunun geçtiği, özellikle Maveraünnehr ve Küçük Asya bölgeleri bin yıldır dinlerin, medeniyetlerin mübadele edildiği bir bölgedir. Bu dünya tarihinin ilginç ve (sui generis) kendine özgü bir hattıdır. Hiçbir ticaret ve ulaşım

1 Amin Maalouf, *Les Jardins de Lumière*, 2. bölüm, IV. parça, s. 151

hattı medeniyetleri bu kadar birbirine karıştırmamıştır. Karialı ve İonyalı Yunanlılarla Peleponnes halkı birbirinden farklıdır, çünkü birinci grupta İran vardır. Maveraünnehr bölgesi halkları İran sayesinde İslamiyete girmiştir. Dinlerinin bazı ritüeli Zerdüşt dininden etkilenmiştir.

XI. asırda Selçuklu devletinin İran'da hâkim olması iki kavmin tarihinde ve medeniyetinde önemli değişiklikler yaratmıştır. Türk hâkimiyeti tarihi yönelim ve niteliğini muhafaza etmiş yani İran kültürüne olan hayranlık ve bağlılığını ortaya koymuştur. Selçuklu devletinin kitabet (kançılarya) ve edebıyat dili Farsça idi, ama hukuk dili, medrese ve yargı dili Arapçaydı. Kuşkusuz ordunun komuta dili Türkçeydi ve bu durum XI. yüzyıldan itibaren bütün Ortadoğu'da yaygındı. Bu dönemde Farsça bilmeyen Türklerin ayrı bir kategoride değerlendirildiği, hatta bizatihî Türk okumuş zümresinin bile sade Türkçe konuşanları küçümsediği, Mevlana Celâleddin Rumî'nin sadece Türkçe bilen hükümdarı "Melik-i tazîguyend" gibi tabirlerle zikrettiği biliniyor. İran devlet sistemi, arazi tahriri ve *ikta* denen özgün *fief* sistemini getirdi. Bizzat vezir *Nizamülmülk* bu kültürel mübadelenin somut timsalidir. Fars dili dolayısıyla Arap dili de Türkçeye girmiştir. Yoksa Türkçedeki Arap lugatı Türkler tarafından müstakil olarak alınmış değildir.

İpekyolu ticaretinin bıraktığı en önemli miras Türkiye'nin ismidir. Küçük Asya'ya İtalyanlar XI. asırdan itibaren *Turchia* veya *Turkomenia* diyorlardı. Türkler buraya *İklim-i Rum, Devlet-i Rum* (Roma İmparatorluğu) demelerine rağmen, isim bütün Avrupa'da böyle yaşadı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de adı oldu. Bunun gibi Fars şiirine ve Fars menkıbelerine hayran Türkler Firdevsi'nin ve diğerlerinin zikrettiği *İran, Eranşehr* gibi ülkenin eski isimlerini yeniden kullanmışlar ve birkaç asırdır ihmal edilen *İran* adı yeniden canlanmıştır[2]. Türkçede önemli bir Farsça kelime hazinesi olduğu gibi Farsçada da önemli bir Türk ve Moğol terim kalabalığı vardır[3]. Mükemmel ve yüksek düzeydeki Fars şiiri hiç kuşkusuz Türk şiirini XIX. asır sonuna kadar etkilemiştir. Türkiye'de esasen Hafız şerhlerinin sayısı çoktur. Hatta Bosna ülkesi en büyük Hafız yorumcusunu, XVI. asırda Sudî-i Bosnevî'yi yetiştirmişti. XVIII-XIX. yüzyıllarda İran şiiri uzmanları ve bilhassa Hafız yorumcuları Türkiye'de İran'dakinden daha çoktur.

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu Türkleşiyor. Ama bu süreç aynı zamanda İran medeniyetinin Küçük Asya'da da yeniden görünmesi yani restorasyonudur. Yeniden diyoruz, çünkü Küçük Asya İran medeniyetini M.Ö. 6. asırdan beri tanıyordu. Bu sefer İran üzerinden gelen Türkmen göçebeler, Türk askerler, Türk zanaatçılar yanında İranlılar da vardı ve ünlü tarihçimiz Köprülü'nün de dediği gibi şehirlerde Farsça konuşan önemli miktarda bir İranlı nüfus olmalıdır[4]. Loncaların nizamı, zanaatkârlık ve tüccarlık terimlerinde (Bezzazistan

2 Bert Fragner: Zur Geschichte des politischen Begriffs "İran" *Studia Semitica necnon Iranica*, 1988, Köln, s. 30.

3 Bu konuda öncü derleyici bir çalışma Dörfer'in *Türkische und Mongolische Elemente im Neu Persischen* başlıklı 4 ciltlik ünlü eseridir. Burada yer alan deyimler günlük hayat kadar askerliği ve tarımı da kapsıyor. 1963-75 yılları arasında Wiesbaden'de Franz Steiner yayınevi tarafından yayımlandı.

4 Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK Ankara, 1959 baskısı, s. 75-76

veya *bedestan* başta olmak üzere) kethûda, bazergân, baha (ahalı) gibi terimler İran-Türkiye ticaretinin kalıntılarıdır. Bu ticaret ustaları, şairleri, âlimleri ve nihayet zengin kütüphaneleri İstanbul'a ve diğer Türk şehirlerine getirmiştir. Türkiye her zaman İran seçkinlerinin bulunduğu ülke olmuştur.

Hiçbir dil Türkçede Farsça kadar etkin olmadı; bu sadece devlet hayatında değil askerlikte (süvari, piyade) ve sanatta, ev hayatında (merdiven) veya İranda kaybolan kelime *avîze* gibi kelimelerin kullanılmasıyla da görülebilir. Fakat asıl önemlisi devlet bürokrasisidir. Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Humayun'un çalışma usulünde ve memurların ünvanlarında bu tesir görülür. Orta Asya'nın minyatür sanatı İran üzerinden gelmiştir (Behzad, Aga Mirek gibi ustalar). Bunların yanında el zanaatında, musikide Fars terimleri görülür.

İpekyolu aynı zamanda dini bir işleve sahiptir. İran ülkesinin (Panteist) tasavvufi tarikatları (ordre) Anadolu'ya taşınmıştır. Türkiye'nin dini hayatında tarikatların dergâhlarında yeşeren mistik edebiyat varlığını İran'a borçludur. XVIII-XIX. yüzyıllarda işbaa ulaşan tarikatlar bugünde Türkiye'de İran'dakinden daha yaygın biçimde yaşamaktadırlar.

Küçük Asya'nın İranize olması Türklerle mümkün olmuştu ve bir tarih vermek gerekirse bu geç XI. yüzyılla XVI. yüzyıl arasını kapsar. Bundan sonra Türkiye İranî bir kültür temelini Bizans ve Balkan kültürleriyle kaynaştırmıştır. İlginçtir ki batılılaşma ve *barok devir* denen XVIII. yüzyıl Türkiyesi'nde Fars dili, İran modası en azından Avrupa kültürü kadar yaygındır. XVIII. yüzyıl Türk efendisi Fars şiirini ve musikisini iyi bilen, panteist dünya görüşünü benimseyen, özellikle Mevlâna ve Mesnevî'yi okuyan biridir. Bu dönemde İstanbul'un ünlü Mevlevî dergâhları yanında bütün imparatorlukta Mevlevî tekkeleri açıldı. Hatta uzak Bosna, Girit ve Kırım'da bile. Buralarda "mesnevîhane"ler Fars kültürünü yaydı. XVIII. asır İran kültürünün kendi içinde özgün ve renkli bir dönemiydi ve bu Türkiye'ye yansıdı. XIX. yüzyılda ise Farsça okullarda curriculum'da yer alan bir dildi. Genelde her memurun biyografisinde kendisinin *Gülistan ve Bostan*'a kadar Farsça okuduğu yazılır. (Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde *Sicill-i Ahval komisyonu defterleri* denen personel dosyalarına bakılabilir.) Bu bir miktar Farsça demektir. Fakat dönem içinde sayısız Farsça gramer kitabı, Sadî ve Hafız çevirileri ve şerhleri kaleme alınmış; Türkçe-Farsça sözlükler meydana getirilmiştir. Dolayısıyla XVIII-XIX. yüzyıllarda Türkiye'de bir İran rönesansı yaşanmıştır denebilir. İşin ilginci Türkiye Avrupalılaşma döneminde İran kültürünü ve dilini bir araç olarak kullanıyordu. Hiç kuşkusuz XVIII. yüzyıl İran resmi Türkiye'de görülmez, ama Türk geleneksel resminde de barok bir çeşitlenme (variation) görülmeye başlamıştır. Bugün İran'ın Safavî ve Kaçar devri portreleri ve panoramik resimlerinin XVIII. yüzyıl Türk resmini etkilediği anlaşılmıştır. XVIII. yüzyılın resmine perspektif ve manzara daha çok, İran'dan geliyor gibidir.

İki cemiyetti batılılaşma ve getirdiği problemler üzerinde durmak konumuzu aşar. Şu kadarını söylemek gerekir ki İstanbul ve diğer şehirlerde (hatta batı Anadolu'daki Tire gibi küçük şehirler) her zaman İranlı tüccarlar, mülteci-

ler bulunuyordu ve İstanbul'da İran tarihinin ihmal edemeyeceği İran gazeteleri çıktığı gibi, kültürel ve siyasi cemiyetler kurulmuştu ve İran kolonosi canlı bir kültürel, siyasi, dini hayat yaşıyordu[5].

5 Şehrimizdeki İran kolonisinin geçen asırdaki siyasi kültürel faaliyeti konusunda Fransız Sarayı'nda yapılan bir sempozyumu Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü bastı. *Les Iraniens d'İstanbul*, edit: Th. Zarcone et F. Zarinebaf-Shahr, İstanbul, 1993.

Yaşam, Namussuzluk Etmeye Değmeyecek Kadar Kısadır

"Dreyfus davası" diye bilinen olay, bundan yüz yıl önce, Fransa'da cereyan etmiş olan bir kepazeliktir. Bu, yeryüzünde peydahlandıklarından beri, insanların sicillerine kazıdıkları ne ilk kepazeliktir; ne de hiç şüphesiz, sonuncusudur. Olayın, yüz yıl gibi yuvarlak bir rakama erişen geçmişinin kazandırdığı simgesellikle, bugün dünya çapında anılmakta oluşunun nedeni ise, ahlakın ve dolayısıyla cesaretin, ahlaksızlığa ve dolayısıyla korkaklığa karşı utkusunu ilan etmesidir. Bu utku, ne yazık ki, kalıcı değildir ve herhalde bir kural da olamayacaktır, ama hiç değilse, Albert Camus'nün dediği gibi "insanda nefret edilecek şeylerden çok hayran olunacak şeyler bulunduğunu" söylemeye –ara sıra bile olsa– imkân verecek bir öykünün finalidir.

"Dreyfus davası" siyasi bir olaydır ve Fransa'nın özgül siyasi geçmişi içinde, "III. Cumhuriyet" döneminde yer almaktadır. Ama bu siyasi geçmiş içindeki konumun, bir yönüyle 1789'a uzandığı ve bu tarihin yalnız Fransa'yı değil, bütün insanlığı belirlemiş olduğu düşünülürse, olayın neden her ülkeden insanlar, bu arada "Susurluk skandalı"nın arapsaçını yolmaya çalışan biz Türkiyeliler için de simgesellik içerdiğini anlamak mümkün olur.

Kısaca anımsarsak; Napoléon Bonaparte'ın "18 Brumaire" darbesinden itibaren Fransa tarihi, devrim-karşı devrim sürecinin git-gelinde gelişmiştir. Fransız "III. Cumhuriyet"i, III. Napoléon'un Almanlar karşısındaki bozgunu (1870) ve Paris "Commune"ü (1871) ardından başlayan dönemdir ve 1940 yılına kadar sürmüştür. Bu dönemde, Fransa hızla sanayileşmiş, azgın bir sömürgeciliğe yönelmiş ve çeşitli diplomatik arayışlarla Avrupa'yı önce I. Dünya

Savaşı'na, sonra da II.'sine ulaştıran zaman kesitinin etkin bir unsuru olmuştur. Ancak bu dönem, cumhuriyetçi fikirlerin, monarşist özlemlerle sürekli bir mücadele içinde yarıştığı bir dönemdir. Başka türlü dendikte; sosyalizmin, enternasyonalizmin ve laisitenin, milliyetçilikle, tutuculukla ve klerikalizmle gırtlak gırtlağa kavgalı olduğu dönemdir.

Yüzbaşı Dreyfus, işte bu ortamda, monarşist reflekslerinin etkisiyle tutucular kampında yer alan ordunun yarattığı "günah keçisi"dir. Fransa Savaş Bakanlığı'nın, ahmakça bir milliyetçiliği ve Avrupa'nın beş yıllık hastalığı Yahudi düşmanlığını kullanarak, başta Kilise'nin bağnaz çevreleri olmak üzere, tutuculuğun aymazlığında saplanıp kalmak için tepinen kesimlerle giriştiği ittifaktaki habis ve budalaca bir hamlesidir. Bakanlıkta görevli parlak bir subay olan Alfred Dreyfus, maskaraca –ve düzmece– bir belgeye dayanılarak Almanlar hesabına casuslukla suçlanmış; bu "suç"a Yahudi oluşundan başkaca kanıt aranmamış ve Fransız Guyan'ındaki Şeytan adasına, ömür boyu kürek mahkûmu olarak gönderilmiştir. Dreyfus o korkunç "açık" zindanda Aralık 1894'ten Eylül 1899'a kadar ömür törpüleyecek, bu tarihte, sözümona "affedilecek" ve ancak 1906 yılında, onuru ve rütbeleri iade edilerek gerçek anlamda suçsuzluğu tescil edilecektir. Dava, böylece, tamamı tamamına on iki yıl sürmüştür.

Émile Zola'nın, ünlü "Suçluyorum" makalesinin 13 Ocak 1898'de yayımladığı (Georges Clémenceau'nun L'Aurore *[Şafak] gazetesinde) düşünülürse, Dreyfus'un bu müthiş tokat üzerine salıverildiğini söylemek elbette gerçeği yansıtmaz. Esasen iktidar sahipleri ne zaman ahlakın çığlığından mütenebbih olmuşlardır ki?.. (Beri yanda, Zola'nın "açık mektup"unun muhattabı olan cumhurbaşkanı Félix Faure, deri ticaretiyle yükünü tutmuş, ılımlı cumhuriyetçi olarak başladığı siyasi kariyerini, ılımlılarla monarşistlerin kurduğu koalisyon sayesinde en üst noktasına çıkarmış ve Dreyfus davasında da Dreyfus karşıtlarının kampında yer almış bir kişiydi.) Ama bu tokadın giderek artan sayıdaki vicdanlarda bıraktığı iz, o vicdanları oya devşirme kaygısı için dayatıcı olmuştur: Dreyfus'u siyasi mülahazalarla mahkûm ettikleri gibi, yine siyasi mülahazalarla aklamak zorunda kalmışlardır.*

Namuslu insanlar için, yüzüncü yılını idrak ettiğimiz bu kepazeliğin verdiği – ve asla abartılmaması gereken– ders şudur: Yaşam namussuzluk etmeye değmeyecek kadar kısadır. Ama bu gerçeği, bir "entelektüelin" hesapsız cesaretine borçlu olmamız, bütün entelektüellerin cesur ve namuslu olduklarını düşünmemizi gerektirmez. Bu da ikinci derstir...

T. I.

SUÇLUYORUM*

Émile Zola

Sayın Cumhurbaşkanı,

Geçmişte bana karşı göstermiş olduğunuz yakınlıktan dolayı beslediğim şükran duyguları içinde, haklı başarınızdan endişe duymama ve bugüne kadar size hep mutluluk getirmiş olan yazgınızın, en utanç verici, en silinebilmez bir lekenin tehdidi altında olduğunu söylememe izin verir misiniz?

Aşağılık iftiralardan yara almadan kurtuldunuz, insanların kalplerini fethettiniz. Rusya ile bağıtlanan ittifakın Fransa'da yarattığı o vatansever şenliğin kutsanışı içinde parıldıyor ve de emeğin, hakikatin ve özgürlüğün damgasını taşıyan büyük yüzyılımızı taçlandıracak olan Dünya Sergimizin utkusunu ilan edecek törenlere başkanlık etmeye hazırlanıyorsunuz. Ama şu korkunç Drey-

* Zola'nın notu:
Bu sayfalar, 13 Ocak 1898 tarihinde *L'aurore*'da [Şafak] çıktı.
Bilinmeyen şey, bunların, tıpkı daha önceki iki mektup gibi, ilk başta bir broşür halinde basıldıklarıdır. Bu broşürün satışa çıkarılacağı sırada, aklıma, bir gazete yayımlamak suretiyle mektubuma daha geniş, daha ses getirici bir yaygınlık kazandırma düşüncesi geldi. *L'Aurore*, hayranlık uyandıran bir cesaret ve bağımsızlıkla, esasen kendi tarafını seçmiş bulunuyordu ve ben doğallıkla ona başvurdum. O günden beri, bu gazete, benim için sığınak, her şeyi söyleyebildiğim, özgürlük ve hakikat kürsüsü haline gelmiştir. Gazetenin yönetmeni Bay Ernest Vaughan'a karşı büyük bir minnettarlık beslemişimdir. *L'aurore*'un üç yüz bin satmasından ve onu izleyen adli kovuşturmalardan sonra, broşür aynen gündemde kaldı. Esasen, kararlaştırmış olduğum ve yerine getirdiğim edimin ertesi günü, davamın ve bu davadan umduğum sonuçların bekleyişi içinde, sessizliğimi korumak zorunda olduğuma inanıyordum.

fus davası, adınızın –saltanatınızın diyeceğim– üzerinde ne türlü bir çamur lekesi oluşturuyor! Bir harp divanı, emir üzerine, her türlü hakikate, her türlü adalete nihai şamarı indirerek, bir Esterhazy'yi beraat ettirmeye cüret ediyor. Ve her şey bitiyor, Fransa yanağında bu şamarın izini taşımaktadır, tarih, böylesi bir toplumsal suçun, sizin cumhurbaşkanlığınız döneminde işlenebildiğini yazacaktır.

Madem ki onlar buna cüret ettiler, ben de cüret göstereceğim. Kurallara uygun bir şekilde başvurulan adalet, hakikati tam ve eksiksiz bir şekilde, ortaya çıkartmıyorsa, onu ben söyleyeceğim, zira söyleyeceğime söz verdim. Konuşmak benim görevimdir, suç ortağı olmak istemiyorum. Aksi takdirde gecelerim, işlemediği bir suçtan ötürü orada, en feci işkenceler altında kefaret ödeyen masumun hayaletiyle karabasanlara uğrayacaktır.

Ve sayın Cumhurbaşkanı, ben, her dürüst insanın duyacağı isyanımın bütün gücüyle, bu hakikati size haykıracağım. Zatı devletlerinin, onu bilmediğinize inanıyorum. Ve gerçek suçluların kötücül fesatlığını, sizden, ülkenin en büyük yöneticisinden başka kime ihbar edebilirim?

Önce Dreyfus'un davası ve mahkûmiyetine ilişkin gerçeklere bakalım.

Melun bir kişi her şeyi yönlendirmiş, her şeyi yapmıştır, bu, o sıralarda binbaşı rütbesinde bulunan yarbay du Paty de Clam'dır. Dreyfus davası, bütünüyle bu kişidir; bu dava, ancak dürüst bir soruşturma onun eylemlerini ve sorumluluklarını açıkça ortaya çıkardığı zaman öğrenilecektir. Bu kişi, ucuz romanlardaki yöntemlerden, çalınan belgelerden, imzasız mektuplardan, tenha köşelerde verilen randevulardan, gece vakti ağır suç kanıtları ulaştıran gizemli kadınlardan tat alan, düşsel entrikalarla dolu, en sisli, en karmaşık kafa olarak ortaya çıkmaktadır. Dreyfus'e suç bordrosunu dayatmayı düşünen; bunu baştan aşağıya aynalarla kaplı bir odada incelemeyi düşleyen; binbaşı Forzinetti'nin, bize, elindeki solgun bir fenerle yüzüne ani bir ışık demeti yansıtmak ve böylece uyanışın tedirginliği içinde suçunu suç üstü yakalamak için, uyumakta olan sanığın yanına girmek isterken gösterdiği kişi odur. Ve her şeyi söylemem de gerekmiyor, araştırılsın, bulunacaktır. Yalnızca, tarih ve sorumlulukların sıralanışı içinde, adli subay olarak Dreyfus davasını soruşturmakla görevli binbaşı du Paty de Clam'ın, işlenmiş olan tüyler ürpertici adli hatanın birinci suçlusu olduğunu ilan ediyorum.

Suç bordrosu esasen bir süreden beri, o sırada istihbarat dairesi başkanı olan ve daha sonra genel felç yüzünden ölen albay Sandherr'in elleri arasında bulunuyordu. Birtakım "kaçaklar" vuku bulmuştu, belgeler kayboluyordu, tıpkı bugün bile kaybolduğu gibi; ve bordronun yazarı aranmaktayken, bu kişinin ancak bir genelkurmay subayı ve de bir topçu subayı olabileceği yolundaki bir *a priori*, yavaş yavaş oluştu: Bu bordronun ne türlü yüzeysel bir anlayışla incelenmiş olduğunu gösteren apaçık ve iki yönlü hata. Zira akılcı bir inceleme, birliklerde görevli bir subaydan başkasının söz konusu olamayacağını kanıtlamaktadır.

Dolayısıyla suçlu evin içinde aranıyor, elyazıları inceleniyordu, sanki ailevi

bir olay cereyan etmekteydi ve tutup kapı dışarı etmek için karargâh büroları içinde suçüstü yakalanacak bir hain araştırılıyordu. Ve, kısmen bilinmekte olan bir öyküyü burada yeniden anlatmam gerekmiyor, Dreyfus üzerine bir ilk şüphe düşer düşmez, binbaşı du Paty de Clam sahneye girmektedir. Bu andan itibaren, Dreyfus'u icat etmiş olan odur, olay onun olayı haline gelir, hainin maskesini düşürmekte, onu her şeyi itirafa zorlamakta hiç gecikmez. Elbette Savaş Bakanı olan ve vasat bir zekâya sahip bulunduğu anlaşılan general Mercier de vardır; kiliseci tutkusuna yenilmiş görünen Genelkurmay Başkanı general de Boisdeffre ve vicdanı pek çok şeyi kaldırabilen Genelkurmay İkinci Başkanı general Gonse da vardır. Ama, temelde, yalnız ve öncelikle binbaşı du Paty de Clam vardır ve bunların hepsini birden yönlendiren, hepsini birden ipnotize eden kişi odur, zira kendisi ispiritizma ve gizli bilimlerle de uğraşmakta, ruhlarla ilişki kurmaktadır. Zavallı Dreyfus'u maruz bıraktığı denemeleri, onu içine düşürmek istediği tuzakları, delice soruşturmaları, korkunç kurguları, ızdırap verici bütün bir çılgınlığı tasarlamak bile mümkün olamazdı.

Ah! Bu ilk olay, onu gerçek ayrıntılarıyla bilenler için bir karabasandır! Binbaşı du Paty de Clam, Dreyfus'u tutuklar ve gizler. Doğruca bayan Dreyfus'a koşar, onu dehşete salar, ona eğer konuşacak olursa kocasının mahvolacağını söyler. Bu süre içinde, zavallı sanık kendi kendini paralamakta, masumiyetini haykırmaktadır. Ve soruşturma böyle gerçekleşmiştir, tıpkı XV. yüzyıldan kalma bir kronikteki gibi, gizem içinde, acımasız yöntemlerin karmaşıklığına bürünmüş olarak ve bütün bunlar bir tek ve çocukça bir isnada, yalnızca adi bir ihanet olmakla kalmayan, aynı zamanda da sahtekârlıkların en yüzsüzü olan o budalaca bordroya dayandırılarak yapılmıştır, zira düşmana aktarılan ünlü sırların hemen hepsi de değersiz şeyler durumundaydı. Eğer bu konuda diretiyorsam, bunun nedeni, sonradan gerçek suçun, Fransa'nın rahatsızlığını çekmekte olduğu dayanılmaz adalet inkârcılığının, içinden çıkacağı yumurtanın burada olmasıdır. Adli hatanın nasıl mümkün olabildiğini, binbaşı du Paty de Clam'ın tezgâhlamalarından nasıl doğduğunu, general Mercier'nin, general de Boisdeffre ve general Gonse'un kendilerini bu tezgâha nasıl kaptırabildiklerini, sonra da, taşıdıkları sorumlulukları, tartışması bile yapılmayan bir hakikat, kutsal hakikat olarak dayatmayı görev sandıkları bu hataya nasıl yavaş yavaş angaje ettiklerini parmağımla göstermek isterdim. Dolayısıyla, işin başında, onların yönünden savsaklama ve akılsızlıktan başkaca bir şey yoktur. En çoğu, içinde bulundukları ortamdaki kiliseci tutkulara ve dayanışma duygusunun önyargılarına boyun eğdikleri hissedilmektedir. Ahmaklığa göz yummuşlardır.

Ama işte Dreyfus harp divanının karşısındadır. Duruşmanın en kesin kapalı oturum halinde yapılması talep edilmiştir. Bir hain, Alman İmparatoru'nu Notre-Dame'a kadar ulaştırmak üzere sınırları düşmana açmış olsaydı, bundan daha katı sessizlik ve gizlilik önlemleri alınmazdı. Ulus şaşkınlıktan dona kalmıştır, dehşetengiz olaylar, tarihi çileden çıkaran türden korkunç ihanetler, kulaktan kulağa fısıldanmaktadır; ve doğal olarak, ulus baş eğmektedir. Hiçbir cezayı yeterince sert bulmaz, kamusal aşağılamaya alkış tutacaktır, suçlunun, içi-

ni kemiren pişmanlıklarla, utanç kayasının tepesinde kalmasını isteyecektir. O halde bu kapalı oturumda, söylenmesi mümkün olmayan şeylerin, tehlikeli ve Avrupa'yı ateşlerin içine atabilecek şeylerin özenle gömülmek zorunda kalındığı doğru mudur? Hayır! Bu oturumda, binbaşı du Paty de Clam'ın romansı ve çılgın hayallerinden başka bir şey duyulmamıştır. Bütün bunlar da, ucuz romanların en acayibini gözlerden saklamaktan başka bir şey için değildir. Ve, bundan emin olmak için, harp divanı önünde okunan iddianameyi dikkatlice incelemek yeter.

Ah! Bu iddanamenin hiçliği! Bu belgeye dayanarak bir insanın mahkûm edilebilmiş olmasından muhteşem bir haksızlık olamaz. Dürüst kişilerin, oradaki, Şeytan adasındaki ölçüsüz kefareti düşündüklerinde, yürekleri öfkeyle yerinden oynamadan ve isyanlarını haykırmadan bu belgeyi okuyamayacaklarını iddia ediyorum. Dreyfus birçok dil bilmektedir, suçtur; evinde başına iş açacak hiçbir belge bulunmamıştır, suçtur; zaman zaman doğduğu ülkeyi ziyaret etmektedir, suçtur; çalışkandır, her şeyi öğrenme kaygısı taşımaktadır, suçtur; soğukkanlılığını kaybetmemektedir, suçtur; soğukkanlılığını kaybetmektedir, suçtur. Hele de, iddianamenin kaleme alınışındaki bönlükler, boşlukta kalan biçimsel iddialar! Bize on dört ayrı suçlamadan söz etmişlerdi: İddianamede ise sonuçta epi topu bir tanesini buluyoruz, bordroyu; ve hatta uzmanların aynı görüşte olmadıklarını, içlerinden birinin, bay Gobert'in, istenilen doğrultuda bir sonuca varmaya yanaşmadığı için, askerler tarafından hırpalandığını öğreniyoruz. Dreyfus aleyhinde tanıklık ederek onu suçlayan yirmi üç subaydan da söz ediliyordu. Bunların sorgularını hâlâ bilmiyoruz, ama hepsinin birden ona suç yüklemediği kesindir; ve ayrıca, şurası da dikkat çekicidir ki, hepsi de Savaş Bakanlığı'nda çalışıyorlardı. Bu bir aile içi davasıdır, orada insanlar kendi aralarında bulunmaktadırlar ve şunu hatırlamak gerekir: Davanın açılmasını genelkurmay istemiştir, davaya o bakmıştır ve bir ikinci kez bakmaktadır.

Demek ki, geriye yalnızca, uzmanların üzerinde anlaşmaya varamamış oldukları bordro kalıyordu. Anlattıklarına göre, harp divanı odasında, yargıçlar doğal olarak beraat kararı vereceklerdi. Ve, buradan itibaren, mahkûmiyeti doğrulamak üzere bugün gizli, ağır biçimde suçlayıcı bir belgenin, gösterilmesi mümkün olmayan, her şeyi meşrulaştıran, görünmez ve bilinmez yüce Tanrı gibi, önünde eğilmek zorunda olduğumuz belgenin varlığının öne sürülmesi ne kadar da iyi anlaşılıyor! Ben bu belgeyi yalanlıyorum, onu bütün gücümle yalanlıyorum. Gülünç bir belge, evet; belki de, birtakım kadınların söz konusu olduğu ve fazlasıyla talepkâr olmaya başlayan D... diye birinin anlatıldığı belge: Hiç şüphesiz karısına yeterince yüksek bir bedel ödenmediğini düşünen bir koca. Ama ulusal savunmayı ilgilendiren bir belge, açıklandığının ertesi günü savaş ilan edilmek zorunda kalınmaksızın duyurulamayacak olan bir belge değil, hayır! Bu bir yalandır! Ve bu, bu konuda ikna edilmeleri mümkün olabilmeksizin, cezalandırılma korkusu taşımadan yalan söyledikleri ölçüde, daha da iğrenç ve sinik bir tutumdur. Fransa'yı kışkırtıyorlar, onun meşru heyecanı-

nın arkasına gizleniyorlar, yürekleri bulandırırarak, zihinleri iğfal ederek, ağızları kapatıyorlar. Bundan daha büyük toplum suçu tanımıyorum.

İşte sayın Cumhurbaşkanı, bir adli hatanın nasıl olabildiğini açıklayan olgular; ve ahlaki kanıtlar, Dreyfus'un yazgısal konumlanışı, delillerin bulunmayışı, masumiyetini haykıran sürekli çığlığı, onu, binbaşı du Paty de Clam'ın olağanüstü hayallerinin, içinde bulunduğu kilise ortamının, çağımızı onursuzlandıran "pis Yahudi" avının kurbanı olarak göstermeye yetmektedirler.

Ve Esterhazy olayına geliyoruz. Aradan üç yıl geçti, derinlemesine bir şekilde tedirgin durumda kalan nice vicdanlar, araştırıyor ve sonunda Dreyfus'un masumiyetine ikna oluyorlar.

Şüphelerin tarihçesine, ardından da bay Scheurer-Kestner'e egemen olan kanaate girmeyeceğim. Ama, o kendi yönünde araştırmalarını sürdürürken, Genelkurmay'ın kendi içinde de ciddi olaylar cereyan ediyordu. Albay Sandherr ölmüştü ve yarbay Picquart da istihbarat dairesi başkanı olarak onun yerini almıştı. Ve bu sıfatıyla, görevinin gereğini ifa etmekteyken, bir gün yarbay Picquart'ın eline, yabancı bir devlete mensup bir ajan tarafından binbaşı Esterhazy'ye gönderilmiş bir mektup-telgraf geçti. Tartışılmaz ödevi bir soruşturma açmaktı. Kesin kanaat odur ki, yarbay hiçbir zaman üstlerinin buyrukları dışında hareket etmemişti. Dolayısıyla kuşkularını silsilei meratip içindeki üstlerine, general Gonse'a, sonra general de Boideffre'e, sonra da, Savaş bakanı olarak general Mercier'nin yerini almış olan general Billot'ya götürdü. Üzerinde onca konuşulan ünlü Picquart dosyası, Billot dosyasından başka bir şey olmamıştır, bir astın bakanı için hazırladığı dosyayı, hâlâ Savaş bakanlığı'nda bulunması gereken dosyayı kast ediyorum. Araştırmalar 1896 Mayısı'ndan Eylül'e kadar sürdü ve yüksek sesle söylenmesi gereken şey odur ki, general Gonse, Esterhazy'nin suçluluğuna emin olmuştu, general de Boisdefre ve general Billot, bordronun Esterhazy'nin elyazısından çıkma olduğundan kuşku duymuyorlardı. Yarbay Picquart'ın soruşturması bu kesin saptamaya götürmüştü. Ama kaygı büyüktü, zira Esterhazy'nin mahkûmiyeti, kaçınılmaz olarak Dreyfus davasının yeniden görülmesine yol açacaktı; ve bu da Genelkurmay'ın hiçbir şekilde istemediği şeydi.

Burada dehşetle dolu bir dakika yaşanmış olmalıdır. Dikkatinizi çekerim ki, general Billot hiçbir şeye karışmış değildi, göreve yeni başlıyordu, hakikati ortaya çıkarabilirdi. Hiç şüphesiz kamuoyunun tepkisinden duyduğu dehşetle, aynı zamanda da her halde bütün Genelkurmay'ı, alt kademeleri hiç saymaksızın general de Boisdeffre'i ve general Bonse'u ele verme korkusu içinde, buna cesaret edemedi. Ardından, vicdanı ile askeri çıkar gereği olduğuna inandığı şey arasında yalnızca bir dakikalık bir mücadele geçmiş olmalıdır. Bu dakika sona erdiği zaman, esasen artık çok geçti. Kendi kendini angaje etmişti, olaya karışmıştı. Ve o andan beri, sorumluluğu yalnızca artmaktadır, başkalarının suçunu kendi hesabına almıştır, ötekiler kadar suçludur, onlardan daha fazla suçludur, zira adaletin gereğini yerine getirecek konumda olduğu halde hiçbir şey yapmamıştır. Şunu iyi anlayınız! General Billot, general Boisdeffre ve general

Gonse, bir yıldan beri Dreyfus'un masum olduğunu bilmektedirler ve korkunç şeyi kendileri için saklamışlardır! Ve bu insanlar gece uyuyorlar, ve sevdikleri karıları, çocukları var!

Yarbay Picquart dürüst bir insan olarak görevini yapmıştı. Üstleri indinde, adalet adına diretiyordu. Hatta onlara yalvarıyordu, onlara, kendini haber vermeye başlayan, hakikat öğrenildiğinde patlayacak olan korkunç fırtına karşısındaki bekleme sürelerinin ne kadar siyaset dışı olduğunu söylüyordu. Sonradan, bay Scheurer-Kestner'in de, vatanseverlik adına olaya el koymasını ve kamusal bir felaket haline gelecek ölçüde vahimleşmeye bırakmamasını kendisinden rica ederken, general Billot karşısında kullandığı dil de bu oldu. Ama hayır! Suç işlenmişti, Genelkurmay'ın artık bundan sonra suçunu itiraf etmesi mümkün değildi. Ve yarbay Picquart başka göreve atandı, giderek daha uzağa, ta Tunus'a kadar gönderdiler onu, hatta bir gün, Morès markisinin hayatını kaybettiği yerin yakınlarında, mutlak surette ölümüne yol açacak olan bir görev yükleyerek, cesaretinden ötürü onu onurlandırmak bile istediler. Gözden düşmüş değildi, general Gonse onunla dostane mektuplaşmasını sürdürüyordu. Gelgelelim, öyle sırlar vardır ki, açığa çıkartılmaları uygun düşmez.

Paris'te, hakikat, karşı durulmaz bir şekilde yolunda ilerlemekteydi ve beklenen fırtınanın ne türlü patladığı bilinmektedir. Bay Scheurer-Kestner'in, davanın yeniden görülmesini talep eden dilekçesini Adalet Bakanı'na teslim edeceği sırada, bay Mathieu Dreyfus, bordroyu kaleme alan asıl kişinin binbaşı Esterhazy olduğunu ihbar etti. Ve binbaşı Esterhazy işte burada ortaya çıkmaktadır. Tanıklıklar, onu önce şaşkın, intihara ya da firara hazır bir durumda göstermektedirler. Derken, birden bire, müthiş bir gözükaralık sergiler, tavrındaki şiddetle Paris'i hayretler içinde bırakır. Çünkü beklediği yardım gelmiştir, düşmanlarının çevirdikleri dolaplar konusunda onu uyaran imzasız bir mektup almıştır, hatta esrarengiz bir hanım, onu kurtaracak ve Genelkurmay'dan çalınmış olan bir belgeyi vermek için gece vakti zahmetlere girmiştir. Ve burada, ben, verimli düş gücünün ürettiği çarèleri bildiğim için, yarbay du Paty de Clam'ı görmekten alıkoyamiyorum kendimi. Eseri, yani Dreyfus'un suçluluğu tehlikedeydi, ve o mutlaka eserini savunmak istemişti. Davanın yeniden görülmesi mi, iyi de bu, onca ipe sapa gelmez; onca trajik olan ve iğrenç sonu Şeytan adasında kapanan ucuz romanın yıkılması olurdu! Bu onun kabul edemeyeceği bir şeydi. O andan itibaren, yarbay Picquart ile yarbay du Paty de Clam arsında, birinin yüzü açık ötekinin maskeli olduğu bir düello cereyan edecektir. Az sonra her ikisini de sivil yargının karşısına çıkmış görecektik. Esasında, her zaman savunmada olan, iğrençliği her saat biraz daha büyüyen suçunu itiraf etmek istemeyen Genelkurmay'dır.

Şaşkınlık içinde, binbaşı Esterhazy'yi kimlerin korumakta olduğunu sorduk kendi kendimize. İlk önce ve karanlığın içinde, her şeyi düzenlemiş, her şeyi yönetmiş olan yarbay du Paty de Clam'dır. Acayip marifetleri aracılığıyla kendini ele vermektedir. Sonra, Savaş Bakanlığı'nı kamunun göstereceği nefret karşısında yıkılmaya bırakmaksızın Dreyus'un masumiyetinin öğrenilmesine

izin vermeleri mümkün olmadığı için binbaşıyı beraat ettirtmek zorunda kalan general de Boisdeffre'dir, general Gonse'dur, bizzat general Billot'dur. Ve bu inanılmaz durumun mükemmel sonucu da dürüst insanın, bu durumda, görevini yapan tek kişinin, yani yarbay Picquart'ın kurban seçilecek olmasıdır, hiçe sayılacak ve cezalandırılacak kişi olmasıdır. Hey gidi Adalet, insanın yüreği ne korkunç bir umutsuzlukla sıkışıyor! Sahte belgeleri düzenleyenin o olduğunu, Esterhazy'i ortadan kaldırmak için mektup-telgrafı onun hazırladığını bile söyleyeceklerdir. İyi de, Tanrı aşkına, neden? Hangi amaçla? Bir gerekçe göstersenize. Yoksa o da mı Yahudiler tarafından satın alınmıştı? Öykünün hoş tarafı şu ki, o aslında bir Yahudi düşmanıydı. Evet! Bu rezil görüntüye katlanıyoruz, borçlar ve suçlar içinde kaybolmuş adamların masumiyeti ilan edilirken, onurun kendisine, hayatında tek leke olmayan bir insana vurulmaktadır! Bir toplum bu hale gelmişse, çözülür ve yıkılıp gider.

İşte bu da Esterhazy olayı, sayın Cumhurbaşkanı: Masumlaştırılması söz konusu olan bir suçlu. Yaklaşık iki aydan beri, bu dört dörtlük marifeti saat be saat izleyebiliyoruz. Kısa kesiyorum, zira burada söylenenler, yakıcı sayfaları bir gün uzun uzadıya yazılacak olan öykünün, kabaca, özetinden ibarettir. Ve böylece general Pellieux'nün, ardından da binbaşı Ravary'nin, alçakların bambaşka, namuslu insanlarınsa kirlenmiş olarak çıktıkları, aşağılık bir soruşturmayı yürüttüklerini gördük. Sonra harp divanı toplandı.

Bir harp divanının yapmış olduğu bir şeyi bir harp divanının bozacağı nasıl umulabilir ki?

Her zaman için mümkün olan yargıç tercihinden söz bile etmiyorum. Askerlerin kanına işlemiş olan yüksek disiplin düşüncesi, hakkaniyeti gözetme güçlerini yaralamaya yetmez mi? Kim ki disiplin der, itaat demektedir. Savaş Bakanı, yani büyük şef, ulus temsilcilerinin alkışları arasında yargının mutlak yetkesini resmen kurumlaştırdığında, bir harp divanının ona karşı kesin bir yalanlamayla çıkmasını mı bekliyorsunuz? Silsilei meratip açısından, bu imkânsızdır. General Billot yaptığı açıklamayla yargıçları yönlendirmiştir ve onlar da, tıpkı ateş hattına gitmek zorunda olduklarındaki gibi, akıl yürütmeksizin yargılamışlardır. Yargıç kürsüsüne taşıdıkları önceden varılmış kanaat, elbette şudur: "Dreyfus bir harp divanınca ihanet suçundan mahkûm edilmiştir, şu halde suçludur; ve biz, harp divanı olarak, onu masum ilan edemeyiz; oysa Esterhazy'nin suçluluğunu kabul etmenin, Dreyfus'un masumiyetini ilan etmek olacağını biliyoruz." Hiçbir şey, onları bu kanaatin dışına çıkaramazdı.

Harp divanlarımızın üzerinde sonsuza kadar ağırlığını duyuracak olan, bundan böyle bütün kararlarına kuşkunun lekesini sürecek olan, haksız bir karar vermişlerdir. İlk harp divanı akılsızca davranmış olabilirdi, ikincisi ister istemez suç işlemiştir. Mazereti, tekrar ediyorum, en tepedeki şefin, yargı kararının eleştirilemez, kutsal ve insanlara üstün olduğunu ilan ederek konuşmuş olmasıydı; öyle ki, astları bunun tersini söyleyemezlerdi. Bize ordunun onurundan söz ediyorlar, onu sevmemizi ve saymamızı bekliyorlar. Ah! elbette, evet, ilk tehdit karşısında ayağa kalkacak olan, Fransa toprağını savunacak olan or-

du bütün bir ulustur, ve ona karşı şefkat ve saygıdan başka bir şey duymuyoruz. Ama adalet talebimiz içinde, haklı olarak saygınlığını dilediğimiz ordu değildir söz konusu olan. Kılıçtır, belki de yarın başımıza getirilecek olan efendidir söz konusu olan. Ve kılıcı tutan eli sofuca öpmeye gelince, Tanrı korusun, hayır!

Beri yanda kanıtladım: Dreyfus davası savaş dairelerinin davasıydı, Genelkurmay'daki arkadaşları tarafından ihbar edilen, Genelkurmay'ın şeflerinin baskısı altında mahkûm edilen bir Genelkurmay subayı. Bir kez daha söylersek, onun, bütün bir Genelkurmay suçlu olmaksızın masum olarak geri dönmesi mümkün değildir. Bu yüzden savaş daireleri, düşünülebilecek her türlü imkâna başvurarak, basın kampanyalarıyla, bildirilerle ve etkilemelerle, sırf Dreyfus'u ikinci kez yok etmek için Esterhazy'i korumuşlardır. Cumhuriyetçi hükümetin, bizzat general Billot'nun deyimiyle bu Cizvitçiliği, ne türlü bir süpürge darbesiyle süpürmesi gerekecektir! Buradaki her şeyi yeniden eritmeye ve her şeyi yeni baştan kurmaya cüret edecek, gerçekten güçlü ve bilge bir vatanseverlik taşıyan bakan acep nerelerdedir? Nice insanlar tanıyorum ki, muhtemel bir savaş düşüncesi karşısında dehşetle titriyorlar, çünkü ulusal savunmanın hangi ellerde bulunduğunu bilmekteler! Ve vatanın kaderinin kararlaştırıldığı o kutsal sığınağın, ne türlü aşağılık entrikaların, çekişmelerin ve ihtilasların yuvası haline geldiğini biliyorlar! Bir zavallının, bir "pis Yahudi"nin insan olarak kurban edilmesi olan Dreyfus davasını, getirip vatanın kaderine ekleyen o korkunç gün insanları dehşete salıyor! Ah! Orada akılsızlık ve ahmaklık adına neler dört dönmediler ki, çıldırmış hayal güçleri, aşağılık polisiye uygulamalar, engizisyon ve zorbalığın örf ve âdetleri, ulusun hakikati ve adaleti talep eden çığlığını yalancı ve günahkâr Hikmeti hükümet gerekçesiyle gırtlağına tıkayarak, postallarıyla onun üzerine basan birkaç omuzu kalabalığın keyfi!

Ve kendini Paris'in bütün ipsizleri tarafından savunulmaya bırakmak kadar, utanmaz basına dayanmış olmak da bir suçtur, öyle ki, hukukun ve yalın dürüstlüğün bozgunu içinde, küstahça utkuya ulaşanlar ipsizler olmaktadır. Bütün dünyanın gözleri önünde, hatayı dayatmanın utanmaz komplosunu bizzat düzenlemişken, Fransa'nın cömert olmasını, özgür ve adil ulusların başında olmasını dileyenleri Fransa'da kargaşa yaratmakla suçlamış olmak bir suçtur. Kanaatleri saptırmak, onu delirtecek ölçüde yozlaştırdıktan sonra bu kanaati bir cinayet işi için kullanmak bir suçtur. İnsan haklarının liberal Fransası'nı, şifa bulamadığı takdirde ölüme sürükleyecek olan o iğrenç Yahudi düşmanlığının arkasına saklanarak, küçük ve mütevazi insanları zehirlemek, tepki ve hoşgörüsüzlük tutkularını çileden çıkarmak bir suçtur. Nefret yapıtları uğruna vatanseverliği istismar etmek bir suçtur, ve nihayet, bütün insan bilimi gelecekteki hakikat ve adalet yapıtı için işe koyulmuşken, kılıcı modern tanrı kılmak bir suçtur.

Onca tutkuyla arzulamış olduğumuz bu hakikatin, bu adaletin böylece tıknefes hale getirildiklerini, daha tanınmaz ve daha karartılmış olduklarını görmek ne elem vericidir! Bay Scheurer-Kestner'in ruhunda cereyan etmiş olması

gereken bir yıkılıştan şüpheleniyorum ve öyle sanıyorum ki, kendisi, sonunda bir pişmanlık duyacaktır, Senato'da konuşmaya çağırıldığı gün, her şeyi alaşağı etmek için bütün bildiklerini ortaya dökerek devrimci bir tarzda davranmamış olmanın pişmanlığını. Büyük dürüst kişi, namuslu yaşamının insanı olmuştu, hakikatin, özellikle de ona gün ışığı kadar aydınlık bir şekilde göründüğünde, kendi kendine yettiğini sandı. Güneş kısa bir süre sonra etrafı aydınlatacağına göre, her şeyi alt üst etmek neye yarardı? Ve bu güvenli dinginliğinden ötürüdür ki, onca acımasız bir şekilde cezalandırıldı. Yüksek bir soyluluk duygusuyla general Gonse'un mektuplarını yayımlamak istemeyen yarbay Picquart için de aynı şey söz konusudur. O, disipline saygı duymaya devam ederken, üstleri, en beklenmedik ve en hakaretamiz bir şekilde onu çamura batırdıkları, davasını bizzat soruşturdukları ölçüde, mektupları açıklamak konusundaki bu duraksaması, onu daha da fazla onurlandırmaktadır. Şeytan eylemdeyken Tanrı'yı kendi haline bırakmış olan iki kurban, iki cesur insan, iki yalın yürek vardır. Ve hatta, yarbay Picquart'a karşı, şu iğrenç şeye tevessül edildiğine bile tanık olunmuştur: Bir Fransız mahkemesi, muhbirin açık duruşmada bir tanığa yüklenmesine, onu türlü hatalarla suçlamasına izin verdikten sonra, aynı tanık açıklamalarda bulunmak ve kendini savunmak için içeriye alındığında, kapalı oturuma geçmiştir. Bunun da fazladan bir suç olduğunu ve bu suçun evrensel vicdanı ayağa kaldıracağını söylüyorum. Gerçekten de, askeri mahkemelerin tuhaf bir adalet anlayışları var.

Sayın Cumhurbaşkanı, yalın hakikat, o halde böyledir ve korkunçtur, başkanlık dönemiz için bir leke olarak kalacaktır. Bu olayda hiçbir müdahale gücünüzün bulunmadığını, Anayasanın ve çevrenizin tutsağı olduğunuzu iyi biliyorum. Yine de, üzerinde düşüneceğiniz ve yerine getireceğiniz bir insanlık ödeviniz vardır. Esasen, zaferden en ufak bir şekilde kuşku duyduğum için söylemiyorum bunları. Çok daha coşkulu bir güvenle yineliyorum: Hakikat yürüyüşe geçmiştir ve hiçbir şey onu durduramayacaktır. Yalnızca olay bugün başlamaktadır, zira yalnızca bugün konumlar belirginleşmiştir: Bir yanda, aydınlığın olmasını istemeyen suçlular; öte yanda, onun gelmesi için canlarını verecek olan adaletçiler. Bir başka yerde söyledim ve burada yineliyorum: Hakikat toprağın altına gömüldüğü zaman orada birikir, orada öyle bir patlayıcı güç kazanır ki, patladığı gün her şeyi de beraberinde tahrip eder. Bozgunların en ses getireni, daha ileriki bir tarih için hazırlanmakta olup olmadığı, yakında nasılsa görülecektir.

Ama bu mektup fazla uzadı, sayın Cumhurbaşkanı, ve sonuçlandırmanın zamanıdır.

Yarbay du Paty de Clam'ı, adli hatanın, bilinçsizcesine olduğuna inanmak istediğim şeytani işçiliğini yapmış olmak ve daha sonra, üç yıldan beri de, en acayip ve en utanılacak düzenlerle, zararlı eserini savunmuş olmakla suçluyorum.

General Mercier'yi, en azından zihinsel zaafiyet sonucu, yüzyılın en büyük haksızlıklarından birine suçortaklığı etmiş olmakla suçluyorum.

General Billot'yu, Dreyfus'un masumiyetinin kesin kanıtları elinde bulunduğu halde onları gizlemiş olmakla, siyasi bir amaçla ve suça bulaşan Genelkurmayı kurtarmak için, insanlığa karşı ve adalete karşı işlenmiş bu suçta kendini suçlu duruma düşürmüş olmakla suçluyorum.

General Boisdeffre ve general Gonse'u, biri hiç şüphesiz kiliseci tutkusuyla, öteki de belki savaş dairesini kutsal ve dokunulmaz bir tekne kılan o dayanışma duygusuyla, aynı suçun suçortakları olmuş olmakla suçluyorum.

General de Pellieux ile binbaşı Ravary'yi iğrenç bir soruşturma yürütmüş olmakla suçluyorum; iğrenç soruşturma derken, en korkunç taraflılığı yansıtan ve Ravary'nin raporunda, bön cüretin ortadan kaldırılabilmez anıtını bulduğumuz bir soruşturmayı anlıyorum.

Üç yazı uzmanını, bay Belhomme, bay Varinard ve bay Couard'ı, yalan ve sahte raporlar düzenlemekle suçluyorum, meğer ki, bir sağlık muayenesi sonucunda bu kişilerin bir görme ve yargılama bozukluğundan muzdarip oldukları kanıtlanmasın.

Savaş dairelerini, basında, özellikle de *L'Éclair* ve *L'Écho de Paris*'de, kamunun kanaatini saptırmak ve suçlarını örtmek için, iğrenç bir kampanyayı sürdürmüş olmakla suçluyorum.

Nihayet, birinci harp divanını, bir sanığı gizli kalmış bir belgeye dayanarak mahkûm etmek suretiyle hukuku çiğnemiş olmakla, ve ikinci harp divanını da, emirle, bu yasadışılığı örtmüş olmak ve bu kez kendisi, bir suçluyu suçlu olduğunu bile bile beraat ettirerek bir yargı suçu işlemekle suçluyorum.

Bu suçlamaları yöneltirken, kendimi, 29 Temmuz 1881 tarihli basın yasasının, iftira eylemlerini cezalandıran 30 ve 31. maddelerinin kapsamı içinde kalır duruma düşürdüğümü biliyorum. Ve buna kendi isteğimle razı oluyorum.

Suçladığım kişilere gelince, onları tanımam, onları hiçbir zaman görmedim, onlara karşı ne kin ne de nefret taşıyorum. Onlar benim için yalnızca birer kendilik, toplumsal kötücüllük içeren zihniyetlerdir. Ve burada yerine getirdiğim edim, hakikatin ve adaletin ortaya çıkmasını çabuklaştırmak için devrimci bir araçtan başka bir şey değildir..

Bir tek tutkum var, bunca ızdırap çekmiş ve mutluluğa hakkı olan insanlık adına, aydınlığa karşı duyulan tutku. Alevlenmiş protestom yalnızca ruhumun çığlığıdır. Dolayısıyla, buyursunlar, beni ağır cezaya çekme cüretini göstersinler ve de soruşturma gün ışığında gerçekleşsin!

Bekliyorum.

Derin saygılarımın kabulünü dilerim, sayın Cumhurbaşkanı.

Çeviren: Turhan Ilgaz

gün-dem

Küreselleşen Bir Dünyada Uluslararası Para Fonu'nun Değişmekte Olan Rolü

Hasan Ersel

Geçmişteki görevim gereği pek çok defa Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) Washington D.C.'deki merkezine girip çıktım. Bu ziyaretlerimde bulunduğum ortamlardan beni en etkileyeni bir *şiir okuma toplantısıydı*!

Bu nedenle bana sorarsanız IMF, çalışanları için, dünyanın ünlü şairlerinin çağrılı olduğu, şiir okuma günü düzenleyen bir kuruluştur. Ayrıca çalışanları da bir şiir gününde toplantı salonunu tıklım tıklım dolduracak nitelikte insanlardır. İşte size bir IMF tanımı... Bu tanımımı beğenmediyseniz size daha ciddi görünümlü bazı tanımlar daha aktarayım. Sonra bir yargıya varın...

Bazılarına göre IMF fakir ülkelerin kalkınmasına yardım etmekle görevli olan bir kuruluştur. Başka bir tanım ise IMF'nin dünya ölçüsünde para sunumunu denetlemek için oluşturulmuş bir uluslararası merkez bankası olduğu biçimindedir. Diğer bazıları ise IMF'yi, mali açıdan doğruları öğütlemeye kendi-

1 IMF'nin ne olduğuna ilişkin bu farklı görüşlerin listesi Driscoll (1997, s. 1)'den alınmıştır.

sini adamış bir misyoner olarak tanımlarlar... Ama, üyelerini öğütlediği yolda yürümeye zorlayacak siyasal gücü olan bir misyoner...[1]

Bu tanımların hemen hemen hepsi benimki gibi IMF'nin bir yönünü vurgulayıp, dolayısıyla da, abartmıyorlar mı? Hatta "fakir ülkelerin kalkınmasına yardım etmektir" gibi tümüyle IMF'nin amacıyla alakasız bir özellik bile bu kuruluşla bağdaştırılmıyor mu? Hani körlere fili tarif et demişler ya...

Ortalıkta demek ki bir sorun var. Ya IMF'nin amaçları, değişen dünya koşullarında aldığı kararlarla birlikte düşünüldüğünde kolayca anlaşılamayacak kadar karışık, ya da IMF'nin amacını kendine göre yorumlamak insanların işine geliyor. Ya da her ikisi de...

Aslında IMF'nin amacı ana sözleşmesinde net bir biçimde tanımlanmış. Kurulduğundan bu yana bu amaçla yaptıkları da belli. Ama, bunların var olması bu kuruluşun değerlendirmesini yapmanın kolay bir şey olduğu anlamına gelmiyor. Bu nedenle IMF'nin kararları yoğun bir araştırma ve inceleme konusu oluyor, olmaya da devam edeceğe benziyor.

Peki iktisat alanında uzmanlaşmamış bu kişilerin IMF'nin ne olduğu konusunda fikir edinmesi olanaksız mı? Kuşkusuz değil. Üstelik bu konudaki kaynakların en başarılılarından birisi de Türkçede. Eski Hazine Müsteşarı Dr. Mahfi Eğilmez tarafından yazılan kitap, Eğilmez (1996), IMF'nin ana çizgileriyle ne olduğunu, tarihçesini, işlevlerini, yapısını, üyeleriyle olan ilişkilerini, sunduğu teknik ya da mali olanaklarını büyük bir yetke ve olağanüstü bir akıcılıkla anlatıyor. Kitabı IMF ve Dünya Bankası'nın ne olduğunu merak eden herkese salık veririm. Benim bilebildiğim kadarıyla Türkçe iktisat yazınında karmaşık bir konuyu hem tarihsel ve hem de kurumsal boyutuyla bu denli dikkatle ele almış ve herkesin anlayabileceği bir biçimde sunulmuş çalışmaların sayısı pek azdır. Yazarı, imrenerek, kutlamak gerektiğini düşünüyorum.

Bu yazının amacı, küreselleşme olgusu ışığında IMF'nin rolü ve görevlerini değerlendirmeye çalışmaktır. İzleyen bölümde IMF'nin ana sözleşmesinde yer alan temel görevleri tartışılmakta, ikinci bölümde ise gözetim görevinin giderek artan önemi üzerinde durulmaktadır. Yazının üçüncü bölümünde ise sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasının IMF'nin konumuna getirdiği yeni boyut ışığında, 1997 yılında, bu kuruluşun ana sözleşmesinde değişiklik yapılması önerisinin anlamı tartışılmaktadır. Sonuç bölümünde IMF'nin değişen konumu nedeniyle, önümüzdeki dönemde, Türkiye açısından önemli olabilecek bazı noktalar üzerinde durulmaktadır.

IMF'nin Amacı ve Görevleri

IMF'nin amacı, sorumlulukları ve çalışma biçimi 22 Temmuz 1944'de Amerika Birleşik Devletleri'nin New Hampshire eyaletinin Bretton Woods kentinde toplanan Birleşmiş Milletler Parasal ve Finansal Konferansında kabul edilen bir ana sözleşme ile belirlenmiştir.[2] Bu ana sözleşmenin 1. maddesinde IMF'nin amaçları sayılmaktadır, *IMF* (1993, s. 2). Altı fıkradan oluşan bu uzun

2 Bu ana sözleşmede 1969, 1978 ve 1992 yıllarında yürürlüğe giren üç değişiklik yapılmıştır.

maddeden IMF'nin amaçları olarak şu temel noktalar çıkarılabilir:

- Üye ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin sağlıklı bir biçimde sürekli gelişmesini sağlayacak bir ödeme düzeni kurulmasını sağlamak;
- Üye ülkelerin kendi ulusal iktisat politikalarını oluştururken alacakları kararların dünya ticaretini olumsuz yönde etkileyecek yönde olmamasını sağlamak;
- Ödemeler dengesi sorunları ile karşılaşan ya da karşılaşması olasılığı olduğunu düşünen üye ülkelerin bu sorunlarını çözebilmeleri için mali destek vermek.

Bu üç noktadan ilki IMF'nin varlık nedenini ortaya koyuyor. 1929 buhranının acı deneyimleri, XX. yüzyılda ülkelerin iktisat politikalarını yürütmelerinde önemli değişikliklere yol açtı. Keynes'ci iktisadın yükselişi ile devletin iktisadi yaşama karışma biçiminin yeniden düzenlenmesi gündeme geldi. Uluslararası iktisadî ilişkiler açısından da en önemli sorun, bunalım sırasında iç istemdeki düşüklüğün üretim ve istihdam üzerindeki olumsuz etkilerini giderebilmek için ülkelerin dış pazarlarını genişletmek için paralarının değerlerini düşürme savaşına girmeleri oldu. Bu, dünya ödemeler sisteminin sağlığı ve istikrarı üzerinde son derece olumsuz etkiler yarattı. 1929-1932 yılları arasında dünya mal fiyatları % 48 düşerken, dünya ticaret hacmi de % 63 azaldı. Ülkelerin bu durumdan kurtulmak için girdikleri yolun olumsuz etkileri, II. Dünya Savaşı ile daha da belirginleşti. Dünya ölçüsünde ticaretin yeniden düzenli bir biçimde gelişmesi ancak yeni bir düzenin kurulması durumunda başarılı olabilecekti.

Bretton Woods toplantısının temel amacı, ülkelerin 1929 sonrasında izledikleri bencil politikalara başvurmak yerine uluslararası işbirliğine dayanan yeni bir dünya ödemeler sistemini benimsemelerini sağlamaktı. Öte yandan böyle bir sistemin amaca uygun çalışmasını denetleyebilmek için ise uluslararası bir kuruluşun oluşturulması gerekiyordu. İşte IMF, bu anlayış çerçevesinde, 39 ülkenin katılımıyla 1946 yılının Mayıs ayında faaliyete geçti.

Diğer iki nokta IMF'nin bu denetleme işlevini yerine getirmek için üstlendiği iki ana görevi belirtiyor. Bunlardan ilki *gözetim* (surveillance) görevi.[3] IMF, bu görevi çerçevesinde üye ülkelerin iktisat politikalarına ilişkin aldıkları kararları izlemek, değerlendirmek ve diğer ülkelerin bilgisine sunmakla yükümlü kılınmış. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta var. O da, IMF'nin bu görevinin nedeninin alınan kararların dünya ödemeler sistemi üzerindeki etkilerinin bilinmesini sağlamak olması. Başka bir deyişle, IMF'nin alınan kararların ülkenin toplumsal gönencini artırıp artırmadığını değerlendirmek gibi bir görevi söz konusu değil. IMF'nin gözetim görevini üstlenmiş olmasının nedeni sağlıklı ve tutarlı iktisat politikalarının sürdürülmesinin kurların istikrarını ve dünya ekonomisinin gelişmesini sağlayacağı görüşünü benimsemiş olmasıdır.

IMF'nin ikinci temel görevi ise üye ülkelerden birisi ödemeler dengesine

3 IMF'nin gözetim görevi Guitian (1992)'da etraflı bir biçimde ele alınmaktadır.

ilişkin olarak bir sorunla karşılaştığı ya da karşılaşma olasılığı belirdiği zaman söz konusu ülkeye bu sorunları çözebilmesi için yardımcı olmak üzere mali yardımda bulunması. Ülkeler bu olanaklardan yararlanmak zorunda değiller. Ancak, yararlanmak istediklerinde IMF'ye bir niyet mektubu *(letter of intent)* ile başvuruyorlar. Bundan sonra hangi koşullar altında IMF'nin mali olanaklarından ülkenin yararlanacağı beraberce kararlaştırılıyor. Ancak IMF bu kaynakların kullanımında ülkeler arasında ayrımcılık yapar konuma düşmemek için bazı temel noktalara uyulmasını her üyeden istemekte. IMF'nin bu çerçeve içinde, başvuran ülkelerden almalarını istediği temel önlemlere ise *koşullara bağlama (conditionality)* denilmekte.[4]

Günlük dilimize çevirirsek IMF heyetinin her yıl ülkemize gelerek iktisat politikaları konusunda kamu yetkilileri ile özel kesimden kişilerle görüşme yapmaları bu kuruluşun *gözetim* görevinin bir parçasıdır. Buna karşılık, 1994 yılında Türkiye'yi II. Dünya Savaşı sonrasının en büyük iktisadi krizine sürükleyen hükümetin, bu durumdan kurtulmak için IMF'ye başvurduğunda imzaladığı anlaşma ile mali destek temin etmesi ise IMF'nin *koşullara bağlanmış mali destek verme* görevi içinde yer alıyordu.[5]

IMF'nin Gözetim Görevinin Artan Önemi

IMF'nin ismi basında, daha çok bir ülke ödemeler dengesine ilişkin bir sorunla karşılaştığında, verdiği mali destek nedeniyle yer almaktadır. Dolayısıyla popüler açıdan bakıldığında IMF'nin ülke ekonomilerini en etkileyen faaliyeti koşula bağlanmış kredi vermesi gibi görünmektedir. Bu kredileri en çok kullananların gelişmekte olan ülkeler olduğu göz önüne alınırsa, IMF kaynaklarının bu ülkeler için önemli bir rakam oluşturduğu izlenimi doğabilmektedir. Oysa işin aslı böyle değildir. 1995 yılında gelişmekte olan ülkeler net olarak toplam 246.6 milyar ABD Doları dış finansman sağlamışlardır. Bunun sadece 19.6 milyar ABD Dolarlık kısmı uluslararası finansal kuruluşlardan (IMF ve benzerleri) gelmiştir. 1996 yılında ise bu ülkelerin sağladığı dış finansman 285.5 milyar ABD Dolarına yükselirken, uluslararası finansal kuruluşların sağladığı miktar 4.1 milyar ABD Dolarına düşümüştür.[6] 1997'nin kesin rakamları henüz belli olmamakla beraber, Güney Doğu Asya krizi nedeniyle IMF'nin sağladığı kaynakların önemli ölçüde arttırılmasına karar verilmiş olmasına rağmen ulaşılması

4 IMF'nin kaynaklarından yararlanan ülkeler için ortaya koyduğu koşulların sonuçları kuruluşun faaliyete geçtiği tarihten bu yana geniş ilgi toplamıştır. Bu bağlamda IMF'nin kendi bünyesi içinde yapılmış pek çok çalışma da vardır. Bu çalışmalardan Masson & Mussa (1995) IMF'nin finansman sağlama görevinin nedenleri ve gözetim görevi ile eklemleşmesini ele almaktadır. IMF koşullarının arkasında yatan düşünce ise Guitian (1981)'de etraflı bir biçimde açıklanmaktadır. Öte yandan IMF'nin koşullara bağlanmış mali olanaklarının kullanılmasının sonuçlarının değerlendirilmesi için ise Schadler ve diğerleri (1995 a, b)'e bakılabilir.

5 Türkiye-IMF ilişkileri açısından, pek de hoş olmayan, iki noktayı belirtmekte yarar var. Bunlardan ilki 1947'den 1997'nin ilk yarısı sonuna kadaki dönem içinde Türkiye'nin IMF'den en çok kaynak alan onuncu ülke olması. İkinci olarak, 1994 yılında IMF ile Türkiye adına anlaşma imzalayan hükümetin, sonradan, kısa dönemli iç politik çıkar hesaplarıyla bu anlaşmanın koşullarına uymamış olması... Türkiye'nin bu tutumu karşısında üye ülkeler üzerinde bir yaptırım gücü olmayan IMF sadece anlaşmanın son ödeme dilimini vermeyi durdurmuştur. Ancak hükümetin üzerinde yeterince düşünmeden aldığı anlaşılan bu kararı sonucunda Türkiye hem bu kuruluş ve hem de uluslararası mali çevreler karşısında ciddi bir itibar kaybına uğramıştır.

6 Bu bilgiler IIF (1997)'den alınmıştır.

beklenen büyüklüklerin gelişmekte olan ülkelerin elde ettiği toplam dış finansman içindeki payının yine de küçük kalacağını öngörmek yanıltıcı olmayacaktır.

Bu bilgilerden de görüleceği üzere IMF uluslararası mali piyasalarla karşılaştırıldığında fon aktarım kapasitesi açısından ağırlığı olan bir kuruluş olarak nitelenebilecek bir konumda değildir. Hatta, 1995 yılındaki Meksika ve 1997 yılındaki Güneydoğu Asya ve Güney Kore krizlerinin gerektirdiği mali desteği sağlayabilmede IMF'nin kendi olanaklarının yetersiz bile kaldığı görülmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen IMF'nin uluslararası mali piyasalardaki fon akımlarının yönünü etkilemedeki gücü, özellikle gelişmekte olan ülkeler -ki bunlara eski sosyalist ülkeleri de dahil etmek gerekir- söz konusu olduğunda giderek artmaktadır. IMF'nin etki gücünü artıran birbiriyle ilişkili iki önemli neden küreselleşme ve uluslararası özel sermaye hareketlerinin ulaştığı büyüklüktür. Bu iki olgu bir arada ele alındığında IMF'nin gözetim görevinin giderek ön plana çıktığı görülmektedir.

Önce küreselleşme olgusunu ele alalım. 1970'lerde Bretton Woods sisteminin terk edilmesi, yani sabit döviz kurlarından esnek döviz kurları sistemine geçilmesi IMF'nin gözetim görevinin önemini artırdı. Sabit döviz kurları sisteminde iktisat politikası kararlarının sonuçları çok daha açıklıkla görülebiliyordu. Zira iç dengesizlikler kendisini hemen ödemeler dengesi sorunları biçiminde ortaya çıkarıyordu. Bir anlamda Bretton Woods sistemi ülkelerin iktisat politikalarının anlaşılması için yeterince saydamdı. Ancak, esnek kur sistemine geçildikten sonra bu saydamlık ortadan kayboldu. Alınan kararların sonuçlarını görebilmek zorlaştı.

Öte yandan 1980'lerde küreselleşme eğilimi, yani sermaye hareketleri üzerindeki kısıtların düşürülmesi sonucunda dünya ölçüsünde sermayenin akışkanlığının çok artması olgusu, giderek dünyadaki iktisadi gelişmeleri belirlemede daha çok önem kazanmaya başladı. Bu eğilimin ortaya koyduğu bir ilginç sonuç, dünya mali sisteminin yaptığı döviz işlemleri ile dünya ticareti arasındaki bağıntının nerdeyse kaybolmasıdır. Bunu görebilmek için dünya dış ticareti ile dünyadaki döviz işlemlerinin zaman içinde nasıl seyrettiğine bakmak yeter. Nitekim 1977 yılında dünya ticaret hacmi 1.31 trilyon ABD Doları iken, 1995 yılında 4.80 trilyon ABD Dolarına yükselmiştir. Yani 19 yıl içinde dünya ticaret hacmi yaklaşık 3.7 kat artmıştır. Aynı dönem içinde dünya döviz işlemleri hacmi ise 4.6 trilyon ABD Dolarından 325 trilyon ABD Dolarına yükselmiş, yani yaklaşık 70 kat artmıştır. Dolayısıyla, 1977-1995 dönemi içinde dünya dış ticaretinin dünya döviz işlemleri içindeki payı %28.5'dan %1.5'a düşmüştür.[7]

İkinci önemli olgu, küreselleşmenin arkasında yatan uluslararası mali akımların özel nitelikte olmalarıdır. Gelişmiş ülkeler arasında özel fon hareketleri, II. Dünya Savaşı'nın ekonomiler üzerindeki yıkıcı etkisi geçtikten hemen sonra, hakim biçim halini almaya zaten başlamıştı. Buna karşılık gelişmekte olan ülkeler için dış kaynak temininde iki ya da çok taraflı resmi kaynaklar

7 Bu istatistiksel bilgiler Felix (1996, s. 74; Table 7)'den alınmıştır.

önemini 1970'lere kadar korumaktaydı. 1970'lerden sonra gelişmekte olan ülkelerin iki taraflı anlaşmalarla sağladıkları resmi fonlar büyük ölçüde önemlerini yitirirken bunların yerine özel sermaye hareketleri geçmiş ve bunlar giderek de büyümeye başlamışlardır. Nitekim 1995'de gelişmekte olan ülkelere giden sermayenin % 83'ü, 1996'da ise % 98.5'i özel sermayedir.[8]

Bu gelişmeler dünya ölçüsünde mali kaynakların yeni bir sistem içinde dağılmasına yönelindiğini göstermektedir. Herhangi bir kaynak dağıtım sisteminin çalışabilmesi için bu sistemin içinde yer alan karar alıcıların gerekli bilgilere sahip olmaları gerekir. Örneğin piyasa sistemini düşünelim. Bu sistem içinde yer alan bir kişi, tasarruflarını değerlendirmek istediğinde, diğer koşullar aynı iken net getirisi en yüksek olan tasarruf aracına yönelir. Bu açıdan gerek duyduğu bilgileri ise yayınlardan ya da olanağı varsa danışmanlardan alır. Şimdi bu tasarruflarını farklı mali araçlar arasında dağıtmak isteyen kişinin seçebileceği mali araçların tüm dünya üzerine dağıldığı bir ortamı düşünelim. Bu durumda böyle bir kararın alınabilmesi için toplanması ve çözümlenmesi gereken bilgi hacmi çok artacaktır.

Böyle bir karar almak isteyen bir uluslararası yatırımcı için, sözgelimi, sadece Güney Kore'de ihraç edilmiş devlet tahvili ile ABD'de New York borsasına kote edilmiş bir şirket hisse senedinin getirilerini karşılaştırmak yetmeyecek, Güney Kore'nin parası Won ile ABD$ arasındaki değişim oranını da hesaba katmak gerekecektir. Ancak sorun bununla da bitmemektedir. Zaman içinde bu ilişkileri etkileyebilecek başka gelişmeler olup olamayacağı konusunda da bilgiye gerek olacaktır. Örneğin Güney Kore hükümetinin önümüzdeki dönemde alacağı önlemler Won'un ABD$ ile değişim oranını ne yönde etkileyecektir? Güney Kore'de faiz oranları ne yönde seyredecektir? Doğallıkla bunun yanı sıra ABD hükümetinin aldığı iktisadi kararların New York borsasındaki fiyat hareketlerini veren Dow Jones indeksi üzerinde bir etkisi olacak mıdır? Üstelik küreselleşen bir dünyada tüm bu bilgiler de karar almaya yetmemektedir. Acaba, yine söz gelimi, Arjantin'in aldığı kararlar bu ülkede mali yatırım yapmayı Güney Kore ve ABD'den daha cazip kılmakta mıdır? Nihayet acaba tüm bu gelişmeler karşısında Japonya'nın ekonomisini dengede tutmak üzere alacağı önlemler neler olabilir ve bunlara ABD'nin tepkisi ne yönde olacaktır?

Dikkat edilirse, bu soruların içinde ülkelerin izledikleri ekonomi politikalarının ne olacağı büyük önem taşımaktadır. Çünkü bir ülkenin izlediği iktisat politikası o ekonominin yatırımcı açısından önemli olan değişkenlerini (getiri oranları, kur vs.) etkileyebilmektedir. Ancak küreselleşme beraberinde iktisat politikaları arasında karşılıklı etkileşim olgusunu da kaçınılmaz olarak ön plana taşıdığı için, bir iktisat politikası kararının diğer ülkeler üzerindeki etkileri ve onların olası tepkilerinin de hesaba katılması gerekmektedir.

Bu bilgileri toplayıp değerlendirmenin özel bir uzmanlık gerektirdiği açıktır. Öte yandan bu tür bilgileri dünya ölçüsünde toplayıp, karşılıklı etkileşimleri de hesaba katarak değerlendirmenin gerektirdiği ölçek (yani çalışan uzman

8 Bu bilgiler IIF (1997)'den alınmıştır. Gelişmekte olan ülkelere özel sermaye akımlarının büyüklüğü, biçimi ve etkileri için World Bank (1997)'a başvurulabilir.

sayısı, teknik olanaklar vs.) de göz önüne alındığında bunu başarmanın hiç de kolay olmadığı ortaya çıkmaktadır. İşte bu noktada IMF'nin kuruluşundan bu yana üstlendiği gözetim görevi çerçevesinde ülkelerin iktisat politikalarına ilişkin bilgileri toplayıp değerlendirmede edindiği deneyim ve insan gücü donanımı söz konusu kuruluşu, bu açıdan, neredeyse, tekelci konuma taşımaktadır.

Bu açıdan bakıldığında IMF'nin özellikle ülkelerin kısa dönem iktisat politikalarını izleyen ve değerlendiren bir kuruluş olması, özel yatırımcılar gözünde bu kuruluşun değerlendirmelerinin büyük önem kazanmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, bugün uluslararası yatırımcıların ülkeleri değerlendirmede en önemli dayanakları IMF'nin çalışmalarında elde ettikleri bilgilerdir. Bu bilgiler doğrudan olduğu kadar, uluslararası değerlendirme şirketlerini de etkileyerek yatırımcılara ulaşmaktadır. Bu nedenle de bugünün dünyasında ülkeler açısından IMF'nin değerlendirmelerinin önemi uluslararası mali piyasalardan kaynak temin etme ya da kaynağın maliyetini etkileme açısından önem taşımaktadır.

Sermaye Hareketlerinin Serbestleştirilmesi Sürecinde Imf'nin Değişen Rolü

1990'ların ikinci yarısında dünyada bir yandan ülkeler sermaye hareketlerini serbest bırakırlarken, öte yandan da sermayenin hareketliliğinden kaynaklanan ciddi sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Meksika ve Güneydoğu Asya ülkelerindeki krizler, sermaye hareketlerinin serbest olduğu bir dünyanın, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından, yararları ve sakıncalarının daha dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini gözler önüne serdi.

Bu konuda tartışmalar devam ederken, 1997 yılının Nisan ayında Washington D.C.'de yapılan IMF Geçici Komite toplantısında ana sözleşmede değişiklik yapılarak uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin IMF'nin amaçlarından birisi haline getirilmesi konusunda görüş birliğine varıldı. Aynı yılın Eylül ayında Hong Kong'da toplanan IMF guvernörler kurulu ise bu yöndeki girişimleri uygun bulduğunu açıkladı.

IMF'nin bu kararının iki önemli yönü var: Bunlardan ilki IMF'nin, Güneydoğu Asya Krizinin hem zaman hem de mekân açısından, sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasının ekonomik yararlarının maliyetinden daha fazla olacağı yönündeki inancını korumaya devam ettiğini ilan etmesi.[9] İkinci nokta ise IMF'nin bu kararı almak suretiyle üyelerinin sermaye hareketlerini serbestleştirmeye yöneltecek biçimindeki politikalarının oluşturulmasında, tavsiye biçiminde de olsa, söz sahibi olması.

Bu iki noktayı biraz açmakta yarar var. Önce ilk konuyu ele alalım. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinden beklenen yararlar nedir? Buna karşılık

9 IMF başkanı Michel Camdesus Hong Kong'daki IMF'nin 52. Yıllık Toplantısı sırasında yaptığı konuşmada bu noktayı şöyle belirtiyordu. "... Sizlerin de dikkatinizi çekmiştir, IMF, Güneydoğu Asya'daki son gelişmelerden cesareti kırılmak şöyle dursun, ana sözleşmesinde kuruluşun sermaye hareketlerinin serbestliğini desteklemesini sağlayacak değişiklikleri yapmak için çok daha isteklidir... Şu soruyu sorabileceğinizi biliyorum 'Kapınızın önünde böyle bir kargaşa varken, zamanlama doğru mu?' Evet, biz doğru olduğuna inanıyoruz.", Camdesus (1997, s. 5).

karşılaşılabilecek riskler neler olabilir? Hangi koşullar altında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin olumlu sonuçlar vermesi söz konusudur?

IMF'nin son girişiminin arkasında yatan mantıklamayı görebilmek için bu kuruluşun başkan yardımcısı ve günümüzün en önemli iktisatçılarından birisi olan Stanley Fischer'in bu sorulara verdiği yanıtlara bakmakta yarar var.

Fischer'e göre sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinden beklenen yararlar şunlar, *Fischer* (1997a):

- Dünya ölçüsünde tasarrufların daha etkin dağıtılmasını ve en verimli yatırımlara yönelmesini sağlayarak iktisadi büyümeyi hızlandırır ve gönenci artırır;
- Herhangi bir ülke açısından bakıldığında ise bu bir yandan yatırılabilir fon miktarını artırırken öte yandan da ülkede yerleşiklerin yabancı sermaye piyasalarından yararlanabilmelerine olanak sağlar. Öte yandan da ülkelerin iç sermaye piyasalarının daha etkin çalışmasına yol açar;
- Uluslararası ekonomi açısından ise gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerin ticaret ve yatırımlarını daha geniş bir fon havuzundan finanse etmelerine olanak sağlayarak çok taraflı ticaret sisteminin sağlıklı gelişmesini kolaylaştıracak bir ortam sağlar.

Ancak Fischer, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sonucunda ortaya çıkabilecek şu risklere de dikkati çekiyor:

- Uluslararası sermaye hareketleri makroekonomik politikaların nasıl yürütüldüğüne, ülkenin bankacılık sisteminin sağlıklı olup olmadığı konusundaki yargılara ve doğallıkla öngörülemeyen siyasal ve iktisadi gelişmelere karşı son derece duyarlıdır;
- Buna karşılık iktisat politikasını yürütenler piyasaların verdiği sinyallere bu denli duyarlı değillerdir. Dolayısıyla piyasalardan gelen sinyallerin iyi değerlendirilememesi sermaye hareketlerinin serbest olduğu ortamlarda ekonomilerin işleyişine büyük zarar verebilecek çalkantılara yol açabilir.
- Ayrıca, piyasaların her zaman doğru sinyal verdiği görüşü de doğru değildir. Piyasalar aşırı tepki verebilir, özellikle bir ülkedeki bir olumsuz gelişmeyi başka ülkelere bulaştırabilirler, *(contagion effect)*. Bu durumda sağlıklı iktisat politikası yürütmekte olan bir ülke, sadece bir başka ülkede ortaya çıkan bir sorun nedeniyle olumsuz yönde etkilenebilir.

Bu riskler göz önüne alındığında, sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasının olumlu etkilerini artırarak, bundan doğan riskleri düşürecek bir yol izlenmesi gerekiyor. Böyle bir yol ise bir yandan ülkelerin sağlıklı makro iktisat politikaları yürütmelerini, kendi mali sistemlerinin güçlendirilmesini, öte yandan da ülkeler arasında sermaye hareketlerinin olumsuz etkilerini giderecek yönde işbirliği yapılmasını gerektiriyor. IMF, bugünkü durumunda, gözetim

görevi çerçevesinde ülkelerin aldıkları önlemleri değerlendirebilmektedir. Ancak, sermaye hareketleri konusunda uluslararası işbirliğinin oluşabilmesi için, bunun bir çerçevesinin çizilmesi ve ülkelerin bu çerçeve içinde hareket etmeye özendirilmesi gerekmektedir. İşte bu nedenle IMF ana sözleşmesinde kendisine bu yetkinin verilmesi yönünde bir değişiklik yapılmasını istemektedir. IMF'ye göre bu yönde yapılacak düzenlemeler, uluslararası sermaye hareketlerinin ülkelerin gelişmesi ve gönencinin artmasına daha büyük katkıda bulunacağı ve uluslararası mali krizlerin önlenebileceği bir ortamın oluşmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda IMF'nin bir işlevi de ülkelerin sermaye hareketlerini en uygun bir biçimde serbestleştirecekleri, yani olgunlaşmadan serbestleştirme *(premature liberalization)* tuzağına düşmeden, istenilen yöne gitmelerini sağlayabilecekleri teknik ve mali yardımda bulunabilmesidir. *Fischer* (1997 a, b).

Sonuç

Küreselleşen dünyada pek çok ilişki değişiyor, bunun yanı sıra IMF örneğinde gördüğümüz gibi kurumların işlevleri de dönüşüme uğruyor. Öyle görülüyor ki, küreselleşme uluslararası işbirliğini daha fazla gerekli kılıyor.[10] Bu da IMF gibi kuruluşların önemini artırıyor. Burada bir noktanın altını çizmek gerekiyor. IMF'nin öneminin artması, bu kuruluşun üstlendiği görevleri mükemmel bir biçimde yerine getirdiğinin kanıtı değil. Tersine böyle olmadığı biçimindeki eleştiriler var, hatta belki her zamankinden daha çok.[11] Ama buna rağmen, küreselleşmenin denetim altına alınması gereği ülkeleri IMF'nin yetkilerini artırmayı kabule yönlendiriyor.

Türkiye açısından baktığımızda, bu son gelişmeler IMF'nin bizim için öneminin artarak devam edeceği anlamına geliyor. Bir kere, IMF'nin gözetim görevi çerçevesinde Türkiye'ye ilişkin yaptığı değerlendirmelerin uluslararası mali piyasalardan temin edilebilecek kaynakların miktarı veya fiyatını etkilemedeki önemini gözden kaçırmamak gerekiyor. İkinci olarak IMF'nin önümüzdeki dönemde ülkelerin mali sistemlerinin güçlü ve şeffaf olup olmadığı, iyi denetlenip denetlenmediği konusunda çok daha titiz olacağı anlaşılıyor. Türkiye'nin de mali sisteminde yapısal düzenlemeleri vakit geçirmeden yaparak uluslararası standartları yakalamasının, sermaye hareketlerinin serbest olduğu ortamdaki riskleri düşürmesinin, ülkenin uzun dönemli çıkarları açısından kaçınılmaz olduğu da açık. Sorun, Türkiye'nin kısa dönemdeki sıkıntılardan çekinip bu önlemleri almaktan kaçınmasında yatıyor. Ancak, önümüzdeki dönemde Türkiye'nin bu yönde adım atması konusunun IMF ile olan ilişkilerin yönünü

10 Küreselleşmenin neredeyse engellenemez bir yükseliş içinde olması, dünyadaki her ülkenin ya da ülkeler içindeki herkesin lehine olduğu anlamına gelmediğini de unutmamak gerekiyor. Küreselleşmenin toplumsal etkilerini anlayabilmek için, özellikle istihdam gibi, insan yaşamında çok önem taşıyan boyutlarının da ele alınması gerekiyor. Rodrik (1997) bu yönde çok önemli katkı yapan bir çalışma.

11 Güneydoğu Asya ve Güney Kore'nin mali krizden çıkabilmelerine yardım için IMF'nin ileriye sürdüğü koşullar konusunda ileri sürülen ağır eleştiriler buna örnek olarak gösterilebilir. IMF'nin ileri sürdüğü koşulların bu ülkelere de ciddi bir duraklama getireceği ve haklılığı kuşkulu bir yapısal dönüşümü zorlayacağı biçimindeki bir eleştiri için Kuttner (1998)'e bakılabilir.

belirlemede çok daha önem kazanacağını da şimdiden görmek gerekiyor.

Yanıtını merak ettiğim bir de sorum var... Acaba Türkiye 1990 yılında sermaye hareketlerini serbest bırakırken bunun kararının getireceği kazanç ve riskleri nasıl hesaplamıştı? Ya da hesaplamış mıydı?[12]

Kaynakça

CAMDESSUS, M. (1997): *Address to the Board of Governors*, September 23, 1997, Hong Kong, China.

DRISCOLL, David D. (1996): *What is the International Monetary Fund?*, External Relations Department, IMF, Washington D.C.

EĞİLMEZ, Mahfi (1996): *IMF, Dünya Bankası ve Türkiye*, Tütünbank-Finans Dünyası Yayınları No. 2, Tütünbank, İstanbul.

ERSEL, H.(1997): *The Timing of Capital Account Liberalization-The Turkish Experience, New Perspectives on Turkey*, 15, s. 45-64

FELIX, D. (1996): *Financial Globalization versus Free Trade-The Case for Tobin Tax, Unctad Review*, United Nations, New York & Geneva.

FISCHER, S.(1997 a): *Capital Account Liberalization and the Role of the IMF*, 19 Eylül 1997'de Hong Kong'da (Çin) düzenlenen "Asia and the IMF" başlıklı seminere sunulan tebliğ.

FISCHER, S.(1997 b): *How to Avoid International Financial Crises and the Role of the International Monetary Fund*, 14 Ekim 1997'de Washington D.C.'de yapılan "15th Cato Institute Monetary Conference"a sunulan tebliğ.

GUITIAN, M. (1992): *The Unique Nature of the Responsibilities of the International Monetary Fund*, International Monetary Fund, Washington D.C.

GUITIAN, M. (1981): *Fund Conditionality-Evolution of Principles and Practices*, International Monetary Fund, Washington D.C.

IIF (1997): *Capital Flows to Emerging Market Economies-Update*, International Institute of Finance, Washington D.C., September 11.

IMF (1993): *Articles of Agreement*, IMF Publication, Washington D.C.

KUTTNER, R. (1998): "Dr. IMF Prescribes Recession for Some Patients", *International Herald Tribune*, January 6, s. 8.

MASSON, P. & M. MUSSA (1995): *The Role of the IMF-Financing and Its Interactions with Adjustment and Surveillance*, International Monetary Fund, Washington D.C.

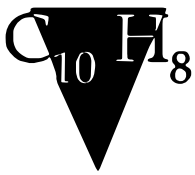
RODRIK, D. (1997): *Has Globalization Gone Too Far?*, Institute for International Economics, Washington D. C.

SCHADLER, S. ve diğ. (1995 a): *IMF Conditionality-Experience Under Stand-By and Extended Arrangements, Part I: Key Issues and Findings*, International Monetary Fund, Washington D.C.

SCHADLER, S. ve diğerleri (1995 b): *IMF Conditionality-Experience Under Stand-By and Extended Arrangements, Part II: Background Papers*, International Monetary Fund, Washington D.C.

World Bank (1997): *Private Capital Flows to Developing Countries-The Road to Financial Integration*, Oxford University Press, Oxford.

12 Türkiye'de hükümetin 1990 yılında sermaye hareketlerini serbest bırakmayı isteme nedeni ve bundan beklediği yararların ne olduğu konusunda bir çerçeve oluşturulabileceğini Ersel (1996)'de göstermeye çalışmıştım.

Tarih ve Biyografya*

A. Adnan Adıvar

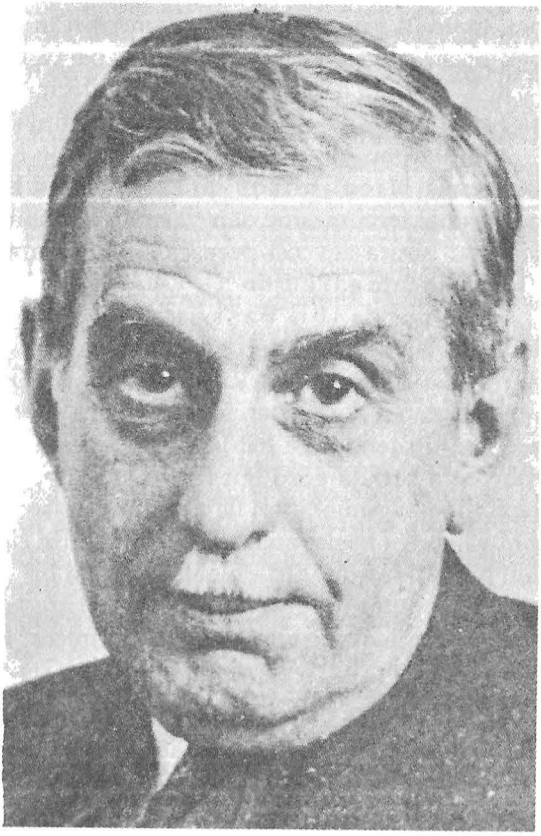
Beşerî bilgiler arasında tarih bilgisi kadar insanları yakından kavramış bir bilgi daha yoktur denilebilir. Tarih herkesi alâkadar etmiş, herkes onun derinliklerine bakmağa ve kendisinden evvel, daha evvel ve daha evvel gelmiş geçmişlerin hal-ü şanını, karşılaşdıkları vak'aları, bu vak'aların kahramanlarını, muhârebe meydanlarında akan kanların tasvirini ve belki biraz da evvel zaman içinde ilim ve medeniyetin, insanların yaşayış tarzının hikâyesini öğrenmeği arzu etmişti. Hattâ bu öğrenmek istenilen vak'alar ve hayat hikâyeleri yalnız insanların hayatına hasredilmemiş hayvanları, nebatâtı, üzerinde yaşadığımız toprağı ve nihayet başımızın üstünde dönen göklerdeki ecrâmın hal tercümelerini araştırmak da bir nevi tarih tedkıyki sayılmıştır. İşte bunun içindir ki, garbde Lâtin memleketlerle Anglo-saksonlar diyârında târihe Yunancada tedkıyk, araştırma manâsına gelen ιστορια kelimesinden alınarak *histoire*, *history* kelimeleri alem olmuştur. Bundan dolayı garbde bir tarafta peygamberler tarihi, siyasî tarih, askerî tarih, medeniyet tarihi v.s. varken bir tarafta da hayvanat ve nebatât dediğimiz ilimlere tabiat tarihi (*Histoire naturelle*) ismini veriyoruz. Almanlarda *tarih* mukabili olarak hem *historia* hem de vaki olmak masdarından gelen *Geschichte* kelimesi vardır. Fakat her ilim gibi araştırmağa ihtiyaç göste-

* Kaynak: *Tarih Dergisi*, C. II, Sayı 3-4'ten ayrı basım, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1952.

ren bu bilgi şubesine *historia*'dan gelen kelimenin daha yakışık aldığı muhakkaktır. Şarkda ise *tarih* kelimesi sâdece vakti, bir vak'anın vuku'u zamanını meselâ bir mektubun, bir kitabın yazıldığı gün, ay ve yılı göstermek manâsına gelen (belki de ecnebî) bir kökten alınmıştır. Cermenlerde vak'aların hikâyesini bildiren bir kelime, şarkda ise ancak vak'anın vuku'u zamanını ifâde eden bir kelime, *tarih* dediğimiz mâhiyete alem olduğuna nazaran şarkda *tarih*'in daha ziyâde kronolojik tarafı nazar-ı dikkate alınmış olduğuna, Cermenlerde ise hadd-i zâtında vak'anın sûret-i cereyânına ehemmiyet verildiğine hükmetmek filolojiye dayanarak irtikâb edilmiş bir hatâ olur.

Her halde vak'alarda, keşiflerde, iktisâdî hâdiselerde müessir olmuş insanların hayat hikâyesi o vak'aların ve hâdiselerin izâh ve tefsiri için mühim olduğu gibi taş, toprak, güneş, ay, nebat, hayvan velhâsıl başlı başına bir complexus teşkil eden her realitenin hayat hikâyesi de umûmî âlem tarihinin te'lifinde en çok muhtaç olduğumuz vesikalardır. İşte biz burada alelâde biyografi denilen ve siyasî, millî tarihlerin inşâ malzemesi sayılan hal tercümelerini nazar-ı dikkate almak istiyoruz. Bunların eski çağlarda en güzel bir eserinden bahsetmeden evvel hatırlatalım ki bir çok Yunanlı müverrihlerin eserlerinde vak'aların tarif ve tavsifi, memleketlerin coğrafyası, milletlerin âdât ve ahvâli pek güzel tasvir edilmiş olmakla beraber isimleri tarihe geçmiş kimselerin hayat hikâyeleri fikrî bir yoldan tedkıyk edilmiş denilemiyeceğini söyliyebiliriz. Meselâ ilk meşhûr müverrih Heredotos'un eseri, İran, Babil ve bütün şark memleketleriyle Mısır'ın tarihini ihtivâ etmekle beraber ferdin biyografisinden ziyade etnografik ma'lûmâtla mücehhezdir. Bundan başka yine bu eserde şimâlî Tesalya'daki Tempe geçidinin bir hareket-i arz neticesinde açıldığına, Nil nehrinin Mısır'ı meydana getirdiğine dair ma'lûmât da vardır. Kendisinden sonra gelen büyük müverrih Thukydides daha ziyâde ilmî ve felsefî bir tarzda Peloponez muhârebeleri tarihini yazmış ve Atina'daki meşhûr veba salgınını (M.Ö. 435-425) fevkalâde bir sıhhatle tarif etmiştir. Kendisinin yarım kalan eserini ikmal eden Theopompos yazdığı on iki kitabdan ibâret Yunan tarihinde (*Syntaxis Hellenicon*) daha ziyade şahısların karakterlerine dikkat ederek Tacitus'ün mübeşşiri olmuştur. İşte bu umûmî ve husûsî tarih müelliflerinden son-

ra gelen ve eski Yunan Boeotia bölgesinde Cheoronea şehrinde doğan ve sonra Roma'da yetişen meşhûr Plutarchos (Plutarque)'un tercüme-i haller vâdisinde tuttuğu yol pek kendine mahsûs bir yoldur. Onun yazdığı hal tercümeleri aslâ avâmî ve insanları eğlendirmek için yazılan menkîbevârî yazılar değildir. Bilâkis *Mukayeseli Hayatlar* (bioi paràllhloi) adlı eseri uzun seneler süren bir tetebbü mahsûlü mufassal bir eserdir. Bu eserde tercüme-i hâli yazılan insanın karakteri tarih içinde onunla mukayese edilebilecek diğer bir şahsiyetin hayat ve icraatıyla mukayese edilmektedir. Bu iki şahsiyet ekseriyâ biri Yunanlı, diğeri Romalı olmak üzere seçilmiş olduğu için müellifin bu eseri yazmaktan bir maksadı da mensûb olduğu Yunan camiasında yetişen büyüklerin hiç olmazsa fikren Romalılara üstünlüğünü belirtmek olduğunu söylerler. Bu iddiaya rağmen Plutarchos eserinin daha ilk sahifelerinde Theseus ile Romulus'den bahsederken her ikisinin de iyi ve kötü taraflarını belirtmekten geri durmamıştır. Maamafih bu her vakit böyle devam etmemiş, memleketi olan Isparta'nın kahramanları ve faziletkârlarını, bu kıt'a için hissettiği husûsî bir alâkaya uyarak, Atina'nın büyük fazilet ve ahlâk kahramanlarına tercih etmekten kendini alamamıştır.

Plutarchos'dan sonra Romalı tarihçi Suetonius (öl: 160) büyük adamların hayatlarının hikâyesini *De viris illustribus* adıyla ve bundan başka on iki imparatorun hal tercümelerini yazmıştır. Aradan hayli bir müddet geçtikten sonra Einhard (öl: 844) isminde bir tarihçinin Charlemagne'ın *Vita Caroli Magni* ismiyle yazdığı tercüme-i hâli meşhûr olmuştur.

Şarkda İbn Hişam (öl: 883)'ın Peygamber'in tercüme-i haline dair yazdığı *Sire*'si, şarkda yazılmış ehemmiyet ve dikkate şâyân ilk biyografidir. Belki bundan evvel şark şâirleri kasideleri içinde memdûhlarının hal tecrümesinden bahsetmiş olabilirlerse de bunlar bizim anladığımız manâda tarihe kaynak teşkil edecek eserler sayılamaz. Şunu da zikretmek lâzımdır ki şarkda siyerler, menakıbnâmeler, tezkireler ve hele bunlara karıştırılan tabiat üstü hikâyeler

pek makbûl sayılmakta idi. Maamafih bunlardan başka İbn Hallikân'ın pek meşhûr olan *Vefeyatü'l-Ayan*'ı İbn Kıfti'nin *İhbarü'l-ülema*'sı ve nihayet İbn Useybiya'nın bilhassa hekimlerin tercüme-i hâlinden bahseden *Uyûnü'l-enbâ*'sı şarkda ve garbde rağbet ve itimada mazhar olmuş te'liflerdir.

Bunlardan evvel Bizans tarihçileri de hal tercümeleriyle meşgul olmuşlar ve meselâ Nicephoros'un kayın babası Bizans İmparatoru Alexius Comnenos'un hal tercümesine dair yazmak teşebbüsünde bulunduğu meşhûr eser vefatından sonra zevcesi prenses Anna Comnena tarafından kaleme alınmış ve 1148 de itmam edilmiştir.

Endülüs'de İbn Başküval (öl: 1183) ulemanın bir tercüme-i haller mecmuasını vücûda getirdiği gibi yine bu asır içinde hâlâ kıymet ve ehemmiyetini muhafaza eden Beyhaki'nin *Tarih-i Beyhaki*'si vardır. İşte bu devirden itibâren şarkda en ziyâde tercüme-i hallere ehemmiyet verilmeğe başlanmış ve hemen bütün tercüme-i hal işini inceleyenler ensâbcılığa dökülmüşlerdir. Bu ensâbcılığın şarkda gördüğü rağbet uzun müddet devam etmiştir. Maamafih bu tercüme-i hal müellifleri ile nessablar arasında doğrudan doğruya memleket tarihi yazmağa başlayanlar da yok değildir. Meselâ İbn Asakir Şam ülemasının bir tezkiresini vücûde getirdiği gibi bir de Şam tarihi yazmağı ihmal etmemiş tıbkı bunun gibi Ömer b. Adîm yazdığı büyük Haleb tarihine Haleb ülemasının hal tercümelerini ilâve etmiştir. Bu usûl Osmanlı türklerine de intikal ederek bütün vekayinâmelerde her devrin nihayetine kısa veya uzun bir tercüme-i haller bâbı ilâve olunmuştur. Diğer taraftan Osmanlı türklerinde siyaset, ilim ve şiir sahasında meşhûr olmuş insanların hal tercümelerine dair bir nice eserler vardır. Bunlar arasından misâl olarak Taşköprü-zâde'nin *Şakayık-ı Numaniye*'sini alalım: Bu eserde faideli ma'lûmat arasında efsânelere ve lüzumsuz fıkralara tesâdüf olunmakta ve bilhassa türkçe tercümesi okuyanı yoracak müseccâ ve tumturaklı ifâde ile yazılmış bulunmaktadır. Bu tercüme dikkatle okunursa her âlim veya müellifin tercüme-i hâline başlarken birçok beylik sıfatlar yerli yersiz israf edildikten sonra neticede bu müellifden eser namına büyük bir şey kalmadığı görülünce *Şakayık-ı Numaniye*'den istifâde edilirken ne kadar dikkatli davranmak lâzım geldiği anlaşılır.

Daha yeni zamanlara doğru gelirsek artık şarkda da garpda da hal tercümeleri o kadar çoğalmıştır ki onların ismini burada saymak bile mümkün değildir. Fakat şuara tezkireleri, siciller çoğaldığı nisbette tekâmül etmiş demek mümkün olamayacaktır. Garpde bu biyografiler daha ziyade hal tercümesi lügati denilen a'lam kamusları içine girmiş ve bizde XIX. asırda Kamusü'l-a'lamlar ve sicill-i osmanîler doğmuştur. Sonra bütün umumî ansiklopedilerle, ihtisas ansiklopedileri, avamî ansiklopediler hal tercümelerini aslâ ihmâl etmemişlerdir. Hele en son zamanlarda romanse denilen tarzda yazılan hal tercümeleri, tarihî romanlar, tarihle alâkadar olan dürüst zihinleri karıştıracak bir mâhiyet almış ve bunlarla dolan kafaları realiteden gittikçe uzaklaştırmıştır. Hakıyki tarih araştırıcıları, böyle tarihî romanların ve romanse hal tercümelerinin okunmasını ekseriyâ yanlış mübalâğalı ma'lûmatla kafayı doldurup fakat güzel va-

kit geçirmek isteyenlere bırakmak lüzûmunu takdir ederler. Halbuki diğer taraftan itimada şayan hal tercümelerinin umumî rağbete mazhar olmasından başka tarih bilgisiyle uğraşanlar için de çok büyük kıymeti olduğunu söylemeğe dahi hacet yoktur. Tarihde âmil ve faal olmuş fertlerin herbiri bir complexus individuel olmak itibariyle onların hayat hikâyeleri tarihin seyrini tesbit husûsunda mühim bir rol oynar. Yalnız bu hal tercümelerinde nazar-ı dikkate alınacak ehemmiyetli bir noktaya geçmeden evvel şurasını hatırlatmak lâzımdır ki her milletin müellifleri ilk çağlardaki menşe ve tarihlerini hurafevî bir şekle sokarak bu şekil altında tarih yazmakta israr etmişlerdir. Maamafih bundan dolayı hiç bir milleti ve hiç bir kimseyi muâheze etmeğe hakkımız yoktur. Çünkü yalnız tarihde değil bütün bilgi şu'belerinde böyle hurafevî görüşlere ve bâtıl itikatlara kaçan unsurlar vardır. Maamafih bu unsurlardan tarihçi kendini kurtarmak için uğraşmağa şiddetle mecbûrdur. Orta çağlarda hele tabiat hâdiselerinin izâhında olduğu gibi rasyonel yola giderek hurâfe ve bâtıl itikatlardan ilmi kurtaranlar yanında tarihi de bu gibi gayr-ı aklî unsurlardan temizleyen müellifler vardır. Hele tarihde mazinin uzaklıklarındaki vâkıalarda bu unsurları def'etmekten daha güç en yakın zamanlardaki unsurları def'etmektedir. Çünkü dinî, siyasî, içtimaî bakımlardan müellifler üzerinde husule gelebilecek baskılar ilâve, tarh, mübalâga ve tahrif suretinde tecelli edebilir.

İşte bütün bu gibi te'sirlere hal tercümelerini yazacak olan müelliflerin bilhassa dikkat etmeleri lâzımdır. Çünkü şahısların hayatına efsâne, hurâfe sokuşturmak hiç aslı olmayan bir vak'a ihdas etmekden bin kat kolaydır. Meşhûr bir zatın bir sözünden, bir yazısından istifâde edilerek onun hayatına kahramanlıklar ve yahud korkaklıklar sokulabildiği görülmüştür. İşte tarihe kaynak olabilecek hal tercümelerini mevsûk bir şekilde vücûde getirmek için sarfedilecek emek aslâ boşa gitmiyeceği gibi aksine olarak uydurmalar, yakışdırmalar ilâvesiyle yazılan hal tercümeleri de onların müellifleri üzerine tarihin lânetini celbeder. Bu arada fazla tafsilât tedariki için girişilen derin araştırmaların müellifleri bâzen hatâya düşürdüğü de vakidir. Hal tercümeleri yazılacak zatın doğum, ölüm tarihi, menşe'i, ailesi elbette mühimdir. Fakat bu husûsda mübalâgaya gidilerek meselâ bir şahsın kayın pederinin isim ve mahlasını günlerce aramak, doğduğu sene kâfi iken ayı hattâ günü ve bâzen, mübalagasız söylüyoruz, saatini soruşturmakda ve meselâ bir âlimin gayr-ı meşhûr bütün hocalarını, bütün talebesini saymakda ve aslâ tarihle temasa gelmeyecek olan evlâdının kaçının kız, kaçının oğlan olduğunu araştırmakda tarih noktasından hemen hiç bir faide yoktur. Diğer taraftan bir kumandanın her muharebeden muzafferen dönüşünde vaktin hükümdârına ağır hediyeler getirdiği ve hükümdarın da ona hil'atler giydirdiği mükerreren yazılmış olan bir ansiklopedi makalesinde bu karşılıklı hediye ve hil'at cilvelerinin birisinin bile çıkarılmasına muvaffakiyet hâsıl olmaması bizde biyografinin nasıl telâkki edildiğini gösterecek bir misâldir. Şurası bilnmelidir ki, hal tercümelerinin kıymeti uzunluğuyla ölçülmez. Belki tarih için lâzım olan kayıdlar onların kıymetini teşkil eder. Eski tezkirelerimiz, sicillerimiz ve menakıbnâmelerimiz bu husûsda ekseriyâ tafsilâta kaçma-

ğı tercih etmişlerdir. Diğre tarafdan da uslûbda ifâdelerin kuvvetini çoğaltacak yerde ibham ve ihâma kaçarak asıl hakıykati örtecek seci ve tımturak gibi edebî san'atler ve bâzı kere okuyanlara neş'e bile vermeyen fıkralar hal tercümesi yazanların vakı'a makalelerini uzatır fakat yazılarının ilmî kıymetini azaltır.

Velhâsıl biyografya tarih için lüzum ve faidesi olmayacak nessâblıkdan, fıkracılıkdan ve bilhassa kahramana taparlık itikadiyle uydurulmuş efsanelerden kurtulmuş olarak yazıldığı ve yahud eskiden yazılmış olan tarihçiler tarafından bu noktalar nazar-ı dikkate alınarak süzgeçten geçirilip okunduğu müddetçe tarihin pek mühim esâs kaynaklarından biridir.

vizörden

ALTHUSSER

Murat Belge

Althusser'in yazılarını okur okumaz etkilenmiştim. 1969'da, bir yıllık bir bursla İngiltere'ye gitmiştim. Bundan görece kısa bir süre önce burada Althusser adını duymuş, söylediklerine dair birkaç şey de öğrenmiştim. Pek fazla bir şey değildi bu, ama nedense ilgimi çekmişti. Brighton'daki kitapçıda *Lire le Capital*'i görünce hemen aldım ve hiç parlak olmayan Fransızcama rağmen alır almaz okumaya başladım. Okuduğuma değiyordu. Gene o sıralarda *Pour Marx*'ın çevirisi *(For Marx)* yayımlandı. Bunu hemen yuttum. Dönerken, *Lenine et la Philosophie* de bavulumdaydı.

Bundan bir süre önce Marx'tan etkilenmiş ve Marksist olduğuma karar vermiştim (1963 olmalı). Marx'tan sonra beni en çok etkileyen Marksist düşünür Althusser oldu. Oysa Marx hakkında benim bildiklerimle Althusser'in anlattığı Marx birbirinden epey farklıdır. Bu noktayı, daha sonra genişlemesine ele almak üzere, hemen geçiyorum.

1975'te hapis sonrası *Birikim*'i yayımlamaya başladığımda, bu dergiye sık sık Althusser'den çeviriler koydum (ilk sayısından itibaren). *Lenin ve Felsefe*'yi hapiste bir grup arkadaş çevirmiştik; bunu da kitap olarak yayımladık. Althusser Türkiye'de bazı insanların ilgisini çekti, ama bu ilgi yaygınlaşmadı. Türkiye'de böyledir. Althusser burada, birilerinin birilerine, küfür eder gibi, "Althusserci" demesine yaradı daha çok.

Oysa Batı'da etkisi çoktu. Benim tanışmamdan önceki dönemi tabii daha

Louis Althusser, Kasım 1980.

sonraları öğrendim, ama o yıllarda çeşitli ülkelerde yazan birçok Marksist üstündeki etkilerini görebiliyordum. Adının çevresinde sürekli bir tartışma vardı; çok zaman bayağı sert saldırılara da uğruyordu hatta bir zaman sonra kendi öğrencilerinden de saldıranlara katılanlar oldu: Rancière, Badloux.

Poulantzas, 1968'i bir bakıma hazırlayanlardan biri olduğunu yazmıştı. Ama böyle de olsa, '68 kuşağından çeşitli kişiler sonraları ona cephe açtı. Bu gibi eleştirilerin çoğunda eleştirenin içinde yer aldığı siyasi "taraf", doğal olarak, belirleyiciydi. Bunların arasında, entelektüel ortamda pek esamisi okunmayan "partili" yazarlar, "goşist" ve hatta "Maoist" buluyorlardı onu. Öte yandan Rancière kendisi Maoizme kaydığı için saldırıyordu, çünkü Althusser'in Mao sempatisinin dozu ona yeterli gelmiyordu. Callinicos, "Stalinist" diye saldırıyordu, çünkü kendisi Troçkistti ve Althusser Troçki'ye onun beklediği önemi vermemişti. "Fokoculuğun" teorisyeni Régis Debray bunların arasında bir istisna sayılabilir: Althusser'in fokoculukla ilgisi azdı (herhalde "fukoculuk"la ilgisinden çok daha az), ama Debray eski hocasına saldırmamayı tercih etti.

1968 sonrasında birçok Batı ülkesinde üniversiteler reform ihtiyacı duyarak kapılarını sola açtılar. Böylece buralara giren genç Marksist akademiklerin arasında Althusser'den etkilenen hayli fazlaydı.

Ama politikada, başta üyesi olduğu Fransa Komünist Partisi, herhangi bir kayda değer yankı vermedi Althusser'e. Bu zaten, Avrupa Marksizminin bütün büyük düşünürleri için geçerliydi – bir ölçüde, Gramsci için bile.

Bunun böyle olmasında Stalin'le Kruşçev'in ya da Brejnev'in enternasyonalizmlerinin payı arasında önemli bir fark yoktu.

Althusser'in somut politakaya değil, ama Batı'da (ve hemen hemen yalnız Batı'da) Marksist düşünceye katkısı bir hayli geniş boyutlu oldu.

Birikim'deki Althusser çevirilerine değinmiştim. Dergi yayına başlarken tanıdığım (tabii uzaktan) ve yararlanmak istediğim kişi ve yayın gruplarına mektup yazdım; derginin amaçlarını açıklayarak çeviri izni istedim. Althusser'den de nazik ve olumlu bir cevap aldım. Böyle birkaç kere mektuplaştık. Sonra, Fransa'ya bir gidişimde randevulaştık ve görüştük. İlk ve son görüşmemiz bu oldu. Bunu daha önce başka bir yazıda anlattığım için burada tekrarlamayacağım (*Tarihten Güncelliğe*). Ama o yazının sonunda değindiğim bir temayı burada genişletmek istiyorum.

Althusser'in ilk kitaplarının adları anlamlıdır: *Marx İçin* ve *Kapital'i Okumak*. Marksizm'i, Marx'ın oluşturduğu biçimde, *aslına döndürmektir* amaç. Bunu, bir başka yazıda, bir çeşit "zaman makinesi"ne binerek, teorinin içinden, teorinin başlangıç noktasına doğru bir yolculuk yapmaya benzetmiştim. Böylece, zamanın, yani *tarihin*, teoriye orasından burasından yapışmış, onu bozmuş kirinden pasından kurtularak "doğum anı"nın safiyetine ulaşmak mümkün olacaktır. Bu noktada, "ilk doğum"da çeşitli nedenlerle yapılamayan "kimlik belirlemesi" yapılmalıdır: Marksizm nedir, hangi özellikleriyle başka teorilerden ayrılır, neyi göstermiş, nasıl göstermiştir v.b? Bu, bir anlamda, bir "ikinci vaftiz"dir ve Althusser'in bütün bu konularda, birçoklarından farklılaşan fikirleri vardır.

Louis Althusser, Kasım 1980.

Örneğin, doğum tarihi... Bu, aslında herkesin kabul ettiğinden daha ileri bir tarihte gerçekleşmiştir. Ayrıca, Marx "ekonomist" olmadığı gibi, "hümanist" veya "historisist" de değildir (bu terimlerin daha özgül anlamlarında) v.b.

Bu saptamalar yapıldıktan ve kimlik belirlendikten sonra yeniden bugüne gelebilir ve Marx'ın bize kazandırdığı teoriyi bugünün sorunlarına uygulamaya başlayabiliriz.

Bu yazının başında, Althusser'in anlattığı Marx'ın, benim ve o zamana kadar tanıdığım Marx'a çok benzemediğini söylemiş ve bu konuyu daha sonra genişleteceğimi eklemiştim. Şimdi o genişletme aşamasına gelebiliriz. "Tanıdığım Marx" derken, yalnız Marx'ın okuduğum metinlerini değil, Marx üstüne üretilmiş metinleri de kast ediyorum.

Bir düşünürü dönemi içindeki düşünce alışverişiyle yerine yerleştirmek hep yaptığımız, önemli bir iştir. Bu, doğal olarak, o düşünürün kendinden öncekilerinden *ne aldığının* saptanmasını gerektirir. Böylece, Marx üstüne Marksist literatürden onun da düşünce babalarını öğrendik; en başta Hegel, ama Feuerbach da vardı bunların arasında. Öte yandan kendisi de Smith ve Ricardo gibi iktisatçılara (aslında bütün iktisatçılara) sık sık değiniyordu. Tabii, üçüncü kaynak da "Fransız politikası"ydı.

Bunların arasında, söz konusu Alman filozofları beni en fazla tedirgin edenleriydi. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ilerliyorduk. Hegel'le (ölümü 1830'lar) aramız açılıyordu habire. Şu yaşadığımız zamanın sorunlarına onunla çare bulunacağına pek aklım yatmıyordu. Hele Politzer gibi yazarların bize "diyalektiği" anlattıkları kitaplarında, örneğin bir otomobilin hareket etmesinin ilkesinin, üzerinde durduğu yerle çelişmesi olduğu gibi açıklamalarla karşılaşınca, canım sıkılıyordu. Aile tarihinde, vaktiyle çok tatsız işler yaptığını öğrendiğiniz bir amcanızdan, iyi tanımadığınız insanlara söz etmeyeceğiniz gibi, böyle şeyleri de, cemiyet içinde, hiç okumamış gibi görünmek daha iyiydi.

Dolayısıyla Althusser'in açık ve net anti-Hegel tavrı bana çok sağlıklı geldi ve bir önemli ihtiyacımı karşıladı. Bunun yanısıra, Marx'ın düşüncesinin özgünlüğünü vurgulamak için onunla bütün öteki eski düşünürler arasına koyduğu mesafelerden hoşnut kaldığımı söylemeliyim.

Ama Althusser'ın anlattığı Marx'ın ya da Marx'ı anlatışının bana çekici gelmesinin nedeni yalnızca bu "düşünsel atalar" sorunu değildi.

Burada bir parantez açayım: Althusser, Marx'ı, Hegel'den ayrırırken, daha eski bir filozofa dönüp Spinoza'yı o ana kadar üstünde durulmamış bir "ata" ilân ediyordu. Marksist düşünceyi "yeniden yorumlama" işine kalkışan Colletti de (daha kendisi Marksist olduğu sıralarda) aynı rolü Kant'a vermekteydi. Ben bunları Marx'ın gizli kalmış ama gerçek ataları gibi benimsemekten çok, her iki yeni düşünürün kendilerinin geçmiş felsefeyle kurdukları bağ olarak benimsemek eğilimindeydim. Felsefe, son analizde, birtakım "anayollar" üstünde ilerleyen bir düşünce disiplini olduğu için her birey ya da akım geçmişte kendininkine yakın ilkeleri savunmuş öncüler bulur. Bu nedenle her dönemde "Yeni" –Aristocular–Platoncular, Descartes'çılar v.b. görürüz.

Evet, Marx'ı Alman felsefesindeki düşünsel atalardan ayırmanın yanı sıra Althusser'in yaptığı önemli bir iş tamamen *çağdaş* diyebileceğimiz bir dille konuşmasıydı. Althusser bir dünyanın ortasında yaşıyordu - birçok yeni ve ilginç düşünce akımının bulunduğu bir dünyanın ortasında. Ama kendi düşüncesinde, bu dünyadan herhangi bir etki bulunmadığını savunuyordu. Yapısalcılıkla ilgisi yoktu; Foucault öğrencisiydi ve ondan bir şey almamıştı; olsa olsa Foucault ondan almış olabilirdi. Althusser'in *"coupure épistémologique"*i ile, *"problématique"*i ile, diyelim Kuhn'un ya da Bachelard'ın ilgisi yoktu.

İlgisi olmaması hoşuma gidiyordu; ama, doğrusu, biraz ilgisi de var gibi geliyordu.

Her neyse, vardı ya da yoktu, bunu saptamak benim işim değil (teorik olarak, Althusser'in de bir düşünsel hinterlandı–ataları olacaktı elbette). Sonuç olarak, kullandığı dil epey farklıydı.

"Kimden farklıydı?" Sözgelişi, Hegel'i, Hegel'in kendisini bile şaşırtacak biçimde uygulayan Lukacs'tan farklıydı. Bir tür "Marksizm" yaptığı halde bir türlü yakınlık kuramadığım Sartre'dan farklıydı. Çocuksu bulmadan edemediğim Caudwell'dan ya da dedem kadar yaşlı ve çağdışı bulduğum Sovyet teorisyenlerinden elbette farklıydı. "Yabancılaşma" diyerek Marksizmi yumuşatan öteki Fransızlardan (Lefebvre v.b.) ya da sadece saldırgan ve kavgacı bir dille konuşabilen, her ülkeden politik Marksistlerden farklıydı.

Sanırım bu farklılık, adını vermese de söylemini oldukça iyi bildiği çağdaş düşünürlerin sorunsallarıyla Marksizmin teorik sorunlarına bakabilmesinden ileri geliyordu. Marx'a on dokuzuncu yüzyıldan değil, yirminci yüzyıldan bakabiliyordu.

Bir yığın aklı başında söz söylüyordu. Ayrıca, onun söylediklerini geliştirenler de çıkmıştı ortaya. Örneğin Althusser, genel Marksist geleneğe uymuş ve sanat üstüne de bir şeyler söylemişti. Macherey onun koyduğu öncüllerden yola çıkıp sanat ve estetik alanına daha cesur bir adım atmıştı. Ama Terry Eagleton bu girişimleri başka teorik yaklaşımlarla birleştirerek geçerli bir yöntem oluşturdu. İdeoloji alanında söylediklerini Laclau alıp ilerilere taşıdı. Emmanuel Terray antropoloji alanına yenilik getirmeye çalıştı. Bunların hepsi de aynı derecede çağdaş girişimlerdi. Tabii bu arada buram buram "teorisizm" kokan birçok metin üretilmiyor değildi, ama yukarıda saydıklarım ve benzerleri teori olsun diye teori yapmadılar, birçok önemli yeni alan açtılar ve yöntem geliştirdiler. Bu dönem, Batı Marksizminin "kuğu şarkısı" gibi bir şey oldu.

Başka Marksistler de aynı günlerde benzer şeyler yapıyorlardı. Bir kısmı ayrıca Althusser'e ve oluşturduğu "ekol"e şiddetle karşıydı. Ama onlardan birçoğunun da Althusser'den dolaylı ve dolaysız biçimde esinlendiği ya da etkilendiği kanısındayım. Çünkü Althusser'in asıl etkisi genel atmosfer üstünde olmuştu ve bu, bir bakıma, herkesin durduğu platformu belirliyordu.

Şimdiki atmosfer artık çok farklı. 1989'dan bu yana gözlemlediğimiz değişimlerden sonra, dünyada sosyalizmin tarihe karıştığına inananlardan değilim. Ancak, sosyalizmin kendi içinde ve dışsal eylem programında karşılaşacağı so-

runların eskisine pek benzemeyeceğini düşünüyorum. Bir kere, geçmişte hepimizi etkileyen öğretisel titizlik, bundan böyle, yerini başka yöntemlere bırakacaktır. Örneğin Althusser bir teorinin doğrulanmasının ölçütlerinin teoriye içsel olduğunu söylüyordu. Bu bakış, "teori" denen şeyi "matematik" gibi algılıyor demektir. Oysa toplumla iç içe yaşayan ve büyüyen, toplumda değişiklik yapmayı amaçlayan bir teori, kendini "matematik" gibi algılamakla intihar etmiş olur. Politik-toplumsal pratiğin doğrusuyla yanlışını değerlendirmek için birtakım "feed-back" mekanizmaları oluşturulması gerekir. Bu da "teoriye içsel" bir şey değildir.

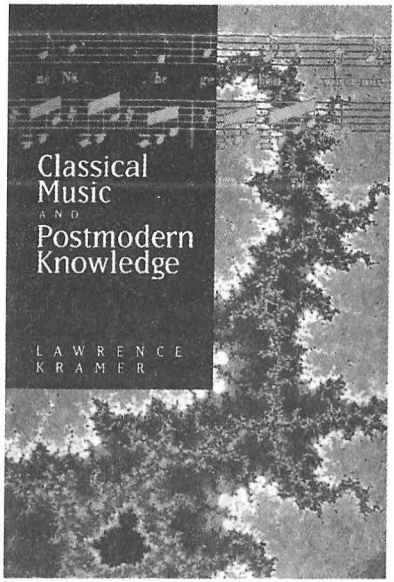
Birçok bakımlardan Althusser'e "son ortodoks" demek mümkün. Bu özellikleriyle Althusser'in dönemiyle birlikte tarihte kaldığı söylenebilir. Ama birçok büyük düşünür gibi Althusser de, bütün "teorik kesinlilik" çabasına rağmen, içinde paradokslar barındıran bir teorisyendi. Onun çağının düşünce akımlarıyla ilişki kurma biçiminin bundan sonraki sosyalist düşünceye de model olabileceğini sanıyorum.

kitap

Postmodernizm Müziğe El Atıyor... Mu?

Güven Turan

Müzik üzerine düşünmeyi, müzik üzerine yazmayı, işi gücü sadece müzik olanların elinden kurtaran Nietzsche olmuşsa, onlara daha sonra eklenen estetikçilerden de kurtaranlar Adorno ve Bloch'tur kuşkusuz. Gerçekte edebiyatçı ya da psikolog, felsefeci, sosyal bilimci olup da müzik üzerine yazan başkaları da hiç de az sayılmaz ama, yukarda belirttiğim üç ad, müziğe "düşünce" boyutunu getirmişlerdir, müziğin alanından çıkmadan. Elbette yukarıdaki adlar iflah olmaz modernistlerdir ve üçü de çağlarının müziğini, geçmişi yadsımadan, ön plana çıkarmışlardır. Son otuz yıl içinde hemen hemen bütün dallarda postmodernist rüzgârları, dahası bir dönem, kasırgaları eserken, ciddi olarak "postmodernist müzik"ten söz edilmemiştir, tıpkı, "postmodernist şiir"den söz edilmediği gibi. Şiirde bir iki çekingen yaklaşım dışında postmodern açıdan değerlendirme yapılmamıştır ama, müzik alanında bu konuda daha büyük bir boşluk dikkat çekmektedir. Glenn Watkins'in ne dediği pek anlaşılmayan, sadece bu nedenle de pekâlâ postmodern sayılabilecek Pyramids at the Louvre: Music, Culture, and Collage from Stravinsky to the Postmodernists'i bir yana, müzikle postmodernist ilişkiyi en sağlıklı kurma çabasına Lawrence Kramer'in *Classical Music and Postmodern Knowledge*'ında rastlıyoruz. Gerçi, başlıktaki o "knowledge"

Classical Music and Postmodern Knowledge, Lawrence Kramer, 1995, University of California Press.

yani "bilgi" sözcüğü, postmodernistlerin bu konudaki düşmanlığa varan ürkekliği düşünüldüğünde garip geliyor ama, gene de bir umut ışığı yakıyor beklentilere.

Lawrence Kramer, hem İngilizce hem müzik profesörü. Bu kitabından önce Music and Poetry: The Nineteenth Century and After (1984) ve Music as Cultural Practice (1990) adlı iki kitabı daha var.

Kramer, kitabına "beklentiler" başlığını verdiği, müzikoloji ile postmodernizmin kesişme noktalarını irdeleyen bölümle başlıyor. İkinci bölümde müziği kültürel bir mecaz olarak ele aldıktan sonra üçüncü bölümde Haydn'ın "Yaradılış"ını incelemeye başlıyor. İncelemelerine, dördüncü bölümde müzikte anlatımcılığa değinerek ilerliyor ve özellikle Beethoven'in op 135 Yaylı Çalgılar Dörtlüsü'nden ve Schubert'in Goethe şarkısından yola çıktıktan sonra, ardından gelen bölümde Felix Mendelssohn üzerinde duruyor özellikle. Altıncı bölüm de gene Mendelssohn ve Goethe Şarkıları üzerine. Bu bölümün ana başlığı "The Lied as Cultural Practice" Yedinci bölüm, Charles Ives'in "durumu" üzerine. Sekizinci bölümde de Ravel'in Daphnis et Chloe'sini inceliyor Kramer. Kitabın, "kapanış" bölümcüğü bir yana, bu incelemelerin postmodernistliği tartışılabilir. Kramer, yorumlarına ve incelemelerine postmodernist terminolojiden payandalar yapıp, onların postmodernist tanımlamalarını getiriyor daha çok. Böyle olunca da, kitabın başlığındaki "bilgi" sözcüğü yerine oturuyor elbette, postmodernist görüşe karşı olsa da bu sözcük.

Kramer'in, postmodernist destekli yorumları, ele aldığı müziklere gerçekten yeni bir bakış açısı, yeni bir "okuma" katmanı getirebiliyor her şeye rağmen. Ne var ki, postmodernizm ve müzik ilişkisi belki de, 1945 sonrası müzikle, özellikle de klasik müzik bağlamında kalınacaksa daha çok minimalist müzikle, Glass'ın ve Adams'ın çalışmalarıyla örneklenmeliydi kanımca. Örneğin Glass'ın *Einstein on the Beach*'i hem anlatımcı öğelerinin postmodernistliği hem müziğinin pastiş ve parodilerle oluşumu bakımından, postmodernist "bilgi"yle ele alınmaya daha uygun olurdu. Ya da Karlheinz Stochhausen'in müzik ve gösteri karışımı çalışmaları... Kramer, bu kitabında ağırlıklı olarak on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarla, yirminci yüzyıl başını ele aldığına göre, daha sonraki çalışmalarında, postmodernist dönemi postmodernist durum açısından ele alabileceğini bekleyebiliriz.

Yazarlar Hakkında

Soyadı Sırasıyla

A. Adnan Adıvar

1883-1955 yılları arasında yaşamış, felsefe alanında yoğunlaşan araştırmalarıyla günümzde de yararlılığını yitirmemiş yapıtlar ortaya koymuştur. Özellikle Osmanlı dönemindeki bilimsel çalışmaların tarihini konu alan araştırmaları önem taşır. Önemli eserlerinden bazıları: *Faust'a Dair bir Tahlil Tecrübesi* (1940), *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943), *Tarih Boyunca İlim ve Din* (2 cilt, 1944) ve *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* (1945).

Varol Akman

Ankara Bilkent Üniversitesi'nde Bilgisayar doçentidir. Şu andaki araştırmaları Yapay Zekâ'nın sağduyu usa vurumu gibi teorik bölümler ve ayrıca felsefi mantık ve semantik üzerine yoğunlaşmaktadır. Akman 1980-85 yılları arasında Fullbright akademisyeni olarak Troy, New York'da Renssellaer Polytechnic Institute'dan bilgisayar ve sistem mühendisi olarak Ph.D. derecesi almıştır. Bilkent'ten önce, Amsterdam'da Centrum voor Wiskunde en Informatica'da araştırmacı ve Hollanda'da Rijksuniversiteit'da post-doktora pozisyonlarında bulunmuştur.

Ercüment Aytaç

1965 yılında Sivas'ta doğdu, 1981 yılından beri Avusturya'da yaşıyor. Merkezi Viyana/Mödling'deki UNESCO'ya bağlı Uluslararası Halk Sanatları Örgütü'nün sanat danışmanlığını yürütüyor. Gazete ve dergilerde Türkçe ve Almanca yazıları yayımlanıyor. İlk romanı, *Ve: Blues* 1995'te Yapı Kredi Yayınları

tarafından yayımlandı. 1996'da "Viyana Word Up Edebiyat Ödülünü" ve "Avusturya Devleti Edebiyat Bursu"nu kazandı.

Murat Belge

1943'te Ankara'da doğdu. İstanbul Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. Aynı bölümde doktora ve doçentlik tezlerini verdi. 1969'dan bu yana çeşitli yayın etkinliklerinde bulundu (*Halkın Dostları, Yeni Gündem, Birikim* dergileri, 1983'ten bu yana İletişim Yayınları). Çeviri çalışmalarının yanı sıra siyasal, toplumsal ve kültürel konuları işleyen dokuz kitabı yayımlanmıştır.

Kathleen Biddick

Notre Dame Üniversitesi'nde Tarih doçentidir. Halen tarihsel ve çağdaş, görünebilirliği cinsiyetlendirme ve ırklandırma ve teknokültürel kimliklerin enstitüleşmiş hümanizmi ve enstitüleşmiş sanallık konuları üzerine bir dizi makale hazırlıyor. *The Devil's Anal Eye: Inquisitorial Optics and the Ethnographic Authority* (Şeytanın Anal Gözü: Sorgucu Optik ve Etnografik Otorite); *Genders, Bodies, Borders: Technologies of the Visible,* (Cinsiyetler, Bedenler, Sınırlar: Görülebilirin Teknolojileri) (*Speculum*'dan, 68, 1993) ve *Humanist History and the Hauntings of Visual Worlds: Problems of Memory and Rememoration* (Hümanist Tarih ve Görsel Dünyaların Hortlamaları) (*Genders*'dan, 18, 1993) son dönem yayınları arasında yer alan eserleridir.

Harold Cohen

1960'larda İngiltere ve dışında büyük ün elde etmiş, ülkesini Venedik Bineali, Documenta ve diğer önemli uluslararası sergilerde temsil etmiştir. 1968 yılında San Diego'daki University of California'ya ziyaretçi profesör olarak gelmiş ve ilk bilgisayarıyla ve ikinci karısı ile tanışması üzerine burada kalmıştır. 1970'lerin başında, yeni bilim dalı Yapay Zekâ'yla yakından ilgili çalışmalarından ötürü, çalışmak üzere, iki sene kaldığı Stanford Yapay Zeka Laboratuvarı'na davet edilmiştir. Başta Londra'daki Tate Gallery, San Fransisco Museum of Modern Art, Amsterdam'daki Stedelijk Museum ve Brooklyn Museum olmak üzere birçok müzede ve aralarında Boston'daki Science Museum ve Ontorio Science Center bulunan bilim müzelerinde sergilenen ve bir çeşit özerk resim-yapıcı Yapay Zekâ programı olan AARON'un yazarıdır. 1985'de Tsukuba'daki Dünya Fuarı'nda Amerika Birleşik Devletleri'ni temsil etmiştir.

Şu sıralar San Diego'daki Kaliforniya Üniversitesi'nde Professor Emeritus ve Programcılık ve Sanatlar Araştırma Merkezi'nin başkanıdır.

Hubert L. Dreyfus

Berkeley'deki University of California'da Felsefe profesörüdür. Basılmış eserleri şunlardır: (Stuart Dreyfus'la beraber) *Making a Mind vs. Modeling the Brain: AI Back at a Branchpoint, Deadalus,* (Bir Akıl Kurmaya Karşı Beyni Tasarla-

mak, *Deadalus*, 1988), (Stuart Dreyfus'la) *Mind Over Machine: The Power of Human Intuitive Expertise in the Era of Computer*, (Makineden Önce Akıl: Bilgisayar Çağında İnsan Sezgisinin Gücü, Free Press, 1986), *Being-in-the-World: A Commentary on Heidegger's Being and Time*, Division I, (Heidegger'in Oluş ve Zamanı Üzerine Bir Açımlama, Bölüm I, The MIT Press, 1991). *Husserl, Intentionality, and Cognitive Science*, (Husserl, Hakkındalık, ve Bilişsel Bilim, Bradford/MIT Press, 1982). Ve ayrıca 1972 yılında yazdığı Yapay Zekâ eleştirisinin yeni ismiyle üçüncü baskısı: *What Computers Still Can't Do: A Critique of Artificial Reason*, (Bilgisayarların Hâlâ Yapamadığı: Yapay Usavurumun Kritiği, The MIT Press, 1992).

Nevzat Erkmen

1931 İzmir doğumlu. New York Üniversitesi'nde Pedagoji dalında Master ve Ph.D. çalışmaları yaptı. 1956'dan bu yana, Psikanaliz, Erotoloji, Anlambilim, Geştalt Terapisi ile doğu öğretileri (Zen, Yoga, Taoculuk) üzerinde çalıştı.1995'te Türkiye Zekâ Oyunları Kulübü'nü kurdu ve dünya ülkeleriyle birlikte International Puzzle Federation (Uluslararası Zekâ Oyunları Federasyonu) çalışmaları'nı Türkiye Kolu Başkanı olarak başlattı. Ulysses'i Türkçeye çevirdi. Evli, 2 çocuklu.

Hasan Ersel

1946'da doğdu. 1967'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. 1968-1983 yılları arasında aynı okulda ve ODTÜ İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. 1984-1987 yılları arasında Sermaye Piyasası Kurulu'nda Baş İktisatçı olarak çalıştı. 1987'de Araştırma Planlama ve Eğitim Genel Müdürü olarak göreve başladığı T.C. Merkez Bankası'nda 1991 yılında Başkan Yardımcısı oldu. 1993'den bu yana Yapı ve Kredi Bankası'nda araştırma faaliyetlerinden sorumlu Genel Müdür Başyardımcısı olarak görev yapmakta ve Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde ders vermektedir. İktisat alanında yayımlanmış çeşitli kitap ve makaleleri vardır.

Stefano Franchi

Bologna Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden Marquis de Sade üzerine yazdığı bir tezle mezun olduktan sonra bir süre İtalya'da Yapay Zekâ programcısı olarak çalışmış, ardından Stanford Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne gelerek *Endgames. Game, Play and the End of Philosophy* (Oyunsonları. Oyun, Eğlence ve Felsefenin Sonu) başlıklı doktora tezini 1997'de tamamlamıştır. Halen aynı üniversitede öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

Güven Güzeldere ile birlikte *Stanford Humanities Review*'un *Bridging the Gap: Where Cognitive Science meets Literary Criticism* (Araları Birleştirmek: Bilişsel Bilimin Edebiyat Kuramıyla Karşılaşması, 1994) ve *Constructions of the Mind: Artificial Intelligence and the Humanities* (Zihnin Yapımları: Yapay Zekâ ve İnsanlık Bilimleri, 1995) adlı iki sayısının editörlüğünü yapmıştır. Ayrıca Xerox Palo Alto

Araştırma Merkezi'nde danışmanlık da yapmış olan Franchi, Yapay Zekâ'nın yanısıra felsefe tarihi, özellikle Hegel ve Heidegger üzerinde çalışmaktadır.

Gün

1956'da doğdu. Viyana Güzel Sanatlar Akademisi'nde Resim ve Sanat Felsefesi öğrenimi gördü ve her iki daldan *Magister Artium* (doçentlik seviyesi) ünvanıyla mezun oldu. Avrupa'da 50'yi aşkın resim, enstalasyon, tını enstalasyonu, video enstalasyonu içeren sergiler açtı, sergilere katıldı, video filmleri yaptı. Başta New York S. Guggenheim müzesi olmak üzere diğer çeşitli müzelerde yapıtları bulunmaktadır. 1992'den bu yana 'Felsefe-Çağdaş Sanat', 'Sanat-Teknoloji' alanında denemeler yazıp; Frankfurt, Berlin, Seattle kentlerinde konferanslar ve seminerler vermektedir.

1990'da yayımladığı *Hölle* (Cehennem) adlı deneme türünde ve 1994'de *Gerçeklerin Üzerinden Uç* adlı şiir dalında iki kitabı var. Gün Avusturya vatandaşı olup, Berlin'de yaşamaktadır.

Güven Güzeldere

Boğaziçi Üniversitesi'nde Bilgisayar Mühendisliği okuduktan sonra Indiana Üniversitesi'nde Bilgisayar Bilimi ve Felsefe konularinda master yapmış, 1997 yılında Stanford Üniversitesi'nde Sembolik Sistemler ve Felsefe dallarında doktorasını *The Many Faces of Consciousness* (Bilincin Birçok Yüzü) başlıklı bir tezle tamamlamıştır. Stefano Franchi ile birlikte *Stanford Humanities Review*'un *Bridging the Gap: Where Cognitive Science meets Literary Criticism* (Araları Birleştirmek: Bilişsel Bilimin Edebiyat Kuramıyla Karşılaşması, 1994) ve *Constructions of the Mind: Artificial Intelligence and the Humanities* (Zihnin Yapımları: Yapay Zekâ ve İnsanlık Bilimleri, 1995) adlı iki sayısının editörlüğünü yapmış, Ned Block ve Owen Flanagan ile *The Nature of Consciousness: Philosophical Debates* (Bilincin Doğası: Felsefi Tartışmalar) başlıklı bir derleme hazırlamıştır (MIT Press, 1997).

Bilimsel Bilinç Çalışmaları Derneği'nin kuruculandan olan ve 1989-1996 yılları arasında Stanford Dil ve Bilişim Çalışmaları Merkezi'nde araştırmacılık ve Xerox Palo Alto Araştırma Merkezi'nde danışmanlık da yapmış olan Güzeldere, 1997'den bu yana Duke Üniversitesi'nde yardımcı doçent olarak çalışmakta ve zihin felsefesi, metafizik, Yapay Zekâ, bilişsel bilim, ve bilişsel nöropsikoloji alanlarında dersler vermektedir.

Robert Pogue Harrison

Stanford Üniversitesi'nde Fransızca ve İtalyanca edebiyatı doçentidir. *The Body of Beatrice* (Beatrice'in Bedeni, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988), *Forests: The Shadow of Civilization* (Ormanlar: Uygarlığın Gölgesi, University of Chicago Press, 1992), ve *Roma, la pluie. A quoi bon la litteratıre?* (Paris, Flammarion, 1994) adlı kitapların yazarıdır. Çocukluğu İzmir'de geçmiş olan Harrison Türk edebiyatıyla da ilgilenmektedir.

N. Katherine Hayles

Los Angeles'ta University of California'da İngiliz edebiyatı profesörüdür. *Chaos Bound: Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science* (Sınırlanan Kaos: Çağdaş Edebiyat ve Bilimde Düzenli Düzensizlik, Cornell University Press, 1990) adlı kitabın yazarı olan Hayles, halen *Virtual Bodies: Literature, Cybernetics, Information* (Sanal Bedenler: Edebiyat, Sibernetik, Enformasyon) ismini verdiği ve çağdaş edebiyat ve elektronik yazılımda değişen simge tarzları arasındaki ilişkileri ele aldığı yeni kitabı üzerinde çalışmaktadır.

Norman N. Holland

University of Florida'da Marston-Milbauer kürsüsünde profesör olarak görev yapıyor. Holland ayrıca, aralarında *5 Readers Reading* (5 Okuyucular Okuması, 1975) , *The I* (Ben, 1985) ve *The Brain of Robert Frost* (Robert Frost'un Beyni, 1988)'un bulunduğu, psikoanalitik psikoloji, bilişsel bilim ve edebiyat problemleri üzerine on bir kitabın yazarıdır.

Thomas Henry Huxley

Darwin'in evrim kuramının en önemli savunucularından, felsefede agnostizm kavramını ilk kez ortaya atan İngiliz biyoloji bilgini. 1825-1895 yılları arasında yaşamıştır. Önemli eserlerinden bazıları: *Evidence as to Man's Place in Nature* (İnsanın Doğadaki Yerine İlişkin Kanıtlar, 1863), *Science and Culture* (Bilim ve Kültür, 1881), *Evolution and Ethics* (Evrim ve Ahlak, 1893) ve *Collected Essays* (Toplu Denemeler, 9 cilt, 1894-1908).

Paul Johnston

Pittsburgh SUNY İngiliz Edebiyatı Bölümü öğretim üyesidir. Johnston'un doktora tezi, *The Confidence of Edmund Wilson* (Edmund Wilson'un Güveni) ve halen yürüttüğü çalışmalar, Wilson'un yazılarında, günlüklerinde, ve mektuplarında bulunan konularda, ve ayrıca gazetecilik, tarih, kurmaca, edebi ve sosyal eleştiri gibi alanlarda dilin ifadeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Şerif Mardin

1927'de İstanbul'da doğdu. Siyaset bilimci ve sosyolog. Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısı ile düşünce tarihine ilişkin araştırmalarıyla tanınmıştır. Önemli eserlerinden bazıları: *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, 1962), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (1964) ve *İdeoloji* (1976, 1982).

Janis Horowitz Murray

MIT'de İleri Teknoloji Laboratuvarı'nda araştırmacı ve bilim kadını olarak görev yapmaktadır. Murray'ın biri 19. yüzyılda, İngiliz Romanı ve İngiliz Sosyal Tarihi araştırmacısı olarak sürdürdüğü, biri de 21. yüzyılda interaktif video,

eğitim ve araştırma için dil işletim sistemlerini geliştirdiği, iki ayrı yaşamı var. İki alanda da geniş olarak yazan Murray'in eserlerinden bazıları: *Strong-Minded Women and Other: Lost Voices from Nineteenth-century England*, (Bildiğini Okur Kadınlar ve Ötekiler: 19. Yüzyıl İngilteresi'nden Kayıp Sesler, Pantheon, 1982) ve ona Gold Candy ve Educom ödüllerini kazandıran Fransızca öğrenim interaktif videodiski *A la recontre de Philippe* (Yale University, 1993).

Allen Newell

1927-1992 yılları arasında yaşamış olan bilgisayar bilimcisi. Öğrenimini Stanford Üniversitesi ile Carnegie Teknoloji Enstitüsü'nde tamamlayan Newell once RAND şirketinde araştırmacı, daha sonra da Carnegie-Mellon Üniversitesi'nde bilgisayar profesörü olarak çalıştı.

Yapay Zekâ ve bilişsel bilimin kurucuları arasında sayılan Newell, meslekdaşı Herbert Simon'la birlikte başta Genel Problem Çözücü isimli Yapay Zekâ programi olmak üzere çok sayıda projeye imza atti. Çalışmalarından dolayı pek çok ödüle layık görülen Newell, son büyük projesi olan ve kendi geliştirdiği birleşik insan bilişimi mimarisi çerçevesinde çalışan Yapay Zekâ programı SOAR üzerinde araştırmalarını sürdürürken vefat etti. Son kitabi, SOAR'in mimarisini ve üzerine dayandiği kuramı anlatmaktadır: *Unified Theories of Cognition* (Birleşik Biliş Kuramları, Harvard U.P., 1991).

Haldun M. Özaktaş

Doktorasını 1991 yılında Stanford Üniversitesi'nde tamamlayan Doçent Doktor Haldun M. Özaktaş, halen Bilkent Üniversitesi Mühendislik Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Elektrik Mühendisliği konusunda çalışmalarının yanı sıra *Bilim, Teknoloji ve Toplum* dersini vermektedir.

Adriano P. Palma

Tayvan Ulusal Üniversitesi'nde Felsefe doçentidir. Indiana Üniversitesi'nde doktorasını tamamladıktan sonra bir süre Boğaziçi Üniversitesi'nde Felsefe Bölümü'nde de görev yapmış olan Palma'nın yayımladığı eserleri arasında *Lingua e Stile de Parataxis*, 1, 1989, ve *European Yearbook of Philosophy*'de Hopes and Doubts (Umutlar ve Kuşkular, CSLI Publications, University of Chicago Press, 1993) yer almaktadır.

Cem Say

Boğaziçi Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü'nde öğretim üyesi. 1989'dan beri yapay zekâ konusunda çalışıyor.

John Searle

Berkeley'deki University of California'da Felsefe profesörüdür. Dil felsefesi ve zihin felsefesi alanlarındaki eserleriyle tanınan Searle, Yapay Zekâ projesinin zorlu eleştirmenlerinden biri olarak da ünlenmiştir. Doktorasını Oxford'da

tamamladıktan sonra çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yapmış olan Searle'in makale ve kitapları pek çok dile çevrilmiştir. Amerikan Sanatlar ve Bilimler Akademisi üyesi de olan Searle'in kitapları arasında en önemlileri olarak *Speech Acts* (Konuşma Edimleri, Cambridge U.P., 1969), *Minds, Brains, and Science* (Zihinler, Beyinler ve Bilim, Harvard U.P., 1986), *The Rediscovery of the Mind* (Zihnin Yeniden Keşfi, MIT Press, 1992) ve *The Construction of Social Reality* (Toplumsal Gercekliğin Ünşasi, Free Press, 1995) sayılabilir.

Herbert Simon

Carnegie-Mellon Üniversitesi'nde Bilgisayar Bilimi ve Psikoloji profesörüdür. Psikoloji, işletme, matematiksel ekonomi, istatistik, yöneylem araştırma, ve bilgisayar bilimi alanlarında pek çok önemli çalışmaya imzasını atmış olan Simon, eski meslekdaşı Allen Newell ile birlikte Yapay Zekâ'nın da kurucuları arasında sayılmaktadır.

Doktorasını 1943'de Chicago Üniversitesi'nde Siyasi Bilimler dalında tamamlayan Simon, University of California at Berkeley ve Illinois Institute of Technology'de görev yapmıştır. Aralarında *Administrative Behavior* (Yönetici Davranış, McMillan, 1948), *The Sciences of the Artificial* (Yapay Şeylerin Bilimleri, MIT Press, 1969), *Models of Thought* (Düşünce Modelleri, Yale U.P., 1979), ve *Models of My Life* (Yaşamımın Modelleri, MIT Press, 1996) başlıklı kitapların da bulunduğu pek çok makale ve kitabın yazarı olan Simon, insan zihninin karar verme mekanizmaları ve bunların ekonomik modelleme alanındaki etkileri üzerinde yaptığı çalışmalardan dolayı 1978'de ekonomi Nobel ödülünün de sahibi olmuştur.

Yaklaşık altmış yıldır çalışmalarını sürdürmekte olan Simon, son yıllarda ampirik ve bilgisayar-simülasyon araştırmalarının iç içe geçtiği temalar üzerine yoğunlaşmış ve yaratıcılığın doğası (özellikle bilimsel buluşlar), analoji, ve sözel ile görsel düşünüş arasındaki farkın kökenleri konularında yayınlar yapmıştır. Ayrıca çalışmalarının felsefi boyutuna da ciddi bir dikkat göstermiş olan Simon, bilgi kuramı, bilim felsefesi, nedenselliğin doğası, yanlışlanabilirlik, teorilerde (gözlemlenemez) teorik terimler ve zihin-beden problemi gibi konularda geniş olarak yazmıştır. Bu ilgi alanlarının pek çoğu bu sayıda yer alan makalede yansıtılmaktadır.

Brian Cantwell Smith

Indiana Üniversitesi'nde bilgisayar bilimi ve bilişsel bilim profesörü olup, Felsefe Bölümü'nde de ders vermektedir. Uzun yıllar Xerox Palo Alto Araştırma Merkezi'nde yönetici ve bilim adamı, ve Stanford Üniversitesi'nde danışman felsefe doçenti olarak çalışmıştır. Doktorasını 1981 yılında MIT Yapay Zekâ laboratuvarinda, 3-Lisp adlı kendi kendine gönderimde bulunabilen bilgisayar dili tasarımıyla almıştır. O zamandan beri hesaplama, Yapay Zekâ ve bilişsel bilimin temelleri üzerinde çalışmaktadır.

Stanford Dil ve Bilişim Çalışmaları Merkezi'nin kurucularından biri olan

Smith, Toplumsal Sorumluluk için Bilgisayar Profesyonelleri Derneği'nin de kurucusu ve eski başkanıdır. Metafizik üzerine yazdığı *On the Origin of Objects* (Nesnelerin Kökeni Üzerine, MIT Press, 1996) başlıklı bir kitabı vardır; yine MIT Press'in yayımlayacağı bilgisayar biliminin ve Yapay Zekâ'nın temelleri hakkında bir üçleme üzerinde çalışmaktadır.

D. T. Suzuki

1870-1966 yılları arasında yaşadı. Zen Budacılığın Batı'da tanınmasını sağlayan Japon araştırmacı ve düşünürdür. Önemli eserlerinden bazıları: *The Discourse on the Awakening of Faith in the Mahayana* (Mahayana'da İnancın Uyanışı Üzerine Konuşma, 1900) adlı çevirisi ve *Outline of Mahayana Buddism* (Mahayana Budacılığının Ana Çizgileri, 1907).

Charles Taylor

1931'de Kanada'da doğdu. Dil ve siyaset bilimi uzmanıdır. Önemli eserlerinden bazıları: *Hegel* (1975), *Philosophical Papers* (Felsefi Yazılar, 2 cilt, 1985), *Multiculturalism and 'The Politics of Recognition'*, (Çokkültürcülük, 1992).

Güven Turan

1943'te Sinop, Gerze'de doğdu, ortaöğrenimini Samsun'da Maarif Koleji'nde tamamladı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi ve aynı bölümde İngilizce okutmanlığı yaptı. 1976-1995 yıllarında İstanbul'da reklamcılık alanında çalıştı. İlk şiirini 1962'de yayımlayan Turan'ın şiir, öykü, eleştiri ve inceleme türlerinde yoğunlaşan ilk çalışmaları *Devinim 60*, *Dönem*, *Yordam* ve *Alan '67* gibi dergilerde çıktı.

Güven Turan, *Dalyan* ile 1979 Türk Dil Kurumu Roman Ödülü'nü, *Düş Günler* ile 1990 Yunus Nadi Yayımlanmış Öykü Kitabı Ödülü'nü, *Bir Albümde Dört Mevsim* ile de 1991 Yunus Nadi Yayımlanmamış Şiir Kitabı Ödülü'nü kazandı.

Stefano Velotti

Roma Üniversitesi'nde İtalyan Edebiyatı doçentidir. Doktorasını aynı üniversitede Vico üzerine yazdığı bir tezle tamamlamıştır. Stanford ve Yale Üniversitelerinde öğretim üyeliği yapmış olan Velotti, *Adolf Loos Stile e Paradisso* (De Donato, Bari, 1986) başlıklı kitabın yazarıdır ve Giambasta Vico üzerine yeni bir kitap hazırlamaktadır.

Helga C. Wild

Palo Alto'da Öğrenme Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmacı ve Stanford Üniversitesi'nde ziyaretçi profesördür. Avusturya'da psikoloji ve fizyoloji alanında doktora yapmıştır. Stanford Üniversitesi'ne nöropsikoloji alanında doktora sonrası çalışmalar yapmak için gelen Wild, önceleri beyin üzerine araştırma yaparken, zamanla araştırmanın toplumsal ve kültürel durumu üzerinde

çalışmaya başlamıştır. Stanford University Press'ten çıkacak olan The Writing Condition: Bodies, Language, and the Emergence of Social Praxis (Yazma Durumu: Bedenler, Dil, ve Toplumsal Eylemin Ortaya Çıkışı) başlıklı kitabında bilimsel disiplinleri toplumsal uygulamalar çerçevesine oturtma çabası görülmektedir.

Émile Zola

Edebiyatta doğalcılığın kurucusu Fransız romancı ve eleştirmen. 1840-1902 yılları arasında yaşadı. Önemli eserlerinden bazıları: *La Joie de vivre* (Yaşama Zevki, 1894), *Le Docteur Pascal* (Doktor Pascal, 1893), *Travail* (Emek, 1901) ve *Verité* (Hakikat, 1903).

cogito

"Batı Klasiği"
Thomas Henry Huxley • Hayvanların Otomat Olduğu Varsayımı Üzerine

"Doğu Klasiği"
D. T. Suzuki • Zen'de Zihnin Yoksanması Öğretisi

Dosya
Güven Güzeldere • Yapay Zekâ'nın Dünü, Bugünü, Yarını
Allen Newell - Herbert A. Simon • Ampirik Araştırma Olarak Bilgisayar Bilimi: Semboller ve Arama
John Searle • Bilgisayarlar Düşünebilir mi?
Cem Say • Akla Doğru
Haldun M. Özaktaş • Yapay Zekâ: Bilgi Çağında Akıl-Beden Sorunu
Nevzat Erkmen • Keza Zekâ
Harold Cohen • Ressam Aaron'un Yeni Başarıları
Gün • Yapay Zekâ ve Yaratıcılık
G. Güzeldere - S. Franchi • Erken Dönem Yapay Zekâ "Şahsiyetleriyle" Renkli Diyaloglar
Ercüment Aytaç • Yapayazar
Güven Güzeldere • Yapay Zekâ'dan Edebiyat Eleştirisine
Herbert A. Simon • Edebiyat Eleştirisi: Bilişsel Bir Yaklaşım
Varol Akman • Bir Metni Farklı Dikişlerinden Sökmek
Kathleen Biddick • İmparatorluk Makineleri/Kutlama Makineleri: Fen Bilimleri ve Beşeri Bilimlerde Bellek İmparatorluğu
Hubert L. Dreyfus • Simon'ın Basit Çözümleri
Robert Pogue Harrison • Bilişsel Laf-ü Güzaf
N. Katherine Hayles • Anlamın Bedenselleşmesi
Norman N. Holland • Okur Yanıtı Zaten Bilişsel Eleştiridir
Paul Johnston • Yeni Eleştirinin Eski Dogmalarını Gömmek
Janet H. Murray • Ortaya Doğru Birkaç Adım
Adriano Palma • Aşkla Ne İlgisi Var Bunun?
Brian Cantwell Smith • Sap ve Saman Meselesi
Stefano Velotti • Kendi Kendini Kandıran İmparator: Edebiyat, Bilişsel Bilim ve Simon'ın Mutlak Bilgisi
Helga Wild • Kur(maca) ve Kur(gulamaca)
Herbert A. Simon • Yorumlara Yanıt

Kayıtta
Charles Taylor'la Görüşme • Ulus-Devlet, Devlet-Ulus ve Çokkültürcülük

Majüskül
Şerif Mardin • Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Gücünün Söylemi Olarak Türkçe Üzerine: Giriş Niteliğinde Geçici Notlar
İlber Ortaylı • İpekyolu Medeniyetinin İki Sütunu: İran ve Türkiye

Gün-Dem
Émile Zola • Suçluyorum
Hasan Ersel • Küreselleşen Bir Dünyada Uluslararası Para Fonu'nun Değişmekte Olan Rolü

$C_{10}H_8$
A. Adnan Adıvar • Tarih ve Biyografya

Vizörden
Murat Belge • Althusser

Kitap
Güven Turan • Postmodernizm Müziğe El Atıyor... Mu?

COGITO 13: YAPAY ZEKA
9 779683 630163

Kapak Resmi: Gün, 1997